

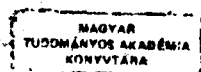
Akadémiai doktori értekezés

Gángó Gábor

Az Osztrák-Magyar Monarchia irodalmi ábrázolása Jókaitól Esterházyig

Budapest

2005

Tartalom	2
I. Előszó	5
II. Bevezetés	8
1. Hermeneutikai problémák a nemzeti kultúra receptivitásának és kreativitásának vizsgálatában	8
<i>Hermeneutikai nézőpont és nemzeti tudomány</i>	8
<i>Receptivitás és kreativitás vizsgálatának stratégiai</i>	12
<i>A kutatás szintéziskísérletei</i>	14
<i>Fizikai modellek és hermeneutikai megközelítés</i>	17
<i>A kultúra mint természeti képződmény és mint intelligibilis rendszer</i>	18
2. A Monarchia-irodalom mint kutatási tárgy	21
<i>Az értekezés céljai és szakirodalmi előzmények</i>	21
<i>A Monarchia tárgyi és motivikus öröksége</i>	26
<i>Komparatiztika és kultúranropológia</i>	32
<i>Hálózatosság</i>	36
<i>A Monarchia-irodalom mint értelmezői közösség</i>	43
<i>Bécs és Budapest</i>	48
<i>„Budapest alkímiája”</i>	49
<i>Személyes érintettség</i>	52
<i>A szomszéd népek Monarchiája</i>	54
<i>Oszttrák irodalom, magyar irodalom</i>	58
<i>A magyar Monarchia-irodalom néhány specifikuma</i>	62
III. Retorika és erotika (Jókai Mór)	66
<i>Jókai és az összbiradalmi gondolat</i>	66
<i>Jókai úttörő szerepe</i>	69
<i>Egy oszttrák festő a Hortobágyon</i>	73
<i>Jókai kiegyezés utáni pályafordulatához</i>	74
<i>Jókai és a fúzió</i>	78
1. A tematikus és szemléleti fordulat regénye: <i>Enyim, tied, övé</i>	80

<i>A regény a korabeli fogadtatás és a szakirodalmi dilemmák tükrében</i>	83
<i>1848/49-ről – 1874-ben</i>	85
<i>Péterfy Jenő Jókai-kritikája</i>	94
<i>A fatalizmus logikája</i>	97
<i>Motiváltság és hősábrázolás</i>	105
<i>Fátum és közösség</i>	111
2. Irodalom és hatalmi retorika: Jókai Mór és Rudolf trónörökös barátsága	117
<i>Egy barátság és utóélete</i>	117
<i>A jövő század regénye – egy királyfi tükre?</i>	120
<i>Jókai és a Kronprinzenwerk</i>	124
<i>A Kronprinzenwerk mint az összbirodalmi gondolat utolsó nagy képviselője</i>	126
<i>Jókai és a Rudolf-émlékbeszéd</i>	129
<i>Orth János és Rudolf főherceg</i>	134
3. Századvég	139
<i>A naturalizmus-vita</i>	141
<i>Jókai az osztrák irodalmi közegekben</i>	146
<i>Birodalmi küldetés és századvégi kultúra</i>	148
<i>Polgári társadalom és nőkultusz</i>	150
<i>Jókai művészi átjárója a birodalmi történetsszemlélethez</i>	152
<i>Sein und Schein</i>	155
<i>Az örök osztrák barokk</i>	159
<i>Jókai erotikája</i>	162
<i>„Ah, a kedves közös-ügyes Bécs!”</i>	168
<i>Öreg ember nem vén ember</i>	172
IV. Herczeg Ferenc	176
V. A szimbólumok Monarchiája: Krúdy Gyula	181
<i>A sorssá vált kiegészítés: Ferenc József szimbóluma</i>	184
<i>„Rózsa Sándor üdvözli Felségedet!”</i>	189
<i>Hatalom és erotika</i>	194
<i>Az Erzsébet-mítosz</i>	198
<i>A királyné arca</i>	200
<i>Szerelem és történelemteleológia</i>	201

<i>A két főváros</i>	205
<i>Egy kultúra apakomplexusa</i>	209
VI. A polgári társadalom racionalitásának védelmében: Márai Sándor	212
<i>Márai irodalmi Monarchiája</i>	217
<i>A ráció retorikája</i>	220
<i>Egy kortárs párhuzam: Halász Gábor</i>	222
<i>Monarchia-idő és belső élettörténet</i>	224
VII. A határon túl idegen ország. Ottlik Géza <i>Iskolája</i> mint Monarchia-regény	230
<i>Az Iskola a határon mint Monarchia-regény</i>	232
<i>Egy tiszta férfiarc</i>	234
<i>Monarchia-motívumok az Iskolában</i>	236
<i>A Monarchia mint kommunikációs probléma</i>	240
<i>A világrend naív hermeneutái</i>	245
<i>Heteronómia és Gondviselés</i>	250
<i>Saját történelem felé</i>	253
VIII. Egy Ottlik-tanítvány Monarchiája (Lengyel Péter: <i>Macskakő</i>)	255
IX. Gondviselés a kettős veszteségben. Esterházy Péter Monarchiája és Közép-Európája	259
<i>A Monarchia hármas intertextusa</i>	259
<i>Ottlik, Krúdy, Márai</i>	262
<i>Kosztolányi Dezső</i>	265
<i>A Monarchia – Közép-Európa felől nézve</i>	267
<i>„Fapados Európa”</i>	271
<i>Bécs és Budapest – a történelem vége</i>	274
<i>A vasfüggöny és a félelem</i>	276
<i>Gondviselés és Gondviselés</i>	278
X. Utóhang: Ottlik és Esterházy regény-Monarchiája (Bánki Éva: <i>Esőváros</i>)	283
XI. Összegzés	287

<i>Koiné</i>	290
<i>A Habsburg-mítosz</i>	291
XII. Bibliográfia	295

I. Előszó

A jelen értekezés nem jöhetett volna létre a gimnáziumi önképzőkörben (már nem emlékszem, mi volt a neve) vállalt Esterházy-olvasmányok és –dolgozatocskák nélkül, nem lenne elképzelhető a Magyar Néphadseregben teljesített katonai szolgálatom idejére eső Ottlik-olvasás és az *Iskoláról* folytatott naív és szenvedélyes beszélgetések nélkül. Nem volna lehetséges a jelen alakjában az Eötvös kollégiumi, Szörényi László vezette irodalmi szemináriumok műelemzései nélkül Jókaitól Krúdytól Lengyel Péterig. Kedves tanárom, Kiczenko Judit jutott írás közben az eszembe, aki másodéves koromban felkért egy Ottlikről szóló tv-műsorba interjúalanynak.

A ténylegesnek, kézzelfoghatónak mondható anyaggyűjtés, előkészület idestova másfél évtizedre megy vissza. Eötvös Józseffel kapcsolatos kutatásaim a Habsburg birodalom esztétikájáról, benne az összbirodalmi gondolat hagyományáról, a Jókai-szövegkiadások, vagy éppen Csáky Móríc operett-könyve magyar kiadásának gondozása a maguk céljai és perspektívája mellett is mind egyre közelebb hozták a jelen szöveg megvalósulásának lehetőségét. Fontos állomás volt a habilitációs értekezés megvédése 2002 tavaszán a Debreceni Egyetemen, amely a kései Jókairól fogalmazott meg néhány olyan tanulságot, amelyet az opponensek és a bizottság tagjai – Fried István, Imre László, S. Varga Pál, Szajbély Mihály – továbbgondolásra érdemesnek minősítettek. Kritikai észrevételeiket, melyeknek a jelen munka során messzemenően hasznát vettem, ezúton is köszönöm. A jelen munka és a habilitációs értekezés között néhány alfejezetnyi átfedés van: még e Jókai-tanulmányok szövegét is jelentősen átalakítottam és kibővítettem a 2002-es értekezés állapotához képest. Az anyaggyűjtést szinte az értekezés beadásának hónapjáig, 2005 februárjáig folytattam, hiszen a Krúdy- és a Márai-szakirodalom, de a többi téma irodalma is szinte napról napra gyarapodik. Továbbá 2004 tavaszán jelent meg Bánki Éva nagy visszhangot kiváltó, kedvezően fogadott *Esőkönyv* című regénye, amely az értekezés témájába vág, hiszen – és ennyi az alaposabb irodalomkritikai rosta előtt is megkockáztatható – tárgyával és szemléletével a Monarchia-diskurzus folytathatóságát példázza.

Ezúton szeretnék köszönetet mondani mindazoknak, akik az értekezés elkészültéhez hozzájárultak. 2002-2004-ben a Bolyai Ösztöndíj támogatásában részesültem „Az osztrák századvég és a Monarchia irodalmi” című kutatási témában: köszönöm konzulensem, Nyíri Kristóf szakmai segítségét. Hálával gondolok vissza a Szegedi Tudományegyetem BTK Klasszikus Magyar Irodalmi Tanszékén eltöltött két

esztendőre, ahol a kollegiális, baráti légkör kedvező feltételeket teremtett az olvasáshoz és az íráshoz. Ugyancsak köszönöm jelenlegi munkahelyem, az MTA Filozófiai Kutatóintézete támogatását. A nemzeti kultúrák receptivitásáról és kreativitásáról írott, az értekezés elméleti alapjait képező fejtegetések rendkívül sokat köszönhetnek az Intézet keretei között 2002-2003-ban folyó „Receptivitás és kreativitás – nyitott magyar kultúra” című kutatóprogramnak. A program vezetőjének, Palló Gábornak a szakmai irányításom messze túlmutató kollegiális segítségét ezúton is köszönöm.

Feleségemnek, Annának köszönöm, amit meg lehet köszönni: a türelmét, az ötleteit, a szöveg átolvasását és kijavítását.

Budapesten, 2005 februárjában

II. Bevezetés

1. Hermeneutikai problémák a nemzeti kultúra receptivitásának és kreativitásának vizsgálatában

Hermeneutikai nézőpont és nemzeti tudomány

A legtágabban értelmezett hermeneutikai nézőpont („az élet eredendő nehézségéhez való ragaszkodás”¹), amely a kérdésfeltevések előzetességére, illetve pozíciójának nyelvi és kulturális meghatározottságára folyamatosan reflektál, bizonyos garanciát jelentett és jelent a tudományok számára a fáradságosabb, ám termékenyebb, előre vivő körültekinzésre. Ez a beállítódás alapvető szerepet játszik abban, hogy a tudomány ne váljon önnön tekintélyének rabjává, és ennek elkerülése érdekében is kitermelhesse önmagából alápmeggyőződéseinek nagy fordulatait, a paradigmaváltásokat. Egyetérthetünk a megállapítással, hogy „a tudós többféle módon is eljárhat tudományának művelése, vagy éppen tanítása közben. Tudományát a tudás rendkívüli tárházaként is tekintheti, vagy prezentálhatja az emberiség előrehaladottságának fényes bizonyítékaként, mint biztos alapokon nyugvó, lassan teljesen elkészülő építményt. [...] Ha [viszont] a tudós fogékony a továbbkérdezésre, láthatja, hogy a tudomány állítólagos biztos alapjai megingathatók, homályos előfeltevéseken nyugszanak. [...] Az előbbi mentalitást a dogmatizmus, a magabiztosság és olajozott működés öröme jellemzi. Ez utóbbi viszont hajlamos a nyugtalanságra, bizonytalanságra, továbbkérdezésre, ám a megrendülésre és az eredeti továbblépésre is. A hermeneutika egyik feladata ez utóbbi beállítódás folyamatos újraélesztése, ébren tartása”.²

Schwendtner Tibor e kijelentéseit továbbgondolva szemünkbe tűnhet, hogy a tudomány e dogmatizmusát nemcsak univerzalisztikus hordtávval, hanem nemzeti nézőpontból is gyakorolhatja. Sőt, talán éppen ez az utóbbi az általánosabb, hiszen az egyetlen, univerzális, elvont „Tudomány” a valóságban a számos nemzeti tudomány konkrét közösségeire osztódik, és így természetsszerűleg több a lehetőség a nemzeti mércével mért tudományos teljesítmény önelégült dogmává merevítésére is. A kérdést

¹ Caputo 1996: 13.

² Schwendtner 2003: 15.

tovább árnyalja, hogy a nemzeti kultúra önszemléletében szinte lehetetlen, vagy ha nem, hosszadalmas és fájdalmas folyamat a tudományos értelemben vett paradigmaváltás: a nemzeti, nemzetállami nézőponttal szembeni kérdés sohasem radikalizálhatja magát annyira, amennyire a tudománynak megfelelné. Ezért a közösségi teljesítményként értelmezett receptivitás és kreativitás sajátos, leginkább hermeneutikainak nevezhető problémákat vet fel: a jelen bevezető e problémák megvilágításához kíván hozzájárulni néhány szemponttal.

A modernitás két-három évszázada Európában egyben az egymással versengő nemzetállamok kora is volt: ez az időszak, harmadsorban, egybeesik a differenciált tudományok kialakulásával. Emiatt a nemzeti kultúrák számára a nemzeti büszkeség és sikeresség fontos alkotóeleme volt az eredetiség és a vezető szerep a tudományok területén. E hármas jelenségcsoport egyidejűsége egyes kutatók, mint Jack A. Goldstone szerint jóval több, mint egybeesés: a modernitás és a nemzetállamok korának változásai nem mehettek volna végbe, ha a berendezkedő kapitalizmus gazdasági intézményéhez nem társul a kreativitás mozzanata: „ami elkülönítette a nyugatot (először Angliát, majd Európát és Amerikát) a világ többi részétől, az az innoválás mértékének minőségi ugrása volt”.³

A nemzeti teljesítmény versenyhelyzetben szemlélése nyílt hatalmi szempontokat szolgáltat ki. Amit Reinhard Koselleck írja, „Egy »mi-csoport« csak a puszta jelölésnél és megnevezésnél többet tartalmazó fogalmak révén válhat politikailag hatékony cselekvő közösséggé. Egy politikailag vagy társadalmilag egységes cselekvő közösség olyan fogalmak révén konstruálódik, amelyek körülhatárolják és ezzel másokat kirekesztenek, azaz amelyek révén a közösség meghatározza saját magát.”⁴ „Az öndefinícióból magából az idegen olyan meghatározása következik, amely nyelvi kifosztást jelent, gyakorlatilag pedig felér egy rablással.”⁵

Az úgynevezett „kis népek”, azaz a kisebb lélekszámú, illetve gyakran a saját állami keretekhez hozzá nem jutó közösségek számára a nemzeti kultúra (ezen belül mindenekelőtt: az irodalom) és a nemzeti tudomány az önazonosság alapvető, nélkülözhetetlen elemévé vált. Szili József irodalomtörténész megállapítása értelmében „[a]zoknak a »kis« nemzeteknek, melyek kiemelkedő nemzeti klasszikusai egyáltalán

³ Goldstone 1989: 93.

⁴ Koselleck 1997: 6.

⁵ I. m., 8.

nem vagy alig keltenek jelentősebb nemzetközi, illetve »világirodalmi« visszhangot, be kell érniük azzal a megfontolással, hogy műremekeik elidegeníthetetlenek saját nemzeti identitásuktól. Páratlanságuk súlyát megnöveli, egyedülálló jellegüket kidomborítja hatásbefogadásuk kizárólagossága – abban az értelemben, hogy mással s másokkal megoszthatatlanok a nemzeti kultúrán, illetve annak nyelvi és kulturális holdudvarán kívül.”⁶ Fried István mindehhez hozzáteszi: „Éppen azért kellett a »nemzeti ébredés« fogalma. Hiszen a nemzet lett minden érték legfőbb értéke, ezt a jelenben nem független nemzetet keresték vissza a múltban írók és történészek azonos erőfeszítéssel és szuggesztivitással, ennek a nemzeteszmének a szolgálatába állították a művészeteket, a tudományokat (beleértve olykor a nyelvészetet is), mindegyik nem csupán egy nép életrevalóságát, erejét volt hivatva bizonyítani, hanem nemzetalkotó, államalkotó képességét is, amelyet a másik fél történészei elvitattak.”⁷ Bojtár Endre idézi a cseh felvilágosodás korából Jan Nejedlýt, aki, „azonosítja a nyelvet, a kultúrát és a hazát”: „[m]indenki kötelessége, hogy hazáját, azaz anyanyelvét és nemzeti erkölceit őszintén, forrón szeresse.”⁸

A nacionalizmus-kutatásban már számos alkalommal hangot kapott az a megállapítás, hogy a nemzeti kultúra még magát leginkább „eredendő”-nek tartó megjelenése sem lehet mentes előzetes hermeneutikai mozzanatoktól. „A hagyományos organikus életmód” – írja Ernest Gellner –, feltehetőleg hozzáférhetetlen önmaga számára. Átélik, eltáncolják, előadják a rituálékban, és megünneplik a legendákban, de aligha artikulálódhat elméletekben. Csak akkor fedezik fel a kertet és nevezik el közösségnek, ha az absztrakt elmélet kígyója már felbukkant az édenkertben. Csak ekkor zendülnek fel a dicsőítő dalok. A valódi tradicionalista [...] nem tradicionalistaként értelmezi magát. A közösséget azok éneklék meg és dicsőítik, akik már elveszítették.”⁹ A hagyomány sajátosan olyan hermeneutikai odafordulás, amely ha nem is számolja fel, mindenesetre megnehezíti a további nyitott kérdéseket, megértő visszanyúlásokat az eredet felé: „[a] tradíció uralma azt jelenti, hogy [...] magától értetődővé teszi az átöröklöttet, és eltorlaszolja az eredendő »forrásokhoz« vezető utat, amelyekből az átöröklött kategóriákat és fogalmakat legalábbis részben hitelesen merítették. [...] Képes kiüresíteni, használhatatlanná és hozzáférhetetlenné tenni

⁶ Szili 1999: 9.

⁷ Fried 1986: 92.

⁸ Bojtár 1986: 31.

⁹ Gellner 2000: 118.

számunkra a hagyományban felhalmozott tapasztalatokat.”¹⁰ S ugyanez mondható el általában a kulturális-civilizációs átvételek folyamatának hermeneutikájáról is. Heidegger kalapács-példázata a *Lét és idő*ben számunkra azt mutathatja, hogy a kulturális recepció során, a célszerű eszközökben való egyszerű válogatás révén, az eszközszerű átvétel folyamatában, minden teoretikus reflexió nélkül is, „anélkül, hogy adott esetben egy szót is vesztegetnének rá – teljes értékű megértés-értelmezés” megy végbe.¹¹

Nem minden eredmény, vívmány, kreátum tekinthető eredetinek vagy akárcsak tudományosan helytállónak, ami nemes erőfeszítéssel emeli és gyarapítja a nemzeti kultúrát.

A tudomány nézőpontjának egyrészt „szigorúbbnak” kell lennie önnön előzményeivel szemben, mint a kultúrának, míg másfelől nagyobb hangsúllyal kell kiemelnie a korrekt, használható, korszerű recepció eredményeit. Ami a kulturális nacionalizmus nézőpontjából esetleg utánérzés vagy nyugatmajmolás, az tudományosan: recepció. Larry Seindler is felfigyelt az osztrák-magyar filozófiatörténet sajátosságairól értekező tanulmányában arra, hogy térségünkben az eredetiség mellett a receptivitás alakzatai is fontos szerepet kaptak egy nemzet kulturális azonosságának kimunkálásában. E megállapítások figyelmet érdemelnek még akkor is, ha Steindler nem választja el egymástól elég élesen a kreativitás és a produktivitás jelenségeit, illetve ha agnosztikus végkövetkeztetéséhez bizonyos szó férhet: „Az eredetiségfogalom mint a fejlődés kritériuma azonban nem az egyszerűséget jelenti, hanem egy meghatározott eszme első fellépését vagy az első fellépést egy elméletssorozaton belül. [...] Amennyiben az „eredetiség” azonban – egy tovább „gyengített”, azaz legáltalánosabb értelemben – csupán elméletek sietős befogadását jelenti, akkor ez az eddigi meghatározások alapján ellentmondás. Ám mégis gyakran alkalmazzák az eredetiség e jelentését is a fejlődési állapotok megítélésekor a haladás kritériumaként. [...] Az eszmék sietős befogadása ezáltal egy kultúra működésképségének jelzésévé válik. E passzív hozzáállással szemben, amelyet a kultúra az elméletek befogadásakor elfoglal, az eredetiségkritérium aktív változata áll, amennyiben azt fogják fel eredetinek, ami nagy változásokat idéz elő. Az így felfogott haladás nem csak abban áll, hogy ami kizárólag eredendően lép fel, hanem azt, ami önálló hatásra törekszik. [...] Az

¹⁰ Margitay 2003a: 55.

¹¹ Fehér 2001: 31.

eredetiség nyilvánvalóan a haladás lényegi kritériumaként szolgál; hiányát a hátramaradottság és a hanyatlás jeleként, jelenlétét ezzel szemben a haladás jeleként értékeli. De már az eredetiségfogalmak típusainál szembetűnő, milyen különböző előfeltevések játszanak bele a fejlődési állapotok megítélésébe. Ennélfogva nincs szilárd kritériuma a haladásnak vagy az elmaradottnak. Az eredetiség eszméje terméketlennek bizonyul a kultúrtörténeti fejlődési párhuzamok vagy különbségek elemzésekor.”¹²

Receptivitás és kreativitás vizsgálatának stratégiai

Nemzeti receptivitás és kreativitás feltérképezésekor alapvetően három, egymásra épülő tudományos stratégia bontakozhat ki. Egyrészt kidolgozható egy rekonstrukciós módszer a maga tényfeltáró-filológiai módszereivel, amely a receptivitás és kreativitás „elemi tényeit” szállíthatja; másrészt választhatunk egy induktív általánosító eljárást, amely az elemi tényekből tudásbővítő következtetéseket vonhat le; és végül, harmadrészt, kezünkre játszhat egy klasszikus fizikai világképet tükröző „diffúziós”, „áramlástan” modell, amely a kutatási tényeket és eredményeket egységes szemléleti keretbe foglalhatja.

Tudvalevőleg a világ minden ténye, szövege, tárgya, értéke stb. üzenete lehet a kommunikációnak, s e nézőpontból minden egyes kultúra nem egyéb, mint végtelenül sok elemből álló szöveg, amelynek kisebb-nagyobb, többé-kevésbé összefüggő szövegrészei közvetítődnek. A kutatásnak az empirikus megismerés és a tudományos ésszerűség természete szab határokat. A közlésfolyamat bármely eleme hiányozhat: éppen ez veti fel a tudományos megismerés igényét. Ha azt kérdezzük: „Miféle utakon jutott be a szerecsendió Magyarországra?”, akkor a csatorna a kérdés tárgya. Ha arra vagyunk kíváncsiak, „Miféle eszmékkel tértek haza a magyar lelkész-növendékek Göttingából?”, akkor az üzenetről hiányosak az ismereteink. A kultúra mint struktúra és mint kommunikáció szempontjából a kreativitás (az induktív metodológia nyelvén szólva) mint negatív instancia jelenik meg.

A kultúra ugyanis, s ebben feltétlenül igazat adhatunk J. L. Moreno kreativitás-elméletének, rögzíti, mégpedig készen szállított, tekintéllyel megerősített, bármikor felhasználható kulturális konzervvé (*cultural conserves*) alakítja át a kreativitás

¹² Steindler 1998: 628.

eredményeit.¹³ A kreativitás rendszerszerű szemlélete számára az újítás zavarként tűnik fel. Példának okáért még a vállalati innováció sem mindentől elvonatkoztatott érték: közismerten a vezetői kézikönyvek az új vezetőnek mindenekelőtt azt tanácsolják, semmin se változtassanak, amennyiben elődjük köztisztelőben lépett le posztjáról, és optimálisan működő szervezetet hagyott hátra maga mögött. Az innováció ebben az értelemben „kockázatos tevékenység” – a filozófiai játékelmélet nyelvén szólva racionális haszonmaximalizáló stratégia: „az egyén csak akkor vállal kockázatot, ha nagy az esélye annak, hogy a másokkal szembeni státusza emelkedik. Ha az egyéni különbségekhez és az innovációhoz nem kapcsolnak negatív stigmát, ott az egyének valóban próbálkozhatnak pozíciójuk emelésének új módjaival. Ahol mindezek felül más, további megfelelő feltételek – racionális adminisztráció, elérhető piacok, megszerezhető tőke és munkaerő is léteznek, ott valószínűleg bekövetkezik a fejlődés.”¹⁴

A kutatót az anyaggyűjtés súlypontjainak kijelölése ez esetben is az induktív tudásbővítés hagyományos problémáival szembesíti. Az induktív következtetés premisszáiként szolgáló ténykijelentések összegyűjtése ugyanis nem képzelhető el előzetes hipotézisek nélkül, amelyek viszont – a maguk részéről – még eredendőbb morális meggyőződésekre, bizonyos kulturális jelenségek értékteljes vagy értéktelen voltáról való személyes vélekedésekre mennek vissza. Az induktív adatkiválasztás szempontjai, legyen szó szövegekről vagy ténykijelentésekről, nem nélkülözhetik az előzetes interpretatív, hermeneutikai mozzanatot. A szövegkorpuszon végzett vizsgálatoknak kell utólagosan igazolniuk, hogy a szövegkiválasztás (a hipotézis) helyes volt.¹⁵

Továbbá a nemzeti nyelvterület önmagában való vizsgálata, a terjedés pusztán faktuális-fizikai jelenségeinek vizsgálata adott esetben félrevezető is lehet. Tekintettel kell lenni azokra a szükségletekre, az adott nemzeti kultúra önmagának feltett azon kérdéseire, amely nélkül a recepció nem érthető meg. Rolf Reichardt frappáns példája arra világít rá, hogy a 'forradalom' szó gyakoriságának ugrásszerű megnövekedése a német könyvcímekben a francia forradalom idején nem szolgálhat érvként a forradalmi eszmék recepciójához: nem egyéb, mint a megnövekedett olvasói érdeklődésnek elébe

¹³ Moreno 1960: 12.

¹⁴ Goldstone 1992: 110.

¹⁵ Busse-Teubert 1994: 14.

menő reklámfogás.¹⁶ A nyelvi jelenségek megfeleltetése más okokból sem mindig elégséges. A nyelven túli vagy kívüli elemek fontossága miatt a hermeneutikai és a történeti nézőpont a megértésben kölcsönösen ki kell hogy egészítsék egymást. Hans-Georg Gadamerrel folytatott előadás-dialógusában Reinhardt Koselleck amellet érvel, hogy egyfelől a történeti (*Geschichte*) nézőpontot felülvizsgálhatja és felyálthatja ugyan a hermeneutikai szemlélet, ám a hermeneutika a maga részéről egy mélyebb történeti látásmód (*Historik*) segítségére van utalva, hiszen egy kultúra önmegértése a szövegszerűen megragadható vonatkozásokon jó részben túlmegy: „Vajon kimerülnek a történelem lehetőségfeltételei a nyelvben és szövegekben? Avagy vannak feltételek, amelyek nyelven kívüliek, nyelv előttiék, még ha nyelvileg is kutatjuk őket? Ha vannak a történelemnek (*Geschichte*) ilyen előfeltevései, amelyek nem merülnek ki a nyelvben és nem utalhatók szövegekhez, akkor a történetiség (*Historik*) olyan tudományelméleti státuszra kell hogy számot tartson, amely nem kezelhető a hermeneutika aleseteként.”¹⁷ Válasza értelmében „[a] hermeneutikának mint a megértésről szóló tanításnak történelemontológiai rangja van, és a nyelviség a benne rejlő megnyilvánulási mód, amely metodológiailag nem jeleníthető meg.”¹⁸

A kutatás szintéziskísérletei

A teljességgel leíró jellegű anyaggyűjtések ezért elképzelhetetlenek, nemcsak a gyakorlatban, de elméletileg is. Ha az „archivárius”, azaz minden rendező elvet nélkülöző szemléletet figyelmen kívül hagyjuk is, egyéb leíró elrendezésekről röviden szólni kell.

A „kulturális géntérkép” (egy természettudományos, leíró jellegű, teljességre törekvő rendszer), nemcsak az elemek végtelen száma miatt lehetetlen, hanem azt sem tudjuk megmondani, mi legyen az az egységnyi elem, amit végigszámolunk és összevetünk. Richard Dawkins *Az önző gén*-ben a 'mém' fogalmával körülbelül ilyesmit javasol, bár semmiképpen nem a kultúráközvetítés problémáit tartva szem előtt. Amint írja, a génekkel analóg módon működő „új replikátornak nevet kell adnunk, olyan nevet, amely a kulturális átadás egységének vagy az *utánczás*, az imitáció egységének

¹⁶ Reichardt 2000: 113.

¹⁷ Koselleck—Gadamer 1987: 11.

¹⁸ I. m., 22.

gondolatát hordozza. [...] A mém lehet egy dallam, egy gondolat, egy jelszó, egy ruhadivat, edények készítésének vagy boltívek építésének módja. [...] Az utánzás tág értelemben véve a mémek replikációjának módja.”¹⁹ Ez az elgondolás Mihály Csíkszentmihályira is hatott. *A kreativitás rendszerszemléletű felfogása* című munkájában egyetértőleg utal arra, hogy „Dawkins [...] a »mém« fogalmát vezette be arra az »egységnyi imitációra«, amelyet az egyik generáció az őt megelőzőtől átvesz. Egy mém lehet egy eszköz, pl. egy kőbalta, a réz olvasztásának képlete, a Pythagorasz-tétel, Beethoven Ötödik Szimfóniájának első üteme, a demokrácia fogalma, Mona Lisa mosolya – röviden, bármilyen strukturált információ szóba jöhet, ami érdekesnek bizonyul arra, hogy az idők során megőrződjék és közvetítődjék. Dawkins terminusát alkalmazva, azt mondhatjuk, hogy egy tartomány összefüggő mémek rendszere, amelyek az időben változnak, és ami változtatja őket, az a kreativitás.”²⁰ *Az önző gén* szerzője egyébként maga is szembenéz a problémával, miszerint nincs megfelelő kritérium a továbbörökítés, utánzás alapjául vett egységnyi 'mém' elkülönítésére. Hozzávetőleges válasza értelmében ha egy zenei frázis „kellőképpen elkülönül, és jól megjegyezhető az egész szimfónia kontextusából kiragadva [...], akkor ilyen mértékig megérdemli, hogy egy mémnek nevezzük.”²¹

A családi hasonlóság (egyfajta elnagyolt géntérkép) elve használható tézis volna. Ekkor végkövetkeztetésünk úgy hangozhatnék, hogy az adott nemzeti kultúra a „családi hasonlóság” elve alapján kötődik az európai kultúrához: bizonyos elemek öröklődnek, bizonyos elemek itt jelennek meg először, és innen öröklődnek tovább stb. (E szemléletet ténylegesen használják is általánosításokhoz, pl. bizonyos stílusirányzatok leírásakor.) A családi hasonlóság elve azonban egy nem elhanyagolható módszertani problémát vet fel: az átvétel ugyanis, amint arra a családi hasonlóság wittgensteinni fogalmát vizsgáló Joachim Schulte rámutat, nem feltétlenül azonos ismertetőjegyek formájában jelentkezik.²²

A másik lehetőség, amely szóba jöhet, az értékvezérelt szintézisek felállítása volna. Míg a leíró elvek nem tennének különbséget ténykijelentés és ténykijelentés között, addig az értékközpontú elrendezés megköveteli az értékes elemek „negatív” instanciáinak rendszeres megfigyelését és gyűjtését. Ezen belül eltérő hangsúlyok

¹⁹ Dawkins 1986: 240., 241., 243.

²⁰ Csíkszentmihályi 1989: 60.

²¹ Dawkins 1986: 245.

²² Schulte 1998: 150. skk.

felállítására van lehetőség. Az új, kreatív elemek (a negatív instanciák) globális összefüggésben való előszámlálása az elvándorlás, az elmaradottság, a „világraszóló magyarok” szociológiai tényein és kulturális metaforáin keresztül emeli ki a nemzeti kreativitást.

Az efféle szintézisek nem ismeretlenek, sőt, a tényleges kultúrtörténeti konstrukciók általában ezen az elven alapulnak. A nagyobb szabású, teleologikus változatokban (Guizot-nál vagy Hegelnél) a nemzeti elv az egyetemes civilizáció értékelve mögé rejtőzik. (A protestantizmus közvetítő szerepét most hanyagoljuk el.) Ebben az esetben a művelődéstörténet lényegében a diltheyi, rickerti értelemben vett kultúrtudományként, normatív tudományként lép fel, és a teleológia vagy apológia eleve sajátos, a tudományos attitűddel feszültségben álló hermeneutikai pozíciót jelez. A nemzeti kultúra sikerességéről való tudósi meggyőződés ugyanis a „győztesek” történet szemléletéhez vezethet, ahhoz a jelenséghez, amelyet Reinhardt Koselleck így formulázott: a győztesek „történelme rövidtávúan bemutatott, azokra az eseménysorokra összpontosít, amelyek, teljesítményüknek köszönhetően, a győzelemhez vezettek. És ha hosszútávú trendekre, az isteni gondviselésre, a nemzetállamhoz, az igazi szocializmushoz vagy a szabadsághoz vezető szükségszerű útra hivatkoznak, akkor az könnyen a múltreteg torzulásához vezet – gondoljunk Guizot civilizációtörténetére vagy Droysen *Poroszország történetére* –, amelyek csak nehezen állják ki a szövegimmanens ideológiakritikát. A győztesek oldalán álló történész könnyen hajlik arra, hogy a célzott sikert hosszú távú ex-post-teleológiája révén huzamos időre kiterjessze. Nem így a legyőzöttek. Az ő elsődleges tapasztalatuk az, hogy minden másként történt, mint tervezték vagy remélték. Ha egyáltalában módszertanilag reflektálnak, akkor ahhoz támad nagy szükségük bizonyítékokra, hogy megmagyarázzák, miért történt valami másképpen, és nem úgy, mint ahogy eltervezték. Ezáltal közép- és hosszútávú okok keresése indulhat meg, amelyek magukban foglalják, és talán megvilágítják az egyszeri zavarodottság véletlenjét. [...] A történelmet – rövid távon – a győztesek csinálhatják, a hosszú távú nyereségek a történeti ismeretekben a vesztesektől származnak.”²³

A magyar kultúrtörténet nemzeti látószögű, a szomszédos kultúrákkal való versenyhelyzetre összpontosító szemlélete inkább efféle „győztes” nézőpont akar lenni,

²³ Koselleck 1991: 254-255.

hiszen mindenfajta kompetitív elrendezés, amint arról már volt szó, nyíltan felvállalja a nemzetállamok korának közösségi értékeit.

Fizikai modellek és hermeneutikai megközelítés

Az a tudományos szemlélet, amely a receptivitás és a kreativitás folyamatait a maguk „fizikájában” tanulmányozza, nem könnyen szakadhat el az újkor természettudományos világképétől. A terjedésnek, a „diffúzió”nak, a kommunikációs csatornának és hasonló fogalmaknak mint fizikai-mechanikai metaforáknak a használata egyfelől semmiképp sem indokolatlan: az alapkutatások szintjén e nyelvezet segítségével fogalmazzuk meg a magunk számára az átvételek-közvetítések elemi tényeit. A metafora segítségével a recepció folyamatát képzetessé tesszük: láttatjuk a két végpontot, azaz a kreátumnak, a recipiálendő fogalomnak, tárgynak vagy intézménynek stb. a tér- és időbeli távolságát a recipiálódás tényétől (ez írható le az „elmaradottság” másik metaforájával), és megjelenítjük az átvételnek (mint egyfajta kommunikációnak) a folyamatát; sebességét, intenzitását, csatornáját stb., avagy netán a folyamatok szinkroniáját állapítjuk meg.

Az így nyert adathalmaz alkalmasnak bizonyul a tudományos feldolgozásra, azaz statisztikai vagy induktív általánosításokat lehet belőle levonni. Az eredmények jellege, mint láttuk, döntően függ a hipotetikusán megfogalmazott kérdésektől, az „elemi tény”-ként felfogott kutatási tárgyak előzetes meghatározásától. Mérsékelt, jóhiszemű és a bevett tudományos normákat szem előtt nem tévesztő igénybejelentés esetén a következő eredményeket várhatjuk: bizonyos tényekről, bizonyos kategóriákról kiderül, hogy az eddig sejtettnél nagyobb mértékben konkrét idegen hatások eredményei, míg másoknál fordítva fog állni a dolog: esetleg kiderül, hogy az adott nemzeti kultúra kreativitása volt képes kifelé irányuló terjedési, diffúziós folyamatokat elindítani.

Azonban a megértésre vonatkozó körültekintés a kutatás e pontján két szempontból is indokolt lehet. Egyrészt a recepció ténye önmagában csak félig világítja meg a kérdést, amennyiben nem vizsgáljuk a receptív kultúra előzetes odafordulásának mértékét is. Ahogyan Martin Fontius fogalmaz, „az eszmék Európában nem eszmeileg üres terekbe hatolnak be, hanem problémák legyőzéséhez fejlesztik ki, éppen ezért is

recipálják őket.”²⁴ Mint ahogyan a tudós személyes attitűdjében sem választható el élesen a kritikus viszonyulás, a kreativitás a más téren megnyilvánuló „naív” ráhagyatkozástól²⁵, úgy e miértek vizsgálatán keresztül vezethetne az út annak belátásához, hogy a nemzeti kultúra receptivitása és kreativitása sem bontható szét ilyen élesen merőben receptív vagy merőben kreatív elemekre.

A kultúra mint természeti képződmény és mint intelligibilis rendszer

Csak a nemzeti kultúra önmaga felé fordulásának irányában, csak „befelé” lehetünk őszinték és jóhiszeműek, ám minden jel szerint: korántsem határok nélkül. A kollektív tudat túrérküszöbétől függ ugyan, hogy mennyiben viseli el bizonyos kategóriák átértékelődését, megváltozását, de az egyensúly, az önkép szélsőségesen nem módosulhat: a nemzeti kultúra nem „kategória” (a szó arisztotelészi értelmében), hanem önhordó, zárt rendszer. Az a nemzet, amely a maga azonosságának szempontjából kitüntetett szerepet tulajdonít a kultúrának, igen-igen nehezen nyilváníthatja a maga történeti útját sikertelennek. Az eszmetörténet kritikai nézőpontjának olyan kollektív hiteket kellene megingatnia, amelyek egyszerűen életbevágóak. Ennek a nézőpontnak a lehetősége együtt alakul ki a tudományok differenciálódásának időszakában, ám ugyanezen korszak más fejleményei korlátozzák is érvényre jutását. Amint Roger Hausheer felhívja rá a figyelmet, „[f]undamentális előfeltevéseink kielégítő volta – mennyit fogadnak be és mennyit zárnak ki saját tapasztalatunkból, mennyit világítanak meg és mit hagynak homályban – mindez a filozófus és az eszmetörténész érdeklődésének középpontjában kellene hogy álljon. Az eszmetörténet ezért viszonylag kései és kifinomult terméke egy fejlett civilizációnak. Legkorábban a 18. század második felében jelent meg, közeli rokonaként a historizmusnak, a pluralizmusnak, a relativizmusnak, és a különféle történeti alapo zású összehasonlító tudományoknak: az antropológiának, a filológiának, a nyelvtudománynak, az etimológiának, az

²⁴ Fontius 2000: 65.

²⁵ „Az újkori tudomány a tudósoktól kreativitást, újítást vár. [...] A tudósnak a meglevő tudáson, gyakorlaton, értelmezésen túlmenő újat kell alkotnia. [...] Az újszerűség feltételezi a reflexív kritikai viszonyulást, az elfogadás és az elutasítás elemeit a meglevővel szemben. A tudósról tehát azt tételezzük fel, hogy a saját alkotásában reflektál, kritikus és kreatív; míg másutt, mint a nyáj a kolompot, öntudatlanul követi az egyszer belenevelt paradigmát. Nem lehetetlen, hogy vannak ilyen kutatók, de általánosságban nem meggyőző ez a tudathasadásos kép a tudósról.” Margitay 2003b: 165.

esztétikának, a jogtudománynak, a szociológiának, az etnológiának. Fő teljesítménye az »Ismerd meg önmagad!« régi parancsának egy kollektív történeti egészre, civilizációra vagy kultúrára való alkalmazása, amelybe az individuális Én beágyazódik és amelynek nem csekély mértékben a terméke. Az eszmetörténet mindenekelőtt azt akarja megmondani, kik és mik vagyunk, mely fokokon és gyakran kanyargós utakon át lettünk azzá, amik vagyunk. Ahelyett hogy a humán tudományok specializált ágaiban megszokott módon elválasztana, hangsúlyozza eszmék és érzések, gondolkodás és cselekvés, filozófia, politika, művészet és irodalom összefüggését. Központi tárgyai a mindent átható és uraló alakformáló fogalmak és kategóriák, amelyek egy kultúrára vagy korszakra jellemzőek”.²⁶

Ebből következik, hogy a receptivitás-kreativitás vizsgálata így módon mindig a közösségi kérdésfeltevéseken belül marad. Ugyanis ha elemzéseink helytállóak, akkor minden nemzeti kultúra csak arra a kérdésre hallja meg a választ, amelyet maga tett fel. Ezért a kreativitásra vagy eredetiségre vonatkozó bármiféle igénybejelentés semmiféle hatással nincs az adott nemzeti kultúra zárt rendszerén kívül. Sarkítva fogalmazva: a nemzeti kultúra mint természeti képződmény nyitott, mint intelligibilis struktúra azonban zárt.

Továbbá a hermeneutikai szituációhoz hozzátartozik, hogy a nemzeti kultúra már a kérdés és odafordulás mozzanatában a saját nyelvére fordítja le a problémát.²⁷ A 19. század politikai eszmeáramlatainak átvétele például úgy ment végbe Magyarországon, hogy a recipiált koreszmék eleve illeszkedjenek a nemzetnek és a politikai közösségnek az érvényben levő felfogásához, az átvett eszmék eredeti tartalmától bizonyos szempontból függetlenül.

Más szavakkal: a diffúzió, a terjedés, a kultúraközvetítés tudományosan megállapított irányát felülbírálja egy eredendőbb irányulás: a válasz mindig ahhoz a közösséghez tartozik, amelynél a kérdés eredendően megfogalmazódott, amelyik az odafordulást megtette. A magyarországi Kant-recepcióra és a németországi Eötvös-recepcióra vonatkozó kérdés egyaránt a magyar kultúra kérdései, a diffúzió irányától függetlenül.

A jelen értekezés, a magyar Monarchia-irodalom egységes szemlélete érdekében, ezáltal kétségtávolosan visszatér a kultúra önállóságáról vallott nézetekhez,

²⁶ Hausheer 1994: 23-24.

²⁷ Vö. Kisiel 2001: 38-39.

elemelve azt a kulturális naturalizmus természet-fogalmától. E felfogás a nyugati civilizáció egyik legfontosabb önértelmezési gesztusa, amelyre további megfontolások nélkül hagyatkozhatunk: „nem szükséges részletesen kidolgozni a kultúra önállóságának eszméjét; elég ha ezt posztuláljuk”.²⁸

Receptivitás és kreativitás hermeneutikájának e nézőpontjából – bizonyos értelemben – párbeszédképtelenség van az egyes kultúrák mint kultúrák között. Minden ilyen vizsgálatba eleve bele van kódolva a végkövetkeztetés, hogy a „nemzeti” kultúra *per def.* sajátos, eredeti, egyedi entitás, amelynek azonosságát semmiféle új adat nem kezdheti ki alapjaiban. Minél intelligensebb vagy toleránsabb egy közösség, annál messzebb hajlandó elmenni önazonosságának receptív és narratív analízisében, de semmiképpen nem tolerálhat egy olyan kiinduló hipotézist, amely saját identitását számolná fel. E radikális következtetések és következmények elé már csak bizonyos, ritkán vizsgált, de annál hangsúlyosabb instanciák is akadályokat állítanak. A tudományosság szerkezetéről, a nemzeti kultúrában betöltött helyéről végzett kutatások óhatatlanul tudományon kívüli szempontokra sandítanak: nemcsak az erőforrások és presztízsszempontokról van szó, hanem az egyes tudományok normatív érdekérvényesítő képességeiről, sőt egy adott nemzeti kultúrának a „civilizált” világba való betagozódásáról is.²⁹

E belátások alapján úgy véljük, hogy a magyar Monarchia-irodalom egységes szemléletbe a nemzeti kultúra és a magyar történetfejlődés kitüntetett szem előtt tartásával foglalható. Azokra az igényekre, művészi és társadalmi mozgatókra kell figyelemmel lennünk, amelyek miatt a magyar irodalom kérdezőn-befogadón fordult az Osztrák-Magyar Monarchia kultúrája és irodalma felé. E megközelítésmód előtt a kutatás által túlnyomó részt alkalmazott komparatistikai, illetőleg kultúranropológiai módszerek teherbíró képességének próbáján keresztül nyílhat meg az út.

²⁸ Sperber 2001: 23.

²⁹ Veit-Brause 2000, 23., 25.

2. A Monarchia-irodalom mint kutatási tárgy

Az értekezés céljai és szakirodalmi előzmények

Az értekezés célja annak megmutatása, hogy a magyar irodalom mai irodalomszemléletünk számára elsődleges, polgári hagyományának legelső vonalához tartozó szerzők, Jókai Mór, Krúdy Gyula, Márai Sándor, Ottlik Géza, Lengyel Péter, Esterházy Péter, s a mellettük tárgyalt további szerzők egyben a magyar irodalom Monarchia-hagyományának képviselőit is jelentik.

Ez az állítás lehetetlen volna a nélkül a rendkívül jelentős hozzájárulás és eredmény nélkül, amelyet a magyar irodalomtudomány a tárgyban mindmáig kimunkált és felmutatott. Az első és legfontosabb előzmény az, hogy kialakult mára az az irodalmi kánon, amely a fenti szerzőket (számos más íróval, mindenekelőtt Kosztolányival és további jelenkori szerzőkkel együtt) a legfontosabb, leginkább párbeszédképes és folytatható irodalmi tradíciónak tekinti, és feltárta ennek a hagyománynak (hiszen ezért érdemli meg a hagyomány nevet³⁰) önnön múltjára, folyamatosságára és kilátásaira vonatkozó belső reflexióit.

A kánon fogalmával mint az irodalomtörténet-írás fogalmával ehelyütt anélkül foglalkozhatunk, hogy állást kellene foglalnunk abban a kérdésben, vajon „a kánonok ugyanúgy a »képzület technikái« [...], az »identitás fiktív szimbolizációi«”-e, „mint maga a nemzet”³¹. Elég azt posztulálnunk, hogy mindenképpen szimbolizációról van szó, hiszen a magyar Monarchia-irodalom a hagyomány kánonképzésével összefüggésben eminensen nem eszmetörténeti kérdés. A Monarchiával a Monarchia bukása után foglalkozó irodalomtudomány minden módszertani körültekintése ellenére hódol a „Gifpelwanderung”-nak, amennyiben a Monarchia-írókat egy nemzedékeken keresztül ívelő párbeszéd részeként olvassa. Krúdynak az eszmetörténet nézőpontjából nem Esterházy volna a kontextusa, hanem például Herczeg Ferenc. Ennyiben a jelen munka kétséggkívül azt az álláspontot teszi magáévá, amelynek értelmében „[a] kánon inkább értékrend, mint időbeli egymásután. Nem létezik merőben egyéni értékítélet. Az ízlés megkülönböztető tevékenységet föltételez, s a kánonképződés annyit jelent, hogy a lényegest elkülönítik az elhanyagolhatótól. Eszményi értelemben a valódi érték s a

³⁰ Nyíri 1994a

³¹ Szajbely 2002: 53.

megbecsültség egybeesik, de nem lehet figyelmen kívül hagyni a gyökeres ártértékeléseket.”³²

Másodsorban kialakult a magyar Monarchia-kutatás hagyománya azt követően, hogy Vajda György Mihály 1969-ben hazánkban is megfogalmazta a Monarchia-irodalmak összehasonlító kutatásának szükségességét. Mai szemléletünk számára persze Közép-Európa az a térség, amelyet Vajda György Mihály Kelet-Európaként említ: „Így ha Kelet-Európa irodalmait vizsgáljuk a századforduló idején, nem fordulhatunk el a dualista Monarchia által feltett sajátos irodalomtörténeti kérdésektől sem. [...] E kultúra ma is látható építészeti emlékeken kívül elmosódott nyomokban még fellelhető más területeken is, így például a társas érintkezés bizonyos formáiban, öltözködésben, kulináris sajátosságokban, a viccek és anekdoták típusaiban, a humor »közép-európaiságában« stb. – a Monarchia egykori népeinek mai irodalmán már nem. De a századfordulón még rajtuk hagyta jegyét ezeken is, alighanem nagyobb mértékben, mint ahogy az irodalom-történetírás eddig tudomást vett róla. Sőt nemcsak a Monarchia szláv, román, magyar nyelvű irodalmán, amelyekre gondolni szoktunk, hanem pl. az olaszon is. A századfordulón a »virtuális« Kelet-Európa határai nem értek véget a Lajtánál, hanem elhúzódtak Lombardiáig, a svájci határig, az Adriáig; a nemzetiségi kérdés ezeken a területeken sem került nyugvópontra, s az irodalomban – az észak-adriai, különösen a trieszti olasz irodalomban – megvan ennek a tükröződése például Scipio Slataper vagy Italo Svevo írásaiban. A századfordulón Keletközép-Európa legtöbb irodalma felmutatja az Osztrák-Magyar Monarchiához való tartozás tényét és ennek következményeit, akár abban az értelemben, hogy harcolt a Monarchia ellen és meg akart szabadulni tőle, akár abban, hogy indításokat, kultúrközvetítést, bécsi, prágai, budapesti, trieszti stb. hatást kapott, vagy éppen a Monarchia megléte és saját hozzákötöttsége ingerelte – ellenhatásképpen – egyre nagyobb nemzeti, humánus, forradalmi teljesítményekre. [...] A századforduló osztrák irodalma és a Monarchiában élő más népek irodalmának némely jelensége is csakugyan több nép kultúrájának együtthatását tükrözte. S ez a jelenség nemcsak Bécs, Prága, Budapest »szellemi arculatán« figyelhető meg, hanem Ausztria-Magyarország oly nagyszámú nemzetiségi vidékein is, amelyeknek történetét leginkább csak az ott domináns szerephez jutott nép

³² Szegedy-Maszák 1995a: 79.

szempontjából nézik és nézzük. Nem volna érdektelen e jelenségek további szélesebb és elmélyültebb vizsgálata.”³³

Arra a tényre, hogy a kánonalakítás és a Monarchia-irodalmak figyelembe vétele egyidejűleg zajló, egymásra ható folyamatok voltak Magyarországon, Kulcsár Szabó Ernő mutatott rá Esterházy Péter térségi kötődései kapcsán: „A 70—80-as évek kritikusai jórészt ugyanis még olyan kánon uralma alatt nevelődtek, amelyből lényegében nemcsak a Krúdy—Kosztolányi—Márai vonulat hiányzott, hanem a magyar irodalom utómonarchikus tradíciójának teljes mezőnye is.”³⁴ „Az Esterházy-recepció, folytatódik a gondolatmenet, „hivatalos marxista, késő nyugatos esszéista, illetve kultúrideológiai szólamából ezért hiányzott egyaránt ama kulturális-nyelvszemléleti komponens jelentőségének a felismerése, amely mentén ez a prózaírás még idejekorán összhangban lett volna értelmezhető az európai epika fejleményeivel. De közülük legalább azokkal, amelyek a közvetlen közelségünkben zajlottak le. Hiszen az aligha vitatható, hogy a nyelvválság irodalmának, majd pedig filozófiájának hagyományvonalai – Hofmannsthalról Fritz Mauthneren át Wittgensteinig – éppen abban a kulturális zónában bontakoztak ki, amely Heidegger mellett talán a legmesszebb ható érvennyel formálta a klasszikus-modern művészeti korszak beszédhermeneutikai horizontját. Ebben az értelemben Esterházy epikája nem csupán Krúdy, Kosztolányi, Csáth, Márai vagy Ottlik örököse, hanem – a bécsi és általában, a modern nyelvfilozófia kulturális kisugárzásán keresztül – szorosan kapcsolódik ahhoz a késő, illetve posztmonarchikus szellemi hagyományhoz is, amelynek Musil, Broch, Schnitzler, Handke vagy Bernhard éppúgy részese, mint Svevo és Calvino, B. Schulz és Wojciechowski, sőt Tandori és Oravecz, Claudio Magris vagy legújabban Christoph Ransmayr is.”³⁵

Harmadsorban megtörtént, jelentős hozzájárulásokkal, a felsorolt szerzők mindegyikének az általában vett irodalmi Monarchia-hagyományba való bekapcsolása, besorolása. E bevezetés keretében csak utalni tudunk azokra a szakirodalmi előzményekre, amelyek eredményeivel az egyes fejezetek foglalkoznak részletekbe menően.

³³ Vajda 1969: 12-13.

³⁴ Kulcsár Szabó 1996: 101.

³⁵ I. m., 102.

Jókai Mór esetében Bori Imre és Fried István kutatásai mutatnak egy megváltozott Jókai-kép irányába. Utóbbi egy munkájában felelevenítette Jókai életművének azt az igen korai, jelesül Csáth Gézától származó modern és úttörőnek számító értékelését, amely először tapintott rá Jókai erotizmusára és újszerű lélektani próbálkozásaira.

Krúdy és Márai esetében a vizsgálat számos szakirodalmi előzményre utalhat vissza. Joggal emlékeztetett Lőkös István már a kilencvenes évek közepén arra, hogy „újabbán irodalomtörténet-írásunk [...] megtalálni véli a monarchia korának magyar szépírói krónikáit Krúdy Gyula és Márai Sándor személyében.”³⁶ Krúdy Gyula Monarchia-élményének központi fontosságára Fábri Anna figyelmeztetett a szakirodalomban már a hetvenes évek végén, mondván, „Krúdy, éppúgy, mint hősei a kocsmasztal melletti beszélgetések során, nem tud elszakadni a Ferenc József-i időktől. Ha másutt, máskor is kezdi mesélnivalóját, végül is szinte mindig ide érkezik el.”³⁷ Krúdy monarchia-kötődése kedvelt témájává vált a szegedi Monarchia-műhely tagjainak: különösen Fried István és Kelemen Zoltán szentelt több dolgozatot a tárgykörnek. Előzménye a jelen munkának Szörényi László Krúdy-tanulmánya, amely egy közös problémát érint, jelesül Krúdy szimbólumképzését Bécs összefüggésében.

Márai Sándornak a huszadik század második felében a magyar irodalmi hagyomány perifériájára sorolt életművét mások mellett Fried István, Rónay László és Szegedy-Maszák Mihály tették monográfia tárgyává, hozzájárulva Márai visszavezetéséhez a magyar polgári irodalom élvonalába.

Ottlik Géza klasszikussá vált művét, az *Iskola a határont* alighanem Zemplényi Ferenc kapcsolta először a Monarchia-regényekhez, majd Györffy Miklós idevágó résztanulmánya után Szegedy-Maszák Mihály foglalkozott behatóan a kérdéssel Ottlik-monográfiájában.

Esterházy Péter életművének az osztrák irodalmi tradícióban való gyökerezettségére Kulcsár Szabó Ernő utalt először általában is. Ő dolgozta ki Esterházy Monarchia-érdeklődésének és -irányultságának egyik döntő filológiai érvét is, rámutatva a Musil-idézetek, -átvételek hangsúlyos szerepeltetésére.³⁸ Ezt a folyamatosan alakuló, állandóan eleven architexturális viszonyt a *Harmonia caelestis*

³⁶ Lőkös 1995b: 157.

³⁷ Fábri 1978: 341.

³⁸ Kulcsár Szabó 1996: 126.

fogalmazza meg majd emblematikusan az ezredfordulón: „Édesapám, a tulajdonságok nélküli ember”.³⁹

Az értekezés tárgyául szolgáló szerzők munkásságának egymásra hivatkozó hagyománya alaposan körüljárt témája a magyar irodalomtörténet-írásnak. A kölcsönös kötődések vázlatos ismertetése azt a kanonizációs folyamatot kívánja jelezni, amelynek kiegészítése egy hangsúlyos tematikus aspektussal (nevezetesen a Monarchia-kötődéssel) a jelen értekezés tárgyát képezi.

Jókai meghatározó az egész utána jövő nemzedék számára. Csáth Géza önéletrajzi ihletésű novellájában (*Józsika*) a főhős anyjának „Betegségében egyetlen öröme volt a kávé meg a Jókai-regények”⁴⁰ Jókai inspiráló hatása Krúdyra és rajta keresztül Máraira régóta tényné vált a szakirodalomban. „Sőtér István 1941-es könyvében Jókait – nem egészen jogtalanul – Krúdy és Márai elődjeként mutatta be, s ezzel Jókainak eddig rejtett vonásait tárta föl”.⁴¹ Fried István, továbbmenve a kapcsolattörténet elemzésében, így fogalmaz: „az a Márai írja a Jókait Krúdy nézőpontjából szemlélő rövid írást, aki a nevezetessé vált ködlovag-kötet előszavában a rejtett magyar epikai hagyomány jelentőségét hangsúlyozta, összhangban azzal a nézetével, miszerint Krúdy Gyula prózája lenne a XX. századi magyar irodalom egyik leglényegesebb teljesítménye.”⁴²

Kosztolányi Dezső, Márai Sándor és Ottlik Géza műveinek egymásra hatásáról Szegedy-Maszák Mihály írt: „nyilvánvaló a történeti összefüggés munkásságuk között. Kosztolányi tárcái döntő hatást tettek Márai hasonló műfajú szövegeire, az *Iskola a határon* megírását viszont minden bizonnyal könnyítette a *Zendülő*k ismerete.”⁴³

Az Esterházy Péter prózája számára fontos előzményekről is számos alkalommal írtak. Esterházy a *Termelési-regény*ben, említi Kulcsár Szabó Ernő, „epikai jelrendszerében számos modern inspiráció mellett jellegadó érvénnyel emelte vissza a Kosztolányi, Krúdy nevével jelölhető tradíció bizonyos szemléleti, poétikai elemeit.”⁴⁴ Esterházy Péter maga vonta be Kosztolányit a maga Monarchia-panoptikumába.

³⁹ Esterházy 2000: 148.

⁴⁰ Csáth 1994: 145.

⁴¹ Fried 2003c: 58.

⁴² I. m., 192. Vö. Fried 1998e: 62.

⁴³ Szegedy-Maszák 1994: 21.

⁴⁴ Kulcsár Szabó 1987d: 311.

A Monarchia tárgyi és motivikus öröksége

A tárgyalt szerzők esetében a szakirodalom általában is, és a Monarchia-irodalom vonatkozásában is, szélesen pásztázva, az életművek egészére tekintve, az egyes *oeuvre*-ök műfaji változatosságában átjárókat nyitva, irodalomtörténeti, hatástörténeti és komparatistikai szempontokat érvényesítve igen jelentékeny lépéseket tett előre, oly lépéseket, amelyek meghaladása a szakirodalmi szerzők által mutatott irányban és szöveghorizonton olykor aligha lehetséges. A jelen értekezés messzemenően elismeri és elfogadja Imre László intelmének igazságát, amely szerint „Az intertextuális irodalomkonceptió bizonyára meg sem született volna, ha a pozitivizmus sok évtizeden át nem szolgáltat temérdek példát a szöveg- és motívumhagyományozódásra, hatásokra, átvételekre, átírásokra”.⁴⁵

A szakirodalom (de részben a monarchia-belletrisztika) egyik középponti problémája a Monarchia „megragadhatósága”. Tudományosan: toposzokban, diffugáló elemekben; hermeneutikailag: valamely előzetes megértésből kiindulva, amely tudományon és irodalmon kívüli szempontokhoz vezet el. „Számottevő hibát követnénk el” – figyelmeztet Fried István –, ha az osztrák irodalom Habsburg-mítoszát külső vagy tematikai jellemzőkre szűkítenénk, jólehet ezek szerepét alábecsülni szintén hiba volna.”⁴⁶ Valóban e kérdés a módszertani nehézségek egyik legfontosabbika: miként lehet túllépni a hasonlóság jegyeinek felmutatásán és rendszerezésén.

A Monarchia mint egység megjelenésének első és leginkább kézzelfogható szintje a közös vizuális élményvilág, „Közép-Európa mint egyfajta osztrák múzeumi tulajdon”.⁴⁷ „Valamiféle *stílus*egység is jellemezte a Monarchia országait”, írja Kende Péter, „amint erről a máig fennmaradt bírósági paloták, iskolaépületek, vasútállomások és kaszárnyák – már a puszta színüknél fogva is! – tanúskodnak.”⁴⁸ Ezeknek az elemi motívumoknak a leltárát Fried István így adja meg: „Az operetről, a városrendezésről (például a körút-rendszerről, az azonos cég építette színházépületekről, a vasútállomásokról és a »restikről«, a köztéri szobrokról stb. szóló ismereteink, a hétköznapi szóhasználatban, valamint a kulináritásban, némely szakszókincsben, számos szokásban, viselkedési formában megőrződött és még mai irodalmi

⁴⁵ Imre 2001: 109.

⁴⁶ Fried 1999a: 107.

⁴⁷ Konstantinović 1991: 14.

⁴⁸ Kende 1999: 10.

alkotásokból is visszaköszönő hasonlóságok, kölcsönhatások, egymásba szövődések azonban feljogosítanak arra, hogy a korábban talán inkább feltételezett, mint meggyőző módon igazolt Monarchia-irodalom, Monarchia-kultúra fogalmának »teherbírásával« továbbkísérletezzünk.”⁴⁹

A Monarchia-motívumok esetében a jelenség kétarcúságára kell felhívunk a figyelmet. Egyfelől a Monarchia-irodalmak efféle bizonyítékai szinte tetszés szerint szaporíthatók. Lényegében az irodalomtörténész, írói, kritikai önkény, a személyes műveltség határai között, a saját célok szempontjából válogató szubjektivitás dönt abban a tekintetben, hogy mint tekintünk Monarchia-motívumnak. Másfelől azonban lehetetlen nem észrevenni, hogy a Monarchia felbomlása után e tárgyi emlékek szimbolizálódtak, és önmagukon túlmutatva, egy értékteljesebbnek vagy legalább „élhető”-nek ítélt életformára emlékeztettek. Jó élet és jóllét az emlékezetben összemosódott. „A monarchiának”, írja Gerő András, „s benne Magyarországnak – minden legitimációs keveredés, minden társadalmi ellentmondásosság ellenére, vagy tán épp azért – az volt a legnagyobb titka, hogy lehetett benne élni.”⁵⁰

Fried István megállapítására utalhatunk: „Ha Mórícz Zsigmond 1941-ben (*Babits Mihállyal a Garda-tón.*) 1913-at így idézi meg: »Mikor Zágrábon átjöttünk, kiszállottunk egy-két napra, nagyon megszerettük ezt a szép mezőszéli úri várost, amit az a gesamtmonarchiai ízlés hozott létre, ami Szegedet a víz után«, akkor az otthonosság, a hajdani élhető élet, a »Gesamtmonarchia« jóízlést nevelő várostervezése iránt érzett nosztalgia támad föl”.⁵¹ Ottlik Géza is erkölcsi értéket köt a k. u. k.-hadsereg világához, amikor azt írja, hogy „mégiscsak egy erkölcsi magaslatféle volt az a végső menedék, ahová visszaszorított bennünket a neveltetésünk”.⁵²

Ez a kedélyesség, ez az „élhető” régió-mozzanat mindmáig a térség egyik metaforája maradt⁵³, amellyel a magyar Monarchia-irodalomban Esterházy Péter

⁴⁹ Fried 2000a: 7.

⁵⁰ Gerő 2004: 157.

⁵¹ Fried 2000d: 8.

⁵² Ottlik 1981: 8.

⁵³ „Az újból feléledő vita divat lett, irodalmárok, disszidensek, politikusok, történészek, földrajzosok mondták el véleményüket, kialakult egy állandósuló diskurzus a kérdéssel, ez pedig napirenden tartotta a »mi« és a »ti« kérdését, és azt, hogy hova tartozott történelmi léptékekkel mérve a térség, és hova szeretne tartozni. Erhard Busek osztrák politikus-közíró, a vita egyik főszereplője arra a kérdésre, hogy hol található Közép-Európa, azt a frappáns, már-már hrabali választ adta, hogy: »Ott, ahol a nagyságos asszonyokat kézcsókkal üdvözlük«. Tehát hozzátartozott valamiféle nosztalgia is, a régi idők nosztalgiája.

számolt le. Annyiban is jogosan, hogy, ha jobban megnézzük a közös motívumokra hivatkozó kutatási irány egyik fontos szövegét, Joseph Roth *A császár mellszobra* című elbeszélését, akkor az derül ki, hogy az nem egyéb, mint a modernitás szükségletei kitermelte állami egység, annak is az erőszak-szimbólumai. Roth leírásában egyetlen utalás nem történik a Monarchia mint közös kultúra problémakörére: „Morstin gróf... különösen jóleső örömmel legeltette szemét azokon a sajátságos jellegzetességeken, amelyek oly örök-egyformán és mégis oly sokszínűen ismétlődtek a birodalom minden örökös tartományának minden állomásán, minden bódéján, minden középületében, iskolájában és templomában. A csendőrök mindenütt ugyanazt a tollas kalapot vagy ugyanazt az agyagszínű, aranygombos sisakot viselték a fényesen csillogó Habsburg-vassal [!?!]; a k. u. k. dohánytőzsdék deszkaajtaján mindenütt ugyanazok a fekete-sárga harántsávok díszlettek; a fináncok fényes kardján mindenütt ugyanaz a zöld kardbojt fityegett.” A kultúra megnyilvánulásai éppen hogy különbözőek: „És minden országban más és más dalokat énekeltek; és a parasztok minden országban más és más viseletben jártak; és minden országban más és más és némelyikben különböző nyelven beszéltek az emberek.”⁵⁴

A képi reprezentációk, a kulturális vívmányok és az irodalmi szövegek három szintjét jelentik a Monarchia megjelenítésének. Nagya kísértés arra, hogy levonható legyen a következtetés: Monarchia-világ egysége e képi szimbólumokban mint elemi mondatokban valóban *megmutatkozik* a kimondhatóság határán. A képi egység azonban a szövegszerűségben, a kifejtett jelentés szintjén általában felbomlik.

Számtalan olyan művet említhetünk, amelyben a Monarchia mint kulturális-nyelvi tény díszletként van jelen, de nem válik művészi problémává. Nem lehet kritérium az, hogy mely szerzők tematizálják a Monarchiát, hiszen az időbeli távolsággal megszűnik a közvetlen élmény lehetősége, és az intertextualitásnak csak akkor van értelme, ha szimbolizál. Azok a Monarchia-írók, akiknél megmutatkozik a szándék a Monarchia világának írói megragadására. 1867 után szinte az egész magyar irodalom benne állt, mint „realitásban”, a Monarchia téridejében, és az úgynevezett társadalmi regények és novellák magától értetődően emeltek át korfestő,

S valóban, az Osztrák-Magyar Monarchia megteremtett – ha nem is egy egységes kulturális régiót –, de a kisépek szimbolikájában mindenképp könnyen átjárható kulturális övezetet.” Mező 2000: 20.

⁵⁴ Idézi: Fried 2001a: 3-4.

atmoszférateremtő elemeket a szövegeikbe ebből a realitásból, hogy háttérrel adjanak a fiktív történetnek.

A Monarchia-időkből ugyanis, de későbből is, bőven lehet említeni olyan műveket, amelyek egyszerűen a tárgyi világ, a cselekményt körülvevő „közeg” szintjén jelenítik meg ezeket a mémeket, ám távol áll szerzőjüktől a Monarchiára való közvetlen utalás szándéka. A Monarchia-irodalom a Monarchia szimbolizálásával kezdődik, amikor a Monarchia az életvilág adott tényéből szimbólummá válik. E történhet úgy, hogy az adott életvilág már nem áll fenn, vagy pedig a nyelv sajátos megkettőződésével. Az irodalomtudomány e jelölőkből indul ki általában, és az asszociációk elvihetnek olyan szövegterek felé, ahol véget ér az irodalmi monarchia, megszűnik a szimbolizáltság azzal együtt, hogy a tényleges Monarchia nem ér véget, hanem a maga reflektálatlan mindennapiságában tűnik fel. Így például Kosztolányi *Pacsirtájában* a századvégi és birodalomvégi világ (amely egyetlen, igaz, igen erős szimbólummal utal a Monarchiára, egy Ferenc József-képpel), amely részévé vált, mégpedig legutóbb, Esterházy Péter révén, a Monarchia-diskurzusnak, kiindulópontja lehet asszociációknak. A *Pacsirta* kaszinó-élete például Papp Dániel bácskai történeteiben találja meg a maga *pendant*-ját. Arról a bizonyos ezredlőről szóló történet, a k. u. k.-tiszték garnizonélete stb., motivikusságában kétségtelenül a Ferenc József-i időket idézi (hiszen két lábbal abban áll), azonban még nem talált olvasóra, aki e motívumokban az önmagukat túlmutatás igényét vagy jelét meglátta volna. A Monarchia mint valóságos létező megszűnésével ez a fajta direkt referencialitás mint lehetőség megszűnt, és a választás a szimbolikusság felvállalásában, illetve annak tényleges megvalósításában mutatkozott meg. Ha Wolfgang Isernél a reális nem egyéb, mint a szövegen kívüli világ, míg a fiktívet a képzelőerő stb. ismeretelméleti problémahagyományáról leválasztott imagináriussal szembesíti, mégpedig az imaginárius tartomány hozadékából az intencionalitás mozzanatával válogató fiktívnek a megkülönböztetése mentén⁵⁵, akkor, mondhatnánk, a Monarchia imagináriussá válik, amelynek képzet-készletéből az írói intencionalitás építi fel a fiktív világot. Ez az intencionalitás nagy, alapvető szakadásokat eredményez a nemzeti preferenciák mentén.

Ambrus Zoltán a Berzsenyiekről írott, a mai média műfaji terminusát kölcsönvéve úgy mondhatnánk, „szappanoperájában” szeretetteljes humorral állítja az olvasó elé az Andrássy úton lakó, bécsi újságokat olvasó, a birodalom fürdőhelyein

⁵⁵ Iser 1993, 20-21. és 371. skk.

üdülő, udvari összeköttetésekért kuncsorgó familiát. A kapcsolódás sokkal inkább a nagyvárosi tematikának köszönhető. A Monarchia-idők elmúltával ez a beállítódás lehetetlenné válik, nem lesz jelentés nélküli mém, hanem a szövegek diszkurzív terében egyre nagyobb hangsúlyokat kapnak a ritkábban előforduló elemek, amelyek a Monarchiára utalnak. Szomory Dezsőnek vannak Habsburg-tárgyú drámái: *A nagyasszony, II. József, Mária Antónia*.⁵⁶

A magyar irodalom nem-Monarchia-regényei azok, amelyek a Monarchia motívumait tartalmazzák, de a szimbolizálás szándéka nem fedezhető fel bennük. A magyar Monarchia-irodalomból kimaradt a háború, Márai átugorja, Krúdynál sincs jelen. Szabó Dezsőnél (akire különösen áll Esterházy Péter meglátása: „nekünk nincs Švejkünk, semmilyen műnemben, műfajban”⁵⁷) a švejki irónia nélkül bukik ki a gyűlölet a Monarchia ellen: „Ezek a tetvek már egészen megesznek! Úgy tele vagyok, hogy millió mozaikban érzem mozogni magamat. Ezek sem találnak nálam kövérebb falatot. Gyönyörű világtörténet: tetű, sz.r., rothadt krumpli, káposztatorzsa. Éljen a Monarchia nagyhatalmi állása!”⁵⁸ Mint ahogy publicisztikájában is e nézeteket képviseli: „Mit jelentett az 1867-ben világra abortált Osztrák-magyar monarchia?” [...] Egy fejünk fölött mind vékonyabb szálon függő, mind halálosabb élő damoklészi kardot.” Jelentette a magyarság „elszegényedését, kizsákmányoltatását”, amiért is „[a] Monarchiának el kellett tűnnie.”⁵⁹ Szabó Dezső e gondolatainak szövegösszefüggését azok a törekvések alkotják, amelyek a Monarchia felélesztésére irányultak 1935 táján – nem önmagáért, hanem az *Anschluss* megakadályozásáért. Roth műveinek polemikus kontextusára a magyar szakirodalomban Kajtár Mária utal: „[a]z Anschlusst megelőző esztendőkből Roth-nál ugyanis – ellentétben a nagy osztrák többséggel – egyre inkább előtérbe került a gondolat, hogy Ausztria semmi módon nem kebelezhető be a német birodalomba, hiszen mint a Monarchia utódja lényegét tekintve különbözik attól.”⁶⁰ „Ebben az alternatív szellemben fogantak Roth Monarchia-tárgyú szépirodalmi művei, így *A császár mellszobra* is”.⁶¹

⁵⁶ A századvég összefüggésében vö. Staud 1969: 115.

⁵⁷ Esterházy 2003a: 16.

⁵⁸ Szabó D. 1989: 231.

⁵⁹ Szabó D. 1991: 151-152.

⁶⁰ Kajtár 1989: 42.

⁶¹ I. m., 43.

Így hát, ha jobban belegondolunk, Joseph Roth és mások *Anschluss* előtti osztrák monarchizmusának ez az igazi kontextusa Magyarországon. Németh László hasonló elveket vallott: „A Habsburg-uralom szerint nemcsak azért ártalmas, mert a 18. század elején a Pádua és Krakkó közé eső »tejtetstvér« kultúrát szétdúlja, hanem azért is, mert e térség népeinek sorsát – megmaradásukat vetve kockára – a Monarchia reakciós és antagonisztikus államgépezetéhez köti. A börtönkép Krležára emlékeztetően sötét és kritikai élű: »A népek igazi vezetőik alatt kieickélőben voltak a megoldásra képtelen Monarchiából, ebből az élő romból és örök tékozlásból. A Monarchia viszont jól fizetett álelitjével, a korrupció, csendőrtoll és szolgaerkölcs nemességével beléje igyekezett szorítani.« Trianont a Habsburg-ház megcsinálta volna, például Ferenc Ferdinánd, ha érdeke ráveszi.”⁶²

Kóbor Tamásnál a Monarchia egyik jellegzetes dallama korántsem veszi fel a kötelező ráutalást a bécsi kultúrára, a zenei világra, hanem a magánmitológia, a személyes élettörténet egy kitüntetett helyére utal: „Különösen emlékszem a Kék Dunakeringőre, melyet szöveg nélkül ha dúdoltam, egy csillogó ablakú ház sor tűnt föl előttem, melyet sohasem láttam. Mikor sok esztendő múltán Pozsonyba vetődtem, a Duna-soron megösmertem a gyemekkorombeli házsort. Csecsemő koromban onnan hoztam öntudatlanul magamban. Mert én Pozsonyban születtem, ott is a zsidó negyedben.”⁶³ Kóbort, akit *Íróemberkék* című 1903-as cikkében Ambrus Zoltán és Petelei mellé az élvonalba állította, leginkább Schnitzler-recepciója és a nagyvárosi téma megszólaltatása miatt szokták a Monarchia írói között emlegetni. John Lukács így ír róla *Budapest 1990* című kultúrtörténeti művében: „Kóbor *Budapest*-je a kor terméke. Arthur Schnitzler négy évvel azelőtt, Bécsben megjelent híres *Körtánc* (Reigen) című könyvének budapesti változatával kísérletezett. Csaknem bizonyosra vehető, hogy Schnitzler hatással volt Kóborra. Mindkét könyv témája nemi kapcsolatok, szerelmi viszonyok láncolata (a *Budapest*-ben inkább sora, mintsem kerek lánc). [...] Schnitzler érdeklődése elsősorban a szexualitásnak szólt. Kóbor a város társadalmi arcképét akarta megrajzolni.”⁶⁴

Zilahy Lajos a két forradalom történeti keretében helyezi el vázlatosan hőseinek 1918-1919-es életét a *Két fogoly* című regényében. Először az őszirózsás forradalom

⁶² Grezsa 1985: 88.

⁶³ Kóbor é. n.: 15.

⁶⁴ J. Lukács 1999: 23.

hangjai szüremkednek be a regénybe: „Egyszerre valahol távoli puskaropogást hallott az éjszakában. Ezek voltak a forradalom első puskalövései. Miatt csak reggel tudta meg, hogy kitört a forradalom. Lefutott az utcára, és mintha láthatatlan erő vonzotta volna, mindig mélyebbre sodródott a tömegben.”⁶⁵ Zilahy (aki vöröskatoná volt) 1918-at úgy tekinti, mint „a világforradalom ígétét”⁶⁶, és nem gondol a birodalom összeomlásával együtt járó kulturális veszteségre: „ebben az évben irtózatossá robajjal omlott össze, szinte hónapokon belül, először a Romanovok, aztán a Habsburgok trónja, rozsdás évszázadok óriás rozsdás bilincsei közel kétszázmillió ember fölött.”⁶⁷

A *Két fogoly* történelemképében szó nem esik arról, hogy a Habsburgok trónjának összeomlása Magyarország sorsát is érintené. Bécs megjelenik ugyan a regényben, de úgy jelenik meg, mint a proletárdiktatúrától mentes, meleg szerelmi fészek. A pár éppen Bécsben, és a búvóhely éppen Schönbrunnban található: a szövegben nyoma nincs annak, hogy a két szó szimbólum volna: nem egyebek, mint a regényvalóságban a cselekmény külső körülményeinek esetlegesen megválasztott építőkövei: „Mikor a bolsevizmus kitört, Csereyék kellő időben Bécsbe menekültek és magukkal vitték Miettet is. [...] Közel fél esztendeig éltek Bécsben, s az ottani körülmények szerencsés nyugvópontra juttatták szerelmüket, amely az utóbbi időben egyre vadabb és keservesebb lett. [...] Csak nagy ritkán sikerült úgy intézni a dolgokat, hogy néhány óráig együtt legyenek. Golgonszky egy schönbrunni kis hotelt választott ki e találkák helyéül, ahol Miett a megállapított időben a félelemtől és vágyainak éhségétől kergetve, pontosan megjelent. [...] Ezek a bécsi napok felejthetetlenek maradtak számukra.”⁶⁸

Komparatistika és kultúrantropológia

A komparatistikai nézőpontot Fried István a következőképpen fogalmazta meg: „Az összehasonlító irodalomtudomány képviselője a genetikus érintkezések vagy a tipológiai analógiák lehetséges változatai között igyekszik eligazodni: azaz keresi azokat a nyomokat, amelyek *egymás felé* vezetnek, de éppen olyan energiával kutatja a különféle írói életművek hasonló mozzanatainak »Monarchiába ágyazottságát«,

⁶⁵ Zilahy 1981: 520.

⁶⁶ I. m., 527.

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ I. m., 538-539.

amelyeket előfeltevése szerint a szociokulturális viszonyokban esetleg (vagy valószínűleg) kimutatható párhuzamosságokból eredeztethet.”⁶⁹

A komparatiztikai nézőpont, legalábbis a Monarchia-irodalom kutatásában túlnyomó részint érvényesülő nézőpont előfeltevései és következményei, sarkítottan fogalmazva, nem egyebek, mint a naturalizmus és az extenzivitás, jóllehet az összehasonlító nézőpont önmagában nem jelenti a közösségi értékszempontok félretételét. Bókay Antal idézi egy helyütt René Welleknek amaz kritikai észrevételét, amellyel a komparatiztikának a kulturális nacionalizmusokban való beágyazottságát illeti: „sok kiváló kutató az irodalomtudományban és különösképpen a komparatív irodalomtudományban nem igazán a[z] irodalom iránt érdeklődik, hanem inkább a közvélemény története, utazók beszámolóí, a nemzeti karakterrel kapcsolatos gondolatok – azaz általános kultúrtörténet érdekli.” Ezáltal, folytatja Bókay Antal a gondolatmenetet, a komparatív irodalomtörténet [...] *mentalitástörténet* lett, azaz feltételezte, hogy az irodalom nyelvi és nem-nyelvi komponensei egyaránt valamilyen átfogó és valószínűleg közös szellemi létformával, nyelvi formában megjelenő mentalitással rendelkeznek, olyannal, amely sajátos irodalmiságának (szigorú textualitásának) megtartása mellett történetileg változik, és amely nem leképezi a szubjektív lét más területeit, hanem azokkal homogán formában, de önálló diszkurzusként teremődik folyamatosan újra.”⁷⁰

A jelen értekezés módszertanilag nem kötelezi el magát a Monarchia irodalmi kutatásának naturalista nézőpontja mellett. Bizonyos szövegek, szöveghelyek, tendenciák felmutatásával próba elé kívánja állítani a kultúrantropológiai nézőpont teherbíró képességét, és felhívja a figyelmet arra, hogy a magyar Monarchia-irodalom többoldalú megközelítése a kultúrantropológiai perspektíva egynémely előfeltevésének kritikája nélkül aligha lehetséges.

A Monarchia-kutatásban az antropológiai nézőpontot többek között Csáky Móric képviseli, aki egy interjúban így határozta meg a maga kultúrafelfogását: „a kultúra [...] nemcsak az, amit magaskultúrának nevezünk, hanem a kultúra egy teljes kommunikációs rendszer, amely szimbólumokból és kódokból áll. A kódok szabad elemek, melyeket egy adott társadalom elsajátít, s melyekhez az egyes egyének, de a társadalom egésze is egy bizonyos meghatározott értelmet hozzárendel. [...] [A] múltat

⁶⁹ Fried 2000d: 1. Komparatiztika és recepcióesztétika viszonyához: Rinner—Zerinschek 1981

⁷⁰ Bókay 1999: 18.

mindig mint idegen kultúrát s nem mint a sajátunkat kell néznünk, s elemeit nem mint a mi kultúránkból ismert elemeket kell értelmezni, hanem meg kell találnunk azoknak abban a kultúrában való, eredeti jelentését.”⁷¹ Az ennek eredményeképpen létrejövő kultúrákép megmutatná, hogy „a térségben a 18. századtól kifejlődő nemzeti kultúrák egyfajta speciális komplex kulturális szimbiózisban éltek. Ideális, tiszta nemzeti kultúrák a 19. században nem léteztek”.⁷²

A kultúrantropológia ugyanis a pszichológiai naturalizmus premisszáira épül, és így a kultúrát és elemeit, a szimbólumokat az emberi természet otthonteremtési kísérleteiként határozza meg. Pléh Csaba megfogalmazása szerint „Az ember mindig is próbálta értelmezni saját magát: egyrészt a természet részeként, mint aki osztozik a többi élőlényel esendőségében, esetlegességében, de változatosságában és alkalmazkodó erejében is; másrészt az ember mint csodálatos teremtmény jelenik meg, akit kultúrája kiemel a természetből, különbbé tesz az állatoknál, főként a szimbólumok világa, az értékek és az erkölcs révén.” A lélektani naturalizmus „az embert természeti jelenségnek tartja, magát a természetet azonban úgy képzei el, mint ami szimbólumokat, értékeket, kultúrát, az ember saját világát alakító ökológiai fülkéket teremt.”⁷³

Az irodalom reflektál ezekre a fogalmakra, és bizonyos értelemben le kell rombolnia azokat, közösségből egyéni reprezentációvá kell átalakítania, mégpedig olyan egyéni reprezentációvá, amelynek értelmét nem a közösségi képzetekkel való összehasonlítás „külső” szempontjában, hanem a személyes sors és rendeltetés belső koordináta-rendszerében találja meg és jelöli ki.

Itt, a priváttá lett mentális reprezentációk⁷⁴ szintjén ágazik el az a problémahagyomány, amely végső soron az egzisztencia nevében vonja kétségbe a

⁷¹ Deák Á. 1998: 238-239.

⁷² I. m., 240.

⁷³ Pléh 2003: 7.

⁷⁴ „E reprezentációk jó része egyetlenegy individuumnál található csak meg. Vannak köztük azonban olyanok, melyek kommunikálódnak: vagyis a közlő először nyilvános reprezentációvá alakítja át őket, és azután a hallgatóság újra átalakítja őket mentális reprezentációvá. Ezeknek a kommunikált reprezentációknak egy kis százaléka ismételtén kommunikálódik. A kommunikáció (más esetekben az utánzás) révén bizonyos reprezentációk terjednek az emberi populációban, s végül több nemzedéken keresztül a populáció minden tagjánál megjelennek. A kulturális reprezentációk jellegzetes esetei az ilyen elterjedt és tartós reprezentációk. [...] A reprezentációk szinte minden átvitel alkalmával átalakulnak, s csak bizonyos határesetekben állandóak. Egy kulturális reprezentációnak számos mentális és nyilvános

naturalizmus létjogosultságát. Módszertani problémaként jelentkezik, hogy az elrendezett anyag ne a „nemzeti” komparatisztika elvén fűződjön össze, illetve annak eldöntése is megfontolás tárgyát képezi, hogy az egyes mémek előfordulásának értékelését milyen kritériumok alapján lehet megoldani.

A naturalizmus a kultúrát természetként kísérel meg leírni: „a kultúra és általában a társas élet úgy magyarázandó, mint az utánzás révén megvalósuló egyének közti átvitel megszámlálhatatlan eseményének összessége”.⁷⁵ Dan Sperber szembeállítja „a Richard Dawkins és mások védelmezte szelekciós modellt a kulturális evolúcióról a „kulturális vonzalom” általánosabb epidemológiai modelljével, melyben nagyobb szerepet” kapnak a pszichológiai mechanizmusok.⁷⁶ „A gondolatokat át lehet vinni, és azáltal, hogy egyik személyről a másikra visszük át őket, terjedni is képesek. Bizonyos gondolatok – a vallásos hiedelmek, a főzési receptek vagy a tudományos hipotézisek – olyan hatékonyan terjednek, hogy végül hosszantartóan áthathatnak egész népeiségeket. A kultúrát elsődlegesen és javarészt ilyen fertőző gondolatok alkotják. Vagy belejátszanak azok a produktumok is (írott anyagok, műalkotások, eszközök és így tovább), melyek jelenléte az emberi csoport közös környezetében lehetővé teszi az eszmék terjedését.”⁷⁷ Bizonytalanság mutatkozik a szakirodalomban ebben a tekintetben, hogy az efféle természetes kulturális képződmények beletartoznak-e a Monarchia-gondolatba.

Amint Brewster M. Smith fogalmaz, „a mikrokozmoszunkat, önazonosságunkat alkotó személyes mítoszoknak és metaforáknak olyan ontológiai státuszuk van – olyan *valóságuk*, ha egyetértünk Lewinnel, aki szerint valóságos mindaz, aminek hatása van –, amelynek a másik oldalon, a makrokozmosz oldalán nincs megfelelője. Igaz, hogy a makrokozmoszra vonatkozó mítikus vagy természettudományos elképzeléseinknek is van szubjektív realitásuk számunkra mint emberi cselekvők számára, de, Heisenberg ide vagy oda, ezek az elképzelések nem változtatják meg a valóságot, amelyet formába öntenek, legfeljebb csak abban az értelemben, hogy irányítják a megváltoztatását célzó emberi tevékenységet. Ezzel szöges ellentétben személy mivoltunk mikrokozmoszának mítoszai és metaforái lényegükből fakadóan részt vesznek annak megalkotásában, hogy

változata van. Minden mentális változat egy nyilvános változat értelmezéséből fakad, mely utóbbi egy mentális reprezentáció kifejeződése.” Sperber 2001: 42-43.

⁷⁵ I. m., 13.

⁷⁶ I. m., 20.

⁷⁷ I. m., 11.

ki is vagyunk mi mint személyek, emellett megalapozzák az értékrendünket (a fizikai makrokozmosz nem ismer értékeket) és az önmagunkra és másokra irányuló cselekedeteinket is.”⁷⁸

Hálózatosság

A komparatiztika nézőpontja a kulturális hálózatosságot részesíti előnyben. Fried István megállapítása szerint ez a nézőpont „nemcsak az országhatárookra nincsen tekintettel, hanem a *kulturális többnyelvűség* sugalmazására egyként kihívást jelent az *irodalom-* és a *társadalomtudománynak* (Johann Strutz megállapítása). Őt idézem: A többnyelvű régiónak, illetőleg a többnyelvű városnak többnyelvű irodalom és kultúra a megfelelője, és ebből adódóan egy többszólamú, interkulturális *écriture*.”⁷⁹ Ennek a megközelítésmódnak a lehetőségét végső soron az osztrák filozófus, Ludwig Wittgenstein igazolta a családi hasonlóság fogalmával, amely éppen a kategoriális rendszerezés kritériumproblémáját kerüli meg. A *Vermischte Bemerkungen*-ben (1930) fordul elő először Wittgensteinnél a családi hasonlóság fogalma, mégpedig Spengler *A Nyugat alkonya* című művéről írott egy reflexiójában: „Érthetőbb lenne Spengler, ha ezt mondaná: különféle kultúrperiódusokat *összehasonlítok* a családok életével; a családokban létezik családon belüli hasonlóság, míg a különböző családok tagjai közt is létezik hasonlóság; a családon belüli hasonlóság ennyiben és ennyiben különbözik az egyébfajta hasonlóságoktól stb. Arra gondolok: az összehasonlítás objektumát, a tárgyat, amelyből e szemléletmódot levezetik, meg kell adni, nehogy a tárgyalásba hiba csússzon. Mert így, amit a szemlélet prototípusára nézve állítunk, állítjuk nolens volens az objektumról is, amelyre e szemléletet alkalmazzuk; és azt állítjuk, hogy »ennek mindig így kell...«”⁸⁰ Ezek szerint a családi hasonlóság nem *alkalmazható* a kultúrára, hanem a kultúra szemléletéből merült fel, és vált ismeretelméleti témává.⁸¹ A családi hasonlóság elve képlékennyé teszi a monarchia-irodalom határait. Adott esetben még József Attila is Monarchia-író lehet, a pszichoanalízishez való szoros kötődésén keresztül.

⁷⁸ Smith 2003: 34.

⁷⁹ Fried 1999c: 2.

⁸⁰ Wittgenstein 1995c: 25-26. A családi hasonlóság és a hálózat Wittgensteinen kívüli osztrák vonatkozásait (Musil) érinti Nyíri 2004: 23. sk.

⁸¹ Nyíri Kristófnak a kérdésben nyújtott szíves szóbeli segítségét ezúton köszönöm.

A Monarchia-motívumok átrendezhető és funkcionálisan cserélhető hálózatokon helyezkednek el. Ami ma középpont volt, máskor szélső pont, ami ma keret, máskor adat és fordítva. E modell tág lehetőséget nyújt arra, hogy a kutatás új pontokkal kapcsolódjon be a hálózatba. Úgy tűnik fel, mintha a Monarchia-diskurzus arra a fajta tudományos szintézisre, éppen jellegénél fogva, nem volna képes, amely a tudományos szemlélet sajátja, vagyis hogy a jelenségek sokszínűségét valamely szempont alapján egyetlen törvény, egyetlen fogalmi kategória alá rendezze. A Monarchia-diskurzus szintézise a szemlélet szintézise: az egyre bonyolultabbá váló hálózat esztétikája. Kiküszöbölése ez a teleológiának, az előzetes értékszempontoknak. Nem tekintélyelvű, hanem decentralizált. Ebből a szempontból a Monarchia-diskurzus kifejezetten nem győztes-szempont, ugyanakkor, paradox módon, nem is vesztes-szempont. A hálózatban a többértékű, több perifériát bevonzó egységek játszanak csomópont-szerepet. Ennyiben a Monarchia-hálózat nem tudja, s nem is akarja megtagadni demokratikus elkötelezettségű, retorikai előfeltevéseit. Azzal együtt sem, hogy a Monarchia-szöveg ezáltal elhatárolódik nyersebb hatalmi megfontolásoktól: „az irodalmi szöveg (de talán egyetlen más szöveg) létmódja sem illeszthető be problémátlanul abba az elhíresült módszertani chiazmusba, amelynek segítségével – a konstrukció irodalomtudományi eredetét hangsúlyozva – leghatásosabban az új historizmus próbál szabadulni a nagy elbeszélések hatalomelméleti örökségétől s vele a jelentésképződés autoritásának fantomjától. Ez a chiazmus Montrose ismert megfogalmazása szerint nem egyéb, mint »a szövegek történetiségében és a történelem szövegiségében való reciprok érdekelttség«.”⁸²

Ebből a szempontból szükségszerűnek tűnik, hogy a Monarchia-irodalom kutatása nem tudja felmutatni a Vajda György Mihály által óhajtott szintézist. „Jelenlegi állása szerint az irodalomtudomány nem képes e közös államot alkotó népek irodalmi teljesítményét egységes rendszerben kezelni. A kutatók – nem minden ok nélkül – inkább a Monarchiában uralkodó kulturális pluralizmust emelik ki.”⁸³ „Az Osztrák-Magyar Monarchia viszont eltűnt Európa térképéről, olyan űrt hagyva maga után, melyet az északnyugati, illetve északkeleti hatalmak a mai napig sikertelenül igyekeztek betölteni. Vajon hoz-e a jövő megoldást?”⁸⁴ E dilemmáját Fried István is

⁸² Kulcsár Szabó 2003: 35.

⁸³ Vajda 2000a: 14.

⁸⁴ I. m., 19.

megfogalmazta, a problémakör aporetikus jellegét érzékeltetve: „A vaskos bibliográfiában és a számos kapcsolattörténeti tárgyú és módszerű értekezésben bemutatott kontaktusok nyomán azonban csak igen ritkán fogalmazódott meg a következtetés: végül is miféle irodalmi rendszerbe illeszkednek be ezek a kapcsoltok, rendszerbe illeszkednek-e egyáltalában, vagy pedig osztoznak a kapcsolattörténeti stúdiumok sorsában; nevezetesen abban, hogy belőlük összegzés nem készülhet, mivel egyedi, véletlenszerű esetek volnának.”⁸⁵

A kérdések pedig nagy fontosságúak: „Létezik-e egy tarkaságában is érzékelhető Monarchia-szöveg? S ha létezik, melyek jellegzetességei, összetevői? Miként változik? Koronként? Nyelvenként? Nemzetenként? (Politikai) rendszerenként? Egyáltalában: ez a Monarchia-szöveg hogyan illeszkedik be egy közép-európai irodalomközi folyamatba? Miféle változata a szövegköziségnek? Az areális nyelvészet analógiájára miféle irodalmi régió? Van-e hát közös nyelve? Zsargonja?”⁸⁶

A 'Mi a Monarchia-irodalom?' kérdésre adott válaszok ugyanis nem mutatnak egy irányban. Az eljárás analóg azzal a megoldással, amelyet Márai Sándor választott annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy ki volt Anatol.

Márai a kérdésre, „Tudjátok, ki volt Anatol?”, így válaszol: „Finom ember volt. [...] Halványan éneklő dialektusban beszélt. Legénylakása Hietzingben volt, a Lainzer Landstrasse felé. Szobáinak rezedaparfüm és angol dohányszaga volt, istenbizony. Az operában zsöllyebérlete volt, a XII-ik sorban. Mindenkit ismert, Szalvátor főherceget is. Sacherné tegezte. Persze, volt fiakkere is. Micit 1908-ban ismerte meg, Josephine-t 1909 tavaszán, Grete-t ugyanez esztendő őszén, Hilda 1910-ben lett öngyilkos, Steffit 1911 telén sikerült borbélyához férjhezadnia. Margot 1912 nyarán vált el miatta az urától. Máriát 1913-ban hozta be az operához. [...] A szerencse gyermeke volt: 1914 nyarán, egy héttel, mielőtt Gusztit elvette volna feleségül, kitört a világháború, s ő még idejében bevonulhatott ezredéhez s már szeptemberben el is esett.”⁸⁷

A deszignáló kérdésre (amelyre a válasz kategória lenne), Márai ebben az esetben ún. eseti kommentárt ad, jóllehet Schnitzler-nekrológia komolyan szembenéz a Schnitzler-hősök osztrákságának problémájával. E válasza, komolytalanságával együtt is, tipikusnak tekinthető: a szakirodalom is eseti kommentárokat ad nemritkán válaszul.

⁸⁵ Fried 1998c: 40-41.

⁸⁶ Fried 1998a: 11-12.

⁸⁷ Márai 2000: 92-93.

Ami a válasz tartalmi vonatkozásait illeti, Márai mondatai tanulságosan láttatják a Monarchiára vonatkozó kérdés megválaszolásának rituáléját és különböző konkrét vonatkozásait. A válaszok sorrendje is jelentésteli. Az első mondat valóban „a legdurvább becsmélő jelző”⁸⁸, hiszen a jellegtelenségre, az átlagosságra utal: finom embernek lenni, ein feiner Mensch zu sein, nem egyéb, mint a bécsi mindennapok elemi formalitásával tisztában lenni. A második mondat a nyelvi identitásra vonatkozik: Anatol németül beszél, de dialektusban. A következő megállapítás Anatol életformájára, legényemberi mivoltára utal, és pontosan kijelöli helyét Bécs társadalmi térképén. Ezt követi az utalás a legénylakás atmoszférájára, Anatol szerelmi életének kísérőillataira. Az „istenbizony” azt jelenti talán, hogy Anatol eseti kommentárja irodalmilag is hiteles, mert egybeesik a Krúdy-hősöket körülvevő szagokkal. Ha Bécs, akkor zene – sugallja a következő mondat. A sorjázó utalások az Anatólt környező személyekre, a kellő sorrendben: uralkodóház, vendéglátás, majd a névvel együtt is névtelen szeretők sora. A szeretők cseréjével jelzett haladása a belső élettörténetnek egybeesik a Monarchia végnapjainak akkurátusan datált évszámaival, 1908-tól 1914-ig. A ’Mi a Monarchia?’ kérdésre adott gyakran válaszok kategóriahibák: nem a Monarchiáról állítanak valamit, hanem szubjektumokat sorolnak, amelyekről mind állítható a „Monarchia” predikátum. Ezek a szubjektumok adják ki a családi hasonlóság jegyeit.

A Monarchia-irodalom kutatásának hálózat-elvűsége abban is megnyilvánul, hogy a kiterjedt kommunikációt hangsúlyozza a Monarchia nagyvárosai, tartományi székhelyei között. Bori Imre délszláv vonatkozásokban említi, hogy „1918 előtt ugyanis a szlovén és a horvát irodalom az Osztrák-Magyar Monarchia társadalmi-történelmi körülményei között alakult, méghozzá úgy, hogy Szlovénia osztrák tartomány volt, amely közvetlenül Béccsel kommunikált, Horvátország pedig Magyarország társországaként tájékozódott mind Pest és Bécs, valamint Prága, mind pedig a nyugati szellemi metropolisok felé.”⁸⁹ Bori Imre ezért azon meggyőződését fejt ki, hogy „a közkeletű Bécs—Budapest—Prága kulturális tengely helyett egy Bécs—Budapest—Zágráb—Prága vonal a teljesebb, s ez jelezheti valójában azokat a szellemi viszonylatokat, amelyek bonyolult összefüggéseikkel a századforduló, valamint az 1910-es évek kelet-európai irodalmiságát meghatározták.”⁹⁰

⁸⁸ Márai 2000: 92.

⁸⁹ Bori 1972: 424.

⁹⁰ I. m., 425.

Fried István ugyanezen komparatistikai célkitűzések jegyében szorgalmazza, hogy a tudományosság bővítse „a lassan formálódó magyar (irodalmi) Monarchia-képzet hiányzó Trieszt-fejezetét”, és Juhász Vilmos egy 1946-os cikkét idézi, aki szerint „[k]örülbelül minden magyarnak, akinek egyáltalán volt alkalma utazni, van valami emléke Triesztről. Ez az északadriai város az akkori monarchia legnagyobb kikötője volt s a magyarok abban az időben többé-kevésbé otthon voltak Triesztben. Ez a város akkor félig-meddig a miénk volt, akárcsak Bécs, amelynek kétszázezer magyar lakosa volt.”⁹¹ Fried István e programkijelölése jól jelzi a hálózat-elvű kutatás önnön nézőpontjából jogos és megalapozott expanziós kényszerét, mégis, a magyar Monarchia-irodalomban Bécsre eső irodalmi és kulturális emlékezetbeli hangsúly össze nem vethető sem a Triesztre, sem akár a Prágára irányuló figyelemmel, bár az utóbbi tekintetében Esterházy Péter és Bánki Éva művei újabban fontos változásról tanúskodnak.

A magyar irodalmi Monarchia-hagyományban ezzel szemben óhatatlanul háttérbe szorulnak e többes hálózatok, s ez nem elhanyagolható fontosságú. Ha „[a] periférikus helyzet politikai értelemben és némiképp hozzávetőlegesen úgy definiálható, mint olyan régióhoz tartozás, amelyet más régiókból nem lehet elérni, csak a fő csomóponton keresztül”⁹², akkor a monarchia nem-német népei közötti két- vagy többoldalú irodalmi kapcsolatokat feltáró kutatások maguk kérdőjelezik meg a centrum-periféria modell tarthatóságát. Azok a monarchia-irodalomra történő hivatkozások viszont, amelyek hangsúllyal utalnak a centrumra (akár annak faktikus eltűnése után is) maguk generálják, utólagosan és ideologikusan, a hálózat ilyenén kiépítettségének illúzióját.

A magyar irodalmi Monarchia Bécs-Budapest kettős szembeállításban gondolkodik, és a Monarchia más városainak irodalmi tematizáltsága nem említhető egy lapon velük. Prágának például jobban a látóterében van a kettős Monarchia két fővárosa, melyeknek nevét, mint a lehetőségek honáét, a hrabali *Díszgyász* hősei megszállottan ismételtetik egy a Monarchia korában játszódó történetben: „Sógor, kiáltott apura, ezreket, tízezreket hoznak majd a szerződések. Bécs és Budapest!”⁹³

⁹¹ Fried 2000a: 2.

⁹² Herbert Hrachovec meghatározását idézi Nyíri 2004: 28-29.

⁹³ Hrabal 1981: 95.

A Monarchia-irodalom mint hálózat sajátos expanziós kényszerhelyzetbe kerül néha. Kérdés, hogy ennek a jelenségnek megvannak-e a maga belső korlátai. Amint Pléh Csaba rámutat, „[a] terjedési elméletek további kidolgozandó oldala a propagáció önkorlátozásának kérdése. [...] A festészet, költészet, próza-irodalom ciklikus »divatváltozásai« mögött [...] alkotói és befogadói közösségekben is érvényesülő telítődési mechanizmusok működnek.”⁹⁴

Ugyanakkor a kérdés másik összetevőjére Clifford Geertz mutat rá: „A kulturális elemzés lényegéhez tartozik, hogy befejezetlen. S ami ennél is rosszabb, minél mélyebbre hatol, annál kevésbé teljes”, hiszen „Az antropológia – legalábbis az értelmező antropológia – olyan tudomány, amelynek előrehaladását nem annyira az egyetértés fokozódása, mint inkább a vita kifinomodása jelzi.”⁹⁵ Az összehasonlító irodalomtudomány új és új műveket von be a Monarchia-irodalom családjába. Karel Matej Čapek-Chod *Turbinájának* és Ambrus Zoltán *Berzsenyi báró és családja* című regényének rokonításával Dobossy László próbálkozott meg.⁹⁶ Fried István, idézetekből és utalásokból kiindulva, az „egzisztenciális” monarchia-kontextusban, többek között Kafka, Márai, Rilke művei között helyezi el a Kertész Imre-i *Gályanaplót*, abban a szövegösszefüggésben, amely hozzájárul „az euro-szubjektum kor- és sorsfordulóinak megértéséhez”.⁹⁷ Ugyanő veti fel a lehetőségét annak, hogy „Molnár Ferenc [...] kisprózája [...] egybevethető a századfordulás ausztriaival (Altenberggel és Alfred Polgarral)”.⁹⁸ Orosz Magdolna egy tanulmányában Hofmannsthal *Andreas* és Babits *A gólyakalifa* című szövegeit állítja párhuzamba a Monarchia-diskurzus horizontján, annak legitimációs szempontjával a látszat-motívumot emelve ki: „Az »álarc« motívuma összekapcsolja Velencét Béccsel is, mert »in Wien kommt es jedem darauf an etwas vorzustellen« [...], azaz a valóság helyett a látszat uralja az életet. Az út kiindulópontja és végállomása tehát ebben a tulajdonságban azonosítható egymással (hiszen Andreas Velencében ráadásul egy színház közelében lakik, ami éppen a »látszat« kitüntetett helye).”⁹⁹

⁹⁴ Pléh 2003: 67.

⁹⁵ Geertz 1988: 57.

⁹⁶ Dobossy 2000: 110. skk.

⁹⁷ Fried 2003b: 347.

⁹⁸ Fried 2002: 163.

⁹⁹ Orosz 2000: 32-33.

A terjeszkedés kényszere miatt műfajilag is képlékennyé válnak az irodalmi monarchia-gondolat határai, „megnő a jelentősége a memoároknak, a naplónak, a hivatali jelentéseknek, sőt: az egykori statisztikáknak, demográfiai beszámolóknak, illetőleg többen olvasnak regényeket dokumentumképpen.”¹⁰⁰ A szépirodalom, természetesen, nem publicisztika – nem reagálhat napi politikai ingadozásokra, de tágabb történeti trendek figyelembe vétele nélkül kérdés, hogy mennyiben értelmezhető. A szépirodalomban az alapvető viszonyulás Krúdytól mégis az egzisztenciális odafordulás a Monarchia felé, amelyet övezhet a Monarchia történeti képződménye mint probléma felé való tájékozódás a levelezésben, mint Krúdynál, vagy a publicisztikában, mint Esterházynál. A Monarchia e történeti tematizálása beépülhet a regények retorikusságába is (Márai Sándornál) vagy teljesen hiányozhat (mint Ottlik Gézánál).

Másfelől az összehasonlító szempontú megközelítés, Csáky Móric műveiben legalábbis, magát a pluralitást emeli ki mint feltétlen értéket: „Ennek a kulturális pluralitásnak a kritériumai az építészetben, zenei idézetekben és formákban, a nyelv és a gondolkodás tudásszociológiai kontextusában, a mindennapi viselkedési formákban vagy akár a konyhakultúra eltérő elemeiben is kifejezésre jutottak. Igaz, minden kulturális emlékezetben fellelhetők pluralisztikus elemek is, de az a közép-európai régióban nemcsak hogy különös intenzitással jelentkezett, hanem egy sajátos régióspecifikus konfigurációhoz vezetett.”¹⁰¹ Csáky konklúziója értelmében „a pluralitás valóban a Habsburg Birodalom karakterisztikus jegye volt. A pluralitás pozitív oldala lehetővé tette és befolyásolta az ethnogenezis és az akkulturáció folyamatát, ám differenciáló jellege folytán egyúttal magában rejtette az összeütközések, elhárító reakciók, bomlási folyamatoknak a veszélyét, ami az individuumok esetében a pluralitás »multipoláris« jegyéből következően a tudat differenciációjának, azaz »hasadásának« veszélyét is magában hordta. A modernitásra jellemző tudatdifferenciációt tehát, amely társadalmi-gazdasági megosztottságon alapult, és a kultúra és az esztétika szférájában is a kifejezési formák sokféleségét (pluralitását) eredményezte, a századforduló osztrák modern kultúrájában (Wiener Moderne) egy további, történetileg kimutatható etnikai-nyelvi és kulturális sokféleség is erősítette. [...] A Habsburg Birodalom pluralitása a legkülönbözőbb területeken is

¹⁰⁰ Fried 2000b: 9.

¹⁰¹ Csáky 1998: 257.

megmutatkozott: az etnikai sokszínűségben, a soknyelvűségben, a kulturális gazdagságban, a politikai igazgatás eltérő formáiban, a jogfelfogás eltérő sajátosságaiban vagy éppen a részben mindig is fennmaradt autonóm politikai tradíciókban.”¹⁰² Úgy tűnik, hogy a pluralitás óhatatlanul vagy az ismeretelméleti naturalizmusban horgonyoz le, vagy az értékszempontok előtérbe helyezésével felszámolja a tárgyában megjelenített összhangot: „Az efféle ambivalens szituáció konfliktusokra hajlamos; az osztrák kultúrának sokrétű vonatkozásai, többszörös kódjai vannak; továbbá az osztrák történelem pluralisztikusan meghatározott: mindezek miatt az a megfejtendő és értelmezendő »szöveg« is sokjelentésűvé válik, amelyikről itt szó van.”¹⁰³

A Monarchia-irodalom mint értelmezői közösség

A magyar Monarchia-irodalom léte egy értelmezői közösséget feltételez, illetőleg konstituál, amely közösségbe maguk a szerzők is beletartoznak. A ráhagyatkozás a monarchia-diskurzusra olyan értelmezési közösséget konstituál, amelynek számára a mémek mint természeti képződmények egyfelől nem rendelkeznek kritériumproblémákkal, másfelől úgy jelentések, hogy az összes mém valami közösre, kimondhatatlanra, értékteljesre referál. E közösség két belátáshoz jutott. Egyfelől arra, hogy Ausztria-Magyarország szükséges együttese, kölcsönössége történeti tény. Ennek folyománya, másfelől, az együttélés során alakuló közös szókincs, kulturális hagyomány és önmeghatározás.

A kultúra elemi egységeinek tudományos tematizálása egyébként nem csak a maga génelméletét kiterjesztő Richard Dawkins felismerése. „Dawkins mémelméletével [...] egy időben Csányi [Vilmos] is hasonló felfogást fejtett ki, amikor a replikáció szintjeiről beszél, s a kultúrát az emberi idegrendszerben kialakult *ideák* csoportszintű replikációjaként értelmezi.”¹⁰⁴ A monarchia-irodalom e tekintetben nem mentes a misztikus vonásoktól, s amikor a Monarchia jelen volt, akkor e gondolkodásmód nem lehetett mentes ideológiai vonatkozásoktól sem. Karel Čapek *A kétféjű sas nyomában* című művére hivatkozva írja Fried István, hogy „Čapek »valami közös lelki vonást«

¹⁰² I. m., 251.

¹⁰³ Csáky 1999: 226.

¹⁰⁴ Pléh 2003: 55.

látott a Monarchia egykor volt közösségét alkotó népeknél, országoknál, Németh László pedig ama *tejtetvériség* gondolatát mondta ki, amellyel a legszemléletesebben jellemezni lehet a népeket, amelyekkel a magyarok is »egy sors száraz emlíit szopták.«.¹⁰⁵ Erre a soha ki nem mondott „titok”-ra utal Musil *Politika Ausztriában* című esszéje is.¹⁰⁶

A vizsgálatoknak ugyanis lételeme a szövegköziség elemzéseinek kínálta pozitív tényanyag, ám az utalásosság tekintetében a várakozások előzetes mértékének megállapítása, illetve a folyamatos utaláskeresés, amint azt a jelöletlen (integratív) utalások hatásmechanizmusát elemző Kulcsár Szabó Ernő megállapította, alapvetően olvasásfüggő.¹⁰⁷ Nem beszélve arról, hogy az értelmező közösség aktuális szövegvilága visszamenőleg is módosítja a szövegköziség elváráshorizontját, hiszen „egy »mű«/(szöveg) intertextuális kapcsolatrendszere már csak azért sem lehet rögzíthető, mert nem kizárólag egy későbbi szöveg idézheti egy »pretextusát«, hiszen az idézés mint textuális folyamat mindig reverzibilis, a »kanonikusan« rögzített intertextuális háló is ki van szolgáltatva az irodalom későbbi, előreláthatatlan történéseinek.”¹⁰⁸ Nos, Esterházy Ottlik-től kölcsönzött alcíme a Duna-regényben („lefelé a Dunán”) így vonja bele hangsúlyosan Ottlikot, újabb gesztussal, a Duna-irodalom pretextusába, felhasználva azt a „történetes”ényt, hogy az *Iskola a határon* főszereplői, Bébé és a többiek, a Dunán hajókáztak. Egyáltalában, a magyar Monarchia-irodalom mint hagyomány értelmezhetetlen a temporalitás mozzanata nélkül.

Egyszóval a jelen értekezés tárgyára és a vizsgálat érvényességi körére nézvést fel kívánja függeszteni azt a folyamatot, amelyet irodalomtudomány és kultúrantropológia kölcsönös egymásra támaszkodása elindított. E fontos következtetés szükségességére Kulcsár Szabó Ernő hívja fel a figyelmet. Kulcsár Szabó érve azon alapul, hogy a (többféle elnevezéssel illetett) kultúrtudományi alapozású indíttatás (benne az irodalomtörténész Lukács Györggyel¹⁰⁹) a klasszikus modernitás békeéveinek elmúltával, a két világháború között, olyan módszertani és ismeretelméleti fogódzókát keresett magának, amelyek leíró jellege mögött vagy által megőrizhette a letűnt világ

¹⁰⁵ Fried 1986: 19.

¹⁰⁶ Vö. Nyíri 1997: 106.

¹⁰⁷ Kulcsár-Szabó 1997: 66. sk.

¹⁰⁸ I. m., 66.

¹⁰⁹ A „transzendente Heimatlosigkeit” Lukács *Die Theorie des Romans* című művében: Lukács 1920: 127.

számos értékteljes mozzanatát: „A kultúrtudományi kérdezésmód első termékeny periódusa ugyanis – párhuzamosan az élet- és a morfológiai filozófiák kibontakozásával – nem véletlenül esett a 20. század első harmadára. [...] Ahogy [...] a klasszikus historizmus valamely rajtunk túli, értékesebb lényeg (= a nemzeti szellem) megnyilvánítóit látta a művészetekben, a kultúrtudományok kezén ugyanezen transzcendáló hegeli minta szerint vált az irodalmi mű a kulturalitás szövegévé, a kultúra pedig az irodalom evilági instanciájává. A transzcendentális hajléktalanság tapasztalatától ösztönzött korai kultúrakutatás innen tekintve joggal hihette magáról, hogy a »varázstalanított világ« konstrukciójának közbejöttével egyfajta »palingenetikus« újraélesztéssel képes lesz fönntartani a kultúra eredet- és célmentes, de továbbra is autoritativ folytonosságát.”

Ez az az alapelv, amelyet az antropológiai iskolák a neokantianizmus és Max Weber termékeny vitájából mint közös talajból felszívtak: „Abban a kultúratudományi érdekeltségben, amely az irodalmi szövegeket kulturális funkciók megnyilvánítóiként, a kulturalitás hálózatába szőtt nyelvi-szövegi cselekvésformákként vagy kulturálisan releváns információkat följegyző-, tároló- és kibocsátó rendszerként olvassa, lényegében a fentebbi evilágiasított transzcendálás öröksége hat tovább, még ha nem az egykori Cassirer- és Rickert-féle nézetek határoolta mozgástérben is. [...] E]z a kontingenciaelvben megalapozott előfeltevés-mentesség [...] továbbra is a kulturalitásból vezeti le az irodalmi szöveg lehetőségeit. Vagy úgy, hogy azokban olyan szociális energiaáramlás nyomait kutatja, amelyet a *poiészisz* »individuális« aktusa helyén, »cserefolyamatok szubtilis, nehezen megragadható együttest, kölcsönös ügyletek hálózatát« fedezni föl, vagy pedig – elhárítva még e poétikai instanciát is – a kultúrát csupán olyan kontextusnak tekinti, amelyben »a társadalmi események, magatartásformák, intézmények vagy folyamatok értelmezhető jelek összeszövődött rendszereiként elvileg érhetően leírhatók«.”

S ezen a ponton merül fel a komoly módszertani dilemma hermeneutika és kultúrantropológia összeegyeztethetőségéről, amely döntést – Kulcsár Szabó szerint – a közös életvilág-élményanyag, az akkulturációs problematika nem legitimálhat: „Kérdés azonban, hogy pusztán mert az idegenség tapasztalatának a *kulturális alteritás* képezi az egyik legátfogóbb és legszembeötlőbb formáját, illetve mert a saját identitás konstitúciója döntően kulturális eredetű, következik-e mindebből, hogy legsikeresebben a kultúratudományi kérdezésmód szólaltatja meg azokat az irodalmi szövegeket, amelyek valamely értelemben az idegenség tapasztalatán keresztül formáltak a

modernség temporális arculatát. Vagyis, hogy a kulturális alteritás irodalmi rögzítésű tapasztalatára irányuló poétikai vizsgálódás nem maga ad-e újabb impulzusokat az irodalom folyamatban lévő kultúratudományi indoktrinációjának?”¹¹⁰

Kulcsár Szabó álláspontja értelmében „az irodalmat a maga kultúrtechnikai médiumra való ráutaltsága még nem veti szükségképpen kulturális kódoltság alá: mert miközben bizonyosan megnyilvánít kulturális funkciókat, sokkal inkább egyik kitüntetett teremője annak a diszkurzív valóságnak, amelyben maga a kulturalitás is elhelyezkedik.”¹¹¹ Vagyis az irodalom, ha nem is adjuk fel naturalista értelmezését, annyiban mindenképp különálló helyet foglal el ezáltal, hogy elsődleges feladatokat vállal a mentális reprezentációk nyelvi kódolásában és publikussá tételében, illetve a nyilvános reprezentációk befogadásában és privát értelmezésében, hozzájárulva a kollektív emlékezet kialakításához, ezzel Jan Assmann és Maurice Halbwachs vitájában mégis az utóbbinak adva igazat.¹¹²

Az irodalom nem létezhet értékek nélkül, és a komparatisztika, elfogadott premisszái miatt, éppen ezen értékek felmutatásának terén találja szembe magát problémákkal. A szépirodalomnak a maga értékvezéreltségét a komparatisztikával szemben nemcsak felmutatnia, hanem bizonyos értelemben védelmeznie is kell. A szépirodalmi szöveg létmódja más, az egészre, az élet egységére tekint, mindamellett reflektálhat erre a hálózatra, amelyet, részben a szépirodalom szövegeiből is, az irodalomtudomány kialakított, de világossá kell tennie saját álláspontját, ami így vagy úgy, de a világ tapasztalatban adott töredezettségével szemben helyezkedik el. A tudományos nézőpont ugyanis igen könnyen képes az értékeket a maga eszközeivel összehasonlítható természetté visszaalakítani. Mindezen törekvések a szépirodalom természetes látásmódjában is gyökereznek: „[a]z értékfogalmak értelmezése variációinak legitimitásáról és a jelentésvariációk oksági viszonyairól a laikus tudás

¹¹⁰ Kulcsár Szabó 2003: 32-33.

¹¹¹ I. m., 34.

¹¹² „Halbwachs mindvégig kitartott művei központi tétele, az emlékezet társadalmi meghatározottsága mellett. [...] Bár mindig az egyén az, aki emlékezettel »rendelkezik«, az emlékezőképesség mégis kollektív produktum. Eszerint a »kollektív emlékezet« nem metaforikusan értendő. Kollektívumok ugyan nem »rendelkeznek« emlékezettel, de meghatározóan befolyásolják tagjaik emlékezetét.” Assmann 1999: 36. „Halbwachs a kollektívumot egyenesen az emlékezet és az emlékezés alanyának minősítette, és olyan fogalmakat alkotott, mint a »csoport-« és a »nemzetemlékezet« –, amelyekben az emlékezet fogalma metaforába csap át.” I. m., 37. Vö. Csáky 2001: 109.

igen kevés, mert a mindennapi élet rutinja és természetességi patinája egyes értelmezéseket azonnal »bekapcsol«, előtérbe tol, míg más lehetséges értelmezéseket elfed, az ideológiai kötöttségek pedig az elfogultság és sztereotipizálás irányába sodornak.”¹¹³ A szépirodalom egyszerre szólaltatja meg, és vonja kétségbe ezeket a sztereotípiákat.

A jelen munka kísérletet tesz arra, hogy a komparatiztika széltejében pásztázó pillantását kiegészítse azzal, hogy a nemzeti hagyomány időbeli linearitását, a belső reflexió párbeszédeit szem előtt tartva tekintsen a Monarchiára mint irodalmi problémára.

Kontrasztként szolgálhatnak a magyar monarchia-irodalom értelmezői közösségének jellemzéséhez azok a (kétségkívül kisebbségben levő) állásfoglalások, amelyek nem fogadják el a monarchia-szöveget a bennük álló szerzők architextusaként.

Mezei József például határozottan kétségbe vonta Krúdynak a Monarchia-irodalomba való beágyazottságát: „Krúdy nem a Monarchia miliójét teremti meg különös regényeiben, nem Bécs, s nem az, amit Bécsből kapott, a »pszichológiai érdeklődés« az alaprétege ennek a művészetnek. Hiszen a lélektani elemzés mellett folytonos a polémia is a modernséggel, a mélylélektannal. Az európaiság mellett állandó hitvallása a magyarsága. Krúdy színélménye, tarkasága sem bécsi vagy monarchiabeli tarkaság, hanem a felvidéki városok kevertsége, sejtelmes bonyolultsága, szépsége. A magyar milió sokszínűség, sokféleség, változatosság, emberi gazdagság. A monarchiabeli együttélést el sem lehet képzelni ilyen interpretálásban. Ezért poétikus ellenfele Alvinczinak Ferenc József, és visel hadat, mint kuruc ősei, Bécs ellen.”¹¹⁴ A teljesség kedvéért megjegyzendő, hogy Mezei nemcsak tagadja Krúdy monarchizmusát, hanem ellenjavaslattal is él a vonatkozó osztrák irodalmi törekvések magyar megfelelőit illetően (azaz magát a megközelítés létjogosultságát nem vonja kétségbe): Musil *Törlessével* Mezei József Kolozsvári Grandpierre Emil *Rosta* című regényét rokonítja¹¹⁵, és Zweig írásművészetével is az övét.¹¹⁶

Kelecsényi László *Iskola a határon*-értelmezése is azt mutatja, hogy nem kötelező a monarchia-kontextus bizonyos jelenségek szociokulturális értelmezéséhez. A katonaiskola kérdésköréről azt olvashatjuk, hogy az efféle fiúinternátus intézménye

¹¹³ Váriné Szilágyi 2003:16.

¹¹⁴ Mezei 1973: 545-546.

¹¹⁵ I. m., 719.

¹¹⁶ I. m., 722.

„különösen Angliában virágzott. [...] Hogy ez miféle torzulásokhoz vezethet, arról például Evelyn Waugh *Jámbor pálya* című regényében olvashatunk szarkasztikus oldalakat”.¹¹⁷

Bécs és Budapest

Bécs irodalmi témává válása azt a társadalmi folyamatot tükrözi, amelynek során a császárváros megnyílt az azt felfedező magyar polgárság előtt. Az arisztokrácia mindig is otthon volt Bécsben, amint az például Jósika Miklós emlékiratai is tanúsítják.¹¹⁸ Az oppozicionális gondolkodás, nem pedig a pluralitás-diskurzus sémái szerint szerveződik a beszéd Bécsről és Budapestről. A legmaróbb keserőséggel Ady szól e felemás viszonyról: „Íme: a mi szabadságharcunk bús tragikomédiája. És még csak nagyon meg sem lephet bennünket. Nem bírunk Béccsel és Ausztriával. Osztrák a toll, mellyel Bécs ellen írunk. Bécsi a papír s talán a tinta is. [...] Hogy röhögnek rajtunk Bécsben.”¹¹⁹ Podmaniczky Frigyes is idézhetjük az állandó összehasonlítgatás példájaként (a bérkocsi-közlekedésről van szó): Bérkocsi: „mint sok másban, úgy ebben is Bécs szomszédsága és példáját siratjuk”.¹²⁰

Kosztolányi Dezső is Bécs és Budapest ellentétét hangsúlyozza, a szellemi *Versöhnung* és a kulturális *Ausgleich* lehetetlenségére utalva: „Bécs lírikus város. Budapest pedig minden, csak lírikus nem. [...] A politikusaink még lehetnek jó barátok, de ez a két város soha.”¹²¹ A Bécs-Budapest szembeállítás vonatkoztatható az osztrák és a magyar vidék összehasonlítására is. „Nagy Lajos például Schnitzler sikeres recepciójának okát abban látja, hogy „[n]ovelláinak anyagát a mai bécsi életből és ausztriai kisvárosok miliójából meríti, – kellemes félismerőseink az ő figurái, a műveiből előttünk vonuló élet majd hogy nem konszolidáltabb, egyszerűbb, őszintébb és mégis vagy épen azért kulturáltabb, – annál szimpatikusabb nekünk, kik a magunkétól kissé borzadunk.”¹²²

¹¹⁷ Kelecsényi 2000: 25-26.

¹¹⁸ Jósika 1977: 209. skk.

¹¹⁹ Ady 1987a: 360-361.

¹²⁰ Podmaniczky 1984: 522.

¹²¹ Kosztolányi 1969b: 512.

¹²² Idézi: Fried 2000e: 75.

Bécs elsőbbsége-felsőbbsége vita tárgya, de nemigen kérdőjeleződik meg, egyik nézőpontból sem. Mindez független a történeti folyamatok tényleges irányától, hiszen Budapest (főleg: Pest) aránytalanul gyorsan fejlődött a 19. század második felében a monarchia többi nagyvárosához képest.¹²³ Néha csak a nyelv árulja el magát: „Tavaly voltam *lent* először Budapesten” – nyilatkozta Franz Werfel Boldizsár Tibornak.¹²⁴

Úgy tűnik, hogy a magyar Monarchia-irodalom Budapestje, másfelől, kötelezően a Béccsel opponált Budapest. Az óriási Budapest-irodalomban ennek az elvnek a mentén lehet a jelen problémának megfelelő rendszerező elvet találni. Hiszen Budapest korai regényírói közé tartozott például Kóbor Tamás is: „Budapest stílusát, gondolkozását, erkölcsét és immoralitását a legteljesebben – még Bródy Sándort is megelőzve – Kóbor Tamás írásai fejezik ki.”¹²⁵ Kóbor monográfusa, Halmi Bódog ezt tartja Kóbor legnagyobb írói teljesítményének, amelyre könyvének utolsó mondatában is visszatér: „legelőször formálta regénybe, novellába a magyar világvárost, Budapestet”¹²⁶, mint ahogy Szegedy-Maszák Mihály is utal arra egy helyütt, hogy „Kóbor Tamás 1901-ben megjelent, művészi értelemben erősen konzervatív regénye, a *Budapest*, nagyon előnyös színben tünteti föl a városiasodást”.¹²⁷

Annál inkább így lehet mindez, mert a Pest-téma nem mindig eminensen Pest-téma, hiszen nagyvárosból csak ez az egy állt a magyar irodalom rendelkezésére, amikor is, amint Dobossy László fogalmaz, „a század vége felé és a jelen század elején, a modern igényű társadalmi regény – a vidéki s főleg a paraszti hagyományt tovább ápolva, sőt el is mélyítve, párhuzamosan egyre többször fordul nagyvárosi témák felé”.¹²⁸

„Budapest alkímiája”

A 19. század harmadik harmadában, illetve a századfordulón fellépett egy – elsősorban természettudósokban bővelkedő, de társadalomtudósokat, művészeket is magában foglaló – nemzedék, amelynek tagjai természetesen helyezkedtek bele az

¹²³ Földi-Dózsa 2003: 21.

¹²⁴ Boldizsár 2000: 123. Az én kiemelésem.

¹²⁵ Halmi 1935: 15.

¹²⁶ I. m., 126.

¹²⁷ Szegedy-Maszák 1995b: 152.

¹²⁸ Dobossy 2000: 108.

Osztrák-Magyar Monarchia egyedülállóan inspiráló szellemi légkörébe: „a századvégi, hanyatló monarchia fővárosában a kultúra és a tudomány számos területén – térben és időben messzesugárzó – valóságos »szellemi aranykor« bontakozott ki, Robert Musil szavaival: »...bár sok minden cáfolja látszat szerint, Kákánia talán mégiscsak zseniknek való ország lehetett; valószínűleg ettől is ment tönkre«”.¹²⁹ Amellett hogy e tudósok magyar identitása pályájuk során, így vagy úgy, de elevenen megmaradt, mégis tevékenységüket sajátos színben tünteti fel a kreativitás társadalmi mezőjének, a *field*nek (M. Csíkszentmihályi) e látványos elmozdulása is a magyar kulturális hagyományban.

A tudománytörténész Palló Gábor, áttekintésébe az irodalmi folyamatokat is bevonva, a következőképpen jellemzi a jelenséget: A tudósok integráns részét képezték a századelőn élt legendás Monarchiabeli értelmiségnek, a »második reformnemzedéknek«. Nem csupán Bécs újító zeneszerzőit: Mahlert és Schönberget, íróit: Musilt, Rothot, Hofmannsthal, filozófusait: Machot, Wittgensteint, Schlicket és Carnapot, nem csupán a Freud körül kialakult pszichoanalitikusokat vagy a bécsi orvosokat, építészeket kell figyelembe venni a pusztulóban levő »ancien régime« csodálatos kísérőjelenségeként. Hasonlóképpen nem érhetjük be Magyarországon az egyetemes értékű zene, Bartók és Kodály, az irodalom, Ady, Krúdy, Babits, Kosztolányi és a Nyugat méltatásával, sem a filozófiáéval Lukács György, Mannheim Károly, Hauser Arnold, vagy éppen a Polányi-fivérek életművével, sem a budapesti pszichoanalitikai iskola, Ferenczy Sándor, Róheim Géza és társaik munkásságának méltatásával. [...] Gyanítjuk ugyanis, hogy nagy tudósaink ebből az óriási egyetemes értékeket teremtő kulturális életből nyerték potenciális energiájukat, illetőleg, ugyanabból a forrásból, mely az egész szellemi pezsgést táplálta.”¹³⁰

Frank Tibor *Budapest alkímiája* című tanulmányában pedig az általános kulturális pezsgés társadalmi-társadalomtörténeti összetevőire mutat rá: „Magyarország újszülött fővárosa az I. világháborút megelőző négy évtizedben a társadalmi

¹²⁹ Madarász 1980: 8. A jelenség magyarázatára a kulturális antropológia a pluralitásban gyökerező választ kínál: „Szociokulturális szinten a multietnicitás és multikulturalitás, a »soknyelvűség« az »egynyelvűséggel« szemben mindig kulturális innovációt indított el, vagy legalábbis foglalt magában.” Csáky 2001: 108.

¹³⁰ Palló 1992: 116. Körképszerű esettanulmányokkal szolgál és a szociológiai háttérrel felvázolja Palló 2001. Vö. Palló 2004: 20. Az irodalmi kreativitás századfordulós pesti megélnélkülésének társadalomtörténetéhez vö. Gyáni 1997: 48.

»olvasztótégely« szerepét töltötte be. Vándorló mesteremberek, kubikosok, művészek, írók, tanárok és kutatók százezreit vonzotta a magyar királyság egész területéről és messze azon túlra is. A város pezsgő találkozóhelye lett a legkülönbözőbb etnikai és vallási közösségekhez tartozó, eltérő társadalmi normákat, viselkedésmintákat követő, különféle mentalitású csoportoknak és egyéneknek. Az egymástól olykor igen messze eső értékek és mértékek összezapása és keveredése, súrlódása és egyesülése az alkotó energiák valóságos kirobbanásával, szinte példátlan kreativitás előtörésével járt. Ebben az izgalmas és zaklatott légkörben újjászületett az intellektuális versengés szelleme, ami kedvezett az újnak, az eredetinek, a kísérletinek. Budapest elvárta és kezdetben elismeréssel is övezte a kiválóságot, s kíváncsian érdeklődött a zsenialitás természetrajza iránt. A századfordulás magyar főváros a lángelme születésének természetes közege lett.”¹³¹

Esterházy Pétertől nem áll távol a századvég ilyen kreativitás-központú olvasata. Esterházy századvégi panoptikumában többségben vannak az osztrák szerzők, amikor a legjobbakat sorolja fel: „*Mindenki* akkoriban született. Joyce, Musil, Broch, Rilke, Bartók, Thomas Mann, Kafka, Einstein, Picasso, Wittgenstein, mindenki ott volt a saját bölcsőjénél, aki számít, »tout Paris«. A magyar, úgynevezett magyar klasszikusok is onnét valók, Ady Endre, Babits Mihály, Móricz Zsigmond, Juhász Gyula, Kassák Lajos, Bartók, Kodály. A századfordulón valóban szépen összejött minden. Mielőtt összedőlt volna a világ, szépen összejött minden. Szellemi fénykor, melynek egyik legfontosabb s minden bizonnyal legfényesebb szereplője Kosztolányi Dezső.”¹³²

Létezik olyan irodalomtörténeti álláspont, amely szerint Budapestnek Béccsel együtt történő, tágabb perspektívából való szemlélete inkább vidékről volt lehetséges. Anélkül hogy a kérdés társadalomtörténeti vonatkozásaiba bele kívánnánk bocsátkozni, elegendő itt talán Marianna D. Birnbaum azon megállapítására utalni, miszerint „Kiss, Bródy, Ady, Babits, Ambrus, Thury, Csáth, Kosztolányi, Móricz, Szép, Juhász és Tóth valamennyien vidéken születtek, és Budapesttel szembeni attitűdjük markánsan különbözött attól, amely Heltai, Molnár, Füst, Hatvany, Ignó, Karinthy és Szomory sajátja volt.”¹³³

¹³¹ Frank 1997, idézi: Békés 2004a: 132.

¹³² Esterházy 1994b: 158.

¹³³ Birnbaum 1989: 332.

Személyes érintettség

Mitől Monarchia-irodalom a Monarchia-irodalom? A kérdésre egy lehetséges választ a művekben fellelhető személyes érintettség motívuma adhatja meg. Krúdy a maga életvilágának és a Habsburgok egykori életviszonyainak elegyedéséről így ír: „A kastélyról mit mondjak? Erzsébet és Ferenc József laktak benne. Az ő bútorait használom. Odajárok, ahová Ferenc József is gyalogjárt”.¹³⁴ A személyes emlékekre, találkozásokra vonatkozóan így emlékezik: „Laxenburg, ahol kis gyermekkoromban Rudolf trónörököszt láttam, [...] L[a]inz, ahol Erzsébet királynéval egyszer találkoztam a parkban”.¹³⁵ Esterházy Péter, hogy a hálózatok tudományának Karinthy *Láncszemek* című írására visszamenő nyelvén fejezzük ki magunkat¹³⁶, három kézzszorításnyira tudhatja magát a középponttól, Ferenc Józseftől. Nelly tante ugyanis, egy bizonyos rokon a *Hahn-Hahn grófnő pillantása* című regényben, amint értesülünk róla, „[m]ikor annyi volt, mint én ekkor, Schratt Katalinnal sakkozott rendszeresen, a híres-hírhedt színésznővel, Ferenc József bizalmasával. Die Schratt!”¹³⁷ Továbbá, „Nellyke a Monarchia egyik legpatinásabb családjának sarja, fölmenői sok bajt és bosszúságot okoztak Magyarországnak, olykor kart karba öltve az én fölmenőimmal. Nekem minden családtörténet. Nellyke maga is hasonlított a Monarchiához, amennyiben különböző, egymásnak ellentmondó részekből volt összerakva”.¹³⁸ Az idézett részlethez megjegyzésképpen hozzáfűzhetjük, hogy ebben az esetben az Osztrák-Magyar Monarchia (illetve egy Monarchia-toposz) az, amihez valakit hasonlítanak, és a hatás ezáltal humorossá válik.

S e humorosság, önirónia, amely végképp elveszi a „[n]ekem minden családtörténet” kijelentés esetleges felhangjait, valójában felesleges elővigyázatosság ez esetben. Az érintettség ugyanis nem egyéb, mint egzisztenciális odafordulás, mint saját fiktív élettörténet és temporalitás érdekeltisége. A személyes érintettségben a

¹³⁴ Idézi: 'Krúdy Gyula Lainzban' 2000: 138.

¹³⁵ Uo.

¹³⁶ Békés 2004b: 18-19.

¹³⁷ Esterházy 1991: 11.

¹³⁸ Uo.

kommunikatív emlékezet és a kulturális emlékezet az átmenet megragadható, és az utóbbi mindig az előbbiben gyökerezik.¹³⁹

Mindez azt jelenti, hogy az egzisztenciális érintettségben nincsen jelen a faktikus időbeli vagy szociális viszonyokkal értelmezhető távolság vagy közelség. Esterházy modernitáson túli frivolitása, könnyűkezüsége az érintettségnek ezt a triviális formáját hárítja el. Nem *minősít* semmit, hogy az ő „törvény kapuja” egy egész kastély, amely az ő családnevét viseli, és amelybe inkognitóban, kilétét kellő pillanatban felfedve, belép. Mindennek jelentőséget tulajdonítani nevetséges volna: „Hogy ne nevessek, gyorsan valami olyasmit mondtam a legfiatalabbnak, hogy édes fiam, nyugoggyá má meg [...], magánemberként vagyok itt”.¹⁴⁰ Az egzisztencia érintettségének a megjelenítői, felszínre hozói, az önreflexió elindító motívumai nem rangsorolhatók minőségileg vagy jelentőség szerint: a Trieszti-öböl képe a falon Ottliknál, egy Monarchia korabeli angol szószedet Bánki Évánál – egyre mennek.

A személyes kötődések megemlézése a tudományos Monarchia-megközelítéseknek is a filológiai érveken túli hitelesség tekintélyét kölcsönzi. „Vajda György Mihály születése fél évvel előzte meg az Osztrák-Magyar Monarchia széteséséhez vezető első világháború kitörését” – olvashatjuk egy róla szóló méltatásban.¹⁴¹ Fejtő Ferenc *Rekviem egy hajnavolt birodalomért* című történeti munkájának elején a családi szocializáció Monarchiába ágyazottságára utal ajánlásában: „Apám emlékének, aki liberális volt, szabadkőműves és az Osztrák-Magyar Monarchia hűségese polgára.”¹⁴²

¹³⁹ „A múlt nem természettől fogva van, hanem kulturálisan terem.” (Assmann 1999: 49.) „A *kommunikatív* emlékezet a közelmúltra vonatkozó emlékeket öleli fel. Olyan emlékekről van szó, amelyekben az ember a kortársaival osztozik. Jellemző példa a nemzedéki emlékezet.” Assmann 1999: 51. „A *kulturális* emlékezet a múlt szilárd pontjaira irányul. Benne sem képes megőrződni a múlt mint olyan. A múlt itt szimbolikus alakzatokká olvad, ezekbe kapaszkodik az emlékezés. [...] A kulturális emlékezet szempontjából csak az emlékezetes, nem a tényleges történelem számít. Úgy is mondhatnánk, hogy a kulturális emlékezet a tényszerű múltat emlékezetes múlttá s így mítosszá alakítja.” I. m., 53.

¹⁴⁰ Esterházy 1991: 10.

¹⁴¹ Pál 2001: 117.

¹⁴² Fejtő 1990: [5.]

A szomszéd népek Monarchiája

A magyar irodalmi Monarchia sajátosan a magyar nemzeti sorskérdések felől tekint az együttélés korszakára, különösen pedig a dualizmus évtizedeire. A Monarchia-koiné megléte vagy rekonstrukciója melletti érvek leginkább magára a közös geopolitikai adottságra hivatkoznak, és „Musil, Bulgakov, Gombrowicz vagy Ottlik csak a térségi vonatkozathatóság révén állítható bele egyazon képletbe (Kelet-Európa), képeik azonban sem jelentőségüket, sem eredetüket tekintve nem egykönnyen társíthatók egymáshoz.”¹⁴³ Ez a közös térségi adottság az alapja az irodalomköziség fogalmának: „A regionális irodalmi együttes anyanyelvi irodalmakból áll össze, s mintegy közbülső tényező a nemzeti s az európai/világirodalmi folyamatban, szövegköziség és irodalomköziség jellemzi.”¹⁴⁴

Más nemzeti irodalmak szemszögéből az osztrák-magyar viszonyoknak egészen más képe alakul ki. E kép felrajzolása túlmutat a jelen értekezés keretein. Jelzésszerűen azonban megemlíthető például Miroslav Krleža attitűdje és megnyilatkozásai. Krleža ezer szállal kötődik a Monarchia-motivikához. Amint arra Lőkös István utal, Krleža „[a] *glembayzmus* jelenségét prózában és drámában feldolgozva láthatóan intenzíven újraéli egykori pécsi és pesti ifjúságát, amit a *Temetés Terézvározt* [...] című hosszabb elbeszélés valóságanyaga egyértelműen példáz; itt rendre felvonultatja hősei között egykori hadapródiskolai és ludovikás tanárait, egy évfolyamtársát és annak édesapját, s megjeleníti egykori ifjúságának színterét, a századelő pannon metropolisát, Pécsét.”¹⁴⁵ Krleža többek között így ír: „Sokat tanultam továbbá a magyar sajtóból és a magyar történelemből. Mindannak, amit ott írtak, pontosan a fordítottja áll. A Galilei-körtől (Jászi Oszkáréktól) szintén nagyon sokat tanultam. Megszabadítottak a konvencionális hazugságoktól, de hol vannak ők, és hova kerültem én?...”¹⁴⁶ Bori Imre ír arról, bővebben ki nem fejtve a gondolatot, hogy Krleža naplóinak magyar tárgyú bejegyzéseiben „más jellegű logika” munkál, „mint amit a magyar irodalomból megszoktunk”.¹⁴⁷ Ez a más jellegű retorika (amely éppen értéktelennek mutatja fel azt,

¹⁴³ Kulcsár Szabó 1987d: 330.

¹⁴⁴ Fried 1999a: 111., vö. Byczkiewicz 2001: 109. A terminológiához vö. Đurišin 1983: 85.

¹⁴⁵ Lőkös 1995a: 13. Okadatolt kifejtése: Lőkös 1984a

¹⁴⁶ Krleža *Versek, elmékiratok* c. művéből idézi Bori 1972: 437. Vö. Lőkös 1984a: 230., Lőkös 1995a: 32. és 231., Fried 1996b: 88-91., Dobossy 2000: 113.

¹⁴⁷ Bori 1987b: 153.

ami magyar nézőpontból értékteljes, és értékesnek azt, ami az osztrák-magyar szembeállítás dichotómiájában fel sem merül problémaként, tudniillik egy harmadik nemzeti aspektus) olyan alapvető kihívást intéz az összehasonlító nézőponthoz, amelynek kezelése a családi hasonlóság naturalizmusa alapján mindig problematikus kell hogy maradjon. Krleža *Az irodalom ma* című szövegében így ír a Monarchiáról: „akkor még az osztrák császárságban éltünk, és schönbrunni, Mária Terézia-i távlataiból mindannyiunk fölött még Első Ferenc József Fáraónk és királyunk trónolt a polgári jólét töpörtyű-, virsli-, diótorta- és cukrászkrémhegyein. Gulyás-, pörkölt-, pilzeni sör- és rizling-folyók hömpölyögtek, csobogott a báni-tanácsosi, magyar királyi nyilvános rendes egyetemi ész paradoxiója...”¹⁴⁸

Az értékeknek ugyanis bizonyos modalitást lehet tulajdonítani, és ez a modalitás teszi alapvetően eltérővé ugyanazokat a kulturális mémeket. Ugyanaz a tény az egyik kultúra számára vonzó lehet, a másik számára azonban esetleg visszatetsző. C. Cluckhohn belátására kell itt utalnunk, aki „elsősorban logikai alapon fogalmazta meg az értékek létmódjának egyetemes aspektusait. Az országtól, kultúrától független strukturális vagy/és tartalmi sajátosságokat a »modalitás« (az értékek vonzó vagy taszító volta), a »tartalom« (dominánsan esztétikai, kognitív, morális stb. minősége) és a »szándék« dimenziójaként (az egyéni vagy csoportos viselkedés spontán vagy tudatos módja) jellemezte.”¹⁴⁹

Octavian Goga 1914-es drámája, *A jegyző úr*, amely egy erdélyi faluban játszódik. Goga drámájának keletkezési ideje egybeesik Goga nézeteinek megváltozásával és politikai fordulatával.¹⁵⁰ A nyitó jelenetben a néző az olyannyira ismert, legfontosabb Monarchia-motívummal szembesül: Gál Sándor csendőr őrmester irodájának a falát Ferenc József portréja díszíti¹⁵¹, s a magyar kormányzattal lojális szereplők beszédét latin és magyar szavajárás cifrázza. Hasonó korfestő elemek szerepelnek tehát, mint például Jókainál, csak éppen más előjellel. A közös motívum, a monarchia keretein belüli együttélés és a magyar közigazgatási-politikai kultúra későlatin nyelve ellentétes megvilágításba kerül. A szlovák Peter Jaros regényében (*Néma fül, süket szem*) „az Osztrák-Magyar Monarchia területén élő szláv nemzetiségek

¹⁴⁸ Idézi: Fried 1996b: 87.

¹⁴⁹ Váriné Szilágyi 2003. 13.

¹⁵⁰ Vö. Domokos 1960: 229.

¹⁵¹ Goga 1914: [7.]

egymásra találásának”¹⁵² szempontjából nézik a Habsburg-birodalom problematikáját. Ahogyan Sziklay László összegez, „[h]a az első világháború előtti szlovák író-nemzedéknek volt Bécs- vagy Budapest-élménye, arra tudatos ellenkezéssel, ellenszenvvel reagált, s ha az évszázadok folyamán kialakult közös hagyományok, művészi kifejezési formák meg is maradtak benne, ha akarva-akaratlan fel is kellett figyelnie a Monarchia egykorú kulturális életének egyes jelenségeire, a szlovák író egyetlen törekvése a tárgyalt időszakban: megbuktatni a Habsburgok birodalmát s a csehekkel együtt új életet kezdeni az új államalakulatban. A régi Monarchia nem egy népére jellemző ez a századfordulón: irodalma nem centripetális, hanem centrifugális erőt jelentett.”¹⁵³

A szerb Antun Gustav Matoš számára is a magyar uralom jelenti a Monarchiát: „A főváros lakosai zsidók. Pest egy világváros karikatúrája. Ebben az országban minden, de minden sért. A hazugság és svindli itt az államhatalom része. Amíg Szerbia disznókat exportál, addig Magyarország magyar lányokat. A szifilisz tehát a magyar külkereskedelem egyik fontos exportcikke. A micsoda környezet, micsoda táj, Istenem! Marhák és kukorica, kukorica és marhák, magyarok és barmok, barmok és magyarok! Halálos unalom! És éppen ez az escamoteur nép fojtogatja, demoralizálja és szívja hazám vérért!”¹⁵⁴

Többféle nézőpontja lehet ugyanannak a tárgyi világnak. A cseh Monarchia-irodalomra jellemző irónai nemcsak Jaroslav Hašek vagy Bohumil Hrabal esetében figyelhető meg. Hrabal *Táncórák idősebbeknek és haladóknak* című szövegében a jóformán egyetlen lélegzettel elmondott monológ asszociáció-láncában az életbölcességek közé tartozó közkeletű példázatok, hasonlatok, félig igaz, familiáris jólértesültségek között bukkannak fel a Monarchiára, közelebbről az uralkodócsaládra vonatkozó utalások: „én viszont még hetvenéves koromban is itt pajkoskodom magával, mint a császár a Schratt Katalinnal”¹⁵⁵; „hát eljött a felesége, a genarálisné, egy akkora tehén, mint Mária Terézia”¹⁵⁶; „a császár szeretett kajzerrokkot viselni, úgy nézett ki az a kabát, mint egy teljesen zárt frakk, olyan fennkölt család volt az a császári család, no de a családi malőrök ugyanolyanok voltak azért, mint minden más családban, a

¹⁵² Jaros 1986: 145.

¹⁵³ Sziklay 1969: 34.

¹⁵⁴ Idézi Lukács 1996: 75.

¹⁵⁵ Hrabal 1982: 15.

¹⁵⁶ Uo.

fiacskája, a koronázó herceg, el kellett volna hogy vegye Stefánia belga hercegnőt, de ő inkább a Vecsera Mária testecskéjén lefelészett, azon a nagymellű és nagy szemű szépségen, no és mi lett a vége, kérem, tömeglövöldözés”.¹⁵⁷

Karel Matej Čapek-Chod¹⁵⁸ *Tünékeny álmok* (*Antonin Vondřejc*) című regényében a monarchia szellemi életének paródiája jelenik meg. Az írónai a pszichoanalízist is érinti, amelyet a magyar irodalomban Csáth vagy Kosztolányi, de számosan mások is, elhivatottan védelmeztek. Čapek-Chod művéből említeni kell Dr. Freundot, a sakkozó doktort, aki a libidó tárgyába vágó fejtegetéseit a Monarchia irodalmi ismereteivel ötvözi: „Miután némileg lecsillapodott, dr. Freund visszatelepedett a helyére, s egy in partibus magántanár hangján folytatta: Für gewöhnlich ist die Lyrik nichts anderes, als eine platonische Selbstbefleckung. Az istenkáromlóan paradox állítást szakmai előadás követte, röpké kirándulás az összes létező nyelvek élő költészetébe, majd visszaérkezve Prágába, Freund olyan nagy tájékozottságot csillantott meg a cseh költészet terén, hogy Vondřejcnek valósággal pirulnia kellett, mert olvasottsága, társáéhoz képest, kevésnek bizonyult.”¹⁵⁹ Ugyancsak parodizáltan jelenik meg a nő-téma, az erotika és a művészi ábrázolás témája¹⁶⁰, és felemás színben jelenik meg a kultúráközvetítés, a kis irodalmak fogadtatása a német nyelvterületen: „A modern irányzatokat kedvelő kávéházak tiszavirág-életű felbolydulását mindenesetre meghosszabította néhány nappal az a tény, hogy az egyik nagyon előkelő berlini folyóirat, amely évről évre ötven sort közölt a cseh irodalomról, - ennyit használt el a prágai modernnek tollából megjelent, s a cseh dekadentizmust dicsőítő zengeményekből --, kritikát jelentetett meg a »Befleckte Empfängnisse« című kötetről. A berlini tudósító elismerése természetesen inkább a fordításnak szólt, mint az eredeti verseknek, s bizonyos csodálattal adózott dr. Freundnak azért a fáradságos munkájáért, amelyet ennek a cseh (tschechischen) költőnek európai nyelvre való átültetése jelenthetett, továbbá gratulált ehhez a »kulturális jó cselekedethez«, s ahhoz, hogy a költő blaszfémiai végre »méltó köntösben jelenhettek meg, ami kétségtelenül dr. Freund érdeme«.”¹⁶¹

¹⁵⁷ I. m., 18.

¹⁵⁸ Čapek-Chod ironiájához vö. Dobossy 2000: 108-109.

¹⁵⁹ Čapek-Chod 1973: 106.

¹⁶⁰ I. m., 113-114.

¹⁶¹ I. m., 172.

Osztrák irodalom, magyar irodalom

Külön kell választani az első világháború vége előtti Habsburg-korszak bécsi kultúrájával párhuzamos jelenségeket, illetve az 1918 utáni Habsburg-nosztalgiát. A párhuzamos jelenségek közé tartozik az osztrák irodalom „magyarországi megismertetése, amelynek nagy magyar szakirodalma van. E helyütt Fried István áttekintését idézhetjük, aki beszámol róla, hogy „Füst Milán Hofmannsthal *Elektráját* méltatja”, míg „Szabó Dezső 1913-ban szinte lelkesen méltatja a »szellemes osztrák író«”, Hermann Bahr kötetét. „Schnitzlerről 1914-ig többek között Ambrus Zoltán, Bárdos Artúr, Karinthy Frigyes, Nagy Lajos, Peterdi István publikált tanulmányt, színikritikát, ismertetést.”¹⁶² Legfeljebb arra a kevésbé szem előtt tartott adalékra hívhatjuk fel a figyelmet, hogy Lukács György *A lélek és a formák* Richard Beer-Hofmannról szóló esszéjében ír a bécsi entellektüellek világáról: „Valaki meghalt, és ami az élőknek megmaradt, és amivé őt ez a megmaradó formálja, ez a tárgya a Beer-Hofmann pár novellájának. A bécsi esztéták világa ez: a mindent kiélvezésnek és semmit megtartani tudásnak, a valóság és álmok összeolvadásának, az életre ráerőszakolt álmok erőszakos elmúlásának világa; a Schnitzler és a Hofmannsthal birodalma.”¹⁶³

Kosztolányi Dezső (és vele az első Nyugat-nemzedék¹⁶⁴) veszi észre és ad hangot az elsők között annak, hogy a német nyelvterület osztrák része eltérő irodalmi sajátosságokat mutat fel. Bródy Sándor ezzel szemben Schnitzlert úgy mutatta be a magyar közönségnek, mint aki „német, de a világ legelső új íróinak egyike”.¹⁶⁵ Ennek a „de”-nek az értelmét (vagyis az osztrák irodalomnak a franciával való szorosabb kapcsolatát Mádl Antal leírása világíthatja meg: „az azonos nyelv ellenére lényegében két különálló irodalommal, kultúrával, művészi-szellemi atmoszférával van dolgunk. [... N]em egy esetben úgy tetszik, mintha Bécs közelebb volna Párizshoz, a századforduló francia irodalmához, amelynek temékenyítő hatása a Monarchia fővárosában és keleti szomszédainál elevenebben jelentkezett, mint Berlinben vagy a német irodalom egyéb centrumaiban.”¹⁶⁶ Lukács György számára Schnitzler éppígy

¹⁶² Fried 1996a: 13.

¹⁶³ Lukács 1997: 149.

¹⁶⁴ Mádl 1991: 42-43.

¹⁶⁵ Bródy é. n.: V.

¹⁶⁶ Mádl 1969: 53.

nem volt sajátosan osztrák művész.¹⁶⁷ A különös osztrák vonások felfedezése és hangoztatása a magyar értelmiségiek részéről azután erősödött fel, hogy maguk az osztrákok felfedezték önmagukban a nagy-némettől különböző mentalitást és kultúrát. Az osztrák monarchia-irodalom politikai és szociológiai hátterének vizsgálata kívül esik tárgykerünkön, jelzésképpen azonban utalhatunk arra, hogy a kibontakozó Habsburg-irodalom az első világháború után az Anschluss szálláscsinálóival való irodalmi-kulturális polémia szövegösszefüggésében formálódott ki¹⁶⁸: „[e]gy olyan időszakban, amikor még a vezető pártok is Ausztria kizárólagosan német jellegét hangsúlyozták, Hugo von Hofmannsthal, Stefan Zweig, Joseph Roth vagy Franz Werfel azon fáradoztak, hogy a maguk eszközeivel bebizonyítsák: e régió népeinek, főképp azonban az osztrák-németeknek a kulturális és ezáltal »nemzeti« tudatát sohasem az uniformizált, egyetlen nemzethez való elkötelezettség határozta meg, hanem pontosan a kulturális elemek sokasága.”¹⁶⁹ A Csáky Móric által is megidézett Hugo von Hofmannsthal például még azt hangsúlyozta Adalbert Stifter regényművészetével kapcsolatban (és Grillparzerével kapcsolatban is), ami által az osztrák irodalom a nagynémet tradícióhoz kapcsolódhat.¹⁷⁰ Az irodalmi Monarchia nem volt kitüntetett nézőpontja a birodalmi értelmiség önszemléletének. Amint Vajda György Mihály írja a *Kronprinzenwerk* kapcsán, „[a]z irodalomnak azonban egyébként nem jutott centrális hely az Osztrák-Magyar Monarchia írásos és képes seregszemléjében. Hiszen ki látta még akkor, hogy ami a Monarchiából fennmarad, az elsősorban az irodalom, zene, művészet, filozófia, azaz a szellem produktuma lesz?”¹⁷¹ Hozzá kell tenni, hogy a magyar kultúra elsősorban az osztrák irodalom eredményeire volt fogékony, és fogékony mindmáig. Az osztrák filozófia recepciója ellen munkált „a magyar társadalomtudományi gondolkodás szociologizáló beállítódása”.¹⁷² Nyíri Kristóf egyenesen arra a paradoxnak is mondható belátásra jutott, hogy az osztrák filozófia recepcióját a magyar értelmiség nagy része „éppen azért utasította el, mert osztrák volt”.

¹⁶⁷ Lukács 1977c.

¹⁶⁸ Az osztrák nemzettudathoz: Bruckmüller 1995, Stourzh 1991

¹⁶⁹ Csáky 1999: 176-177. Vö. még 200-201.

¹⁷⁰ Hofmannsthal 1982

¹⁷¹ Vajda 1991: 22.

¹⁷² Nyíri 1994b: 15.

Lukács György tiltakozott ellene, hogy műveltségét Babits Mihály „bécsi”-nek nevezze.¹⁷³

A jelen értekezés csak utalni tud arra, hogy a művészettörténet szakirodalmában egyre inkább hangot kap az a nézet, hogy a képzőművészetek terén sem beszélhetünk közös, összmonarchiai tendenciákról: „olyannyira eltérő [volt] a magyar festészet az osztráktól, mint tán egyetlen másik a Monarchián belüli nemzeti iskola sem [...] Az osztrák és a magyar festészet egymástól való szinte teljes elkülönülésének folyamata a kiegyezés után kezdődött, és a századfordulón már szinte teljessé vált.”¹⁷⁴ Sőt: „a Monarchia nemzeti kultúrközpontjaiban – Prágában, Krakkóban és Budapesten – a művészek gondosan ügyeltek arra, hogy a modern formakísrleteken belül lehetőleg az a formanyelvet, stílust, amit Bécs képviselt, ne kövessék”.¹⁷⁵ A magyar zenei kultúra eltérő jegyeiről hasonlóképpen olvashatunk.¹⁷⁶

Az irodalmi recepció kérdésköréhez tartozó megállapításokat is árnyalja, hogy Bizonyos jellegzetességei a habsburg-irodalomnak nem tekinthetők egyébnek, mint az irodalmi modernitás általános eszközkészletének, ezen eszközök alkalmazásának: „az elbeszélés új státusa [...] elsősorban azt jelenti, hogy a szöveg megalkotottsága a transzformációk és elvonatkoztatások egész sorát foglalja magában.”¹⁷⁷ Ebben az esetben az osztrák irodalom közvetítő funkciót töltött be. Az erotika, dekadencia stb. nem egyszerűen egy bomló kultúra válságtermékei, hanem velejárói a XIX. század végi Európa világnézeti fordulatanak. A pozitivizmust felváltó irracionális filozófiák tudományos és művészeti kísérőjelenségei, és ebben a minőségben jelei annak, amire valamennyi térségi irodalom törekedett a században: a nyugattal lépést tartó korszerűségének.

Ami az osztrák Monarchia-hagyományt, illetve annak a két világháború közötti szegmensét illeti, a magyar Monarchia-irodalom a megfelelő időszakaszban óhatatlanul szürreálisabb, imagináriusabb, mint az osztrák, és elmosódottabb kontúrokkal rendelkező fogalmakkal dolgozik, feltehetően többek között azért, mivel a Habsburg-emlékezet legfontosabb helyei más országba kerültek. Hermann Broch például ezzel szemben aggályosan természetű topográfiában oldja fel a birodalom elmúltá felett

¹⁷³ I. m., 14.

¹⁷⁴ Sármany-Parsons 2000: 321.

¹⁷⁵ I. m., 332.

¹⁷⁶ Frank 1989: 357.

¹⁷⁷ Kulcsár Szabó 1987b: 87.

érzett veszteséget, lokalizálja a gyászt, az emlékezet kitüntetett helyéhez köti.¹⁷⁸ Broch *Futó felhők* című novellája a Hofburgot járja be, amelyen a szemlélő-elbeszélő immár horogkeresztes zászlót lát lengeni. A novella pontos topográfiai leírást ad, madártávlatból jeleníti meg az alaprajzot. Broch utal arra, hogy a Habsburg-korszak e szimbolikus tere nyitva áll nem udvari emberek előtt is. Jól példázza a novella, hogy Bécs levegőjében benne maradt a Burg épületegyüttese mint az emlékezet tere. Hiszen amint Jan Assmann megfogalmazza, az emlékezet konstituáló elemei az „átélt idő” és a „lakott tér”¹⁷⁹: „[a]z emlékezetnek helyszínekre van szüksége, és térbeliesítésre hajlik.”¹⁸⁰ Más társadalmi közegben is kellett a magyar modernitásnak érvényesülnie. Amint Szegedy-Maszák Mihály írja, „[a]z is hozzátartozott a városiasodáshoz, hogy egyes esetekben számottevő távolság támadt a kultúra hordozója és az alkotó között. Az újító művész társadalomellenes magatartását olykor nem is lehet szembeállítani a dzsentrí idejétmúlt értékeivel. A művészi és társadalmi modernségnek ilyen feszültsége [...] a kettős Monarchiának csak a keleti felében vehető észre. Kafka, Rilke vagy Musil nem ismert efféle ellentmondást.”¹⁸¹ Mindehhez hozzátehetjük a társadalomtörténész vonatkozó megállapítását: „A birodalom magyar felében ekkortájt megjelenő új intellektuális és politikai fejlemények viszont azt mutatják, hogy a kulturális heterogenitás nemcsak elősegítette, de nemegyszer komolyan is hátráltatta, a kulturális modernizmus jelentkezését. A heterogeneitás élménye az akkulturáció vitathatatlan előrehaladása ellenére is élénk maradt, ami sokakból kiváltotta az antiliberalizmus, továbbá az etnikai alapozású nacionalizmus hitvallását; ami a konzervatív kulturális készletek hatására további megerősítést is nyert.”¹⁸²

Az osztrák irodalommal való kölcsönhatások ténye fokozatosan kellett hogy elfogadtatást nyerjen a magyar irodalomtörténetben 1945 után. *A magyar irodalom története* hatkötetes összefoglalásának vonatkozó része tud arról, hogy „A század első két évtizedében a szimbolizmus sajátos, módosult változata alakult ki Közép-Európában, közelebbről az Osztrák-Magyar monarchia területén. Rilke, Trakl és Franz Kafka megrázó erővel ábrázolta a polgári társadalom méhében rejlő ellentétet, miközben felérezte azokra az erőkre is, melyek Közép-Európa sorsát a következő

¹⁷⁸ Broch *Monarchia-képéhez*: Bernáth 1989

¹⁷⁹ Assmann 1999: 39.

¹⁸⁰ I. m., 40.

¹⁸¹ Szegedy-Maszák 1995b: 157.

¹⁸² Gyáni 2004: 136.

évtizedekben meg fogják határozni.”¹⁸³ Ám a Monarchia a magyar irodalom folyamatainak valamiféle kontextusaként nem jelenik meg, Schnitzler, Musil és mások neve csak sporadikusan és hangsúlytalanul fordul elő. Komlós Aladár sincs tekintettel a magyarországi zsidó irodalmat feldolgozó művében a Monarchia kontextusára¹⁸⁴, és Schöpflin Aladár sem irodalomtörténetében.¹⁸⁵

A magyar Monarchia-irodalom néhány specifikuma

Eltérés mutatkozik a magyar és az osztrák kultúra között például a szecesszió eltérő megítélésében. Ez a stílusirányzat hangsúlyosan veti fel a modernitás kori kulturális befogadás kérdéseit. „Bécs az abszolút szuverén és korszerű, egyéni helyi stílus, azaz a bécsi stílus megteremtésének célját üzte zászlajára, miként azt a *Secession* szövetséges műkritikusai, Hermann Bahr és Ludwig Hevesi elméletileg is kifejtették.”¹⁸⁶ Ehhez a bécsi stílusirányzathoz¹⁸⁷ a magyar irodalom és irodalomkritika ironikusan vagy legalábbis távolságtartással viszonyult, e tekintetben megőrizte stílusönállóságát, amint arra Bernáth Mária rámutat.¹⁸⁸ Kosztolányi *Pacsirtá*-jában a főhősnő levelében írja: „Én nem tudnék ezekkel a lányokkal rokonszenvezni. Zelma, a

¹⁸³ *A magyar irodalom története* 1965: 47.

¹⁸⁴ Komlós 2001

¹⁸⁵ Schöpflin 1990: 27-28., 374.

¹⁸⁶ Sármány-Parsons 2000: 322.

¹⁸⁷ „A hagyományos angol irodalomtörténet nem tekinti önálló korszaknak azt az áramlatot, mely a képzőművészeti szecesszióval párhuzamosan alakult ki, hanem valamely korábban kiinduló fejlődés: a romantika vagy a viktorianizmus végső szakaszának tartja. [...] Mario Praz angol nyelvterületen nagy hatású művében sokoldalú példáival azt szeretné igazolni, hogy a romantika erotikus szenzibilitásának a jellegzetességei: az élvezetnek azonosítása a fájdalommal, a satanizmus, Sade öröksége, a byroni hős és a *femme fatale* az egész XIX. században uralkodnak, és ennek alapján úgy véli, hogy az európai irodalom Blake-től Gide-ig szerves és zárt egészet alkot, amelyen belül a szecesszió a szélsőséges fázis, amikor fény derül e jelenségek konvenció jellegére; közhelyekké, sallangokká válnak.” Szegedy-Maszák 1969: 159. Vö. Bernáth 1969: 67.

¹⁸⁸ Bernáth 1969: 76. „Magyarországon a szecesszió, bár érzékenyen reagált a hatásokra, mégsem határozza meg Ausztriához hasonló mértékben a századfordulót és e század első éveit. Úgy látjuk, paradox módon ennek elsőrendű oka éppen Bécs közelsége volt. Szabatosabban kifejezve, maga a Monarchia. Magyarországon a századforduló előtti éveket, művészeti megmozdulásait a Millennium határozta meg. A történelmet a történelmi stílusok ünnepezték.” Bernáth 1969: 74. Ellentétes véleményt képvisel: Sziklay 1969: 26-27. Vö. Vajda 1969: 6.

nagyobbik, olyan *szeccessziós*. Cigarettazik, és nem visel fűzöt.”¹⁸⁹ Ambrus Zoltán *Berzsenyi báró és családja* című művében pedig a következőket olvashatjuk: „Berzsenyi Elza. Szeccessziós leány, a mi itt azt jelenti, hogy gyakran eljár a szája.”¹⁹⁰

A magyar Monarchia-irodalom bizonyos jellemző jegyei nem az Osztrák-Magyar Monarchia belső, közös kulturális hagyományából, hanem részben a magyar történetfejlődés sajátosságaiból bonthatók ki. Az osztrák birodalom szellemi életének egy jegye, a kommunikációképtelenség különös megjelenési formát mutat. Egyfelől, amint az Ottlik Géza *Iskolájának* a kommunikáció lehetőségességre és sikerességére vonatkozó utalásaiból kiderül, a magyar Monarchia-irodalomra nem jellemző a (többnyelvűség tapasztalatából táplálkozó) bizalmatlanság a nyelvvel szemben. Azonban mégis létezik kommunikációs probléma, osztrák-magyar kettős játszma formájában, amely a Monarchia többi népére nincsen tekintettel. A kommunikációképtelenség vagy kommunikációs zavar mint az osztrák és a magyar kultúra és mentalitás közötti áthidalhatatlan szakadék és feloldhatatlan idegenség jelenik meg az irodalomban.

Az éles kritikai attitűdöt, a „hazug” világot ostromozó értelmiségi beállítódást illetően megjegyezhetjük, hogy más az osztrákok Monarchia-hazugsága, és más a magyaroké. Ausztriában a Monarchia inautentikus létezés, életforma, politikai struktúra és kultúra látszatát jelenti, míg a magyar Monarchia-hazugság – 1867-et. Az osztrák kultúra ambivalens viszonya a Monarchiához Christoph Ransmayrig és Elfride Jellinekig ismeretelméleti és esztétikai kérdés, folytonos inadekvát viszony, kategóriahiba tárgy és képzet, tárgy és ítélet, valóság és nyelv között – giccs, kommunikációs sorompó. A magyar Monarchia-hazugság erkölcsi kérdés, a kiegyezés törvénycikkelyeibe foglalt *peccatum originale*, amely áteredt 1918-ig valamennyi politikai elitbe. Ezért van az, hogy Esterházynál az írói nem tárgyra, a Duna-hagyományra, -kultúrára, -irodalomra irányul, hanem önnön utazó-mivoltára: az inadekvátság logikai viszonya itt jelentkezik az iróniában. A tárgyhöz való viszony: a rezignáció.

1918 Magyarország számára kettős veszteséget jelentett, a birodalom széthullását és a történelmi Magyarországot. Az osztrákoknak egy traumájuk volt, egész helyett töredék, ami rengeteg azonosságot megtartott a hajdani egésszel. A

¹⁸⁹ Kosztolányi 1974: 333. A szerző kiemelése.

¹⁹⁰ Ambrus 1906: 1.

magyaroknak volt egy rivális veszteség-diskurzusuk: Trianon, amely szintén tematizálódott az irodalomban.¹⁹¹ E kettős veszteség-irodalom legfőbb sajátossága, hogy nincsen párhuzamos vagy együttes szemlélete a Monarchia bukásának és Trianonnak. A Monarchia-diskurzus a Trianon-diskurzus tagadása. Vagy az egyik jelenik meg veszteségként, vagy a másik. Tudniillik a Monarchia bukása és Trianon együtt a Monarchia és a történeti Magyarország együttes fennállására utalt óhatatlanul – aki együtt szemlélte, az az együttélés okára is rá kellett hogy kérdezzen. Ez természetesen lehetséges és ténylegesen létező álláspont volt: nem volt egyéb, mint a Monarchia „hazugság”-olvasata, a történeti Magyarország területén élő nem magyar irodalmak álláspontja. Képviselői a politikai publicisztikában magyarok között is vannak, mindenekelőtt Bibó István – szépirodalmi tematizálása a magyar hagyományból mindmáig hiányzik. Vagy a Monarchia, vagy Nagy-Magyarország – a két terület egymásra vetülése a térképen megmutatható, de mint irodalmi ábrázolás alapjául szolgáló feltétlenség, mint *eszme* kizárják egymást: az egyik megpillantása a másik tükrében elborzasztó. Ez az, ami, Esterházyval szólva, *unheimlich*: „az otthonosság unheimlich érzése ez, arra kell gondolnom, hogy ez az ország meg az én országom régebben egy ország voltak.”¹⁹²

Sem Kosztolányinál, sem a magyar írók java részénél nem kapcsolódott össze a Trianon-trauma a Monarchia felbomlásáért érzett fájdalommal, vagy ha igen, az öreg uralkodó motívumán keresztül, hiszen ország és király együttes elmúlását lehetett siratni, míg két hazáét nem. Még a *par excellence* Monarchia-gondolkodónak tekintett Ferenczi Sándor sem a Monarchia, hanem a történeti Magyarország felbomlását panaszolta: „A mi régi világunknak, legelsősorban a Globus Hungaricusnak a felbomlása nagyon érzékenyen érinti narcizmusunkat. Jó, hogy az embernek a magyar énje mellett van még egy zsidó meg egy pszichoanalitikus énje is, amelyet ezek az események nem befolyásolnak.”¹⁹³ (Mestere, Sigmund Freud viszont az egész/töredék szembeállításal írta le a kialakult helyzetet: „Ausztria-Magyarország nincs többé. Másutt nem akarok élni. Az emigráció szóba sem jöhet. Tovább élek a torzóval és azt képzelem, hogy ez az egész.”¹⁹⁴)

¹⁹¹ Vö. Romsics 2001/2002: 23. Az írók Trianon utáni szerepvállalásáról: Fábi 1996: 190. skk.

¹⁹² Esterházy 1991: 104.

¹⁹³ Ferenczi Sándor—Sigmund Freudnak, 1918. október 4., idézi: Békés 2004a: 133.

¹⁹⁴ Idézi:

Bókay 1996: 15.

Vattamány Gyula elemzi azt az irodalmi Trianon-paradoxont, hogy a régi Magyarország úri világának kritikusai vagy értelmiségi ostromozói (a *Nyugat* körüli szerzők legjavában) a történelmi Magyarország széthullása után feljajdult egy olyan mélyebb identitás elvesztése fölött érzett fájdalom, amelynek nem voltak tudatában: „Látható tehát a hatalom abbéli szándéka, hogy a kollektivitás szimbólumaival a közösséget egy olyan szubjektumképző rendszer egységében fogja össze, amely az egyén önazonosságának érdekeit alárendeli a közösséggel való azonosulás érdekének, ám mindezért cserébe az egyén kényelmes identitást, értelmes történelmet, valamint (virtuálisan) leküzdött időt és teret kap cserébe.” Tévedés lenne azonban azt gondolni, hogy az effajta hatalmi szándék kizárólag önnön érdekeit és igényeit kívánta kielégíteni a műemlékállítási propaganda által. Egész kötetet lehet ugyanis megtölteni az úgynevezett »Trianon-irodalom«-mal, amelyben a kor irodalmi művei éppen annak az igénynek a jelzései, amelyet a hatalom ebben az esetben határozott társadalmi *elvárásként* is értelmezhetett. [...] Tanú erre Babits *Gondolatok az ólomgömb alatt* című esszéje, Juhász Gyula *Bús magyar éneke* című verse, Móricz *Kesergője*, de Krúdy *Utolsó garabonciása* is. Kosztolányi nem beszélt ugyan a hazáról mint korpuszról, mégis egy teljes ciklust, a *Jajveszékelt* zengi be a teljes identitásvesztés kétségbeesett hangján.”¹⁹⁵ Ugyanakkor „az első világháború előtti írók »kozmodopolita« avagy »individualista« hitvallásai éppen annak a szakrális nemzet-narratívumnak a veszélyeit igyekeztek kikerülni, amely a háború után elemi erővel készült magába szippantani a korabeli írógárda maradék erejét is.”¹⁹⁶

Monarchia-diskurzus kisebbségi szólam, hangsúlyosságát az adja, hogy más, a területi és szuverénitásbeli kérdésekkel szorosan össze nem függő, a kulturális identitás viszont alapvetően meghatározó kérdésekben foglal el maradandóan értékteljes álláspontot. A magyar Monarchia-irodalom olyan kisebbségi álláspont, amely a két világháború között (Krúdynál és Márainál), illetve 1945 után (Márainál és Ottliknál), a történelmi sorskérdésektől leválasztva, marginalizálva létezett, ám amelyet Esterházy Péter 1989 után képes volt párbeszédbe hozni a magyar történetfejlődés új, nagy sorsfordulójával.

¹⁹⁵ Vattamány 2002: 272.

¹⁹⁶ I. m., 273.

III. Retorika és erotika (Jókai Mór)

Jókai és az összbirodalmi gondolat

Az összbirodalmi gondolat Ausztriában nemcsak politikai, hanem úgyszólván ismeretelméleti kérdés is volt. Az önazonosság legmélyebb problémáját feszegette. Az iskolafilozófiai logika általánosan elfogadott meghatározása értelmében, amint az Kant Enciklopédia-előadásában olvasható, „rendszer az, amikor az egész eszméje a részekét megelőzi. Ha a részek előzik meg az egészet, akkot abból aggregátum származik.”¹⁹⁷ Létszükséglet volt Ausztria polgárainak, hogy számot tudjanak adni az egésről, amihez tartoznak.

Az eszmetörténész Szabó Miklós vezeti be az „állapotideológia” és a „programideológia” megkülönböztetést a magyar liberalizmus leírásához, mondván, a magyar hagyomány esetében „sokkal inkább a változásokat regisztráló-legitimáló »állapotideológiáról« van szó, mintsem a megfoghatóbb, doktrínákban, koherens társadalomelméletekben megjelenő »programideológiáról«. Így [...] kevésbé kialakult, konzisztens [...]»¹⁹⁸ A megkülönböztetés alkalmas lehet azon váltás leírásához, ami a monarchia összbirodalmi gondolatának ideologikumában végbement. A magyar szépirodalom a programideológia formájában nem vett részt az összbirodalmi gondolat alakításában, de Jókai hozzájárult az eszmekör mint állapotideológia meggyökereztetésének folyamatához.

Az összbirodalmi gondolatnak ugyanis két egymással összefüggő, de bizonyos értelemben más és más sajátosságokat felmutató ágáról beszélhetünk. A *Gesamtstaatsidee* kifejezetten politikai ága, amely Ausztria szuverenitásából és geopolitikai helyzetéből indul ki, elsősorban Ausztria nagyhatalmi helyzetével, annak szükségességével foglalkozik. Ez a gondolati hagyomány közvetlenül torkollik bele a tartományi berendezkedésnek, az oly sokszor és sokaktól, másképpen és más hangsúlyokkal igenelt, ám politikai akarattá soha nem váló föderalizmusnak kérdéskörébe. Ez a vonulat alárendelt jelentőséget tulajdonít, öncélból adottsággá, illetve eszközzé fokozza le a Monarchia többnyelvűségét, soknemzetiségű mivoltát.

¹⁹⁷ Kant 1961: 31.

¹⁹⁸ Schlett 1987: 52.

Ausztria létét többek között a Nyugat és Kelet között közvetítő kultúrmissziós szerep legitimálja, míg ez a szerep a maga részéről a heterogén adottságokban találja meg a maga létjogosultságának igazolását.¹⁹⁹

A Gesamtstaatsidee másik ága közvetlenebbül fordul a történetileg és etnográfiailag megragadható kulturális és nemzetiségi pluralitás felé, amelyet – a politikai céloktól természetesen nem függetlenül – önértékként is felmutat. Jókai ebbe a vonulatba kapcsolódik bele.

„A Habsburg-monarchia területén a XVIII. század vége óta figyelemreméltó számban jelentek meg olyan történelmi munkák, amelyek a régió politikai-alkotmányos, etnikai és nyelvi-kulturális pluralitását – a későbbi nemzeti színezetű ábrázolásoktól eltérően – értéknek ítélték és a különböző elemeket egyenrangúként próbálták kezelni. Még a Monarchia utolsó éveiben is ez a szemlélet tükröződött”, például a tankönyvekben.²⁰⁰ Csáky Móric ad könyvében áttekintést azokról a publicisztikai, történeti és népismeai kezdeményezésekről, amelyek az osztrák birodalom szellemi egységét próbálták meg előmozdítani, illetve láttatni. Josef von Hormayrnek és körének *Österreichischer Plutarch-ja*, *Taschenbuch für Vaterländische Geschichte* című sorozata, Franz Sartori 1830-as műve, a *Historisch-ethnographische Übersicht der Wissenschaftlichen Kultur des oesterreichischen Kaiserthum*, Friedrich Schlegel és Joseph Anton Pilat *Österreichischer Beobachter*-e Johann Paul Kaltenbaeck *Österreichische Zeitschrift*-je, illetve Franz Gräffer és Johann Jakob Czikann *Österreichische National-Encyklopädie* című műve jelentik az egyes állomásait az összbirodalmi eszme 19. századi ismeretterjesztő-enciklopédikus népszerűsítésének, annak a folyamatnak, amelynek végpontját a *Kronprinzenwerk* jelenti.²⁰¹ Mindez azért jelentős, mert szemléletesen láttatja, hogy Magyarországon Jókai fordítja át az összbirodalmi gondolatot a publicisztikából a szépirodalomba, mégpedig 1867 után, a kiegészítés politikai szituációjával összefüggésbe hozható alighanem egyik legkorábbi magyar regényben, *A jövő század regényé*-ben.

¹⁹⁹ „Ebből a szempontból az osztrák eszme – és a kelet-európai is, amelyről Srbik híres tanulmányt írt 1937ben -- »lényegében német eszme«: Ausztria »a német lélek, a német dicsőség és a német szenvedés része«, és a Habsburg Birodalom küldetése az volt, hogy érvényesítse a vezető német eszmét Közép-Kelet-Európában, s megteremtse a térségben az egyetemleges, vagyis a német-római birodalmi germán civilizációt.” Magris 1992: 29.

²⁰⁰ Csáky 1999: 179.

²⁰¹ I. m., 169-170.

A magyar szakirodalomban Fried István utal arra, hogy „Hormayr báró azon igyekezett, hogy a Habsburg Monarchia népeinek kultúráját, nemzeti és birodalmi elkötelezettségek összeegyeztethetőségének kísérletét egy ideologikus célzatú irodalmi együttesben mutassa be. Ennek az ideologikus célzatú irodalomnak tartalma a nemzeti történelemből származó mondai anyaggal töltődik föl, ezeknek a (nemzeti) mondáknak irodalmából azonban – így vélte-sugallta Hormayr – egy nemzetek fölötti, úgynevezett birodalmi patriotizmus szintetizálódhat. Ez a magatartásként és irodalmi programként funkcionáló »irodalom« részint a Claudio Magris által leírt osztrák irodalmi Habsburg-mítoszt segíthet megalapozni, a 19. század kevésbé jelentős egyéniségei mellett Grillparzernek drámái, Stifter prózai epikai munkássága tanúsítja: miként problematizálódik a cseh és magyar tematika az alakuló és hangsúlyait tekintve változó Ausztria-»küldetés« ideológiájához mérve.”²⁰²

Az összbiriodalmi gondolat a 19-20. század fordulójára hivatalos, politikai formájában alaposan eltávolodott a Hormayr-féle elvektől, és a kulturális pluralizmusnak nemigen maradt benne hely. Richard Kralik reprezentatív *Osztrák történelmé*-re utalhatunk e tekintetben.²⁰³

Az összbiriodalmi gondolat legfőbb magyar teoretikusa, Eötvös József²⁰⁴ elválasztotta egymástól e szempontból szépirodalmi és politikai törekvéseit. Mindazonáltal Eötvös József 1848 utáni prózájára jellemzőek bizonyos jegyek, amelyek az osztrák *Heimatliteratur* hatására engednek következtetni. Mindenekelőtt ilyen a

²⁰² Fried 1999: 106.

²⁰³ „Österreich [ist] ein Staat [...], der, auf natürlichen und notwendigen Grundlagen erwachen, in seiner unbeirrten und logischen, organischen Ausbildung durch die Jahrhunderte auch heute seine tiefinnerliche organische Kraft des Lebens und Wachsens bewährt. Die österreichische Geschichte ist nicht die Folge von zufälligen Glücksfällen und Fehlern, von gut oder übel geratenen politischen Rechnungen, sondern sie ist die große, stete und unentwegte Entwicklung eines weltgeschichtlichen Völkergedankens, einzig in seiner Art, in seinen Beziehungen zu Verwandten und Fremden, zu Verbündeten und Gegnerischen. Der Idee Österreichs liegt das Geheimnisvolle alles ursprünglichen Lebens zugrunde; es ist unkritisierbar wie jedes Naturprodukt, unkonstruierbar wie jeder Organismus, heilbar und entwicklungsfähig nur aus sich selber heraus, sich erhaltend durch seine eigene, aus den Urgründen des Seins und Geschehens quellende Lebenskraft, unzerstörbar wie jeder wahre Gedanke. Es gibt ein Österreich, dessen Existenz außer jeder vernünftigen Diskussion steht; es muß daher auch eine verständnisvolle Geschichte dieses Österreich geben, nicht nur eine 'Geschichte Österreichs', sondern eine 'österreichische Geschichte', eine Geschichte, welche nichts anderes als die Begründung, die Entfaltung, die Richtung und die Auswirkung der österreichischen Staatsidee ist.” Kralik 1914: 624.

²⁰⁴ Eötvösről mint a politikai értelemben felfogott biriodalmi patriotizmus képviselőjéről l. Gángó 1999

hegyvidéki tematika és a turizmus mint életforma. A kézenfekvő előzmény itt Adalbert Stifter munkássága lehet. Amint a *Bergkristall* című szöveget elemző Kelemen Pál is utal rá, „Stifter legtöbb szövegében [...] fontos szerephez jut a hegy, a vándorlás, a látás.”²⁰⁵

Eötvös József 1848 utáni szépprózájának egyes darabjaiban, mindenekelőtt egy „kicsinyített” hegyi vihar leírásában *A nővérek*-ben, illetve a *Novella* hegymászó-kerettörténetében látszik némiképp rokonságot tartani az osztrák alpesi Heimatliteratúrával. Eötvös ez utóbbi szövegében, a *Novellában* lépéseket tesz az osztrák birodalom nyugati végvidékének irodalmi tematizálása felé. „Itt tölték néhány év előtt több hónapot. Csak az Alpok azon részét akarám bejárni, mely a birodalom északnyugati oldalát védi, s kevésbé ismert, de nem kevésbé szép, mert az utazó csoportnak, amely Svájc legszebb pontjait csaknem élvezhetlenné teszi, országútul nem szolgál.”²⁰⁶ A vázlatos helyszínrajzot összeköti a tájon élő nép idealizált bemutatásával: „nem emlékszem élvezetesebb napokra, mint melyeket az osztrák s bajor Alpok ritkán látogatott részeiben tölték, hol a kényelem helyett, melyet jártabb utakon az utazó talál, csak azon jólétet találjuk, melyet itt a nép élvez.”²⁰⁷ Eötvös összbirodalmi patriotizmusa a hegyek iránti vonzalmon keresztül nem-politikai (és tegyük hozzá: nem-irodalmi) kifejezési módot talált a birodalmi turizmus fellendítésében. A Monarchia irodalmi témává emelése Jókai műve lett.

Jókai úttörő szerepe

Jókai Mór és életműve számos szempontból kulcskérdése a magyar Monarchia-irodalomnak. Egyre inkább világossá válik a magyar irodalomtörténet művelői számára, hogy „Jókai Mór sokszínű Ausztria-képe”, nem utolsósorban „a regények kritikai kiadása nyomán mind inkább föltárul”.²⁰⁸ Valóban: *A jövő század regénye* 1872-74-ből az egyik legelső, ha nem a legelső monarchia-regény a térségben. Lukácsy Sándor *A jövő század regényé*-t mint „a (hazafias) magyar utópiát” állítja elének²⁰⁹, de ez az utópia a Habsburg-birodalom keretei között, Habsburg uralkodóval képzelel el a 20. századi Magyarországot.

²⁰⁵ Kelemen 2003: 149.

²⁰⁶ Eötvös 1973: 597.

²⁰⁷ I. m., 598.

²⁰⁸ Fried 1996a: 12.

²⁰⁹ Lukácsy 1997: 374.

Jókai Monarchia-irodalma azért is különleges, mert az osztrák birodalom jelen idejében próbálkozik meg a szinte lehetetlennel: politikai retorika és művészi hitelesség összeegyeztetésével. A századközép nemzeti főirányától bizonyos értelemben elütő, zárványszerű fejlődése Jókainak olyan újszerű tematikus tartalmakat hozott magával, amelyek e félrekanyarodás szükségszerű velejáróinak tekinthetők. Jókainak kellett ugyanis a Monarchia-irodalom hagyományában elsőként megoldania azt, hogy az osztrák, bécsi témák egyáltalában illeszkedhessenek a magyar szépirodalom keretei közé. Jókai is szimbólumokkal dolgozik, de ezek részben a politika szimbólumai, melyek műveiben megjelennek: a politika szimbólumainak kötelező nyelvi kidolgozásában, így szólhatnánk Erich Voegelinnek²¹⁰, vállalt úttörő, nemritkán hálátlan szerepet.

Más kérdés, hogy Márai Sándor 20. századi intelmének jegyében, amely szerint „minden államszeretet gyanús”, mert „[a]ki az államot szereti, egy érdeket szeret”, míg „[a]ki a hazát szereti, egy végzetet szeret”²¹¹, Jókai retorikai államszeretetét az utódok általában elutasították azzal együtt, hogy maguk is, a maguk módján, a Monarchia-irodalom protagonistái voltak: talán Mikszáth is²¹², Krúdy is, és maga Márai is. Mikszáth, amikor Jókai hamis énekét emlegeti, akkor művészi igazság és retorikai elkötelezettség összeférhetetlenségét mondja ki. A nagy palóc úgy gondolta, hogy Jókai művészetét megrontja az udvarhoz való közeledése: „minden énekes madár messziről kikerüli röptében a diófa lombkoronáját, melynek kipárolgása a hangja tisztaságának árt.”²¹³ Jókai mégis talán inkább konzekvens volt a Habsburg-családot is érintő témák előtérbe helyezésekor, hiszen így írásművészet-hazafisága összhangban maradt politikai hazafiságával.

A kortársak, mondhatnánk, azt vették észre, hogy a retorikai alapozású Monarchia-irodalom megerősödése a célelvűséget, harmóniaigényt, az egészben való részesedés metafizikai reményét venné el a nemzeti tradíciótól. Pór Péter megfontolásai rendkívül tanulságosak e tekintetben, aki a népnemzeti irányzatról szólva kifejti, hogy „[a]z erkölcsi indítékú és célzatú rendszer filozófiailag a metafizikai értékeknek az egyéniséget a legvégső határoknál megnyugtatóan determináló teljes bizonyosságára

²¹⁰ Voegelin 1952

²¹¹ Márai 1991: 34.

²¹² Vannak szerzők, akik szerint Mikszáth is kapcsolatba hozható a Monarchia-irodalommal az *Akli Miklós*-on keresztül. Kerekes 1993

²¹³ Mikszáth 1914: 227.

épült. A jelenségvilág elemeinek mindegyike a maga helyén abszolút értéket képvisel, s az alkotó hivatása: ennek – hajlama, koncepciója szerint – tragikus vagy komikus bemutatása. Az eszme s a vele gyakran emlegetett párfogalom, az arány elsősorban ezt az – akár tragikus – harmóniát, egész és rész belső összhangjának abszolútumát jelenti. Ezért hibáztatja Gyulai folyton az »általános emberi elsikkadásának« nevében a »kivételes«, a »ritka« kultuszát Jókai regényeiben. A költő a szilárd központú, zárt világegyetem törvényeit kell hogy kövesse; ihletének forrása a »természet és az emberi szív«.²¹⁴

Másfelől Jókai abban az értelemben is első Monarchia-írónk, hogy a magyar irodalom szerzői közül először vált a Monarchia területén élő népek közös olvasmányává, és témát kereső tájékozódása során először tekintett a birodalom egészére. Az elsők közé tartozott, aki műveit egy a nemzetnél tágabb befogadói horizontra tekintve írhatta, illetve aki műveivel ennek a szélesebb befogadói közösségnek a kialakulásához maga is tevőlegesen hozzájárult. Jókai irodalmi ízlést formált a Monarchiában, olvasói és írói ízlést egyaránt. A délszláv irodalmak kutatójának, Lőkös István kutatásaiból tudjuk például, hogy „Josip Eugen Tomić Jókai-inspirációk nyomán formálja a századfordulón és a századelőn hallatlanul népszerű regényeit.”²¹⁵

A befogadás előjele különböző lehetett az egyes nemzeti irodalmakban és közvéleményekben.

A cseh recepciót illetően Kolmanova Simona utal arra, hogy „Jókait már az 1870-es évek elejétől kezdték el nálunk fordítani. E bőséges korszak az 1920-as évek végéig tart. A »bőséges« jelző arra utal, hogy ebben az időben kb. száz fordítás jelent meg csehül, s ennek több mint a fele novella vagy elbeszélés, esetleg kisregény.”²¹⁶ A fogadtatás mikéntjéről is számot ad a szakirodalom, jóllehet meglehetősen túlzással: „Az 1890-es évek a magyar szellemiség befogadásának időszakává vált Csehországban. Ennek első jegyei már a XIX. század ötvenes éveinek végén kezdtek feltűnedezni. A befogadás jellege a századfordulóra már teljes mértékben kirajzolódott, s alapvető vonásait mindmáig megőrizte.” [...] „A nyolcvanas-kilencvenes évekkel kezdődően a magyar irodalmi művek a szó szoros értelmében elárasztották a cseh olvasót.”²¹⁷ A cseh olvasó

²¹⁴ Pór 1969: 118.

²¹⁵ Lőkös 1995a: 32.

²¹⁶ Kolmanova 2000: 16.

²¹⁷ Husová 1998: 55., 58.

számára Jókai eminensen magyar szerző volt: „az előkelő világ szimbólumaival ismertette meg a cseh olvasókat: a nemesség, a mágnáscsaládok, a sikeres vállalkozók rajzával.”²¹⁸

A szerb sajtóban viszont az 1860-as években Jókai „elviselhetetlen beszélyecskéi”-ről esik szó mindamellett, hogy Jókait sokat fordították. „A rossz példaként idézett művek többsége”, írja Božidar Kovaček, „a magyar irodalomból való, a Jókairól szóló vélemény pedig lesújtó. Azonban [Svetozar] Marković ilyen véleményének kialakulásában kisebb szerepet játszik a pillanatnyi politikai játék, s nagyobb az elméleti, akkoriban szélsőséges követelések az irodalmi alkotás realitását és életszerűségét illetően.”²¹⁹

Továbbmenve az összefüggések szempontjainak sorában, emlékeztetni szükséges arra, hogy Jókai maga is alaposan kiaknázza a Monarchia kulturális hozadékát. A kutatás feltárta, hogy „[a]z *Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és Képben* szerkesztése során igen jó kapcsolatba került Antonije Hadžićtyal [...] Jókai tőle szerb népszokásokról érdeklődik, s a *De kár megvénülni* (1895-96.) c. regényében alaposan föl is használta Hadžić egy írását.”²²⁰

Harmadrészt Jókai az elsők között veszi fel és bontja ki a földrajzi birodalomegész irodalmi témává emelésének Eötvöstől elejtett fonalát. Jó példa erre az *Enyim, tied, övé* vonatutazás-epizódja a cseh hegyvidéken a cseh „Svájcon” keresztül. Jókai törekszik arra, hogy a Monarchia-tájat ne csak díszletként, hanem jelentéssel kapcsolja bele az elbeszélésbe, a korszak általános trendjének megfelelően. A vonatutazás a viktoriánus korban ugyanis a vizuális élmények tömkelegét árasztotta az utazóra, és ez volt az *egyetlen* ilyen intenzitású élmény (a léggalamb mellett).²²¹ Jókai már e regényében is jelentésnek (előjelzés-szerűnek) akarja felfogni a képi élményt,

²¹⁸ I. m., 58. A társasági élet tágabb környezetét illetően Husová így fogalmaz: „A kilencvenes évek cseh társasági modorához hozzátartozik Magyarország ismerete. A lapok folytatások regényei egész évfolyamokat töltenek meg, kiszorítva a tárcát, s a magyar irodalom, a magyarországi temetika az exkluzív lapok fő oldalaira kerül. A *Nové módy* (Új Divatok) című folyóirat, annak ellenére, hogy a kilencvenes években fölveszi címébe a »párizsi« jelzőt, szinte kizárólag a magyar elegancia szellemét idézi.” I. m., 59.

²¹⁹ Kovaček 1972: 393.

²²⁰ Fried 1979: 309.

²²¹ Flint 2000: 8. skk.

és betűket, szavakat olvas ki a szeme elé kerülő vasúti távíróoszlopok elfutó tartógerendáiból.

Negyedrész utalni szükséges arra, hogy egyértelmű kezdetének tekinthető egy mai viszonylatban is megszólítható prózai hagyománynak, és ezen előzményszerepében a Monarchia-hagyományt is közvetíti. Amint Hansági Ágnes a kortárs irodalomra vonatkozóan megállapítja, „[a] kilencvenes évek második felének [...] sikerregényei azonban azokra a műfaji, epikai előzményekre is ráirányították az olvasó és a kritika figyelmét, amelyek – intertextuálisan játékba hozva – [...] a felülírást vagy differenciaképzést egyáltalán lehetővé tették; arra a XIX. századi prózahagyományra nevezetesen, amely a mai magyar regény számára nem egyszerűen párbeszédképesnek bizonyult. Ennél ugyanis lényegesen többet volt képes teljesíteni – a magyar regénytradíció olyan evidens *első* nyelveként volt megszólaltatható, amelytől *lehetett*, lehet különbözni. Hogy a XIX. század regényirodalmából nem annyira Eötvös vagy Kemény, hanem sokkal inkább a Jókai-korpusz mutatkozott produktívnak és szóra bírhatónak, különösen tanulságos lehet.”²²²

Egy osztrák festő a Hortobágyon

Jókai művészete, amint az alább következő fejtegetések láttatni szeretnék, ezer szálon kötődik az Osztrák-Magyar Monarchia korabeli világához. Mindazonáltal Jókainál is megfigyelhető a magyar Monarchia-irodalom sajátos kettőssége, amelynek értelmében a függetlenségi, az 1848-as, a „kuruc” retorika párhuzamosan él együtt a Habsburg-szimpatiával és birodalmi lojalitással. Alapvető, ellentmondásos jegy a 19. századi kelet-európai irodalmakban, hogy új jutnak el a századvégre a polgári társadalom irracionális vonásainak leleplezéséig, hogy mindeközben nagy feladat hárult rájuk a nemzeti-polgári kulturális paradigmák megteremtésében is. A magyar Monarchia-irodalomnak, új motivikus és stíluseszközökkel, de továbbra is „valóságos nemzeti létproblémákkal kellett megküzdenie.”²²³

E vonulata Jókai regényművészetének a két nép, a két kultúra közötti idegenség tartós fennmaradását, a kommunikáció akadozását vagy olykori lehetetlenségét példázza. Jókai több írása, így *A vén sas* című novella torz németsege a *Dekameron*ból,

²²² Hansági 2003: 104.

²²³ Vajda 1969: 11.

vagy a *De kár megvénni!* a maga jelenetével a kötelező némettanulás cinkos megkerüléséről a Bach-korszakban („X” fejezet) hangsúlyosan a kommunikációképtelenséget, a lelkiület átjárhatatlanságát és közvetíthetetlenségét példázzák. A *Sárga rózsza* festőjének esete a hortobágyi hajnal színvilágával ugyanezt fejezi ki a képek érthetlenségének nyelvén.

A 48-as beszédmód másik Bécset láttat, amelyről Garanvölgyi Ádám beszél *Az új földesúr*-ban: „Petőfi *írásban hagyta*, hogy soha Bécs városába nem fog menni, hacsak zászló után nem”.²²⁴ A magyarokkal szembeni fekete propaganda osztrák részről a – máskülönben kitüntetetten „bécsi” regénynek tartott – *Rákóczy fiá*-ban jelenik meg: a vizsgáló feleletei értelmében „Hungária fekszik az ausztriai birodalom örökös tartományai között”, „lakosainak száma másfél millióra megy, akik németek, tótok, rusznyákok, oláhok, rácok, bolgárok, görögök, cigányok és hungárnok”, „a hungarn név származik a »hungern« szóból, mivelhogy ezek a lakosok annyira éhesek, hogy még a közékük vetődő idegeneket is megeszik” és így tovább.²²⁵

A fekete vér-ben megjelenik, mintegy *A lélekidomár* hivatalnok-szimpatíája kurucos ellenpontjaként, az osztrák hivatali szervezetbe való betagozódás és a disszidencia konfliktusa: „Tagadjam el, hogy írni-olvasni tudok; mindenre mondom azt, hogy »niksz tájts!« -- Üssem a filkót a vad cimborákkal, s szidjam a németet, amikor nem hallja?”²²⁶ E dilemma nagyregény méretű kifejtése közismerten a jozefinizmus Jókai-regénye, a *Rab Ráby*.

Jókai kiegyezés utáni pályafordulatához

Tény, hogy a kiegyezés után Jókai pályája sok tekintetben más jegyeket mutat, mint a korábbi. Az átmeneti, 1867-1875-ig terjedő időszakot annyiban nehéz a jelen értekezés keretei között közelebbről szemügyre venni, mert a részletes értékeléshez arra a „másik”, a politikus Jókaira kellene tekintettel lennünk, amellyel sem a történettudomány, sem az irodalomtörténet-írás nem foglalkozott részletesen. Az utóbbi azért nem, mert esztétikai szempontjainak megfelelően elhatárolta az életmű javától mindazt, ami „a napi aktualitások szférájában mozgott”, ami „írói alkatának és

²²⁴ Jókai 1992: 27.

²²⁵ Jókai 1993a: 9.

²²⁶ Jókai 1995b: 52.

képességeinek felszínes rétegeiből táplálkozott”²²⁷ – márpedig a képviselői és publicisztikai tevékenység szövegei épp ide tartoznak. Másfelől a történelemtudomány, amely a dualizmus korának politikai küzdelmeit elsősorban célok, érdekek és platformok folyamatosan változó játékanak fogja fel, és kérdéseit éppen a különbségtétel szándéka irányítja, aligha tud sokat kezdeni egy olyan szereplővel, aki egyszerre több álláspontot is képviselt. S ez éppúgy vonatkozik az Andrássy-kormány idejére, mint a Lónyay-érára és a fúzióig tartó átmeneti évekre. Az 1867 és 1872 közötti korszak tanúját, Toldy István *Öt év történetét* idézhetjük: „[Jókai] politikai naivitással tudott a hét három napján háromfelé kacérkodni mindannyiszor egyenlően mély meggyőződéssel. [...] A kitűnő regényíró egyáltalában oly kétértelmű játékot űzött a dynastikus loyaltással s a Kossuth kultussal, mely Loyola bármely hívének becsületére vált volna.”²²⁸ Ugyanez a kétarcúság jellemzi a fúziót megelőző időszakot is. Akár úgy nézzük, hogy Jókai maga is tudatosan munkálkodott azon, hogy a függetlenségi jelszavak életben tartásával segítsen a politikai elitnek „továbbra is fenntartani a népnek a középbirtokosságba vetett bizalmát”²²⁹, akár pedig azt a nézetet fogadjuk el, hogy „Jókai és néhány képviselőtársa bizalmával visszaéltek a párt vezetői”, és ezért Jókai továbbra is rákényszerült, hogy „kétfrontos háborút” vívjon²³⁰, a lényeg nem változik: határozott politikai program, markáns államférfiúi arcél aligha volna parlamenti szereplései alapján kirajzolható.

Egyedül mintha a politikai *modor* tekintetében volna megragadható Jókainak valamiféle közelebbről szituálható, határozottan elutasító álláspontja – mégpedig a Lónyay-kormány idején. Azt a kétségbeesett kifakadást, amelyet egy Kertbeny Károlyhoz írt levél tartalmaz, erre a pár évre kell vonatkoztatnunk: „1872. szept. 10-én így írt német fordítójának: „Hónapok óta csak szépirodalommal foglalkozom; utálok a politikát, a hazai állapotoktól borzadok, [...] »magyarságbetegségben« szenvedek. Örültség, amit mi művelünk. Mi magyarok jobban gyűlöljük most egymást, mint ahogy

²²⁷ Barta 1975: 272.

²²⁸ Toldy 1891: 63., 76.

²²⁹ Kondor 1958: 130., tágabb összefüggésben l. Kondor 1959

²³⁰ Lengyel 1968: 122-123.

valaha is az idegent gyűlöltük. [...] Most éppen azon igyekszem néhány hazafival, hogy szerencsétlen népünket önmagával megbékítsem.”²³¹

A Jókai-irodalom már utalt rá, hogy *A jövő század regénye*, „ez a fantasztikus regény szinte minden fontosabb mozzanatával szorosan kapcsolódik a kor valóságához s mind a regény fővonalában, mind a fontosabb epizódokban kimutathatók azok a hatások, amelyek az író a kiegyezés utáni korszakban érték, szemléletének alakulását befolyásolták.”²³² Nemcsak nyíltan utal az 1872-ben hatalomra került kormányra („72-es párt. A politikai indifferensek, kik földolognak tartják az ország anyagi előrehaladását, s mellékesnek minden közjogi vitát. Dátumukat az 1872-i iparosszövetség és reformpárt keletkezéséből vették át – ismeretlen körülményű hagyományok nyomán.”²³³), hanem többször is kifakad hosszas panaszokkal a korrump viszonyok ellen. „Irgalom nélkül omlottak halomra érdemetlen szubvenciók, megszolgáltatlan nyugdíjak, szükségtelen színekúrák, költséges ceremóniák, fölösleges építkezés, erődítés, udvari és külkövetségi pompa. Elő lett húzva rejtekéből az államjóságok préda kezelése, kétséges természetű szolgálatok megjutalmazása, hivatalcumuláció, rendelkezési alap. Kötelességévé tétetett a minisztereknek kevesebb személyzettel több dolgot végezni, a hivatalnokseregnek sarkában lenni, úgyhogy egy-egy miniszter költségvetése vége felé hasonlított egy temetőhöz, tele vörös keresztekkel.”²³⁴

Másutt így folytatja hasonló hangnemben: „Amely országban fényes nappal az uralkodó szemei előtt felütheti sátorát a rabszolgakereskedés, s vásárra viheti a nemzet leányait ezerszámra, s eladhatja a külföld minden szibaritáinak; amely országban a menekült szerencsétlent a külföldi üldöző bérszolgái azilumából kiverhetik; amely országban pénz veszi meg a törvényt; amely országban a fosztogatásnak rendszere van, a gyalázatnak temploma van; amely országban a trónban ülőnek mindenki parancsol, de ő nem parancsol senkinek: annak az országnak a feje nem király – csak megkoronázott báb!...”²³⁵

²³¹ Idézi: D. Szemző Piroska, 'Vernétől Jókaiig', in: *Science Fiction Tájékoztató*, 1972. dec. 8. sz. 65., vö. D. Zöldhelyi Zsuzsa 1981: 558. Kivonatos fordítás a német nyelvű levélből, Lev II: 430-431., 602. sz. levél. A kihagyások az én jelölésem.

²³² D. Zöldhelyi Zsuzsa 1981: 559.

²³³ JKK 18: 206.

²³⁴ I. m., 40.

²³⁵ I. m., 250.

Úgy tűnik, ez azon időszak, amikor Jókai, reformkori beidegződéseivel és politikai kultúrájával, még utoljára küzd a maga módján a politikai stílus eldurvulása ellen. A Lónyay-kormány korrump *Gründerzeit*-korszaka alatt Jókai éppen úgy nem értett egyet „Lónyay erőszakos politikájával”, mint ahogy nem tudta elfogadni a publicista ellenfelek, „Simonyi és Csernatony által meghonosított személyeskedő stílust” sem.²³⁶ A reformkor másik jogfolytonos, az 1848 előtti politikai modoron iskolázott képviselője az új politikai elitben, báró Eötvös József is mély ellenszenvet érzett a személyeskedő, obstruáló, párbeszédre képtelen parlamentarizmussal szemben. Ugyanez az ellenérzés olvasható ki Jókai ekkoriban kelt szövegeiből: „Borzadok az olyan küzdelemtől, ahol többé nem sebeket adnak, de ahol *mindennap a rámhajigált sarat kell magamról letisztogatnom*.”²³⁷ A különbség csak annyi, hogy Jókai a beletörődést választja, míg Eötvös ezzel szemben enged a betegségnek, Trefort Ágoston tanúsága szerint „többször mondván, hogy nem akarja, hogy azok, kik halálig kínozták, koporsója körül komédiázzanak”.²³⁸

Ám Jókai, mielőtt megadná magát a kor túlerejének, néhány nagyon kritikus és borúlátó művet alkot. E kísérleteivel Jókai együtt halad azokkal a fiatalokkal, akik a kiegyezés után jelentkeznek szépprózai műveikkel. Jókainak a fiatalabb nemzedékkel való szellemi rokonságára már történtek utalások a szakirodalomban, de a kérdés alapos kidolgozása még várat magára: „A tetterejükben megingott hősök, a magánélet boldogsága után vágyódó, gyötrődő Jókai-alakok már korántsem a régi művek folytatásai, sokkal közelebbi rokonságot tartanak a kortársi fiatal irodalommal, az Arany László, Beöthy Zsolt, Toldy István, Asbóth János és mások műveivel [...]”.²³⁹ Ugyanezen a véleményen van Nagy Miklós is, mindezt az általa idézett Németh G. Bélával egyetértésben azzal egészítve ki, hogy stílustörekvéseikben ugyanakkor e fiatalokat a „Jókaitól való idegenkedés” vezérelte.²⁴⁰

Olyan társadalomkritikai művek, mint Jósika Kálmán *A lelkesz-e* (1871) vagy Beksics Gusztáv *Barna Arthur*-ja (1880), elég Asbóth János regényére, az *Álmok álmódójára* (1878) emlékeztetnünk, és az abban foglalt szenvedélyteli kirohanásra a korrump rendszer ellen, mely annyira hasonlít a Jókaiéihoz: „Nem láttunk-e egy

²³⁶ Cieger 2001: 89., 106. sz. j.

²³⁷ Jókai egyik képviselőházi beszédét idézi Takáts é. n.: CXVI. Kiemelés az eredetiben.

²³⁸ Gángó 1998

²³⁹ Gergely 1975: 311.

²⁴⁰ Nagy 1987c: 262.

rendszer, mely a mediokritásoknak és politikai kalandoroknak volt virágkora? Nem láttuk-e, hogy azok, akik az ország előtt az elvek csatájának nagy harcjátékát üzték, békésen bujkáltak össze a színpalak közt, hogy osztozkodjanak azokban az üzletekben, melyek a haza felvirágoztatásának ürügye alatt országos megvesztegetésül találtattak fel? Nem láttunk-e roppant választótömegeket, melyek szavaztak oda, ahol jobban fizettek? Nem láttunk-e embereket, akik roppant összegeket költöttek a képviselőségért, remélvén, hogy ezáltal még nagyobbakat nyerhetnek?”²⁴¹ Ugyanakkor utalni kell egy jelentékeny különbségre is. Míg Jókai feloldozást, mentséget és egyben művészi folytatási lehetőséget talált a maga számára (ennek dokumentuma és krónikája az *Enyim, tied, övé*), addig „az előbb említett fiatal nemzedék”, Németh G. Béla szavaival szólva, „tragikus gyorsasággal tűnt le a fúzióval [...] a közélet, a közgondolkodás porondjáról”.²⁴²

Jókai és a fúzió

Jókai támogatta a fúziót, támogatta Tisza Kálmánt. Idézzük fel a szakirodalom összefoglaló értékelését: Nagy Miklós erre vonatkozó sorai szerint „tévesek a politikai járatlanságáról, önállótlan Tisza-követéséről elterjedt legendák, amelyek visszfénye Mikszáth életrajzában is megcsillan. Nyilvánvaló, itt későbbi, a fúziót követő állapotok visszavetítéséről van szó: a kormánypártba került Jókai később valóban fölöslegesnek érezte az önállóságot és buzgalmat a T. Házban.”²⁴³

Akkor hogyan közeledett az álláspontja Tiszáéhoz? Nagy Miklós értékelését idézhetjük: „Kezdetben hazafias lépésnek tekintette a pártegyesülést a fenyegető államcsőd elhárítására. Hitelt adott Tisza hangzatos ígéreteinek, hogy kormánya kérlelhetetlen harcot folytat majd a magyar nemzeti bankért s az eddiginél előnyösebb vámszerződések biztosításáért. Bizalma szépprózájában is megmutatkozott: néplapja s az ekkoriban alapított Életképek hasábjain, *Enyim, tied, övé* (1875) című regényében elsősorban azért idézte föl a 48-as és Petőfi-emlékeket, hogy mozgósítsa a közhangulatot a nagyobb gazdasági függetlenség elnyeréséért. Három év elteltével az efféle reményekről le kellett mondani, ám ekkor már megkötötte kezét a kritikusra

²⁴¹ Asbóth 1994: 48-49.

²⁴² Németh 1985: 15.

²⁴³ Nagy 1975: 152.

forduló balkáni helyzet meg a miniszterelnökkel kiépített szoros barátság és együttműködés.”²⁴⁴

Mindez azért jelentős, mert a szakirodalomban elterjedt a nézet, hogy Jókai művésziileg, végső soron, rosszul járt azzal, hogy a kormány szolgálatába szegődött. Sőtér István 1954-es tanulmányában kimondja, hogy a „hanyatlás útját” „a fúzió évétől kezdve” kell nyomon követnünk.²⁴⁵ Ugyanez a tézis fogalmazódik meg *Jókai pályafordulatát* tárgyaló írásában is: „Nagy általánosságban elmondhatjuk, hogy 1875 előtt Jókai a korkérdések megválaszolására törekszik. A hetvenes évek második felétől kezdve azonban vagy föl hagy ezzel a törekvéssel, vagy pedig: válaszai bizonytalanokká, halványakká válnak.”²⁴⁶

Ugyanez a némiképp eltúlzott értékelés jellemzi az említett munkában a publicista Jókai és a szépi író Jókai viszonyának elemzését: „Tisza Kálmán szolgálatában Jókai csak vezércikket tud írni, nem pedig regényt. A dekabrista összeesküvés, valamint Ráby Mátyás kálváriája egyáltalán nem vágnak össze Jókai politikai tevékenységével – sőt, ellentmondanak ennek.”²⁴⁷ E kritikák fényében úgy tűnik, hogy Jókainak – mint egyetlen folyamatosan jelen levő szerzőnek, az egyetlen nagy túlélőnek – némiképp egyedül kellene vállalnia a felelősséget mindazon adaptációs problémákért, melyekkel a magyar irodalomnak mint intézménynek 1867 után szembe kellett néznie. Jókainak mint Monarchia-szerzőnek az előtérbe állítása új megvilágításba helyezheti az utolsó, általában hanyatló korszakként jellemzett pályaszakaszt. Alátámaszthatja az újabb szakirodalom azon megállapítását, amelynek értelmében „[a] hetvenedik életévét meghaladó Jókai valóban felvette a versenyt a nála lényegesen fiatalabb magyar kortársaival” azáltal, hogy „[m]ert szakítani bevált, népszerű módszereivel, kockára téve népszerűségét, megalapozva a kortársak és az utókor hitét hanyatlásáról, elfáradásáról.”²⁴⁸

²⁴⁴ I. m., 157.

²⁴⁵ Sőtér 1979b: 464. Vö. Nagy 2001

²⁴⁶ Sőtér 1979c: 494.

²⁴⁷ I. m., 495.

²⁴⁸ Fried 2003c: 131.

1. A tematikus és szemléleti fordulat regénye: *Enyim, tied, övé*

Jókai viszonya a kiegyezéshez korántsem egyértelmű, és ennek megfelelően tevékenységének és elvi alapállásának megítélése is változik a szakirodalomban. Szörényi László arra az álláspontra helyezkedik, hogy „Jókait – mint politikust és író – a kiegyezés egyáltalán nem nyugtatta meg. A legkevésbé sem volt arról meggyőződve, hogy ez a konstrukció tartósan biztosíthatja a magyar nemzet fennmaradását.”²⁴⁹ Jókai politikai tevékenységéről legutóbb, ismereteinket számos új adattal bővítve Kozári Monika írt, a napi politikai gyakorlat szintjén világítva rá arra, hogy Jókai mennyiben fogadta el és szolgálta ki a Tisza-éra politikai elitjét, illetve mennyiben képviselt önálló véleményt.²⁵⁰ A jelen értekezés a dualizmus kori politikai és társadalmi állapotokra reflektáló Jókai-művek alapján szándékozik rávilágítani arra, hogy Jókai attitűdje nem volt belső konfliktusoktól mentes. Jobb meggyőződésének fokozatos feladásáról, lemondó attitűdjéről, majd a „mosom kezeim” dacos önigazolásáról egy 1874-75-ben írott regénye ad számot.

Furcsa és talányos, de tény, hogy az *Enyim, tied, övé* azon kevés Jókai-regény közé tartozik, amelyek igen ritkán kerülnek a Jókai-kutatás homlokterébe, és korabeli fogadtatásuk sem tanúskodik felfokozott érdeklődésről. Azért különös e jelenség, mert a regény két kötetének tárgya rendre egy-egy olyan téma, amely központi hangsúllyal van jelen az életműben: az 1848-49-es forradalom és szabadságharc évei, illetve az 1867-es kiegyezés körüli és utáni időszak.

A regény cselekménye az 1848 elejétől 1870 őszeig-teleig tartó időszakot öleli fel. A forradalmi év tavaszán ismerjük meg a regény hőseit, és tudjuk, hogy a végkifejlet arra az időre esik, amikor Párizst épp „ostromolják a németek”.²⁵¹ A regény főhőse, Áldorfai Innocentius/Áldorfay Ince egyidős Jókáival: a szerző utal rá, hogy hőse 1848/49-et megelőzően huszonhárom évet töltött el tanulmányaival, és 1861-es képviselővé választásakor is megjegyzi, hogy „nem több harminchat évesnél”. Áldorfai kispapként vonul be nemzetőrnek, és szép pályát fut be. Számos döntő csatában és mozzanatnál jelen van: amint azt a kritikai kiadás jegyzetapparátusa okadatolva feltárta, Jókai több magyar honvédtiszt tetteit ruházta át Áldorfaira. Az első csatában, a Sió

²⁴⁹ Szörényi 1997: 24.

²⁵⁰ Kozári 2003

²⁵¹ JKK 30: 201.

hídjának felszedésében és Róth dandárjának elfogásában Perczel Mór, Görgey és Gáspár Miklós csapatai vettek részt. A schwechati ütközetben Guyon Richárd vezette a szuronyrohamot Manswört ellen, míg az érckészlet megmentése Kmetynek, Guyonnak és Aulichnak köszönhető. A Besztercénél történt kitörés úgyszintén az utóbbinak az érdeme: Aulich és egysége valóban egy használaton kívüli bányameneten keresztül vonult vissza a bekerítés elől. A fegyverletétel utáni menekülést Vogtner ezredes fedezte, utolsónak hagyva el Magyarországot.

Egykori cellájában függő Madonna-képének mására, első feleségére az 1848-as évben talál rá Áldorfai. Serenát a szabadságharc kartácstüzében, minden hagyományos szokás és morál felfüggesztése idején veszi feleségül, így nemcsak a hazájáért, hanem a saját becsületéért, felesége tisztességéért is küzd. Házasságának lehetősége, a felszentelt pap protestáns hitre való áttérése is csak a rendkívüli időkben, a felfordult viszonyok között igazolható.

Áldorfait a felesége, e védőangyala és életének többszörös megmentője elkíséri a száműzetésbe is. Először Törökországban élnek (a történeti valóságban itt találtak menedéket Kossuth és kísérei), majd Amerikába hajóznak, ahol Serena békét és jólétet teremt a gyarapodó családnak. Az évtized közepén Áldorfai visszatér Európába, hogy haditudósítóként részt vegyen a krími háborúban. Az évtized végén amerikai tudományos és felfedező vállalkozásokban látjuk viszont. Az új abszolutizmus korának elmúltával Áldorfait hazaszólítják, hogy vállaljon szerepet az 1861-ben összehívott parlament munkájában. A hajóúton hazafelé katasztrófa éri őket, és családja a tengerbe veszik.

A provizórium idejének Magyarországa nagy csalódás hősi számára. Tüntető magyar viselet hazafierények nélkül, az 1848-as múltnak az anyagi előnyök aprópénzére váltása, választási visszaélések, gavalléros dzsentritréfa-számba menő zsarolási és váltóhamisítási ügyek – ezt tapasztalja az újonnan hazaérkező. Ekkor visszahívja Amerika: tábornokként bocsátják el a polgárháború végén Észak hadseregéből. Békével hazatér, és képviselőséget vállal az Andrássy-kormány idején. Lassan rákap az üzletre is.

Mindeközben bonyolódnak egy újabb kapcsolat szálai: Áldorfai hosszas habozás után rászánja magát, hogy kiszakítson fényes, ám örömtelen életéből egy előkelő és szegény nőt: egy alapítványi hölgyet. A Starrwitz Hannával való házassága alatt szembe kell néznie azokkal a gondokkal, amelyek a korkülönbségből, az eltérő származásból és a szűkös anyagi helyzetből adódnak. Ezeket csak egyre nagyobb becsületbeli

kompromisszumok árán tudja megoldani, amelyeket a számára még mindig fontos közéleti tevékenysége során kénytelen megkötni. A valláserkölcsei parancsokkal össze nem férő élet Hanna számára elképzelhetetlen: miután tudomást szerzett férje szerzetesi múltjáról, megszakít vele minden testi érintkezést.

Belle Ange Fatime, aki Áldorfainak még pap korából való keresztlánnyaként időről időre feltűnt a történetben, immár egyike lett Bécs mindenre kapható színésznőinek. Hozzá már csak az érzéki vonzalom fűzi Áldorfayt (aki időközben nemességet kapott). Ám e vonzódás mind között a legerősebb: képviselői munkáját elhanyagolja, egyre kétesebb üzletekbe keveredik, csak hogy minél többet Fatiménál lehessen, a „Négy táncosnő”-házban, a Práter mellett. A táncosnő-motívum, érdemes megjegyeznünk, Bécs összefüggésében egyébként Krúdy Gyulánál is megjelenik: ő ír a *Nagy kópé*-ban azokról a kihalófélben levő régi gavallérokról, „akik Bécsbe, a »Matschakerhof«-ba akkor tették be a lábukat, ha nagy titokban egy Pestről elszerződött táncosnét kísértek odáig”.²⁵²

Ám Fatime nem Áldorfayt szereti, hanem Stomfai Gideont, a kalandort, a régi ellenlábast. Egy megrendezett *in flagranti*, és Áldorfay összeomlik (miután szilánkká és aprófává törte-zúzta a szerelmi fészket): a döblingi elmeegógyintézetbe viszik, és ott meghal. Az utalás Széchenyi sorsára félreérthetetlen. Jókai mondandóját, Szekfű Gyula szavaival, így összegezhetnénk: a „[f]eltűnés és botrány”, a „korrupció”, és vele szemben „a kormány lejátszatása, s általában 67 kompromittálása” egynéhány év alatt „oly férges gyümölcsöket termett, minők Széchenyi legkeserűbb sötétenlátását is igazolták”.²⁵³ A motívum egyébként meg egyszer feltűnik a magyar Monarchia-irodalomban, mégpedig ismét csak Krúdynál, a *Jockey Club* ál-trónörökösének történetében: „Hősünk, Bécs Rezső, a királyfi alteregója egy főváros melletti elmeegógyintézetben fejezte be életét.”²⁵⁴ A Krúdy-történet Jókai szempontjából egyébként még egy vonatkozás miatt jelentős. A Jókaira, illetve a Jókai Rudolf-képére tett utalásból arra következtethetünk, hogy a Krúdy-regény esetében a Rudolf-személyiség megkettőződéséért és az inkognitóért is a Jókaitól kapott inspiráció tehető „felelőssé”. Ismeretesen Vecsera Mária szólítja „Rezső”-nek Rudolfot a *Jockey*

²⁵² Krúdy 1977b: 392.

²⁵³ Szekfű 1989: 228.

²⁵⁴ Krúdy 1980d: 397.

Clubban, mire „[a] királyfi ellágyulva tette a kezét a leányka vállára: – Köszönöm, hogy Rezsőnek szólított, mert az az én magyar nevem. Így szólít a barátom, Jókai Mór is.”²⁵⁵

A regény a korabeli fogadtatás és a szakirodalmi dilemmák tükrében

Vajon miért nem ébresztett érdeklődést e regény? Tény, hogy szembeszökően kevés recenzió jelent meg róla a megjelenés után – ám ez nem kellene hogy ilyen tartós leértékelődést idézzon elő. A visszhang hiánya nem feltétlenül az elmarasztaló véleményt fejezi ki: kifejezheti a zavarodottságot is, amellyel a kortársak a regényt olvasták. Mégis, a tekintélyes Jókai-kutató Nagy Miklós mindent egybevetve inkább kétes sikerűnek tartja Jókai arra irányuló vállalkozását, hogy az *Enyim, tied, övé* lapjain feltárja „amaz erkölcsi hanyatlás[t], amely a nemesi értelmiség legjobbjait sem kímélte 67 után a lázas üzletalapítások esztendeiben.”²⁵⁶ E regény, ráadásul, témáját tekintve, inkább kitérő, kivétel volna, semmint stratégiai szándékú törekvések tükre: „A századvég szépprózájában igen nagy helyet foglal el a dzsentrí és általában a hazai földbirtokososztály nógatása, ostorozó leleplezése vagy épp halottbúcsúztatója. Éppen ő [ti. Jókai] maradt volna érzéketlen eziránt? A példák azt mutatják: költőnk csak egy történelmi negyedórára próbálkozott meg e témavilággal, holott egy-két korábbi munkájával (*Szerelem bolondjai*, *Enyim, tied, övé*) ugyancsak kivette a részét az új szemlélet előkészítéséből. Most azonban szívesebben menekült a múltba vagy a franciás fél- és negyedrealizmus papírizú szalonjaiba, szerelmi házasságtörési epizódjaiba (*A lélekidomár*, *Nincsen ördög*), semhogy a romladozó kúriák lehangoló látványával szembenézzen.”²⁵⁷ Nagy Miklós egy újabb munkájában (*Jókai Mór*, 1999) is hű maradt azon állásponthoz, hogy Jókai igazi terepe az eszményítés volt, és az *Enyim, tied, övé*-ben „aránylag kevés sikert aratva” próbálkozott meg valamiféle „kritikaibb múltidézéssel”.²⁵⁸

Más kutatók is inkább egyéb művekre fókuszálva beszélnek arról a kritikáról, amellyel Jókai a kiegyezés utáni magyar politikai elitet illette. Szörényi László egy helyütt az *Asszonyt kísér – Istent kísért* (1880-81) című regényt említi, mondván, hogy ebben a főhős „[l]eleplező önportréja sivár képet nyújt a teljes cinizmusba és politikai

²⁵⁵ I. m., 366.

²⁵⁶ Nagy 1975: 181.

²⁵⁷ I. m., 219.

²⁵⁸ Nagy 1999: 73.

közönybe süllyedt honatyáról.”²⁵⁹ „A heroizált múlt igazi nagy tablóinak a felmutatására még csak ezután [ti. a *Politikai divatok* után] kerül majd sor” – írja *Mítosz és utópia Jókainál* című tanulmányának egy másik passzusában Szörényi –, „de Jókai műhelyében már készen áll egy hanyatlás-kép, amelyet ezután majd a kései nagy szatírákban (főleg *A kiskirályokban* és a *Rab Rábyban*, de akár *A fekete vérben* és *A mi lengyelünkben*) fest meg vádként a szabadságharcot és az önkényuralmat végigcsinált nemzedékről, és amely megalapozta Jókai utókorának dzsentriképét.”²⁶⁰ Sötér István pedig, a hetvenes évek belső cezúráját keresve, úgy látja, *Az élet komédiásai* (1876) lehet az a regény, amelyben „Az utolsó korszak jellemző jegyei már viszonylag korán [...] előütkeznek”.²⁶¹

A kérdés megválaszolásához két lehetséges okot, sajátosságot jelölhetünk meg talán, amelyek hozzájárulhattak ahhoz, hogy az *Enyim, tied, övé* némiképp marginalizálódott az életműben. Egyrészt nem illik az 1848-49-es forradalmat és szabadságharcot témául választó Jókai-művek általánosan elfogadott sémájába, amely szerint e művek módszere az eszményítés, célja az emlékezés és a nemzeti érzés ébren tartása. Másfelől alighanem óvatosságra intette vagy elkedvetlenítette a Jókai-kutatókat Péterfy Jenőnek a Jókai-életmű akkor meglevő egészére érvényes elmarasztalása a jellemek, úgymond, motiválatlansága miatt, ám amely elmarasztalás legfőbb céltáblája és példatára az *Enyim, tied, övé* volt.

Áldorfay alakjának hitelessége, tágabb értelemben pedig e kérdésen keresztül a kései Jókai pszichológiája az egyik leginkább nyitott kérdése a kutatásnak. Fábri Anna azon meggyőződésének ad hangot, hogy „1875 után írt regényeinek egész sora [...] adja közre azt a tanulságot, amelyet Nietzsche úgy fogalmazott meg, hogy a modern korban a hősök helyét a színészek veszik át. Hogy beteljesült a látszatok uralma. De ugyanezek a művek azt is megjelenítik, hogy az emberek többsége (férfiak és nők egyaránt) az egykor megtartó közösségük és értékrendjük támaszát veszítve az önkeresés és önáltatás egybefonódó szálainak hálójában vergődik.”²⁶² Ugyanő másutt hozzáteszi, hogy „[a]z *Enyim, tied, övé* protagonistája, Áldorfai Ince a dicső 48-as hősök elsilányodásának példájaként áll az olvasó elé.”²⁶³ Érdekes adalék, hogy egy másik Jókai-szöveg 1874-et,

²⁵⁹ Szörényi 1989a: 161.

²⁶⁰ I. m., 148.

²⁶¹ Sötér 1979b: 466.

²⁶² Fábri 2000b: 32-33.

²⁶³ Fábri 2000a: 121.

az *Enyim, tied, övé* megírásának idejét a közhangulat általános elbizonytalanodása éveként jelöli meg. Jókai *Az egy ember, aki mindent tud* című kisregényében idéz egy „közkezen forgó”-nak mondott jóslatot, amelynek évszám-sora a neoabszolutizmus korától éppen 1874-ig veszi sorra a magyar esztendőket, és erre az utolsó évre a bizonytalanságot prófeciálja: „1874: no de most már hová mégy?”²⁶⁴ További párhuzam, hogy a mindenhez értő, gáncstalan férfitípus (melynek fokozatos hiteltelenné válását a Jókai-életműben Áldorfay alakja is jelzi) igazi paródiája *Az egy ember, aki mindent tud* főhőse, Rengeteghy Ottó gróf.

A kései Jókai írásművészetének e jellegzetességeit Fried István kapcsolta össze a századvég bizonyos világképi vonásaival: „Érdeemes volna arról a Jókairól elmélkedni, aki idősebb korára átmentett, részben újragondolt romantikáját akképpen kérdőjelezte meg, hogy túlszínezte, a dekorativitás és az ornamentika eszközeivel túlírta a személyiség és környezete kölcsönös konstituálására törekvést. Ezzel együtt a látszatvilág elsődlegességét (a Schein und Sein szecessziós antinómiáit), nem egyszer látszat és regényrealitás tragikus szétválását regénye alaphelyzetévé volt képes szervezni.”²⁶⁵

1848/49-ről – 1874-ben

Ami a Jókai-féle 1848-49-es feldolgozások problematikáját illeti, mindenekelőtt tekintettel kell lennünk arra, hogy Jókai viszonya 1848-49-hez nem statikus viszony, hanem az idővel és a fejleményekkel együtt változó perspektíva függvénye. Nem csupán folyamatos emlékkörzés, nemzetébresztés, heroizálás, hanem jóval komplexebb gondolati struktúra. Nemcsak a szerző életműve, hanem a nemzeti közösségi tudatformálódás szempontjából is központi jelentőségű kérdésről van szó: „Jókai Mór jelenítette meg talán a legpontosabban azt, ami 1848—49 változatos eseménysorából irodalomká vált (vagy irodalomként kanonizálódott), és ugyancsak ő jelölte ki azt a módszert, amelynek révén a testvérharccá fajuló háborúskodások nemzeti hősiességgé polarizálódtak át.”²⁶⁶

Az első írásoktól kezdve, amelyek a leveretés sokkjában születtek, egészen *A kőszívű ember fia*ig Jókai számára 1848-49 nem történelem, hanem jelen idő. Talán

²⁶⁴ Jókai 1994b: 141.

²⁶⁵ Fried 2003c: 151.

²⁶⁶ Fried 1999d: 145.

utalni sem kell rá, hogy ez az a mű, amely a magyar olvasóközönségnek is elsősorban Jókait jelenti: például Kosztolányi *Pacsirtájában* is *A köszívű ember fiait*-t olvassa a címszereplő.²⁶⁷

Jókai szereplői a folyamatos „most”-ban élnek, Jókai perspektívája az egyre jobban kitáguló jelen. Takáts József utal egy archaikus történetmondói szerep újjáélesztésének szándékára Jókainál (amelynek jelenléte 1870-ig kétségtelenül megfigyelhető): „Jókai Mór saját tevékenységét értelmező szövegeiben olyan image-t igyekezett megformálni, amely az eposzköltő szerepének felel meg: ahogy a rhapszodosz összegyűjti a nép körében élő hagyománytöredékeket, hogy abból összeállítsa az eposzt, ugyanúgy alkot ő”.

Nagy Miklós erre vonatkozó megjegyzései is afelé mutatnak, hogy 1848-49 emléke Jókai számára benyomás volt, az érzés közvetlensége, amelynek nincsen történeti dimenziója, legyen az akár „egyfajta méla elvágódással s halálvággyal teli érzés, mely magában hordja a haldokló természet Tardonán áltelt sugallatát”²⁶⁸, akár „[a]z a tudat, hogy az eredeti ellenséggel szemben a nemzet helytállt”, amely, ráadásul „még büszke öntudattal is eltöltötte [ti. Jókait] az első csüggedési hullám elmúltával.”²⁶⁹ Igazat kell adnunk Mezei Józsefnek, aki azt írja, szerzőnknek „[s]oha nem volt igazi múltideje, történelme, mint ahogyan nem akart fantáziában távoli jövőbe utazni.”²⁷⁰ Azt mondhatnánk: Dávid, a nyomorék, *most* dobja le a templomtoronyból a szurkos kanócot Sepsiszentgyörgyre (*Székely asszony*), az erdélyi nemesasszony *most* lövi mellbe a „vértől részeg” felkelőt, hogy a „másik lövéssel [...] tulajdon keblét”²⁷¹ löje át (*A Bárdy család*); a Baradlay-fivérek *most* kapaszkodnak felfelé Budavár sáncain (*A köszívű ember fiait*). „Reszket kezemben a toll”, azonosítja a szerzőt a narrátorral Jókai, „szívem elfogódik, sírhatnám. Sírnai fogtok ti is, kik e sorokat olvasandjátok, mint én sírtam, midőn azokat leírtam.”²⁷²

„Sírtam”, „sírhatnám”, „sírnai fogtok ti”: a fájdalom grammatikájában egyszerű szabály a *temporum consecutio*: minden idő jelen idő, legalábbis a pálya első felének 1848-as ábrázolásaiban.

²⁶⁷ Kosztolányi 1974: 334.

²⁶⁸ Nagy 1975: 115.

²⁶⁹ I. m., 87.

²⁷⁰ Mezei 1975: 292.

²⁷¹ Elbeszélések 2/A: 227.

²⁷² I. m., 199.

Az *Enyim, tied, övé* első része még egyszer, újra belehelyezkedik az örök „most” nézőpontjába – de már csak visszahozza, megidézi azt a narratív közeget, ami korábban Jókai számára az egyedül természetes és kézenfekvő volt. A regény kritikai kiadásának jegyzeteiből kiderül, Jókainak nem egyetlen elő modellje volt Áldorfay alakjának megrajzolásakor, hanem szinte minden egyes epizód – vagy hasonló az epizódokban leírtakhoz – más és mással esett meg annak idején. Jókai tehát a jelen regényben is e tipikusnak nevezhető módszerét alkalmazza: „több, a valóságban is létező személy jellemvonásaiból és életeseményeiből alkot egyetlen alakot, nemegyszer úgy, hogy ugyanakkor a mintául szolgáló személy egyikének vagy másikának személy- és pályabeli jellegzetességeit több szereplő közt osztja szét. Ez az eljárás teszi lehetővé, hogy egyrészt nem szakad el teljesen a történeti valóságtól, másrészt a jellemvonások és élettörténet-részletek jó és rossz kategóriába csoportosításával, illetőleg e kategóriák egyetlen személyre ruházásával messzemenően romantikus figurákat és eseményeket állít elő.”²⁷³ Varga János e leírása az *Enyim, tied, övé* főhősére vonatkoztatva is érvényben marad: esetünkben sem meghamisítása az eseményeknek a személyes vonatkozások önkényes elrendezése. Mindazonáltal a Varga által is érintett probléma – a forráskezelés regénypoétikai funkciója – a jelen esetben talán túlmutat a Jókai-féle realizmus emez sajátosságán, amelyet Szilasi László *A három márványfejről* szólva, ám esetünkre is érvényesen úgy jellemzett, hogy „[h]a az okság elve egyáltalán jelen van a történet alakításában, akkor az általában nem a tettek indokaként, nem is az alapeszmét a történettel közvetlenül összekötő erőként jelenik meg, hanem a történet keretétől választott történelmi korszakkal kapcsolatos ismereteinkből következő mozzanatokat magyarázza.”²⁷⁴ A szóban forgó regény esetében e játék a jellem-mozaikokkal egyfelől eszköz az 1848/49-es eseménysíkok látványos egymásba játszására, a történeti kronológia hatályon kívül helyezésére. Másfelől pedig megfigyelhető, hogy Áldorfay esetében az innen-onnan kölcsönzött személyiségtöredékekből nem áll össze új egység, és e töredékek nem is a Jó-Rossz ellentétpár pólusaihoz vonzódnak, hanem a személyiség jóval összetettebbé válik.

Az 1870-es évek elejétől megváltoznak Jókai 1848-as ábrázolásai: „a kései regények nemcsak a hősideált szállítják le a nemzeti narratíva piedesztáljáról, az átírás

²⁷³ Varga 1964: 620., vö. ehhez Fried 1974: 84.

²⁷⁴ Szilasi 2000: 151-152.

Az *Enyim, tied, övé* első része még egyszer, újra belehelyezkedik az örök „most” nézőpontjába – de már csak visszahozza, megidézi azt a narratív közeget, ami korábban megrajzolásakor, hanem szinte minden egyes epizód – vagy hasonló az epizódokban leírtakhoz – más és más eset meg annak idején. Jókai tehát a jelen regényben is e tipikusnak nevezhető módszert alkalmazza: „több, a valóságban is létező személy jegyzetéből kiderül, Jókainak nem egyetlen elő modellje volt Aldorlay alakjának megrajzolásakor, hanem szinte minden egyes epizód – vagy hasonló az epizódokban leírtakhoz – más és más eset meg annak idején. Jókai tehát a jelen regényben is e tipikusnak nevezhető módszert alkalmazza: „több, a valóságban is létező személy jellemvonásaiból és életeseményeiből alkot egyetlen alakot, nemegyszer úgy, hogy ugyanakkor a mintái szolgáló személy egyikének vagy másikának személy- és pályabeli jellegzetességeit több szereplő közt osztja szét. Ez az eljárás teszi lehetővé, hogy egyrészt nem szakad el teljesen a történeti valóságtól, másrészt a jellemvonások és élettörténet-részletek jó és rossz kategóriába csoportosításával, illetőleg e kategóriák egyetlen személyre ruházásával messzemenően romantikus figurákat és eseményeket állít elő.”²⁷³ Varga János e leírása az *Enyim, tied, övé* főhősére vonatkoztatva is érvényben marad: esetünkben sem megfigyelés az eseményeknek a személyes vonatkozások önkenyes elrendezése. Mindazonáltal a Varga által is érintett probléma – a forráskézezés regénypoétikai funkciója – a jelen esetben talán túlmutat a Jókai-féle realizmus emez sajátosságán, amelyet Szilasi László *A három márványfej*ről szólva, ám esetünkre is érvényesen úgy jellemzett, hogy „[h]a az okság elve egyáltalán jelen van a történet alakításában, akkor az általában nem a tettek indokaként, nem is az alapeszmét választott történelmi korszakkal kapcsolatos ismereteinkből következő mozzanatokat magyarázza.”²⁷⁴ A szóban forgó regény esetében e játék a jellem-mozzaikkal egyfelől eszköz az 1848/49-es eseménycikok látványos egymásba játszására, a történeti kronológia hatályon kívül helyezésére. Másfelől pedig megfigyelhető, hogy Aldorlay esetében az innen-onnan kölcsönzött személyiségtrédékekből nem áll össze új egység, és e trédékek nem is a Jó-Rossz ellentét pár pólusaihoz vonzódnak, hanem a személyiség jóval összetettebbé válik.

Az 1870-es évek elejétől megváltoznak Jókai 1848-as ábrázolásai: „a kései regények nemcsak a hősidézt szállítják le a nemzeti narratíva piederstájáról, az ártás

²⁷³ Varga 1964: 620., vö. ehhez Fried 1974: 84.

²⁷⁴ Szilasi 2000: 151-152.

ennél radikálisabb, az utalások, vonatkozások közvetlenebbek.”²⁷⁵ *A kőszívű ember fiaiban* nemzeti időskála és világidő, amint azt Eisemann György magállapította, problémátlan harmóniában vannak egymással: „A beszédhelyzet (visszatekint háromszor hét-év távlatából) jelölése egyúttal az elbeszélt események időpontjának meghatározása. Ebben az összefüggésben a történelmi pillanat *keltezése* illeszti e pillanatot az elbeszélés horizontjához. Az időpont ilyen közlése révén elevenedik meg az egykori világ az elbeszélés jelenében. A mitikus keltezés így teszi a mostban elképzelt (álmodott, imaginárius) történevé a múltat. Ezzel az emlék maga válik eseménnyé, mely azonban újra beíródik a »naptári« időbe, a történelembe. S mivel a háromszor hét év mitikus távlat a[z] »ifjakhoz« szólva nyílik meg, a visszaemlékezés »mankója« ezúttal a nemzedékek láncolata lesz. A nemzedékek láncolatának figurája járul hozzá az emlékezés kiterjesztéséhez, úgy sematizálva az elődök és az utódok kapcsolatát, hogy annak időbelisége az álom (képzelet) velejárója legyen. Ez a képzelőerő pedig azzal tünteti ki magát, hogy nemcsak a naptári-történelmi időbe, hanem a csillagászati időbe (kozmoszba) is beleírja témáját (»a föld közeledett a naphoz«).”²⁷⁶ Jókai megoldása a regényben, és ennyiben kiegészíthetjük Eisemann György megállapítását, szép példa a történelemnek az abszolút időre való, Paul Ricoeur által megfogalmazott referálására: „a történelem [...] újra beírja [...] az elbeszélés idejét a világ idejébe. Ez a tétel abban az értelemben »realista«, hogy a történelem aláveti önnön időrendjét az idő egyedi léptékének, mely közös azokban a dogmokban, amelyeket a föld »történetének«, az élőlények »történetének«, a naprendszer, valamint a csillagok »történetének« neveznek. Az elbeszélés idejének újra beírása [...] a mindenség idejébe egyetlen egyedi lépték szerint a történettudomány referencialitásmódjának sajátossága marad.”²⁷⁷

Továbbá ha Bényei Péter nézőpontját elfogadva *A kőszívű ember fiaiban* a közösségi kulturális reprezentációk alakításának szándékát hangsúlyozzuk ki („*A kőszívű ember fiai* mitizált történelmi elbeszélésként (»új mítoszként«) olvashatjuk: a regény egyszerre vállalkozik a múltközvetítés és hagyományépítés kettős – történelmi és mítoszi – funkciójának betöltésére. Mítosz és történelem ilyen szoros összefonódása a kulturális emlékezet múltkonstrukcióira jellemző”²⁷⁸), akkor a hetvenes évek közepétől

²⁷⁵ Fried 2003: 108.

²⁷⁶ Eisemann 2003: 194-195.

²⁷⁷ Ricoeur 1999: 355.

²⁷⁸ Bényei 2002: 74.

éppen ez a szándék válik problematikussá. Jókai egyszerre azonosul a nemzettel és távolodik el tőle: a valóságos és az elképzelt közösség képzetével egyszerre dolgozik. Ezzel Jókai lemond egy korábban előszeretettel alkalmazott eszközről, hogy értelmezői közösséget konstituáljon szerep és olvasó között. Fábri Anna megállapításának értelmében ugyanis „[a]mikor az értelmező megjegyzéseivel a korszak tanúja szerepében lép fel, nemcsak a felemlegetett történésekhez való személyes viszonyát hangsúlyozza, hanem kiterjeszti ezt a fiktív hősökre és tetteikre is. Másfelől pedig a többes szám első személyű előadásmóddal különleges (személyes) kapcsolatot teremt meg (a korabeli) olvasóval, aki maga is szereplője vagy szemlélője volt a felidézett – vagy azokhoz hasonló – eseményeknek. Mindez többféleképpen is valószerűsíti (sőt hitelesíti) tehát a fikciót.”²⁷⁹

A narráció művészi dilemmáira a forradalmi és szabadságharcos tematikát illetően már Fábri Anna figyelmeztetett: „[v]iszonya az elbeszélte történethez azonban gyakorta kettős, nem választ végérvényesen és egyértelműen a távolítás, azaz értelmezői álláspont kijelölésének lehetőségei között.” A jelenség okát illetően rámutat, hogy „[e]z a bizonytalanság az élmények közelségéből fakad. Az időbeli távlat hiányából. Jókai, mint elbeszélő nem titkolja – s ez talán írói sikereinek egyik magyarázata –, hogy mint közönsége, ő maga is értelmezési gondokkal küzd, s sok esetben nem képes elköteleződni az események, történések értékelésének egyetlen lehetséges módja mellett sem.”²⁸⁰

A legendás másfél esztendő visszavonhatatlanul lezárul, magába zárul. Ám furcsamód 1848-49 ettől nem válik Jókai számára történelemmé, nem illeszkedik a magyar történelem menetének semmiféle kronológiai vagy gondolati linearitásába, hanem olyan zárvánnyá válik, gömbfelületté, amelynek tükrében – a hasonlatnál maradva: óhatatlanul torzító tükrében – reflektáltan tűnik fel minden, ami egy természetes történelemszemlélet számára korábbinak vagy későbbinek tűnik. Horváth János szavával, de nem annak értelmében szólva: nem magamaga volt az, aki „elvarázsolta és bebalzsamozta magát azzá, aki azelőtt volt”²⁸¹, hanem inkább 1848-49 egész hagyománya az, amit Jókai mumifikált. E szemléletváltás természetes következménye lett, hogy 1848-49, nem lévén többé folyamatos jelen, elvesztette

²⁷⁹ Fábri 1998: 31.

²⁸⁰ Fábri 2000a: 115.

²⁸¹ Horváth 1980: 352.

közvetlen kapcsolatát a jövővel is. Azaz: 1848-49 a kiegyezés után megszűnt politikai programnak lenni Jókai számára. Sötér István e folyamatot észrevette ugyan, ám legalábbis egyoldalúan interpretálta. „Az a szerep, melyet Jókai a kiegyezés táján a balközépnél betöltött, lehetővé tette, hogy 1848-49 örökségének egy részét néhány jelentős művében ébren tarthassa. [...] A fúzió után azonban Jókai még ezt a *részleges* örökséget is föladja, amikor Tisza politikájának szócsövévé, propagálójává válik.”²⁸² A lényegesebb probléma nézetem szerint éppen az, ami Sötér figyelmét elkerülte: 1848 nem csupán politikai program Jókai számára, hanem több és kevesebb: az emlékezet formája, közösségi nyelv, érzelemvilág, alapvető referenciapont – s 1848-49 ilyenén eszmei átalakulására az idővel a Jókai művekben, igenis rákérdezhetünk. Sőt: elsősorban efféle szimbolikus *lieu de mémoire* Jókai számára 1848/49, nem pedig a *saját* meggyőződés avagy a saját heroizmus továbbélesztése avagy ébren tartása. Jókai nem volt a függetlenség véres kardú vagy akár tollú prófétája, és nem is akart annak tűnni. Az 1848/49 küzdelmeit végigharcoló hazafiak egy vitriolos tollú békepartí újságírókat láttak a kormány körül tevékenykedni, aki elbujdosott a félt avagy vélt felelősségre vonás elől. Ám az oly sokszor megörökített komáromi *Geleitscheinre* aligha lehetett szüksége: és minden jel arra mutat, hogy ez a sokat emlegetett menlevél nem is létezett.²⁸³

Mindez a szemléletbeli fordulat azt is magával hozza, hogy így vagy úgy, de 1848-49 mellett feltűnnek korábbi és későbbi történeti elemek az 1848-49-es tárgyú művekben. Az 1850-es csatakép-pillanatfelvételektől a kisebb-nagyobb írásos monumentumokon át egészen a Baradlayak nagy hőskölteményéig Jókai valamennyi munkájában a forradalomról és szabadságharcról szóló elbeszélés zárt struktúra, sem előre, sem hátra nem tekint ki. A kiegyezés után viszont *A köszívű ember fiai* azon kevés 1848-as tárgyú munkák közé tartozik, amelyekben a forradalom és szabadságharc történetéhez kapcsolódó cselekmény 1849-cel lényegében, az epilógus jellegű részeket leszámítva, befejeződik.

Az *Enyim, tied, övé, az Akik kétszer halnak meg* (1881-1882) és *A mi lengyelünk* (1903) továbbviszik a történetmondást, mégpedig a dezillúzió irányába – s ez maga is bizonyos értelemben történelemértelmezésnek tekinthető. Az *Enyim, tied, övé* az első mű, amely erről az eltávolodásról tanúskodik: Egyfelől időben értelmezhető ez az

²⁸² Sötér 1979c: 484.

²⁸³ Hermann 1996

eltávolodás: Jókai a saját koráig vezeti el a történetet. Másfelől a szemléletben történik fordulat: 1848-49 referencia lesz, fogalom, motívum, és Jókai eljátszik bizonyos hívószavak jelentésváltozásával. Mindettől viszonya tárgyához parabolikussá válik, szövegeiben nem ritkán az irónia eszközét hívja elő, ami tovább erősíti az elidegenedés benyomását.

Jókai iróniájának természete nem merül ki azon stíluselemek használatában, amelyeket a szerző helyzetében bekövetkező elmozdulás hoz létre. E „kiszólások”, ahogy nevezni szoktuk őket, természetesen nem idegenek Jókaitól, aki „általában valóságnak kívánja feltüntetni ez elmondottakat, időnként azonban játékosan kezeli az irodalmi megformáltságot”²⁸⁴. Emez „önironikus, csevegésszerűen közvetlen”²⁸⁵, Wayne C. Booth terminológiájával szólva a „megbízhatatlan elbeszélő”-re²⁸⁶ jellemző fordulatokat ma szintén iróniának nevezzük (mint ahogy Imre László is annak nevezi), bár, így gondoljuk, Jókai nem feltétlenül nevezte volna annak.

Mindezzel ellentétben Jókai iróniáját az 1870-es évek közepének szövegeiben a tárgy természetében végbemenő elmozdulás táplálja, s ily módon ez az irónia a szó eredeti jelentésárnyalatait veszi magára: a dolgok valójában más milyenek, mint aminek látszanak.

Mire jó az 1848-as kulcsfogalmakban rejlő szemantikai feszültség Jókai számára? Így láttatja meg a különbségeket az eredeti célok és aközött, ami megvalósult. És bizonyos értelemben azt is megláttatja, hogy a két időpont, 1848 és 1870 között mindenképpen létezik kontinuum: gondolati kontinuum, és ez független attól, hogy éppen mit is takar „a múltakra vetett fátyol”²⁸⁷, amelynek használatba vételével *A magyar nemzet története* véget ér. Ha van kontinuum, akkor van felelősség, és Jókai az 1848-49-es elit felelősségének hangoztatásában, csak bizonyos ideig és mértékben ugyan, de együtt halad az 1870-es évek fiataljaival.

A forradalmat megelőző történeti események gyakran úgy tűnnek fel Jókai elbeszélésében, amelyek csak 1848-49 fogalmainak, eseményeinek a nyelvén írhatók le, és értelmüket csak a forradalom és szabadságharc eseményeivel való analógiák megmutatása révén nyerik el. Gondoljunk *A magyar nemzet története* leírására a Rákóczi-szabadságharcról! „Maga egy egész korszak, tele tüneményes történetekkel, a

²⁸⁴ Imre 1996: 172.

²⁸⁵ Uo.

²⁸⁶ Idézi: Kulcsár Szabó 1987b: 87.

²⁸⁷ JKK 68: 486.

magyar nemzet legfényesebb korszakának nevezhetnők azt el, ha borongást nem vonna fölé az a gondolat, hogy ezeket a küzdelmeket a magyar nemzet a saját koronás fejedelme ellen viselte, de később viselte azt saját országának másajkú új polgárai ellen is; sőt elvégre saját honfitársai ellen: kuruc a labanc ellen.”²⁸⁸

A szatmári béke szégyene Világos fényében látszik igazán²⁸⁹, és a bujdosó Kossuth sorsát Rákóczi előlegzi meg: „Neki csak zászlóval a kezében lehetett ide visszatérni, a „libertas” zászlóval. – Lerakták azt már. – [...] S a visszatitló emlékhöz járult a tova csalogató reménység. Ez a csalfa délibáb, mely tengert ígér, s homokpusztát ad, majd amott veté föl csalóka ábrándképeit az örökké hívő, rajongó, a hitéhez mindig hű nagy szellem előtt.” [...] „Végre mint egy egész ólomtenger borul terveire az általános békevág egész Európában. A világrész ki van fáradva. De senki jobban, mint a magyarok. Mindenki siet Bécs felé, a királyi kegy kisütő napfényében melegedni. Rongyait foltozza, sebeit kötözgeti az egész ország: nem gondol a dicsőségre.”²⁹⁰

Ugyanez vonatkozik a jozefinizmus értékelésére, és annak a neoabszolutizmus korával való erőszakolt párhuzamba állítására: „Az alkotmánymellőző, a nemzetiségeltörő intézkedésekkel szemben a nemzetnek aztán csak egy fegyvere maradt: a passzív ellenállás. A császár parancsolt önkényüleg; hanem a parancsolatait az egész országban senki sem hajtotta végre.”²⁹¹

A jozefinizmus értékelésében az itt megfogalmazottól eltérő álláspontot képvisel a *Rab Ráby* (1879): Jókai abban a regényében árnyaltan mutatja be az érem mindkét oldalát, a reformer Ráby Mátyásnak és mentorának, a fennálló rend emberének az igazát is érzékelteti.

Nemcsak a közelmúltra vagy a saját korára, de a jövőre nézve is 1848-49 erőterében mozog a magyar történelem. *A jövő század regénye* számos 1848-49-re vonatkozó utalást tartalmaz. Már maga a cselekmény ideje – 1950 – sem saját korához, hanem a forradalom és szabadságharc korához képest kitüntetett időpont. Nemcsak a

²⁸⁸ I. m., 207.

²⁸⁹ „Azt a négyszögű tért, a hol e fegyverlerakás végbement, körülárlották s úgy áll az ott most is a sík róna közepett, benőve vad bozóttal; körülé a kalászos róna, maga egy sötét folt az arany síkság közepén, egy darab senki földje. A fák elvadult gesztje örök sötétet tart fölötté, és soha senki egy vándorbotot sem vág le azoknak a sarjaiból....” I. m., 263.

²⁹⁰ I. m., 264., 266.

²⁹¹ I. m., 329.

„4800 kenyérpusztító”²⁹² emlegetése a király környezetében mutatja, hogy Jókainak bármely tárgyról eszébe juthat ‘48, hanem olyan nyílt utalások is, mint „a fényszarui nagy lovassági ütközet”²⁹³ emlegetése (1849. április 2-án zajlott le), avagy olyan beszélő nevek, mint Dugovich (Damjanich?) és Dárday (Görgey?), illetve amaz adalék, hogy az oroszok a Kárpátokon kelnek át.²⁹⁴ Mindent összevetve, Jókai nemcsak azért állomásoztatja a magyar honvédeket Krakkóban, hogy hozzászóljon a véderővitához a magyar alakulatok otthoni állomásoztatása érdekében²⁹⁵, hanem így arra is lehetősége nyílik, hogy újra szembeállíthassa a magyart az oroszral, és száz év után újrajátszathassa 1849 kevésbé dicsőséges fejezeteit.

Az *Enyim, tied, övé* az a kulcsregény, amely e reflektálódási folyamatot, a szerkezet megkettőztetése révén, a regénypoétika eszközeivel is láttatja. Az első kötetet lezáró, indokolatlannak tetsző hajókatasztrófa nem egyéb, mint ez a határfelület, amely elválasztja egymástól a két világot, 1848-49 színét és fonákját. Érdemes megemlíteni, hogy Jókai korábban is élt már egyszer a szerkezet megkettőzésének eszközével, ráadásul egy olyan történet elmondásakor, amely hasonlóképpen egy meghasadt élettörténetet, egy skizoid személyiséget ábrázol. Ez báró Hátszegi Lénárt avagy Fatia Negra története a *Szegény gazdagokban* (1860). E regény földrajzi szituálása is sokkal szűkebb, jobban körülhatárolható annál, mint amit a Jókai-kalandregényekben általában megszoktunk: a Pestről Hátszegre vezető út, annak tágabban értelmezett környéke, valamint a két végpont. E különleges szintéren alapul a szerkezet is: ennek az útnak egyes állomásait a fejezetek kétszer érintik, nagyjából egyforma sorrendben, Lapussáék pesti házától a cimborák udvarházain, a mikalai csárdán és a Lúcsia-barlangon keresztül Hátszegi kastélyáig.

²⁹² JKK 18: 74.

²⁹³ I. m., 387.

²⁹⁴ I. m., 364.

²⁹⁵ „Krakkóban volt összpontosítva kétszázezer magyar honvéd és újoncsorezred, mely intézkedéssel a generalissimus háromféle tervet üldözött. Az egyik cél az volt, hogy ilyen nagy összpontosított »magyar« haderő Magyarországtól jó messze eltávolíttassék, mert az osztrák kormány még mindig nem hisz a magyarnak [...]” I. m., 357.

Péterfy Jenő Jókai-kritikája

A másik kényes pontja az *Enyim, tied, övé* utóéletének a jellemek úgynevezett motiválatlansága. Ismeretes, hogy Jókait sokszor bírálták amiatt, hogy szereplőinek jellemét nem dolgozta ki eléggé, nem árnyalta eléggé, hogy cselekedeteiket nem érezzük eléggé megindokoltnak a regényvilágon belül. „A cselekedeteket nem oksági kapocs, hanem helyette Jókai képzeletének saját törvényei irányítják” – e szavakkal summázza Szilasi László e meggyökeresedett álláspontot a vonatkozó szakirodalmat szemlélő kritikai áttekintésében.²⁹⁶ Hasonlóképpen közismert az is, hogy ezen elmarasztaló vélemény kútfejei és első megfogalmazói Gyulai Pál és Péterfy Jenő kritikusok voltak. Péterfy Jenő Jókai-kritikájának „egymásba csúszó fokozatai: leírás, stílusimitáció vagy idézés, rejtett gúny, nyílt gúny, végül kíméletlen értékelés”.²⁹⁷ Bazsányi Sándor éles szemmel látja meg a rossz hírbe keverés szándékának retorikai eszközeit: „[a]z esszé kritikai fősodra Jókai pszichológiai dualizmusának fáradhatatlan gúnyolása, ami nemritkán káprázatos stílusparódiába torkollik.”²⁹⁸

A pályatársak ebből a szempontból megértőbben viszonyultak Jókaihoz. Kozma Andor versének egy strófáját idézhetjük Jókairól *Az arany ember* dramatizált változatának 1884-es bemutatója alkalmából: „»Kusza cselekvény« ... Eh ki bánja! / »Hibás jellemrajz« ... Hallgatás! / »Nem dráma ez!«, Ej, mit a dráma! / Jókai írta, senki más!”²⁹⁹

E polémia, melynek résztvevői múlt századi irodalmi életünk szellemi óriásai voltak, több szempontú értékelésre is alkalmat adhat. E szempontok egynémelyike a jelen értekezés problematikáját nem érinti közvetlenül, ezért e nézőpontokat fejtegetéseimben nem is érvényesítem. Például, jóllehet létezik olyan megközelítésmód is, amely a Jókai-Gyulai-vitát a tulajdonképpeni regénypoétikától elszakadva, tágabban értelmezett, a társadalomra és a politikumra vonatkozó felfogásbeli különbségekben gyökereztetni, e kérdéskör taglalása kívül esik a jelen vizsgálatokon. Az álláspontot markánsan képviselő Németh G. Béla megjegyzéseinek³⁰⁰ az elődjét e tekintetben

²⁹⁶ Szilasi 2000: 93.

²⁹⁷ Bazsányi 1998: 76.

²⁹⁸ Bazsányi 1998: 76.

²⁹⁹ Ambrus Zoltán – Ambrus Vilmához, [1884. december], in: Ambrus 1963: 35. A levélben hiányzó 3. sor kiegészítve a hozzá tartozó jegyzet alapján: Ambrus 1963: 433.

³⁰⁰ Németh 1981: 144. skk.

Zsigmond Ferencben találhatjuk meg.³⁰¹ Ugyancsak kívül esik e vizsgálódásokon annak tárgyalása, milyen eredményekkel járhat a polémia az európai realizmus dilemmáihoz való esetleges hozzákapcsolása. „Gyulai és Péterfy” – írja Sötér István – „egy *a priori* kritikai eszmény nevében támadták Jókait, s [...] ugyanez az eszmény akadályozta meg őket abban, hogy áldozatuk igazi erényeit megismerjék. A klasszikussá magasztosított realizmus eszménye volt az”.³⁰² Sötér István e megállapításait követően is emez – bővebben ki nem fejtett mibenlétű – realizmus problémakörén belül maradva vizsgálja a Jókai-Gyulai viszonyt 1941-ben írott monográfiájában.

Továbbá kevésbé lényeges a jelen kérdésfeltevések szempontjából, mi motiválta Péterfy Jenőt Jókai-tanulmányának írása közben. Szempontunkból másodlagos, vajon a nevetségessé tételt szolgálta-e, ahogyan Németh G. Béla tartja, aki szerint Péterfy Jenő Jókai-tanulmányának nagy része „[e]gy groteszk előszámlálás, egy szatirikus enumeráció”³⁰³, avagy Péterfy éppen hogy itt óvakodott-e szubjektív elemeket vegyíteni kritikájába, ahogyan azt Zimándi P. István látja: „Péterfy jól tudta, hogy tanulmányai, bírálati nem nélkülözik a szubjektív elemeket [...]. A Jókai-esszé kivétel.”³⁰⁴ Szintén elhanyagolható e helyütt a probléma, mennyiben befolyásolta Gyulai álláspontja Péterfyét³⁰⁵, és hogy mi a közöttük levő azonosságok és eltérések kútfeje. Németh G. Béla szerint „Gyulainál, bár vádpontjai sokban egyeznek Péterfyével, a közvetlen politikai meggondolás, a 67-es politika védelme játszotta a főszerepet, [...], Péterfyében viszont, a lélektani megokolás ellenére, a társadalmi [...]”³⁰⁶ Mivel e helyütt egyedül a pszichologista regénypoétikára alapozott kritika a releváns, ezért eltekinthetünk a *Budapesti Szemle* Jókai-kritikáinak³⁰⁷ a jelen értekezésbe való beemelésétől a maguk teljességében, és a továbbiakban kizárólag Péterfy Jenő nagy Jókai-recenziójával, annak legfőbb kritikai megállapításaival foglalkozunk.

³⁰¹ Zsigmond 1924: 397. skk.

³⁰² Sötér 1979a: 288.

³⁰³ Németh 1988: 111.

³⁰⁴ Zimándi 1972: 180.

³⁰⁵ „Nagyobb, önálló cikkeknel azonban nem irányított, nem diktált Gyulai. Így tehát bizonyára Péterfy Jókai-cikkénél sem.” I. m., 172.

³⁰⁶ Németh 1988: 116.

³⁰⁷ A könyvészetet összegyűjtve megadja Madarász 1906: 20.

A Jókai-szakirodalom mérvadó, közvéleményt formáló szerzőinek véleménye a Péterfy-kritika *érvényességének* tekintetében nagyjából egységes. A maga korában Tolnai Lajos szinte egyedül volt a Jókai-bírálatok üdvözlésével³⁰⁸, ma már többen igazat adnak nekik, ha csak részben is. Nagy Miklós álláspontja ebben a kérdésben 1965 és 1999 között nem változott: Jókai kritikusainak igaza van. *A magyar irodalom története* Jókai-fejezetében többször is egyetértően idézi őket³⁰⁹, és 1999-ben megjelent kismonográfiájában megemlíti, s éppen az *Enyim, tied, övé* kapcsán, hogy „a regényben a „különleges helyzetekre, szerencsétlen véletlenekre egyre több hangsúly esik; így a cselekménynek nincs már se kort jellemző ereje, se belső, lélektani kohéziója. Péterfy Jenő – iróniától áthatott híres esszéjében – joggal kéri számon a végső fejezetek következetlenségét: »A végzetnél a költő már feledi, hogy milyen nagyra fűtta föl az elején a hőst, csupa arany volt a lelke s mi nem értjük, hogyan jött hozzá annyi salak«”.³¹⁰

Ugyanerre az álláspontra helyezkedhetnek szerzők a kérdés történeti mélységébe való elmélyültebb betekintés nélkül is, mondván, „[h]elyzeteket, alakokat, világokat teremt a fantáziája, de a tőle megalkotott regénybeli világnak nincs igazi plaszticitása, logikája, gondolati mélysége.”³¹¹ Németh G. Béla különleges véleményt képvisel e kérdésben. Péterfyvel egyetértve maga is úgy látja, hogy problematikus lehet a Jókai-szereplők jellemének motiváltsága. Ám Péterfyvel ellentétben azon az állásponton van, hogy nem az okság hiányáról, hanem annak látszatáról van Jókainál szó. „Úgy alkotja meg cselekményét, mintha az regényének történelme résztényezőiből evolúciós oksággal s oksági célképzettséggel következne. Mintha valóban törvényszerűségeket követne, és fölismeréseket revelálna.”³¹² Németh G. Béla itt kifejtett nézetei értelmében Péterfy abban is igazságtalan volt, hogy bírálatának érvényét az egész életműre kiterjesztette.

Mindazonáltal „aligha az ő (s Gyulai) ellenfeleinek volt e kérdésben igazuk”.³¹³ Amint arra Németh G. Béla emez utoljára idézett megjegyzése is utal, a szakirodalmi szerzők másik, jelentékeny hányada védelmébe veszi Jókait a támadásokkal szemben,

³⁰⁸ Zimándi 1972: 181.

³⁰⁹ Nagy 1965: 284. skk.

³¹⁰ Nagy 1999: 91.

³¹¹ Wéber 1974: 368.

³¹² Németh 1987: 119.

³¹³ I. m., 125.

mégpedig a szövegek szépségére, humorára, bájára hivatkozva. Nevek és idézetek e vonatkozásban annál inkább feleslegesek, mert egyetérthetünk és megelégedhetünk e helyütt Szilasi László tézisével, aki rámutatott, hogy a Jókai-szakirodalom valamennyi szerzője, aki „*mentségeket keres Jókainak*”, [m]ivel [...] ezt Gyulaival szemben, alapvetően az opposzícóra építve teszi, valójában *belül marad* a cáfolni kívánt paradigmán.”³¹⁴

A fatalizmus logikája

Amit számon kérnek elmarasztaló kritikussai Jókain, az nem egyéb, mint a pszichológiai determinizmus. Azé a pszichológiáé, amely a 19. század közepén, azaz születése pillanatától kezdve „azon munkálkodott, hogy beilleszkedjék a természettudományok sorába, és megjelje az emberben azon törvények meghosszabbítását, amelyek a természeti jelenségeket irányítják.”³¹⁵ A lélektan e törekvéseinek hátterében a pozitívizmus kori világkép maradványainak engesztelhetetlen kipellengérezője, a francia bölcsele és kultúrkritikus Michel Foucault két filozófiai posztulátumot vél felfedezni: „hogy az igazság az emberről nem több, mint annak természeti valója; és hogy minden tudományos ismeret útja mennyiségi viszonyok meghatározásán, hipotézisek felállításán és a kísérleti igazoláson keresztül vezet.”³¹⁶

Mindebben Jókai, mi tűrés-tagadás, nem hisz. Péterfy Jenő hosszú kritikájának egyik jellemző része értelmében „Jókai képzelme már eredetétől olyan, hogy káprázatos világot teremt a legegyszerűbb tényekből; a tényekkel nem meggyőzni, hanem – meglepni akarja az olvasót. E meglepetést Jókai pedig azáltal éri el, hogy az oksági kapocs helyébe, mely az életben a tények egymásutánját, a jellemek cselekvését határozza meg – a saját képzelmének törvényeit bújtatja.”³¹⁷

A Jókai *versus* Péterfy pörben ítélő szakirodalom szerzőiben eleddig nem merült fel, hogy más logika alapján is lehetne következetességet, rendszert keresni a Jókai-hősök cselekedeteiben. Az egyetlen efelé elmozduló lépést Sötér István tette meg, amikor felfigyelt, arra, hogy Péterfy, ha szubjektíve talán nem is, de objektíve

³¹⁴ Szilasi 2000: 46.

³¹⁵ Foucault 1990: 159.

³¹⁶ Uo.

³¹⁷ Péterfy 1983: 613.

mindenképpen önkényesen oktrojál egy bizonyos nézőpontot tárgyára: „Amikor tehát [Péterfy] például az »oksági kapcsot« hiányolja Jókainál, nem a Jókai-életmű sajátosságainak megfejtésére törekszik – hanem a taine-i módszer iránymutatása szerint Jókai »képzelmének törvényei« után kutat”³¹⁸, ám az első lépést nem követte a második: fontosabb volt számára a polémiának a realizmusról szóló diszkusszió keretein belül tartása.

Az imént utaltunk Szilasi László azon meglátására, hogy a vita Jókai jellemábrázolásáról alapvetően azon logikai keretek között mozog, amelyet annak az első kritikusok adtak. Innen nézve kézenfekvőnek tűnik a továbbgondolás iránya: a Péterfy-féle kritikát megalapozó logikának, azaz a 19. századi természettudományok logikáján alapuló okságfogalomnak a félretétele elvezethet Jókai motivációs szándékainak esetleges jobb tisztázásához, legalábbis a vizsgálat tárgyául szolgáló regény esetében.

A továbbiakban arra teszünk kísérletet, hogy megmutassuk: van legalább egy olyan Jókai-regény (az *Enyim, tied, övé*), amelyben lehetséges egy másfajta kauzalitás működésének nyomaira bukkanni. Minden bizonnyal az *Asszony kísért – Istent kísért* volna a másik szöveg, amelyben a képviselő pestis előli menekülése és a háznagy hívása, amelyek éppen végzete felé indítják meg a főhőst, fatalista ómenekként lehetnének értelmezhetők. E tézis erősebb megfogalmazása is lehetséges: az *Enyim, tied, övé* olyan regénynek is tekinthető, amely tudatosan próbálkozik egy másfajta motiváltság megalapozásával és megvalósításával: ez a motiváció a történetnek a fatalizmus logikája szerint való mozgatása.

A motiváció-vita egyébként is némiképp magától értetődően rátereli a figyelmet az *Enyim, tied, övé*-re: Péterfy Jenő kitüntetett terjedelemben foglalkozik e regénnyel, olyan műnek tekinti, amelyre különösen érvényes a motivátlanság vádja, s amely e tekintetben reprezentálni képes a többit is.

Mindez már csak azért is létjogosult, mert a motiváltságról, az okságról és mindennek Jókai regényművészetében elfoglalt helyéről kibontakozott 19. századi vitára visszatekintve, avagy annak kérdéseit újra megvizsgálva tudatosítani kell magunkban, hogy az „okság” hiányára vonatkozó ellenvetések nem valamely időtlen-örök törvényszerűségekre való hivatkozással és annak alapján fogalmazódhattak meg, s amely törvényeket Jókai (akár a legalapvetőbb józan megfontolásoknak fittyet hányva)

³¹⁸ Sötér 1979b: 401.

felrúgott és áthágott. Ezek a kritikák a 19. század természettudományos emberképének álláspontját foglalják el, amely a kor gondolkodásában sem vált feltétlenül egyeduralkodóvá, és amely viszonylag hamar, e 19. századi, romantikusan magabiztos formájában legalább, végérvényesen falszifikálódott. Minden korszak a maga pszichológiai felfogásának, filozófiájának megfelelően jellemez. Egy-egy teória megdőlése nem érinti, érhetünk egyet Halász Gáborral, „a hatásából született regényalakok igazságát”.³¹⁹

Péterfy kritikáján túl ezirányú vizsgálódásainkat maga a szöveg is orientálhatja és ösztönözheti: a Jókai-művek között talán e regényben a leghangsúlyosabb, leggyakoribb a fátum emlegetése (az utolsó, végzetesnek bizonyuló szerelem tárgyának neve is: Fatime). Vannak szöveghelyek, ahol Jókai szinte körülményeskedve bíbelődik a minél pontosabb terminológiával:

„– És ha ezen a fatális holnaputánon” – korholja a rezonőr, Walter Leó a főhőst, aki azt mondta valami kétes ügylet felajánlóinak: „majd meggondolom a dolgot, jöjjenek holnapután”³²⁰ – egy szerencsés véletlene (mondjuk) a vaksorsnak ide nem hozza ezt a cirkuszi hőst, s az merész bakugrásaival el nem hódítja kezéről ezt a leányt, te aláírod velük a szövetséget, azért, hogy annak a nőnek egy félmilliót tehess a lábaihoz! Hát nem az isteni gondviselés volt-e, mely most ezt a bohócot utadba hozta? S te még verekedni akarsz vele? egy cirkuszi zsonglőrrel, egy bohóccal; de aki csak este bolond, nappal okos ember, mert nem verekszik meg veled a kedvesedért. Ez az ember neked egyedüli jóltevőd a világon!”³²¹

Meg kell említeni már e fejtegetések elején, hogy ahhoz a fatalizmusfelfogáshoz, ami az *Enyim, tied, övé* alapján rekonstruálható, vajmi kevés köze van egy gyakran idézett kései önéletrajzi írás, a *Negyven év visszhangja* azon gondolatkísérletének, ahol Jókai fatalistának vallja ugyan magát, ám ez esetben fatalistának lenni egyet jelentene a spiritualizmussal: „Előrebocsátom, hogy fatalista vagyok, omenekben, praedestinációban hiszek: a földöntúli világ, az életentúli élet, az érzékektől felfoghatatlan lények befolyása sorsunkra, meggyőződés nálam. Egész életemen át annyi rendkívüli csoda által szabadultam meg magam kereste veszélyekből, hogy egészen theosophistává lettem.”³²²

³¹⁹ Halász 1977c: 437.

³²⁰ JKK 30: 214.

³²¹ I. m., 215.

³²² Idézi: Szilasi 2000: 153.

A fatalizmus a reális alternatívák meglétének tagadása az emberi cselekvésben. „Logikai avagy fogalmi igazság az, hogy senki sem képes másként cselekedni, mint ahogy valójában cselekszik; egy olyan cselekvő fogalma, aki előtt nyitva áll a cselekvés alternatív útja, már önmagában önellentmodósos.”³²³ Nem a természeti determinizmusról van itt szó, vagyis hogy a tények úgy következnenek egymásból, „[e]gyik a másik után, akárcsak az álladzó láncszemei”³²⁴, ahogyan azt Diderot regénye (*Jacques le Fataliste et son maître*) bemutatja, hanem arról, hogy „bármit is tesz az ember, hogy elkerülje a végzetet, az éppen hogy a rossz lépésnek bizonyul. Ebben az értelemben a végzet elkerülhetetlen. A végzet elkerülhetetlensége pedig azon múlik, hogy „óhatatlanul tudatlanságban leledzünk” annak körülményei felől – miközben jóslat útján avagy más módon tudomásunk kell hogy legyen annak mibenléte felől.”³²⁵ Az Oidipusz-történet az archetípusunk, Peter Van Inwagen *An Essay on Free Will* című munkájának a fatalizmusról szóló áttekintő fejezetében William Somerset Maugham *Sheppy* című drámáját idézi:

„SHEPPY: Bárcsak elmentem volna Sheppey szigetére, amikor az orvos tanácsolta. Nem gondoltál volna arra, hogy ott keress.

HALÁL: Élt Bagdadban egy kereskedő, aki elküldte a szolgáját élelemért a piacra, és a szolga kisvártatva visszajött, elfehéredve és reszketve, és így szólt: Uram, az imént a piacon nekem ütközött egy asszony a tömegben, és amint megfordultam, láttam, hogy a halál ütődött hozzám. Rám nézett, és tett egy fenyegető mozdulatot, úgyhogy add kölcsön a lovadat, és én elvágatok ebből a városból, hogy elkerüljem a végzetem. Szamarrába megyek, és nem fog rám találni a halál. A kereskedő kölcsönadta a lovát, a szolga felült rá, belevágta a sarkantyúját az oldalába, és elvágatott, ahogy csak a ló bírta. Akkor a kereskedő lement a piacra, és meglátott engem a tömegben, odajött hozzám, és így szólt: Miért tettél fenyegető mozdulatot a szolgám irányában, amikor ma reggel találkoztál vele? Nem fenyegető mozdulat volt, feleltem, csak meglepett. Meghökkenem rajta, hogy Bagdadban látom, pedig ma éjjel Szamarrában van vele találkozóm.

SHEPPY (megrázkódva): Úgy érted, nincs menekvés előled?

HALÁL: Nincs.”³²⁶

³²³ Van Inwagen 1983: 22.

³²⁴ Diderot 1960: 7.

³²⁵ Van Inwagen 1983: 24.

³²⁶ Uo.

A fátum jóslat formájában lép be az ember életébe. E jóslat az *Enyim, tied, övében*, a fatalizmus szabályainak megfelelően, mindjárt a történet legelején, az első fejezetben (*Tavaszi*) megjelenik. Jókai a pihenő-játszázó kispapok mindegyikének kiosztja a maga jóslatát, egyelőre csak tréfás-komolyan:

„Néhányan az erdők mélyét járják; – ki növényeket gyűjt, ki követ tör kalapáccsal. Amaz orvos lesz valaha, emez bányász. Egy pár puskával a karján cserkészik a távoli vágásban és vetések között, s amelyik közülök foglyot hord, tarisznájára akasztva, az szenvedélyes vadásznak indult [...]”³²⁷

És így tovább: gazda-, mérnök-, festő-, zenész-jóslat után magunk előtt láthatjuk a „leendő publicistát, megyei szónokot, pártvezért és mindenesetre a hivatott ügyvédet”³²⁸, majd ezután következnek az urak és a bankárok. Miután az elbeszélő kiosztott minden jóra való úri és polgári foglalatosságot, Stomfay Gideonnak nem marad más, mint a „nagy seladon”-ság és a cikruszi mutatványosság kettős jóslata:

„Ebből a fiúból műlovar lesz: meglássátok!”³²⁹

Ezzel a narrátor végképp a tréfák világába utalja, látszólag, az egész jóslatkérdést. A regény főhőse, Áldorfai Innocentiusra vonatkozóan ekkor nem hangozhat el efféle prófécia, mert távol van társaitól: olvas. Alexis de Tocqueville *Amerikai demokráciáját* olvassa. Visszaérkeztek, magasra hágott jókedv közepette riválisa és regénybeli rossz szelleme, Stomfai Gideon önjelölt Jézusként ül egy csacsin. Rosszalló megjegyzésére válaszul kapja Gideontól Áldorfai a visszavágást, amely első hallásra annyira abszurd, hogy aligha vesszük komolyan:

„Azt mondom, hogy ha mi lettünk volna az apostolok, akkor te volnál a keresztre feszítve – Pilátus!”³³⁰

Ám Ince elfogadja a neki szánt szerepet: „No hát legyek én Pilátus [...]”³³¹ Áldorfai magára vállalja, hogy Pilátus legyen, ha már egyszer Pilátus magára vállalta azt – hogy ő legyen. „Innocens ego sum” – így is kitörhetünk egy önmagában értelmes mondatot abból az igehelyből (Mt 27, 24), ahol Pilátus a maga nyelvén a maga mentségét mondja. Jókai névválasztásának mélyebb értelme ebben a bibliai versben

³²⁷ JKK 29: 5.

³²⁸ I. m., 6.

³²⁹ I. m., 7.

³³⁰ I. m., 11.

³³¹ Uo.

gyökerezik, erre utal vissza, hogy kulcsot adjon Gideon mondatához, amely ezáltal (a korábbi félig-tréfás jóslat-motívumok után) a baljós prófécia rangjára emelkedik:

„Pilátus pedig látván, hogy semmi sem használ, hanem még nagyobb háborúság támad, vizet vévén, megmosá kezeit a sokaság előtt, mondván: Ártatlan vagyok ez igaz embernek véréből (Innocens ego sum a sanguine iusti huius); ti lássátok!”

Gideon jóslatának értelme ennek az olvasatnak az alapján a következő: Áldorfai Ince-Pilátus sorsa – a regény cselekménye – egy olyan ember kálváriája és halála lesz, aki egy, a törzsökös nép számára idegen hatalom helytartójául szegődik, és aki engedi történni az igaz ügygel a rosszat, mosva kezeit, „látván, hogy semmi sem használ”.

Azt természetesen nem akarhatjuk állítani, hogy a fatalizmus logikája kérlelhetetlen következetességgel működne ebben a Jókai-regényben. Könnyen észrevehető például, hogy hiányzik egy nagyon fontos elem, az, hogy a jóslat beteljesedése elleni küzdelem, Oidipuszéhoz vagy Somerset Maugham halálra vált arabjáéhoz hasonlóan, a főhős tetteinek fő motiváló tényezőjévé és, paradox módon, egyben a fátum beteljesedésének előmozdítójává váljék. (Annyi áthallás viszont van az Oidipusz-mítoszra, hogy Áldorfaynak Fatime: keresztlánya.) Nem állíthatjuk, hogy az *Enyim, tied, övé* a fatalizmus logikájának szépirodalmi iskolapéldája volna, sőt, azt sem, hogy e logika a regényben többé-kevésbé kielégítően ellentmondásmentesen működne. A lényeg számunkra azonban az, hogy a fatalizmus mint struktúraformáló elv *működik* a szövegben. Ezáltal egyrészt igazolódik a fejtegetések elején felállított tézis, miszerint lehetséges az eddig magától értetődően kizárólagosnak tartott pozitivista okságfogalom helyett más motivációs formát keresni és találni Jókai-szövegekben, másrészt pedig, ha úgy tetszik, kritikai vizsgálódásunk egyben hermeneutikaivá is válik: a szerkezet formáján keresztül közelebb juthatunk a regény jelentésrétegeihez is, kimozdítva az *Enyim, tied, övé* értelmezéstörténetét arról az értelmezési vágányról, amelyen eddig haladt.

Részletek, epizódok egyébként vannak a szövegben, amelyekben a fatalista logikának teljesebb, szabályszerűbb működését figyelhetjük meg, mint például az *Enyim, tied, övé* egyik kulcsjelenetében, abban, amely Ince sorsát végleg a teljes emberi összeomlás irányába fordította és indította el:

„Ince minden magasztalás által sem hagyta magát rávetetni, hogy az ünnepeelt vendéget megnézzék. Azt mondta, hogy elve ellen van a német színházba menni. Maszkírozta jobboldalra vonulását nemzetiségi tüntetéssel. Amely nap először szavazott »igen«-nel »nem« helyett, kipödrötte a bajuszát kurucosan.

Tehát ő nem látta mademoiselle Belle Ange-t.

Ez pedig igen nagy baj kútforrása lett rá nézve. Mert, ha látta volna a színpadon, s ha látta volna különösen a színpad között mademoiselle Belle Ange-t, nem lett volna kíváncsi meglátni mademoiselle Belle Ange-t a színpadon kívül; hanem elutazott volna arra az időre, amíg a vendégművész nő Pestet boldogítja jelenlétével, valahová, például a választókerületébe, s ő meg a választóit boldogította volna elveinek korszerű fejtegetésével.

Pedig hát kíváncsi volt. [...]

Még mielőtt a Fortunio dala színre kerülne, elébb az úrhölgyek egy emberbaráti alamizsnagyűjtést rendeztek az éhezők számára, (ég áldja meg őket érte!) elfoglalva a templomajtókat, s nagy híre volt előre, hogy mademoiselle Belle Ange a barátok templomának küszöbén fog gyűjteni. [...]

S valóban nagyon meg lett volna jutalmazva Áldorfai Ince azért a keresztyéni felbuzdulásért, ha ő is odavitte volna az aranyát a templom küszöbén az alázatosság bársonyöntésében alamizsnát gyűjtő művész nő erszényébe. Hanem hát kemény volt az ő szíve; elkerülte a templomot, s azért meg kellett neki lakolnia.”³³²

E részletben teljesebb alakjában áll előttünk a fatalista gondolkodásód mechanizmusa: Ince saját akaratlagos döntéseivel járul hozzá a fátum beteljesedéséhez, azaz ahhoz, hogy a saját otthonában, bigott felesége jelenlétében csókoljanak neki kezét, mint kiugrott lelkésznek³³³, aminek egyenes következménye lett Starrwitz Hanna Áldorfaytól való eliszonyodása, ami a Fatime-szerelemhez és végül a teljes bukáshoz vezetett el. Sűrű szövésű, feszes narrációval dolgozik e helyütt Jókai, s e kitérések mind a fátum beteljesedésének logikai szükségszerűségét hivatottak alátámasztani. Az első látszólagos lehetőséget a szabad akaratral való sorsfordításra Ince a politikai pálfordulás kényszerpályáján tovább haladva szalasztja el – döntését saját kormánypártiságának ellensúlyozása motiválja, de nem ott bűnhődik, ahol a bűnt elkövette, legalábbis közvetlenül nem. Hogy a politikai döntés ilyen értelemben másodlagos, azt érzékelteti Jókai azzal, hogy lefokozza – ill. a szóhasználat szintjén is párhuzamba állítja Áldorfay alakoskodását Belle Ange színészi művészetével.

Ince akkor kerülhetett volna el a fátumot, ha elébe megy (azaz elősegíti a saját bukását). Ha önként még mélyebbre süllyed: ha 1) már a politikai látszattal sem törődve

³³² JKK 30: 134-135.

³³³ I. m., 137.

elmegy a német színházba, és 2) ha már az erkölcsi látszattal sem törődve a „színfalak között” keresi az ismeretséget a művésznővel.

A második próbánál már nincs Incének jó döntési lehetősége: hiszen ha odamegy, Fatime esetleg a nyilvánosság előtt leplezi le. Miért került el a templomot? Aligha azért, mert ellenére lett volna a filantróp színjáték. A kérdésre Jókai bibliás, látszólag homályos választ ad: „kemény volt az ő szíve”. E kifejezésnek a Bibliában legalább két fő értelme és jelentése van, és e két jelentést Jókai kíméletlenül kihasználja Áldorfay ellen. Márk evangéliuma azokra mondja ezt, akik sem nem hisznek Jézusban, sem nem látják be Jézus igazságát. Ez a jelentés a kiugrott papnak szól, aki elkerülte a templomot. Van azonban a kifejezésnek egy archaikusabb jelentésrétege is: Mózes második könyvében a Fáraó szíve kemény, mert nem engedi el a zsidókat Egyiptomból. Ez Áldorfaynak, a férfinak, az embernek a bukását vetíti előre, aki egy nálánál nagyobb hatalommal dacol, és azt nem engedi teljesedésbe menni, aminek be kell teljesednie.

A szabad akarat megléte tehát csak látszólagos, és csak arra szolgál, hogy a végzet beteljesedését elősegítse. Erre vonatkozóan jó példa lehet Áldorfay dilemmája honvédségélyezés és Fatime „segélyezése” között. Miután megkapta Fatime levelét,

„Nem kellett már neki se mentség, se védelem, se aranybánya. Ment vissza kárhozatába.

Azért ment, mert tetszett neki elkárhozni.”³³⁴

És jó példa e kérdéskörben az utolsó lehetséges sorsfordító pillanat, a sarkkutató expedíció megszervezése és a Tegetthoff indulása. Egyelőre álljon itt magában a szöveghely, amely a későbbiekben bővebb kommentárt kíván:

„Tehát siess! Mert lemaradsz a Tegethoffról!

Mégsem sietett. [...]

Láthatlan kezek vonták, taszították el onnan; olyan nehezen ment a távozás. [...]

Ekkor hirtelen eszébe jutott valami.

Hisz itt van a zsebében a kettős kulcs. [...]

Visszafordult. Azért sem a fátum uralkodik az emberen; hanem az önakarat!”³³⁵

Mindent egybevetve: nem feltétlenül van igaza Péterfy Jenőnek abban, hogy „Jókainál le kell mondanunk annak az élvezetéről, ha a véletlen játékában is ott látjuk a

³³⁴ I. m., 177.

³³⁵ I. m., 225-226.

szükségyszerűséget, amint az esemény szálait fonja, s végül csomóra köti.”³³⁶
Felfedezhető szükségyszerűség a véletlenek között Jókainál is, csak nem azon logika alapján, amelyet kritikusai az egyedül lehetségesnek és követendőnek tartottak.

Motiváltság és hősábrázolás

Motiváltság és motiválatlanság kérdésével szorosan összefügg a Jókai-hősábrázolások egy másik vetülete, az eszményítés avagy heroizálás problémája. Régóta jelen van az a nézet a szakirodalomban, hogy Jókai világképe olykor erősen redukcionista, a tiszta értékképletekre való egyszerűsítésre hajlamos. Mindez általában hibaként tűnik fel a kritika szemében. Idézzük ezúttal is Péterfy Jenőt: „Ha Jókai főhőseit meg akarjuk közelíteni, Siegfried erejéhez, a garabonciás ügyességéhez még hozzá kell képzelnünk Hatvani ördögös professzor mindentudóságát is. [...] Jókai »emberében« van még egy harmadik elem is, melynek megfigyelése nélkül csonka maradna felőle alkotott képzetünk. Jókai hősében a mindenhatóság az *erkölcsi* élet területén sem veszti el érvényét. Hősenek akarata, szabad elhatározásra képessége éppen olyan végtelen, mint elméje. [...] De hát Jókai költői képzelmében Faust és Mefisztó nem járnak karöltve, működésök egy pontban sem talál. A jó az ég felé lebeg, a rossz a föld alatt bujkál. Mefisztó nem eleme az emberi természetnek, hanem csakis ellensége. Így aztán a jó csupa fény, az árnyék egészen kívül esik.”³³⁷

Mindezen kritikákkal szemben az *Enyim, tied övé* alapján kétféle, a cselekményvezetésre-jellemzésre, illetve az elbeszélésmódra vonatkozó ellenérvet fogalmazhatunk meg. Egyfelől e szövegében Jókai látnivalóan akkurátusan megáll Áldorfay személyisége leépülésének minden fázisánál, és jelzi, hol is „tart” éppen.³³⁸ Ebben az értelemben Péterfy Jenő jól látja, hogy *van* személyiségfejlődés, csak azt akarja nehezen tudomásul venni, hogy a bukás irányába is van elmozdulás: „Hanem e három nő mind egy férfi sorsa? Szeréna Incéje, dalia, hérosz; Hannáé közönséges gyöngé ember; Belle-Ange-é örültekházából való nyomorult.”³³⁹

Azokkal szemben, akik a jellemek sarkítottságát a Jókai-szövegek hibájául rótták vagy rónák föl, Szörényi László fogalmazott meg hangsúlyos ellenvéleményt,

³³⁶ Péterfy 1983: 624-625.

³³⁷ I. m., 608., 610., 612.

³³⁸ Pl.: JKK 30: 132.

³³⁹ Péterfy 1983: 618.

nem fogyatékoságként vagy a korabeli regénypoétika semmibe vételeként láttatva e sajátosságokat, hanem kiemelve a regényeknek az eposzsal való rokonságát. Az eposz műfajával Jókai egyes regényeit már Nagy Miklós is rokonította korábban³⁴⁰, és azóta Imre László körüljárta az eposz 19. századi továbbélésének problematikáját, hangsúlyos tekintettel Jókai műveire is.³⁴¹

Mégis, Szörényi László fejtegetései talán annyiban relevánsabbak a számunkra, mert ő az eposzi kelléktár helyett az eposzi világrépre helyezi a hangsúlyt, és így tudja felmutatni a jellemábrázolás említett jegyeit, *Mítosz és utópia Jókainál* című tanulmányában, az archaikus vagy klasszikus gondolkodás- és elbeszélésformákkal (népmesével, mítosszal, eposzsal) rokonságot tartó egyéni sajátosságként. „A népi prózai alapformaként általa fölfedezett és kiaknázott anekdotán, valamint a mesén kívül”, írja a kérdésről, „ezért tudja [...] reprezentatív non-fiction műfaját, az emlékiratot oly sikerrel fölhasználni. Ezekből az elemekből azonban legnagyobb műveiben a verses epika legreprezentatívabb műfajának, az eposznak párdarabját teremti meg, vagy pedig utópiát ír. [...] Így jön létre a jellegzetesen Jókai találmányáink tekinthető regénytípus, amelyben a tiszta, elemi epikusformák erősen dramatikus szerkezetbe építva és a prózaritmus szabályainak alávetett, magasan retorizált nyelven előadva jelennek meg, és végső felépítésükben az eposzsal mutatnak rokonságot.”³⁴² Szörényi e regénypoétika leginkább adekvát megjelenési formáinak a *Fekete gyémántokat* és *A jövő század regényét* tartja: „Ez a két regénye, amelyben a legnagyobb mértékben használja a természettudományos utópia elemeit. Mindkettő elhajlik végeredményben az eposz irányába, mégpedig a miltoni változat felé: Isten és az ördög örök küzdelmének és a jó principiuma győzelmének lesz a színhelye és tétje Magyarország sorsa.”³⁴³

³⁴⁰ Nagy 1987: 64. skk. A tanulmány először 1958-ban jelent meg.

³⁴¹ Imre 1996. Jókaira nézve különösen: 43. skk., 148. skk.

³⁴² Szörényi 1989a: 140. Vö. még az alábbi megjegyzéssel: „[N]épmesén a felülmúlhatatlanul zárt kompozícióval rendelkező prózai alapformát értjük. S ezt a modern folklorisztika és irodalomtudomány terminusaival nemcsak a varázsmesével azonosíthatjuk, hanem sokkal több joggal a mítosszal!” I. m., 139.

³⁴³ I. m., 142. Az újabb irodalomban Szilasi László utal ugyanerre a *Szegény gazdagok* elemzésekor („Fatia Negra történetére feltétlenül és közismerten igaz a *szereplők* [oly sokszor emlegetett, de csak a regényben hibának minősülő, a románcos történetben előírt] fiktív, motiválatlan és archetipikus jellemzése, angyal-ördög szembeállítás, bipoláris elrendezése” Szilasi 2000: 119.), és általánosságban is megfogalmazza a tézist: „A kisebb kalandok, konfliktusok, összecsapások sorozata után általában

Nyomós érveket lehet felsorakoztatni azon tézis mellett, hogy az *Enyim, tied, övé* Jókaija éppen ezekkel a stílusjegyekkel és ábrázolási formákkal szakít, amelyeknek Szörényi a tipológiáját nyújtja. Ráadásul úgy teszi ezt, hogy könnyen észrevehetőek legyenek az önvizsgálat és -átértékelés tudatosságra utaló jegyek: az irónia (Mi lehet idegenebb a népmesétől, mítosztól és eposztól, mint az irónia!), az önirónia, az önidézetek és parafrázisok, az önvallomásosság, s végezetül az átretorizált alakzatoktól és eposzi reminiscenciáktól való elhatárolódás.

Az *Enyim, tied, övé* második kötete egy olyan Jókait mutat az olvasónak, aki, hőséhez hasonlóan, „hazafiúi illúzióinak egész összegével”³⁴⁴ lett szegényebb egy-két esztendő alatt. Ince monológját akár önvallomásnak is tekinthetjük. Az önéletrajzi elemek fényében a fátumra vonatkozó jóslat alapjául szolgáló bibliai hely a maga eredeti jelentésében is visszaköszön. Az „Innocens ego sum” ezen értelmében Jókai, talán, a saját maga-mentségét is beleírta a regénybe: „A magyar országgyűlés csak egy taposómalom, melyben az ember hasztalan lépdel, előre nem halad. [...] Nem hiszek se magamban, se nemzetemben többé. Nem értem a pártok céljait, nem a közönség kívánságát, s nem látok semmi kormányprogramot. Egyik félt sem tudom őszintén szolgálni. Se a megtérőt, se a duzzogót nem tudom játszani.”³⁴⁵

„[M]indenki megtért, hát ő minek dacoljon odakinn egyedül egymagában?”³⁴⁶ – teszi fel Áldorfai magának a „mosom kezeim” alapkérdését. E részekben Áldorfay valóban a „közéleti és magánéleti etika ellentmondásos viszonya” megtestesítőjévé válik a dualizmus korában.³⁴⁷

Jókai iróniája egész kiteljesedésében áll előttünk abban a leírásban, amelyben számot ad arról a túlságig szívélyes fogadtatásról, amelyben az emigrációból hazatérő Áldorfai, feltehetően a ténylegesen hazatérőkhöz hasonlóan, részesült: „Egyik megtiszteltetés a másik után érte [ti. Incét]. Fényképészek állították camera obscuráik elé, minden elképzelhető állásban; rajzoló művészek ültették le, életnagyságú arcképeinek lemásolása végett. Egy faragó zseni kifaragta a szobrát körtefából; egy

elkövetkezik a döntő küzdelem, amelyben az isteni attribútumokkal jellemzett jó és az ördögi jellegű gonosz erők csapnak össze, életre-halálra. Akár a jó bukjon el, akár a gonosz, akár mindkettő, a történet vége mindig happy ending: a jó erő felmagasztaltatik.” Szilasi 2000:107.

³⁴⁴ JKK 30: 68.

³⁴⁵ I. m., 93.

³⁴⁶ I. m., 79.

³⁴⁷ Gerő 1988: 229. skk. Az idézet: 249.

lelkes honleány domborműben idomította azt ki viaszból, egy reményteljes szabólegény kivarrta azt egész alakjában posztóból. Egy esztergályos botokat készített Ince fejével bunkó helyett; egy kartonfestő zsebkendőkre nyomatta a képét; kilenc újságíró kiadta azt a hetilapjában. Írtak róla életírást, novellát, költeményt, soha meg nem történt kalandokkal hozva őt kapcsolatba; még színpadra is hozták, s elfoglaltatták vele Buda várát lóháton. Kalapot, nyakkendőt készítettek a nevére, rostélyos sültet kereszteltek el róla. Meghítták keresztapának újszülött polgártársakhoz, s elvitték körutakat tenni veszélyeztetett választókerületekbe. Kapott ajándékokat is: díszkardot, dohányzacskót, hímzett szőnyeget, antik mentekötő láncot, paripát és agarat. Megválasztották keletkező humanitási egyletek elnökükké; utoljára még egy hírlapot is kapott ajándékba, mely szerencséjének tartotta, ha őt szellemi vezérének nyilvánítja.”³⁴⁸

Többrétegű és többértelmű paródia az, amelyet Jókai e remekbe szabott sorokban nyújt. Iróniájának éle mindenekelőtt a Kossuth-kultusz tárgyi irányzata ellen irányul³⁴⁹; másrésről önnön idealizáló-miologizáló regényművészetét parodizálja, a valóságtól elrugaszkodott irodalmi művek említésével; harmadsorban *A kőszívű ember fia*i eposzi csúcspontját, legheroikusabb epizódját figurázza ki („elfoglaltatták vele Buda várát lóháton”); és végül, negyedszer, önnön újságírói felemeltetése is kap egy önironikus oldalvágást.

Mindaz, amit Jókai e leírásba belesűrít, másutt is, bővebben is kifejti. Így tart görbe tükröt az újságíró-társadalom elé a szenzációcsinálás végett követ hajigáló riporterrel³⁵⁰, így ad, meglehet, önarcképet a jegyzeteit pénzkereső robotban újrahasznosító Áldorfairól írva:

„Ince is egész nap otthon ül. Könyvárusok számára dolgozik. Régi jegyzetekből új útleírásokat készít, ívét tizenöt forintjával. Folyvást dolgozni kell. A fáért, a cselédért, a szabóért, a bútorokért, az adóért, a kaszinói, klubi tagságért. S a férj, aki egész nap dolgozik, elfelejt felesége iránt figyelmes lenni. Minden gondolatját az üres papiros foglalja el.”³⁵¹

S ami talán a legfontosabb: ha a szakirodalom utalt arra, hogy Jókai a magyar nemzeti véderő ügyében kívánt aktuálpolitikai célokat szolgálni *A kőszívű ember*

³⁴⁸ JKK 30: 56.

³⁴⁹ Az 1867 utáni Kossuth-kultuszról vö. Toldy 1891: 77-78.

³⁵⁰ JKK 30: 55.

³⁵¹ JKK 30: 113.

*fiával*³⁵², akkor itt azt állapíthatjuk meg, hogy az *Enyim, tied, övé* ennek a témának a keserű-fonák újrafelvétele. Ezért az önironikus utalás Buda várának visszavételére: Áldorfay Ince már kompromisszumos megoldást talál elvek és realitások összeegyeztetésére:

„Jobb szelleme szánta őt meg szorongattatásában, az sugallta ezt neki.

– Ha meg vagy hasonlóval önmagaddal, szakítsd ketté magadat: válaszd külön a honvédet a pártembertől. Az új nemzeti kormány új honvédséget akar felállítani. Foglald el ezt az álláspontot. Innen mondhatod a kormány védelmére egy fényes beszédet, s még sem tagadod meg múltadat.”³⁵³

Ugyancsak megfigyelhető, hogy Jókai mintha eltávolodnék a saját pártoszteli, retorikus nyelvétől, és egyúttal – talán – ironikus távolságtartással tekint az egész 19. század eleji romantikus hagyományra, arra a beszédmódra, amelyből művészete kinőtt.

„Caesarine rábírta Fatimét nagy biztatások árán, hogy próbául énekeljen el egy áriát Ince előtt Lammermoori Luciából.

Ince kénytelen volt elismerni, hogy a hang elég friss, s csak kellő iskola kellene hozzá, hogy legyen belőle valami.

Kezdte magával elhíttetni, hogy ő ért ehhez.

Mikor védencnői elhagyták, komolyan latra vetette a dolgot.

Rendkívüli idők rendkívüli idomításokat visznek véghez az emberen.

Senkisem tudhatja, hogy fátuma hová vezérli?

Minden pálya dicső, ha belőle hazádra derül fény.

Ezt éneklé már a régmúlt korban a költő, amikor még a hexameterek divatban voltak.”³⁵⁴

Ez az epizód is egy fázisa Áldorfay árnyalt személyiségrajzának. Jókai ironikusan rájátszik a regény egyik fő motívumára: Áldorfay meggondolatlanul a fátummal takarózik. Továbbá a reformkor emblematisztikus figurájának, Kölcsey Ferencnek megidézésével (*Versenyemlékek* IV.) hangsúlyosan utal a reformkori retorikai hagyományra – és egyúttal el is határolódik tőle e fragmentált textussal. Feltűnik az is, hogy elidegenítő távolságot tart Jókai azzal a korrall szemben, amelyet a

³⁵² „Fogantatásának politikai hátteréről csak annyit, hogy Jókai harcolja ki az ellenzéki pártvezértől, Tisza Kálmántól, hogy követeléseik közé hangsúlyosan vegyék be a független nemzeti hadsereget.” Szörényi 1989a: 149. Az 1868. évi véderőtörvényről l. Somogyi 1996: 128. skk.

³⁵³ JKK 30: 124.

³⁵⁴ I. m., 74.

Jókai-szakirodalom „félmúlt”-nak nevezett el, s amelyben Jókai kedvenc korára ismert: a reformkorral szemben. „Régmúlt kor”-nak nevezi, sőt szinte az archaikus régiségbe utalja vissza, „amikor még a hexameterek divatban voltak”. Ugyanígy utal a reformkori nyelvezet imitációjával és a reformkor nagy társadalmi vitáinak felidézésével Jókai arra, hogy az 1867 utáni Magyarország csak torz és kicsinyített formában valósította meg a század nagy törekvéseit: „Ince rájön arra a tudatra [ti. páfördulása után], hogy az az elébbeni állapot boldogság volt ugyan, de szomorú boldogság; míg ez a mostani: szerencsétlenség ugyan, de vidám szerencsétlenség. Most már a férj is, nő is a közügyeké. A férjnek egész nap ülései vannak, s a feleségnek néha még este is. A haza, az egyház, az iskola, a szenvedő emberiség, a közmunka és nőipar, a kisderek sorsa élénken igénybe veszik tehetségeiket. Néha egész nap nem látják egymást; annál édesebb aztán a viszontlátás, s van tárgy, amiről beszélni lehet.”³⁵⁵

Nemcsak a reformkori retorikát, hanem a mítoszi világgépet sem kíméli Jókai iróniája. A mitológiai alakokra és az eposzi kelléktárra vonatkozóan a Zeüs-táviratok ürügyén olvashatunk ironikus utalást: „Tehát csak ennyiben lesz dolgunk a mitológiával, s nem kell arra a gyanúra jönnünk, hogy ebből a bonyodalomból már csak egy »Deus ex machina« segíthet ki bennünket.”³⁵⁶

További jegyek találhatók a regényben, amelyek arra utalnak, hogy az *Enyim, tied, övé* alapvető motívuma a meghasadtság, megkettőződés – vonatkozik ez a szerkezetre is, a főhős személyiségére is – a freudizmus és a Monarchia viszonyát vizsgáló Bókay Antalt idézhetjük e helyütt: „[A] személy léte önmaga patológiás meghasadtságának felismerésében artikulálódik”.³⁵⁷ Ami Áldorfay személyiségét illeti, Jókai már az első kötetben utal főhőse jellemének e kettős meghatározottságára: „Olyan volt [ti. a fiatal Áldorfai], mint a holdkóros, kit egyszerre vonz a csillag és a föld, s jár e kettős bűvhatalom által vezetve szédítő meredélyek párkányain.”³⁵⁸

Ez után az előkészítés után látjuk a második részben a skizofrénia tüneteinek elhatalmasodását Áldorfayn, sőt, lényegében személyében is kettéválik a főhős. Különválik a cselekvő-sodródó, irracionálissá vált Áldorfaytól a rezonőr, Walter Leó: „Érezte [ti. Áldorfay], hogy neki valami menedékre, valami mentségre, valami oltalomra van szüksége valaki ellen, akit nem tud lerázni a nyakáról. Ez a valaki: saját

³⁵⁵ I. m., 129.

³⁵⁶ I. m., 195.

³⁵⁷ Bókay 1996: 16.

³⁵⁸ JKK 29: 66.

énje.”³⁵⁹ Walter Leó, mondhatnánk a pszichoanalízis néhány évtizeddel későbbi nyelvén, „felettes Én”-jévé válik Áldorfaynak: „Amint azonban egyedül maradsz, felébred benned valami, ami azt hazudja magáról, hogy ő a büszkeség, s azt fogja kérdeni tőled, hogy de hát mi neked ez a Walter Leó, hogy ez minden lépten-nyomon előálljon, mint Sophokles tragédiáiban a kórus, beleénekelni a szcénába, s helyettesíteni a hősnél a mardosó lelkiismeretet?”³⁶⁰

Fátum és közösség

Közel immár a regény világában Áldorfay számára a bukás, magánemberként és közéleti férfiúként egyaránt. Ahhoz azonban, hogy a végzet e kettős beteljesedésének mibenlétét és jelentését világosan lássuk, meg kell vizsgálnunk és ki kell emelnünk egy látszólag hangsúlytalan epizódot, amelyre már utaltunk: azt, hogy Áldorfay részt vett az osztrák-magyar sarkkutató expedíció előkészületeiben, ám végül lekészte a Tegetthoff indulását. Elsősorban azért kell szemügyre vennünk ezt, mert ennek az epizódnak szükséges és szükségszerű helye van a hajó-motívumok egész rendszerében, amelyet Jókai e regényben működtet, és amely kulcsot adhat Áldorfay bukásának megértéséhez. A Tegetthoff-motívum az alternatíva hiányának példázata: a fátum hatalmának és a fatalizmus problémájának az egész kiegyezés utáni magyar politikai közösségre való kivetítése.

Ami a korabeli eseményeket, emez osztrák-magyar tudományos akció lefolyását illeti, álljon itt az események rövid foglalata.

Az expedíció bázisa, a Wilhelm Tegetthoff admirálisról (1827-1871), az osztrák-magyar haditengerészet egykori főparancsnokáról elnevezett kétszázhusz tonnás, vitorlázattal is ellátott és gőz alatt is haladni képes hajó huszonnégy főnyi legénységgel, nyolc kutyával, két és fél-három évre elegendő készletekkel (harminc tonna rakománnyal és százharminc tonna szénnel) 1872. július 13-án futott ki útjára a németországi Bremerhaven kikötőjéből. Az expedíció ideális célja az északnyugati átjárón való keresztülhaladás volt; „tulajdonképpen célját azonban a Novaja Zemljától északkeletre fekvő tenger, illetve szárazföld felderítése képezte”.³⁶¹ A felfedező utat

³⁵⁹ JKK 30: 171.

³⁶⁰ I. m., 218.

³⁶¹ Payer 1876: 2.

Karl Weyprecht hajóhadnagy és a viszontagságok történetét megíró Julius Payer főhadnagy vezették: az egyetlen magyar résztvevő Dr. Kepes Gyula hajóorvos volt.

A bizakodó légkörben, messze tekintő tudományos reményekkel megkezdett hajóját sajnálatosan korán véget ért: 1872 augusztusában a Tegetthoff az északi szélesség 76. fokának 22. percén és a keleti hosszúság 62. fokának 3. percén egyszer s mindenkorra a jég fogságába került. A kalandok sora azonban ennek ellenére folytatódott: az osztrák-magyar sarkkutatók a megrekedt hajóról indultak felfedező utakra, és így bukkantak 1873. augusztus 30-án arra a szárazföldre, amelynek a Ferenc József-föld nevet adták. Évekig tartó, hiábavaló várakozás után a megszabadulásért, a készeletek fogytával és a hajó széthullásával Weyprecht kapitány kiadta a parancsot az ekkor már (tanúsítja a bécsi Természettudományi Múzeumban közszemlére tett képi ábrázolás) szomorú látványt nyújtó Tegetthoff kiürítésére és elhagyására. A legénység, reményvesztetten, sorsára bízta a roncsot, és visszaindult a feltorlott jég sivatagán át Novaja Zemlja partjai felé, ahol is ebben a már-már kritikus helyzetben (amely a szánhúzó kutyák, a négy juhász és a négy alaszka sorsát is kényszerűen megpecsételte) végre útjukba hozott a sors egy orosz zászló alatt közlekedő halászhajót. Miklós cár nevét viselte.

A Nyikolaj kapitánya kaviárral és lazaccal vendégelte az elgyötört utazókat, s 1874. szeptember 3-án, viszontagságos 812 nappal a hátuk mögött, partra tette az egy fővel megfogyatkozott k. u. k. kutatóexpedíció tagjait a norvégiai Vardö kikötőjében. Akik nem is késlekedtek mihamarabb kiélvezni a civilizált világ oly sokáig nélkülözött áldásait, a meleg fürdőt, a tiszta ruhát, a vetett ágyat és a távírót, amelynek segítségével azonnal sürgönyt eresztettek Bécsbe, hogy megnyugtassák a kettős Monarchia róluk évek óta híradást nem vevő, értük aggódó közvéleményét.³⁶²

Meglehetős gyakran bukkan fel a hajó, mely egyszerre metaforája – tán kissé elkedvetlenítően gyakran kihasznált metaforája – mind az életnek, mind az államnak, e Jókai-történet horizontján. E hajók többféleképpen is párban állnak egymással, motivikusan többszörösen ráutalnak egymásra. Van két állat-, és van két embernevű hajó: a Salamander, az Alligator, meg a Tegetthoff és a Water Nymph. Ezek között van két osztrák hajó, a Salamander és a Tegetthoff, és van két amerikai, az Alligator és a Water Nymph. A két hajó, amely közös abban, hogy hullók nevét (beszélő nevét) viseli, egyúttal szemben is állnak, és párbajt is vívnak egymással. A *fekete-sárga* szalamandra

³⁶² I. m., 2. skk., 25. skk., 452. skk.; l. még Julius 1874, Linke 1922

karmai közül ragadja ki annak áldozatát az alligátor, hogy elvigye Amerikába, és hogy – legalább néhány esztendőre – *hozzákösse* annak sorsát a világ legdemokratikusabbnak, legszabadabbnak tartott országához. Oda viszi el, ahová a Tocqueville-t olvasó Áldorfay Ince már kispap korában vágyott.

A két osztrák hajó rendre a két kötet végén jelenik meg: ebben az értelemben a Tegetthoff kudarca a Salamander kudarcára is rímel. A két amerikai hajóval pedig úgy áll a helyzet, hogy az első kötet végén mindkettő megteszi az utat Európa és Amerika között. Csak míg az Alligator útja sikeres, és Ince elviheti (nem mustár-, hanem káposztamagként) 1848/49 szabadságeszméjét Amerikába, és nemes tettekké tudja ébreszteni azt az Észak-Dél-háborúban, addig ez megfordítva a Water Nymphnek nem adatik meg. Áldorfaynak nem sikerül Amerika szabadságát visszahoznia Magyarországra, csak *majdnem*. 1848/49 szabadságharcának fizikai bukása a lehengerlő orosz túlerő ellenében reménytelenségében dicsőséges, 1867 és az azt követő évek morális bukása e *majdnem* arcucsapása miatt elviselhetetlen. Már ide látszottak Anglia partjai, amikor szabadság, e hitegető, hívogató vízitündér, többé immár elérhetetlenül, alámerült a tengerbe: „Az egész út a legkedvezőbb szerencsével lett bevégezve. Már ott voltak a végén. Albion partjai fehérlettek a láthatáron. Reggel már Southampton kikötőjében lesznek. [...] Éjfél után volt az idő, midőn egyszerre irtóztató rázkódás s rákövetkező kábító recsegés, ropogás veré föl az alvókat. [...] Öt másodperc alatt a Water Nymph kersztül volt törve, s [...] elmerítve a hullámokba. Ez történt a Brighton Cliff előtt, két mérföldnyire Wight sziget nyugoti hegyétől.”³⁶³

A Water Nymph katasztrófája talán a kiegyezés kudarcának allegóriája is, és a családját elvesztő, ám személyében megmenekülő Áldorfay magánéleti krízisének kiváltója is. Ez utóbbinak tekintetében a Water Nymph-motívumára a második kötet végén kettős motívum, a krízis kettős feloldásával felel. Egyfelől érkezik egy igazi nimfa, Fatime, aki ismételten előidézi, és ténylegessé, visszavonhatatlanná teszi Ince süllyedését. Nauszikaá helyett Kirké, tündér helyett „belvárosi nimfa”, ahogyan Arthur Schnitzler emlegeti e lányokat.³⁶⁴ Másfelől, a motívumok bravúros halmozásával, újra eljön a szerelmétől és egész életkudarcától megtévelyodott, Döblingben őrjöngő Áldorfayért, legalább kényszeres fantáziáiban, a megmentő hajó Amerikából, hogy elvigye magával:

³⁶³ JKK 29: 272-273.

³⁶⁴ Idézi: Pollak 1984: 162.

„Jó volt utána ereszkedni az örült eszmejárásának.

Leó katonásan üdvözölte, s aztán felelt neki angolul.

– Az Alligator be van fűtve, sir, a csillagos pavillon a főárbocon leng. Különben all right.”³⁶⁵

És még egyszer, nyomatékkal:

„Egyébiránt csak legyen azért nyugodt. Az Alligator be van fűtve; a csillagos pavillon az árbocon leng: őt nem fogja bántani senki.”³⁶⁶

Csáth Géza fejtegetései Jókai pszichoanalízist előlegző törekvéseiről erre (és csak erre) a részre vonatkoznak (azaz nem foglalnak állást általában véve Jókai lélekábrázolásának problematikájában): „Az *Enyém [!]*, *tied, övé* című regényben például részletesen leírja hősének, Áldorfay Incének a tébolyodottságát. És amit az akkori pszichiáterek még csak nem is sejtettek, ő már tökéletes kulcsát adja az elmebetegség mechanizmusának, éspedig úgy, amint ezt Freud professzor és követői napjainkban részletesen és pontosan kikutatták. Hogy az elmebetegségben rendszer van, hogy a téves eszméknek, hallucinációknak bajt feledtető, szerencsétlenséget korrigáló, tehát *életfenntartó* céljuk van, mindez betűről betűre tökéletesen benne foglaltatik a regény utolsó fejezetében. Mi több: ugyanitt Jókai leírja a beteg hős gyógyításának a módszerét is. Amit ő sohase láthatott, sohase hallhatott, mert hasonlót adig és máig sohase csináltak: az elmebetegnek *analitikai* gyógyítását, amit most kezdenek mindenfelé.”³⁶⁷ Csáth egyetemes kulcsot vélt feltalálni a freudizmusban minden lelki jelenség megfejtéséhez: idézett tanulmányában például a Felhők-ciklus Petőfijét is az álom-elemzések előfutárának tartja.

Nincs kiút a magánéletben, és nincs remény a közéletben sem. A Tegetthoff útját nyomon követve láthattuk, hogy Áldorfay számára egy nyilvánvalóan kudarcosnak, keservesnek bizonyuló vállalkozás kínálkozott menekülési útvonal gyanánt, ami a szerelmes férfiszív sebeit talán eljegelte volna, ám a közéleti ember, a politikus dilemmáira aligha adhatott volna megnyugtató választ: az út végén arrafelé is csak a Ferenc József-föld van, csak a kompromisszumos együttélés egyetlen lehetősége. S akkor még nem beszéltünk a tények véletlenjeinek arról a valóban előre nem látható összjátékáról, amit talán még maga Jókai is keresettnek ítélt volna, ha ő találta volna ki:

³⁶⁵ JKK 30: 239.

³⁶⁶ I. m., 241.

³⁶⁷ Csáth 1977b: 456.

ha „felszállt volna” a Tegetthoffra, akkor a reménytelen helyzetben levő osztrák expedíció tagjaként Áldorfayt, az 1848/49-es magyar honvédtisztet egy Nyikolaj nevű orosz hajó mentette volna meg.

A gondolatmenet talán nem egészen üres szójáték: van ugyanis egy olyan regény, amelyben Jókai a frissen felfedezett sziget nevével játszva éppen ebben az értelemben enged meg magának egy keserű politikai célzást. A Tegetthoff kalandjait Jókai ugyanúgy felhasználta komoly és komolytalan munkához, mint ahogy *A jövő század regényében* előadott *Wissenschaftsromantik* is megtalálta a maga groteszk-humoros párját a *Csalavérban*. Ez az elbeszélés, amint arra D. Zöldhelyi Zsuzsa is utal, „*A jövő század regényében* ábrázolt technikai fejlődés torzképe: itt is megjelennek a repülőgépek, hanggal hajtott gépek, sőt egy olyan anyag, amely az ichort is felülmúlja, mert emberek alkotására alkalmas.”³⁶⁸

Amint ismeretes, az osztrák-magyar északi-sarki expedíció egy fő emberveszteséget szenvedett: Jókai a betegségben meghalt matrózból otffelejített matrózt csinál a *Nordpolexpedition* komikus-szatirikus másodfeldolgozásában (*Egész az északi pólusig vagy mi lett tovább a Tegetthoffal?*, 1876). Az otffelejített matróz, Galiba Peti magyar-dalmát legény így beszél egy kloroformmal elkábított jegesmedvéhez: „Lásd [...] én most neked levághatnám a nyakadat, lehúzzhatnám a bőrdet s a hússoddal beérhetném két hónapig. De én azt nem teszem oportunitási szempontokból. Magyar vagyok: hozzászoktam a kibéküléshez. Itt rekedtem (pedig nem is Árpád apám hozott ide), már most honfitársak lettünk: együtt kell laknunk a Ferenc József-földön. Ha én téged most megennélek, ellenem jönne az egész atyafiságod; nagy minoritásban vagyok: ők megennének engem. Lépjünk alkura! Te ne bánts engem! Én nem bántalak téged. Aztán keressünk egy harmadikat, akivel jól lakjunk mind a ketten!”³⁶⁹

De lassan ne is háborgassuk tovább Jókai halottait a tengernek mélyében: a búcsú előtt egy kérdésre feleljünk még.

Miért süllyedt el a Water Nymph, ez a „kitűnő hajó”³⁷⁰?

Egy hajó törte ketté. Egy ötödik hajó, aminek nincs helye a másik négy többszörös szimmetriájában, aminek nincs felségjele, és neve sincs. „Egy roppant nagy háromárbcos hajó”³⁷¹, ennyi minden, amit Jókai elmondhat róla, s ehhez még azt

³⁶⁸ D. Zöldhelyi 1981: 637.

³⁶⁹ Kisregények 2: 111.

³⁷⁰ JKK 29: 272.

³⁷¹ Uo.

jegyezhetjük meg, hogy e hajó színét az álmukból felriadt utazók, a hajóét, mely mint „[b]orzasztó látvány volt előttük”³⁷², bizonyára feketének látták, lévén éjjel valamennyi hajó fekete. És még csak annyit, hogy Áldorfay Innocentius nem úszott ki a két mérföldnyire levő partra, és nem töltötte az éjjelt egy mentőcsónakban vagy valami szál deszkán ringatózva kényszerűen, hanem öntudatlanságából arra ébredt, hogy ez a hajó *felvette őt*. És ekkor Ince és „ápolója” között két mondatból álló párbeszéd zajlik le. „Hol van nőm?”, kérdezi Ince, ami nem tesz kevesebbet ennél: Hol van az ártatlanságom, hol vannak a reményeim? Ehelyett azt is kérdezhetne volna ettől az ápolótól, mintegy önkéntelenül is, angolul: *“D’you mean there’s no escaping you?”*

És erre amaz, miközben „vállat vont”, hogy „mind elvesztek”³⁷³, azt felelhetne volna: *“No.”*

³⁷² Uo.

³⁷³ I. m., 273.

2. Irodalom és hatalmi retorika: Jókai Mór és Rudolf trónörökös barátsága

Egy barátság és utóélete

Jókainak a Habsburg-csalás iránt érzett szimpátiájára, Erzsébethez való vonzódására, Rudolffal szemben táplált baráti érzelmeire vonatkozóan a magyar szakirodalom mintha túlságosan is tisztelné Mikszáthnak a Jókai-életrajzban megfogalmazott, némiképp leegyszerűsítő és kissé lekezelő véleményét: „Mint ahogy a napfény kicsalja a földből a mélyen benne rejlő csírat, ez a leereszkedő kegyesség [ti. a királynéi audiencia a *Szerelem bolondjai* (1876) megjelenésekor, amelytől fogva Jókai udvarképessé vált³⁷⁴] úgy húzott ki Jókaiából egy új gyengeséget: a hiperlojalitást. Ebből a betegségéből nem is fog többé meggyógyulni.”³⁷⁵ Mikszáth Kálmán, ahogy a Habsburg-vonzalommal általában, úgy Rudolf megítélésében sen értett egyet Jókaiával. Nagy Miklós utal arra, hogy Mikszáth mesteréről írott regényes biográfiájában felülbírált Jókai Rudolf-képét, „hangneme távol áll Jókai rajongásától, még erkölcsi bírálatot is találunk benne”.³⁷⁶

Sőtér István például szerzőnk kései Habsburg-vonzalmát „gyermekes aulikuságá”-nak nevezi.³⁷⁷ E megállapítás Mikszáth elbeszélésének legalábbis a hangulatára megy vissza: ebben az összefüggésben a századvég osztrák történeti kontextusának mint módszertani nézőpontnak a Jókai-kutatásba való beemelése azért gyümölcsöző, mert racionalizálja, tudományosan kezelhetővé teszi azt a problémát, amelyet az irodalomtudomány eddig az irracionálisnak (a gyermekesnek) a szférájába utalt.

Jókai, tudjuk jól, a Habsburg-ház több tagjával is baráti viszonyt tartott fenn, mint például József főherceggel és másokkal. Mégis, egy irodalomtörténeti tanulmány keretében ésszerűnek és kíváncsnak tűnik egyetlen szereplőnek, Rudolf főherceg trónörökösnek a kiemelése e családi arcképcsarnokból, mégpedig azon oknál fogva, hogy a Rudolf-barátság hagyta a legtartósabb és legkomplexebb nyomot Jókai művein,

³⁷⁴ Szabó 1904: 175.

³⁷⁵ Mikszáth 1960: II. 70. Mikszáth leírása sokszor visszatér az irodalomban, vö. például Bernfeld 1927: 18. skk.

³⁷⁶ Nagy 1998: 87.

³⁷⁷ Sőtér 1979b: 403.

a Rudolf-portrék vetik fel a legtöbb tisztázandó kérdést, szemben például az Erzsébet-ábrázolásokkal, amely ábrázolások mindvégig a rajongó eszményítés extatikus regiszterén szólnak meg.

Jókai sokszor és sokféleképpen megnyilatkozott Rudolfról. Kezdve *A jövő század regényén*, amely egy tizennégy-tizenöt éves kamasszal szemben fogalmaz meg, akár úgy is olvashatjuk, elvárásokat, megelőlegez beigazolódó jóslatokat, *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen* munkálatainak kísérőszövegein és a hírlapíró Jókai udvari propagandáján keresztül egészen a búcsúig: az 1889 májusi akadémiai emlékbeszédig és a tizenhárom év utáni végső megidézésig *Ahol a pénz nem Isten* című regényében. A következőkben e szövegek alapján kísérelem meg kirajzolni Jókainak a sok változás között is állandó Rudolf-képét.

Rudolf főherceg, Ferenc József és Erzsébet első fiúgyermekéként 1858. augusztus 27-én született. Amint azt másfél évszázad távlatából a kutatás már eléggé világosan látja, sokat örökölt anyjának labilis, hiperérzékeny idegrendszeréből: „Rudolf mindenben anyja fia volt: szellemi érdeklődésében, politikai nézeteiben, nemkevésbé felfokozott érzékenységében és fantáziájában, az írás iránti vonzalmában és szembeszegülésében a bécsi császári udvarral”.³⁷⁸

A gyermekkor ridegebb és kevésbé rideg nevelők, köztük magyartanára, Rónay Jácint társaságában telt.³⁷⁹ Ferenc József utasította a nevelőket, helyezzenek hangsúlyt a logikus gondolkodásra, pontos kifejezésre, azon erényekre, amelyek „korunkban különösen fontosak”.³⁸⁰ A nevelésnek meg is lett a maga fogantatója: a tizenöt-tizenhét éves trónörökös akkori nevelőjének, Latour grófnak különféle iratokat mutatott be, amelyekben rebellis, demokrata és szabadgondolkodó nézeteket fogalmazott meg. Annak idején ezek természetesen nem kerültek nyilvánosságra (sőt, a tapintatos nevelő a felséges atyának sem szólt³⁸¹), így először Oskar von Mitis tárta fel őket a bécsi Haus-Hof- und Staatsarchiv anyagából. Ám annak ellenére, hogy Jókai nem ismerhette e feljegyzéseket, érdemes emlékeztetni arra, hogy a fiatal Rudolfnál is megtalálható azon organikus, természetprincípiummá emelt Erősz-felfogás, amely a kései Jókai-művekben is oly hangsúlyosan jelen van: „A szeretet/szerelem bizonyít, hogy a legjobb dolog minden eleven lény életében, olyan érzés, amely az emberben éppoly tisztán található meg, mint

³⁷⁸ Hamann 1989: 2-3.

³⁷⁹ Mitis 1928: 117.

³⁸⁰ I. m., 16.

³⁸¹ Egger-Fabritius 1954: 23.

az állatban; e tekintetben az ember még egészen a természettel egyezik meg.”³⁸² Szörényi Lászlóé az érdem, hogy Jókai e szerelem-metafizikájára először felfigyelt. Az általa használt „szeretetvallás” terminus helyett a magunk részéről inkább szerelemvallást mondunk, mert hisz elsősorban a nemek közötti vonzalomról van Jókainál szó, vagy még inkább mondanánk Erósz-vallást, mivel másodsorban, tágabb értelemben, Jókai e vonzalmat a természet alapelvévé és az emberek közötti érintkezés ideális formájává emeli. Merthogy, tudjuk jól, a magyar nyelvnek a régi görögök két szeretet-szavához csupáncsak egy szava van: ha Paulus Korinthusban nem arról a másíkról beszélt volna, Diderot papja Tahitiban (*sit venia verbo!*) nem süket füleknek prédikált volna. S így lett az utolsó Rudolf királyfiról szóló Jókai-szöveg (*Ahol a pénz nem Isten*) egyik jellegzetes déltengeri leányportréja nem oltárkép – hanem jószerevel szavakba foglalt Gauguin-festmény: „Meglepő szép volt az alakja, olyan tökéletes mintaképe az ősnőnek. [...] Feje egy külön népfajt mutatott be, magas, domború homlokkal, két orcája piros, ajkai duzzadtak, de szép metszésűek, szemei nagyok, valami zöldbe játszó topáz-sárga színnel, amilyen a tigrisé, fekete haja természetes csigákba göndörült, amik mind fölfelé állnak, körül mintegy koronát képezve. [...] Nem volt öltözet nélkül. Csípőit takarta körös-körül a kötény, ami a lángmadár bíborpiros tollaiból volt összetákolva, gömbölyű nyakát övezte egy piros klárisfűzér, s ahhoz volt kapcsolva a melltakaró.”³⁸³

Furcsa párhuzam, de néhány évvel később a fiatal Lukács György volt Jókaihoz hasonlóan megértő, részben ugyanannak a századfordulós érzékenységnek a jegyében, a Gauguin-világgal szemben. Így ír a róla szóló esszéjében: „Tahiti volt számára a célhozérés, a kísérletezés megszűnte, nem menekülés, mint azt sokan hiszik. Azt mondják, megundorodott a mi kultúránktól, és menekült a barbárok közé. Mindenekelőtt: Tahitiban nem voltak barbárok, és itt minálunk sincsen kultúra. Csak civilizációnkat rúgta le magáról, amikor oda lement [...] „Nem kell irtóznia – mint annyi modern festőnek – a meztelen női testtől szimbólumai számára. Az ő Évája – írja egy levelében Strindberghez – meztelenül járhat, és jár is az életben; nem egy kép megfestésére levetköztetett modell. [...] Minden művész keresi a maga Tahitijét, és Gauguint kivéve

³⁸² Idézi: Bibl 1938: 193.

³⁸³ JKK 71: 76-77.

senki sem találta meg, és nem is találhatja meg addig, amíg úgy meg nem változik itt minden, hogy mindenki bárhova varázsolhatja imaginárius Tahitijét.”³⁸⁴

A jövő század regénye – egy királyfi tükre?

Jókai Rudolf-írásainak sorában alighanem az első és mindjárt a legnagyobb formátumú, *A jövő század regénye* 1872-74-ből.

Az egyik legfontosabb probléma, ami *A jövő század regénye* Rudolf-portréjával kapcsolatban fölmerül, a következő: utaltak-e már 1872-ben határozott jelek arra, hogy Rudolf, uralkodóként, majdan egyszer, az atyjától eltérő, szabadelvűbb politikai irányvonalat és modort fog követni, avagy Jókainak ez esetben szerencséje volt a látomásaival, és a felnövekvő Rudolf, hacsak trónörökösként is, beteljesítette *A jövő század regényében* megelőlegezett képet? A kérdésben állást foglaló szakirodalom, Lengyel Dénes rövid bevezető esszéje a regény kritikai kiadásában határozottan az előbbi álláspontra helyezkedik: „[Jókai] feltehetően Rudolf (Rezső) trónörökösre gondolt a király jellemének bemutatásakor. A trónörökös 1858-ban született [...]. Foglalkozott a művészetekkel is: különösen a rajzot, a festészetet és a zenét kedvelte. 1872-ben, a regény írásakor a trónörökös már a katonai tárgyakat tanulta. Mindezt illő részletességgel közölték a lapok az olvasókkal. A magyarbarát főherceg a nép népezetét is megragadta: mondákat költöttek róla.”³⁸⁵

Ez az érvelés azonban pontosításra szorul. Alighanem a szerző is tudatában volt annak, hogy aligha következik a majdani magyarbarátság azon tényből, hogy Rudolf tizennégy évesen katonai tárgyakat tanult, ezért vetíti vissza a későbbi folklorizálódás adalékait 1872-re.

Célravezetőnek tűnik sorjában megvizsgálni, mit állít Jókai Habsburg Árpádról, Rudolf feltételezett alteregójáról, s azután egyenként utána járhatunk annak, hogy mindezt vajon milyen alapon teszi. Rövidre fogva megállapíthatjuk, hogy *A jövő század regénye* Habsburg Árpádja felvilágosult, szabadelvű nézetekkel rendelkező uralkodó, aki érzelmeiben magyarbarát, és aki a császári udvarban oly nagy becsben tartott etikettal nem törődő, demokrata gesztusokat tesz: „[A] legközelebbi ebéd idején beült a legelső vendéglőbe, hozatott magának sültet meg bort: jóllakott kedvére; nem ártott meg

³⁸⁴ Lukács 1977b: 114-115.

³⁸⁵ Lengyel Dénes, 'Bevezetés', in: JKK 18: 535-539., az idézet: 536.

neki semmi”.³⁸⁶ „[A] felsőház rendjelrakott szónoka neheztel a királyra azért, hogy hétköznapi polgári ruhában jár, s tudósokat is hí meg az asztalához, sőt a felsőházban is helyet adott a könyvmolyoknak [...]”.³⁸⁷ Ez utóbbi mondat olyannyira tökéletesen valóra vált a dolgok alakulása során, hogy az ember nem hisz a Jókai kritikai kiadásnak, és maga jár utána, vajon nem a nemzeti kiadás 1895-ös szövegébe vette-e fel Jókai utólag ezeket a Rudolf életére, illetve Jókai pályájára jellemző adalékokat. De nem: megvannak már az első kiadásban is.³⁸⁸ Az életvitel kérdése azonban túlmutat Jókai monarchikus lojalitásán. Ezek az allűrök magát a polgári életformát és társadalmi berendezkedést, tehát végső soron a fennálló rendet legitimálták. Amint Halász Gábor fogalmaz, „[a]z udvar egyszerre volt a régi etikett, szigorú hierarchia emléke és ugyanakkor a modern polgárosodásnak is szinte jelképe; a legfőbb polgár egyszerűségétől, munkatempójától kezdve a trónörökös mulatozásain keresztül Orth János elbujdosásáig a polgári eszmény különféle aspektusa mutatkozott meg benne. [...] A nemesítettek korszaka volt ez, a társadalmi emelkedése, a munkáé, amely ekkor valóban nemesített. Polgárkirályság volt, ha hivatkozón nem is tűzte ki cégérül a jelzőt.”³⁸⁹

Mire alapozza mindezt Jókai? Milyen kép alakult ki a kortársakban az idő előrehaladtával Rudolfról?

A liberális nézetek tekintetében nemigen lehetett Jókainak támpontja. 1872 novemberében, amikor *A jövő század regénye* vonatkozó részei sajtóközlésben jelentek meg, aligha volt ezekből bármi is előre sejthető. Arról viszont tudott a közvélemény, hogy Rudolf jó képességű, derék jellemű növendék, akit érdemes tanárok nevelnek. Például az *A jövő század regényének* első közléseivel körülbelül egy időben megjelent cikk a *Magyarország és a Nagy Világban*, amely a kamasz Rudolfnak az ifjúsági véderő felett tartott budai szemléjéről számolt be, szintén szolgált ezekkel az intimításokkal. (A trónörökös például egyszerű szürke polgári ruhában volt.³⁹⁰) S a későbbiekben, fokozatosan vált Rudolf szűkebb környezete, nevelői előtt egyre világosabbá, hogy Rudolfnak éles, koraérett elméje van; hogy e koraérett kamasz

³⁸⁶ JKK 18: 235.

³⁸⁷ I. m., 25.

³⁸⁸ Jókai 1872-74: I., 33-34.

³⁸⁹ Halász 1977e: 391-392.

³⁹⁰ f. j. 1872

gondolkodásmódja radikálisan önálló; és végül, hogy Rudolf önálló eszmélkedéssel a liberális nézetek mellett kötelezi el magát.

Ami a magyarbarátságot illeti, Jókainak volt referenciája e tekintetben, mégpedig maga Erzsébet királyné, aki szívós munkával támogatta Andrássy Gyula politikai aspirációit, és aki – titkos, költői naplója megjelenése óta ez ténnyé vált – gyűlölte és megvetette Ferenc Józsefet.³⁹¹ Mindennek *A jövő század regénye* hangot is ad:

„Árpád királyt születésétől kezdve nem szerette [ti. Mária Annunziata nevű főhercegnő rokona]. Már az anyját sem szerette. Az eszményi szép nő volt. És igen népszerű itt Magyarországon.”³⁹²

Jókai tehát a regénybeli uralkodó magyarbarátságával a lehetséges uralkodó magyar érzületét illető reményeinek adott hangot, és reményeit az anya, a magyarpártinak tartott Erzsébet királyné példája táplálta.

Ami harmadrészt és végezetül az életvitelt illeti, itt sincs egyebet tenni, mint elismerni azt, hogy Jókai megelőlegezett leírása (melyet talán némiképp II. József és József nádor példája nyomán alakított ki) valóra vált. Jövőbelátóként szerencséje volt. Az, hogy „[a] trónörökös szívesebben érintkezett a magas szellemi világgal, a tudomány és az irodalom embereivel”³⁹³, mint a rangban hozzáillő emberekkel, éppoly kevésbé volt sejthető 1872-ben, mint az, hogy Rudolf számozatlan fiákerben utazva, álruhában fogja sorra látogatni (szeretőjével, Mizzi Casparral) Bécs kültelki kocsmáit. (Mondani sem kell, hogy e magatartásforma tekintetében a liberális elvekre vonatkozó esetleges tudomásnak semmi kényszerítő ereje nincs: abból, hogy valaki bizonyos életformát világnézetéből adódóan tolerál, egyáltalán nem következik, hogy a magánéletben úgy is fog élni.) Egyébként erről *A jövő század regényében* aligha lehet szó. Jókai e regényében a klasszikus liberalizmus Alexis de Tocqueville-i álláspontját osztja: a szabadságnak meg kell hogy legyenek a maga morális-vallási fékjei. Minderről tanúbizonyságot tesz a Nihil Országának leírása: „A szabadságot átviszi minden térre.

³⁹¹ „A versek arról tanúskodnak, hogy Erzsébet saját életre vágyott és lázadt az udvari élet ellen, ami egészen a Habsburgok rendszere elleni kritikáig és a republikánus hitvallásig terjedt.” Magris 1992: 226.

³⁹² JKK 18: 236. Ennyiben helyesbítésre vagy legalábbis kiegészítésre szorul Lengyel Dénes megjegyzése, aki Zöldhelyi Zsuzsa jegyzeteire hivatkozva mondja, hogy „az író Erzsébet királyné vonásait is bemutatta, amikor Peleia hercegnőt ábrázolta.” Lengyel Dénes, ‘Bevezetés’, in: JKK 18: 535–539., az idézet: 536.

³⁹³ Mitis 1928: 172.

Szabad a föld a dézsma alul, szabad a jobbágy a robot alul, szabad a nő a családi kötelékből, a társadalmi nyűgből; lehet ki-ki, ami akar. A leány lehet kereskedő, vagy kézmíves, vagy békebíró, vagy szerető: senkitől sem kérdi. Papra, templomra semmi szükség többé, szabad nem hinni semmit. Nincs többé ördög! Nem véték, amit az ember magának megbocsát.”³⁹⁴

Két záró megjegyzés kívánczik e rövid eszmefuttatás végére, amelyek a „látnoki” Jókairól szóló megjegyzést némiképp árnyaltabb színben tüntetik fel. Egyfelől figyelembe kell vennünk, hogy Jókai próféciját, ami az uralkodó személyiségét, magatartását illeti, nem egy uralkodó, hanem egy uralkodójelölt teljesítette be. Más, ha egy uralkodó liberális és demokrata, legalábbis az emberi érintkezések terén, és más, ha egy tétlenségre kárhoztatott trónörökös! Másfelől pedig szem előtt kell tartanunk azt, hogy a szellem arisztokrataival a valódi arisztokratáknál szívesebben barátkozó Rudolf-képhez mindenképpen hozzájárulhattak azok az adalékok is, amelyeket maga Jókai tett közzé, később, már a *Kronprinzenwerk* munkálatai idején, évtizedekkel a regény megjelenése után. Arról természetesen nincs szó, hogy Jókai személyiségrajza egyedülállóan elrajzolt volna: a kortárs Wekerle Sándornak az övével egybevágó jellemzése szerint „[A trónörökös] olyan oldottan, keresetlenül és barátságosan érintkezett az emberekkel, a fellépése annyira egyértelmű és természetes volt, hogy beszélgetőpartnere, bár tudatában volt annak, hogy egy herceggel beszél, mégsem érezte magát kényszeredetten.”³⁹⁵ A Jókainak a legendárium képződésével együtt, azt tovább erősítve írott megállapításairól mondottak vonatkoznak az akadémiai emlékbeszédre is: Jókai itt is utal rá, hogy Rudolf trónörökös egyenrangúnak tekintette magával az irodalmárokat, akiket, amint más forrásból tudjuk, „legalább évi 2-3 alkalommal meghívott a Hofburgba vacsorára”³⁹⁶, és hogy az *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen* szerkesztőségi ülésein fesztelen hangulat, „amabilis confusio” szokott uralkodni.³⁹⁷

Ami a (talán kissé eltúlzottan ábrázolt) magyarbarátságot illeti, Rudolf felnőtt fejjel valóban ápolta a politikai természetű kapcsolatokat a magyar elittel: az irodalom említi, hogy Andrássyval és Falk Miksával, a *Pester Lloyd* főszerkesztőjével is

³⁹⁴ JKK 18: 333.

³⁹⁵ Idézi Kohl 1997: 13.

³⁹⁶ Uo.

³⁹⁷ Jókai 1889: 9.

megismerkedett Pesten.³⁹⁸ E kapcsolatokon túlmenően, magyar orientációjú terveit illetően a legkülönbélebb hírek kaptak lábra, nem utolsósorban halálának lehetséges politikai motivációival összefüggésben. E túlhajtott feltételezéseknek, amelyek a magyar korona átruházásáról, szabadkőműves kapcsolatokról és az 1889 eleji újabb parlamenti véderő-konfliktusban betöltött szerepéről szólnak, Viktor Bibl részletes forráselemzése és kritikája óta³⁹⁹ nincsen komoly védelmezője a szakirodalomban. Stefánia főhercegnő is azt írja emlékirataiban, hogy „[a]mi az úgynevezett magyar terveket illeti, amelyekről annak idején oly sok szó esett, szintén mindörökre a titkok homályában maradnak. Csak annyi tűnik számomra bizonyosnak, hogy ezek kulturális terveivel álltak összefüggésben.”⁴⁰⁰

Jókai és a Kronprinzenwerk

A messzetekintő tervek közül egyetlen tudományos vállalkozás vált valóra: *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben* című kétnyelvű, nagy népisme sorozat 1885 és 1901 között megjelent 24, illetve 21 kötete, több száz szócikkkel és több ezer illusztrációval.⁴⁰¹ E tekintetben a kapcsolatfelvételt 1884 elejére datálhatjuk: Futtaky Gyula közvetített kezdetben kettejük között, és ő adta meg Jókai címét Rudolfnak.⁴⁰² Rudolf nyugtázó levele, melyben Jókai együttműködési készségét megköszöni, 1884. február 19-én kelt.⁴⁰³ Rudolf ismeretesen az egész vállalkozás fővédnöke volt, a német nyelvű folyamat Joseph von Weilen szerkesztette, a magyart pedig Jókai: minderről az 1884. március 25-i személyes találkozás alkalmával állapotok meg.⁴⁰⁴ Ezek után megkezdődött a munkatársak – írók és rajzolók, felkértek és önjelöltek egyaránt – kiválogatása, és az érdemi munka megindítása. Az adminisztratív ügyek szerteágazó voltáról, a jelentkező szakemberekkel való kapcsolattartásról jó képet adnak Moldován

³⁹⁸ Heer 1981: 246.

³⁹⁹ Bibl 1938: 150. skk.

⁴⁰⁰ Stephanie 1935: 217., idézi Bibl 1938: 157.

⁴⁰¹ Vajda 1994a: 147., 150.

⁴⁰² Futtaky 1894

⁴⁰³ Rudolf trónörökös – Jókai Mórnak, Bécs, 1884. február 19. Lev III: 222. (924. sz. levél), vö. Nagy 1999: 135.

⁴⁰⁴ Rudolf 1999: 278.

Gyergelynek Jókaihoz e tárgyban írott levelei.⁴⁰⁵ Az első füzet 1885. december 1-jén jelent meg, amelyet aznap kihallgatáson a trónörökös és a szerkesztők átnyújtottak Öfelségének.⁴⁰⁶ Ábrázolást is ismerünk, melyen Rudolf, Jókai és von Weilen jelenlétében, átadja a *Kronprinzenwerk* első füzetét Ferenc Józsefnek⁴⁰⁷, és ismerjük Vajda György Mihály alapos elemzését a jelenetről, amelyben elénkbe állítja az értetlen, a fia szellemi teljesítménye iránt érzéketlen apát és uralkodót, Ferenc Józsefet.⁴⁰⁸

A sorozat két ágának, a németnek és a magyarnak a sorsa azután különbözőképpen alakult. A német folyam a cislajtániai előfizetőknek köszönhetően 15.000 praenumeránssal pénzügyileg sikeres volt, a magyar előfizetők száma ezzel szemben rövid idő alatt 16.000-ről 5.000-re olvadt le.⁴⁰⁹

A magyar és a német nyelvű változat összehangolása, amely természetesen mindenekelőtt a magyar és az osztrák érdekek és álláspontok egymáshoz közelítését követelte meg, kényes természetű munka volt. Jókai is felemlít az elhunyt Joseph von Weilenről szóló emlékező soraiban olyan esetet, amikor még az ő cikke sem ment át a különböző elvárások szövevényének rostáján.⁴¹⁰

Utalnak jelek arra, hogy Jókai helyzete ennél még kényesebb lehetett, és rendszeresen össze kellett fognia Rudolffal „a munkában közreműködő osztrák urak centralisztikus tervei”⁴¹¹ ellen. A tényleges munkálatok megkezdésekor, 1884 decemberében felhívta Rudolf a Magyar Tudományos Akadémián a magyar közreműködők figyelmét arra, hogy „együttes munka és kitartás” nélkül aligha fog a dolog menni.⁴¹² A trónörökös egy Moritz Szepsnek írott 1885. július 7-i levelében még nyíltabban fogalmaz, mondván, „A magyarok folyton eltérnek a programtól, és olyan dolgokat vesznek fel, amelyek nem tartoznak egy efféle könyvhöz. [...] Az osztrák szerzők („die Herrn Zis”) engedelmesebbek, ám ennek fejében pedánskodók és

⁴⁰⁵ Moldován Gergely – Jókai Mórnak, ?, 1884. június vége, Lev III: 237. (937. sz. levél), 943. sz. levél, 944. sz. levél.

⁴⁰⁶ Rudolf trónörökös – Jókai Mórnak, Bécs, 1885. november 25. I. m., 334. (1047. sz. levél), és Rudolf 1999: 280.

⁴⁰⁷ Rudolf 1998: 383.

⁴⁰⁸ Vajda 1994a: 144. skk. Vajda György Mihály még a *Kronprinzenwerk*ről: Vajda 1994b: 110. skk.

⁴⁰⁹ Zintzen 1999:12., aki Vajda 1994a: 147.-re hivatkozik, ill. Hamann 1991: 233.

⁴¹⁰ ‘Maurus Jókai...’ 1889

⁴¹¹ ‘Jókai, a királyné...’ 1904: 4.

⁴¹² Egger-Fabritius 1954: 225.

unalmasan írnak.”⁴¹³ Alfred von Arneth, a neves történész volt a szerkesztőségben Jókai egyik ellenlábasa, aki nemcsak a magyar poétának a komoly urak közt engedélyezett túlságosan nagy mozgásterét, hatalmát nehezményezte, de szakmai hozzáértését illetően is kétségeinek adott hangot, mondván, Jókai kinevezése vajon olyan lépés volt-e, amely megfelelően kezkesedik azért, hogy a tervezett munka magyar része is „azon szaktudományos érték magaslatára emelkedik-e, amely múlhatatlanul kívánatos volna.”⁴¹⁴

A Kronprinzenwerk mint az összbirodalmi gondolat utolsó nagy képviselője

Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben mint kultúrtörténeti korpusz, mint egy majdani uralkodó adatbázisa⁴¹⁵, avagy akár mint politikai utópia napjainkban egyre inkább az osztrák történeti kutatások előterébe kerül. A kései utókor számára lassan megnyílik ez a hatalmas szöveganyag, amelyen jó fogást találni nem csupán terjedelme miatt nehéz: egyre jobban kitűnik, hogy Rudolf szemei előtt csak legutolsó sorban lebegett egy „ismeretterjesztő munka”⁴¹⁶ ideális képe; ellenkezőleg: „e mű legelső titka szinte túlságosan is nyilvánvaló: nem azért írták, hogy olvassák.”⁴¹⁷ Amennyiben ezen eredményeket a Jókai-filológia (a cikkek és a levelezés kritikai kiadása) időben beéri, lehetőség nyílhat a *Kronprinzenwerk*nek mint „Jókai-műnek” az alapos értékelésére is. A jelen tanulmány filológiai vizsgálódásokat nem vállal magára: a nagy népismeai mű kapcsán olyan eszemtörténeti kérdés vizsgálatára szorítkozik, amely a rendelkezésre álló adatok alapján megválaszolható. E kérdés Jókainak az összbirodalomra vonatkozó nézeteire, az úgynevezett összbirodalmi gondolathoz való viszonyára vonatkozik.

Alighanem igaza van Nagy Miklósnak abban, hogy azt a hosszú múltra visszetekintő gondolatot, hogy „az uralkodóházat az állami-nemzeti célok közös kifejezőjeként kell feltüntetni és népszerűsíteni”, a Rudolf-barátság közvetítette Jókai számára.⁴¹⁸ Kétség nem fér hozzá, hogy *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és*

⁴¹³ Idézi: I. m., 225.

⁴¹⁴ Idézi: I. m., 217.

⁴¹⁵ Vö. I. m., 206.

⁴¹⁶ Nagy 1975: 190.

⁴¹⁷ Swartz 1999: 8.

⁴¹⁸ Nagy 1975: 185.

képben című munkát kísérő szerzői-szerkesztői megnyilvánulások deklaráltan elkötelezik magukat e hagyomány és értékrend mellett. Már a *Kronprinzenwerk* első írásos genetikai előzményében felbukkan e gondolat. Ismeretes, hogy a trónörökös János Salvator főherceggel, a családból kiválás után polgári nevén Orth Jánossal, akinek sorsa Jókai *Ahol a pénz nem Isten* című regényének témáját elsősorban inspirálta, szoros munkatársi viszonyban is volt. Az újabb kutatások utalnak rá, hogy „az ő – ti. János Salvator főherceg – keze írásával maradt fenn egy 1883. december 24-ről datált vázlat *Ausztria-Magyarország etnográfijához* a trónörökös hagyatékában. Ez a tíz kötetre osztott etnográfia nemcsak az egyes népeket, történelmüket és kultúrájukat tárgyalta volna, hanem ezen túlmenően arra is »bizonyítékot« szolgáltatott volna, hogy »a Monarchia nem véletlen, hanem szükségszerű képződmény«.”⁴¹⁹ Moritz Szeps újságíró, a *Kronprinzenwerk* egyik fő publicisztikai kísérőszövegében, amely 1884. március 27-én jelent meg a *Neues Wiener Tageblatt*-ban, szintén arról értekezik, hogy a mű a nemzetek önismeretét és egymás közötti párbeszédét mozgathatja elő: „A tudás: megbékélés. [...] A Monarchia gyarapodása és dicsőséges fejlődése megszilárdul és megerősödik: az állameszme győzni fog a szeparatisták törekvések felett, eltűnik a haszontalan vita, és eljön a szükséges béke.”⁴²⁰ S végül maga Rudolf is amellett tesz hitet az egész etnográfiai könyvsorozat élén álló beköszöntő-bevezetőjében, hogy az egyes népek önmagukról alkotott teljesebb képe az út egymás megismeréséhez, amely előfeltétele a kölcsönös megértéshez és végül az anyagi érdekeken túlmenő szolidaritáshoz.⁴²¹

Mindez azonban a század utolsó éveiben már aligha lehet őszinte reményektől áthatott. A Habsburg-gondolat 19. század végi állásának fényében úgy látszik, hogy a nagy népisme mű gazdái egy legalábbis egy, de inkább két nemzedékkel korábbi álláspontra helyezkedtek, amikor céljaikat közzétették. A Rudolf-Jókai levelezés azonban arról tanúskodik, hogy maga a trónörökös sem gondolt e tekintetben egyébre, mint a látszat fenntartására megfelelő kollaboránsok megnyerése által. „Mi a kellemetlen román izgatásokat illeti” – írja Rudolf Jókainak 1884 augusztusában –, „méltóságunk alattinak tartanám illynemű támadásokra válaszolni [...]. Fogjuk azokat még gyakran úgy román, mint szláv részről tapasztalni. Ez ellen a legjobb óvszer

⁴¹⁹ Zintzen 1999: 10., vö. még Vajda 1994a: 149.

⁴²⁰ Szeps 1999, idézi Zintzen 1999: 11.

⁴²¹ Rudolf 1999: 23–24. A *Kronprinzenwerk*-hez és Rudolf politikai törekvéseihez vö: Szilasi 1991: 707.

egyrészt a souverain megvetés, másrészt számos ismert, és érzelmű irodalmi férfiú megnyerése az érintett nemzetiségek köréből.”⁴²² Pulszky Ferenc is úgy látta, Jókait inkább taktikai, semmint stratégiai megfontolások vezették egyes lépései megtételekor: „Barátunk [ti. maga Jókai] igen ügyesen kikerülte az udvari politika Scylláját és a nemzet túlságos követeléseinek Charybdiszát, a mint az oly munkában szükséges, mely a trónörökös védpaizsa alatt jelenik meg.”⁴²³ Jellemző az adalék, hogy Jókai a boszniai háborút követően egy bécsi pohárköszöntőjében csupáncsak a közös hedzseregbe tud hivatkozni, mint a birodalmi patriotizmus előmozdítójára: „Keserű veszteségeink voltak ott, de nyertünk is valamit, a mi eddig előttünk ismeretlen volt: a honfiúi érzelem a monarchia iránt.”⁴²⁴

Jókai számára, mint e rekonstrukció láttatni engedte, nem volt lehetséges a *Kronprinzenwerk* vállalkozásának mint élményanyagnak a szépirodalmi művé formálása. E lehetőség Krúdy számára kínálkozott. A *Jockey Clubban* Rudolf így beszél Jókairól: „Nézze, az én barátom, az a bizonyos Jókai, akiről már annyszor beszéltem magának, mindennap ír. Korán reggel felkel, és a feleségétől nem is kér addig reggelit, amíg a maga mindennapi feladatát el nem végezte. [...] Ha egyszer megunom a királyfiságot, felcsapok magam is efféle Jókainak [...]. Az Aranyember annak a férfiúnak a szimbóluma, aki minden gazdagsága és hatalma mellett is boldogtalan, mégpedig szerelem miatt. Az Aranyember nem találja meg azt a különös érzést, amit az életben meglegedettségnek, nyugalomnak, derűtségnek neveznek, és ugyanezért mindig utazik, amíg fel nem leli valahol a Senki szigetét a Dunán.. Ó, én tudom, hogy hol van a Senki szigete, mert eleget utaztam a Dunán!”⁴²⁵ E fiktív Rudolf kitér a nagy műre is: „Megírtam az öreg Jókainak, hogy én, amikor a Vaskapunál utazgattam, nyomát sem leltem azoknak a boldog embereknek, akiről ő ír. Ellenben csempészt, félkékalmárt, szökevényt eleget láttam a sziget bokrai között bujdokolni. Ez a kézirat majd meg is [...] jelenik abban a lapban, amelyet az Osztrák-Magyar Birodalom, Írásban és Képben cím alatt szerkesztünk öreg barátommal együtt.”⁴²⁶

⁴²² Rudolf trónörökös – Jókai Mórnak, Laxenburg, 1884. augusztus 8. Lev III: 247. (946. sz. levél)

⁴²³ Pulszky Ferenc – Jókai Mórnak, [Budapest], 1885. július 10. I. m., 306-307. (1015. sz. levél)

⁴²⁴ 'Jókai toastja' 1879: 365.

⁴²⁵ Krúdy 1980d: 365.

⁴²⁶ Krúdy 1980d: 373-374.

Jókai és a Rudolf-émlékbeszéd

„A trónörökös idilli boldogságú családi életet él; s otthonában ugyanaz az élet folyik, ami a régi jó időkben a középosztály egyszerű családjainak körét jellemezte” – így írt Jókai 1886-os, túlságosan is makulátlanra kifényesített Rudolf-portréjában.⁴²⁷ Mindezek a derűs képek azonban csalókák voltak. A politikai tétlenségre kárhoztatott Rudolf mind jobban alámerült az érzéki élvezetekbe, és a rendszertelen, hajszolt életmód, amelyet vérbaj is súlyosbított, rohamosan fogyasztották életerejét. A tények közismertek: 1889. január 30-án Mayerlingben a trónörökös nemcsak magát ölte meg, hanem egy tizenhét éves, egzaltált teremtményt is, Vetsera Mary bárónőt, aki még ebben a méltatlan halálban is csak helyettes áldozat lehetett: ma már a történészek látóterébe került az a korántsem légiesen nem-evilági, hanem nagyon is telivér bécsi kurtizán, Mizzi Caspar, akiért Rudolf utoljára fellángolt, és akinek esze ágában sem volt meghalni kitartójával együtt.

A kortársak azonban csak Vetsera Máriáról tudtak, ha egyáltalán tudtak valamit. Az udvarnál ugyan hosszas tépelődés és habozás után rászánták magukat, hogy ne tegyék magukat nevetségessé a szívrohamról szóló kommunikéval, és közzétették a haláleset valódi okát⁴²⁸, nem utolsósorban azért is, hogy „eltussolják a még rosszabbat”.⁴²⁹ Így aztán „[a]zon tény – írja a Rudolf halála utáni titkolózásról Brigitte Hamann –, hogy Rudolf nem csupán öngyilkosként halt meg, de házasságtörőként és az engedelmes és szerelmes tizenhét éves Vetsera baronessz gyilkosaként is, 1918-ig takargatták, és minden ráutaló jelet megsemmisítettek.”⁴³⁰ Lassacskán persze minden kiszivárgott, hogy „a pletykát és a legendaképződést táplálja.”⁴³¹

Ebben a zavarodott légkörben hangzott el 1889. május 5-én Jókai emlékbeszéde Rudolfról a Magyar Tudományos Akadémián.

Az emlékbeszéddel már korábban is foglalkozott a hazai Jókai-szakirodalom. Mindazonáltal az újraolvasás és a lehetőségig körültekintő kontextuális rekonstrukció megkérdőjelezheti, és részben hatályon kívül helyezheti Nagy Miklós azon megállapításait, hogy az emlékbeszéd Rudolf-portréja, naivan vagy tendenciózusan, de

⁴²⁷ Jókai 1996: 175.

⁴²⁸ Bibl 1938: 137.

⁴²⁹ Franzel 1973: 68.

⁴³⁰ Hamann 1989: 10.

⁴³¹ Franzel 1973: 69. A sajtóhíreket illetően l. Niedoba 1950

őszintétlen, hogy „Jókai vágyait valóságnak véve néha meghökkentően félre tudta ismerni barátait. Rudolf aligha politikai elveinek áldozata volt [...]”⁴³² A tárgy újrafelvétele során mindenekelőtt is utalni kell arra a tényre, amit már Oskar von Mitis, az első tudományos igényű – és máig megkerülhetetlen – Rudolf-életrajz szerzője megjegyzett: Jókai emlékbeszéde a korban egyedülálló, a régi barátság mellett bátran kiálló, férfias tett volt egy olyan légkörben, amelyben nagyon nem volt illendő Rudolf haláláról beszélni. Ahogy Mitis írja, „[c]supán Magyarországon ápolták a királyfi emlékezetét. Jókai Mór elhíresült beszédet tartott róla a Tudományos Akadémia ünnepi ülésén”.⁴³³

Az akadémiai szöveg sokat átvesz az 1886-os Rudolf-cikk alapvonásaiból, amelyben szabadelvűnek, munkálkodónak, az írásnak elkötelezettnek mutatta be a trónörököst.⁴³⁴ Az emlékbeszéd Rudolf-portréja részben politikai arcél, részben személyes portré. A politikus Rudolfról elmondottak egyfelől, a Jókai-életmű nézőpontjából tekintve, határozottan és jól kivehetően illeszkednek a szépirodalmi művekben felépített mitológiába. „[V]ezérlő szelleme egy eszményi korszaknak”⁴³⁵: így láttatja Jókai Rudolfot, aki politikusként a békéért háborúzott volna, akinek vágya volt a csata mezején meghalni, és akinek „balvégzete a világbékének hozott önáldozat volt”.⁴³⁶ A lehetséges ellenfelet, *A jövő század regényéhez* és az *Ahol a pénz nem Istenhez* hasonlóan az emlékbeszéd is a Nihil Országában jelöli meg: „[a]z a föld alatt haladó” áramlat, az a tábor, amelynek „nemzete a »Senki«, és vallása a »Semmi«.”⁴³⁷

Jóllehet számunkra ezek az utalások inkább elsősorban a Rudolf-regények összefüggésében nyerik el értelmüket, helyi értéküket, azért a kortársak számára nem jelentettek merő irodalmi ezotériát. A hazai irodalom is utal arra, hogy Jókait a hetvenes évek európai konfrontációi szembesítették drámaian háború és béke kérdésével, hogy *A jövő század regényéhez* „[a] valóságos háború- és forradalom-élményt [...] a porosz-francia háború és a párizsi kommün szolgáltatva”⁴³⁸ Jókai számára. Sötér Istvánnál még határozottabb hangot kap Jókai pacifizmusa: „Különösen élete utolsó szakaszában

⁴³² Nagy 1975: 189.

⁴³³ Mitis 1928: 193.

⁴³⁴ Jókai 1996

⁴³⁵ Jókai 1898: 3.

⁴³⁶ I. m., 32.

⁴³⁷ I. m., 29.

⁴³⁸ D. Zöldhelyi 1981: 564.

fordult szembe az imperialista háborúk mindinkább jelentkező veszélyével, s olyan világbékében reménykedett, melyet erkölcsileg tökéletesült nemzetek, erkölcsi próbákat diadalmasan kiálló hősök valósítanak meg.”⁴³⁹ És ismeretes az is, hogy Jókait az osztrák századvég kultúrtörténeti irodalma elsősorban mint a pacifista mozgalmak támogatóját és inspirálóját tartja számon. Az egyik legkorábbi, műfajteremtő és úttörő munka e téren, William J. Johnston *The Austrian Mind*-ja utal rá, hogy Jókai a kilencvenes években támogatta Bertha von Suttner pacifista törekvéseit. Suttner bárónő egyébként 1899-es, *Die Waffen nieder!* című munkájában hasonló jóslatokba bocsátkozott a haborús technológia fejlődését illetően, mint Jókai *A jövő század regényében*.⁴⁴⁰ Mindehhez új és meghökkentő adalékot tesz hozzá Erzsébet királyné Genfben őrzött, nemrégén publikált naplója, amely láthatóvá teszi, hogy éppen azokban az udvari körökben voltak titkos hívei a pacifizmus gondolatának, amelyekkel Jókai oly baráti viszonyt tartott fenn. A művészileg inkább csak erős Heine-utánérzésnek tekinthető, ám történetileg nagyon nagy forrásértékű *Poetisches Tagebuch* tárgyunkra vonatkozó tanulságait a közreadó Brigitte Hamann így összegzi: „Sok meglepő dolog akad ezekben a költeményes önvallomásokban: uralkodófeleséggént a republikánus államforma buzgó híve volt; császárnéként [...] antiklerikális, [...] arisztokrataellenes; és végül – egy militáns gondolkodástól erősen áthatott császár hitveseként – kifejezett pacifista és a katonaság heves kritikusa.”⁴⁴¹ Jókai kitételeinek Rudolfról mint a világbéke áldozatáról ekképpen ez a másik kontextusa, s e másik összefüggés részben a kortársak számára is látható-érthető volt.

Erzsébet királyné e valójának felmutatása nem tárgya Jókai regényeinek. A császárné illetén politikai nézetei a magyar irodalomban Krúdynál kapnak először hangot. Krúdy *A nápolyi királyné* című, 1916-os novellájában az Erzsébet királyné környezetében forgolódo fiatal Falk Miksát mutatja be, aki hitetlenkedő borzadással értesül Erzsébet politikai nézeteiről, aki Széchenyi *Ein Blickjét* akarja megszerezni, Eötvös *Végrendeletét* fordíttatja, és így beszél: „Mikor még otthon tanulgattunk,

⁴³⁹ Sótér 1981: 11. Vö. Buday 1925: 342.

⁴⁴⁰ Johnston 1972: 318-319. Johnston egyébként a magyar irodalom korabeli fejleményeit főleg Jókaira figyelmeztetve írja le, igaz, közhelyesen. 347-349. Suttnerhez további irodalom: Laurence 1982. Vö. még Nagy 1987: 346.

⁴⁴¹ Hamann 1984: 10.

húgommal, a nápolyi királynéval, nevelőnk egyszer azt mondta, hogy a legcélszerűbb kormányforma mégis a köztársaság.”⁴⁴²

Az emlékezés többi utalásából Rudolf trónörökös személyes arcképe áll össze. E megjegyzések Jókaija, mint más műveiben is oly sokszor, a maga módján szókimondó és őszinte. Ugyanakkor ez a „maga módján”, ami regényben néha elhallgatás- és szépítésszámba megy, e kényes ügyben és helyzetben más színben tűnik fel: Jókai emlékbeszéde fogalmazásakor alighanem elment a szókimondásban addig a határig, amíg elmehetett.

Ismeretes, volt, hogy a trónörökös pár nem élt jól: „Most megszabadulsz terhes jelenlétemtől” – e szavakkal búcsúzott el Rudolf levélben feleségétől, Stefánia főhercegnőtől.⁴⁴³ Az is köztudott volt, hogy Rudolf a nagy vadászatok alkalmával tobzódásig fajuló mulatozásokban rúgott ki a hámból. Krúdy Gyula, írásai messzelátóján át, szívesen követi a duhaj szórakozások útján ezt az „unatkozó fiatalember”-t, „aki elcsapongott otthonából”.⁴⁴⁴ Elkíséri Bécs külvárosába, ahol „[a] mulatós királyfi bizony eljárógatott a »Zöld hordó«-hoz, a »Dominikánusok«-hoz, a »Víg grinzingi«-hez címzett kis csárdákba”⁴⁴⁵, és beszámol a görgényi nagy medvevadászatról, amelyeken „Rudolf trónörökös tiszteletére ropogós csárdást jártak az öreg medvevadászok, és a bálhoz öltözött hölgyek szó nélkül engedelmeskedtek az udvarmester felhívásának, aki a hölgyeket csak abban az esetben volt hajlandó a tánchoz beereszteni, ha előbb megfosztják vala magukat gondosan összeválogatott ruházatuktól. Legendák...”⁴⁴⁶

E legendákról a szegény feleség, Stefánia is tudott, és meg is írta emlékirataiban, hogy a két trónörökös, azaz Rudolf és a walesi herceg „kiválóan megértették egymást, amennyiben vadászatról vagy szórakozásról volt szó.”⁴⁴⁷ Stefánia a görgényi kalandozásokról is említést tesz.⁴⁴⁸

Jókai e viselt dolgokat nem hallgatja el az emlékbeszédben, csak a hangsúlyt helyezi át esetleg, igaz, akkor jó messzire. Kitér például az említett, hírhedté vált

⁴⁴² Krúdy 1981b: 59.

⁴⁴³ Idézi Bibl 1938: 145.

⁴⁴⁴ Krúdy 1986a: 46.

⁴⁴⁵ Krúdy 1986b: 55.

⁴⁴⁶ Krúdy 1986a: 47.

⁴⁴⁷ Stephanie 1935: 196. Albert walesi hercegről, magyarországi látogatásairól vö.: Fried 2003a: 301. skk.

⁴⁴⁸ Stephanie 1935: 199.

görgényi medvevadászatokra – ám ezzel éppen Rudolf bátorságát emeli ki.⁴⁴⁹ Ugyanilyen tapintattal bár, de utal Rudolf halálának szigorú titokként kezelt körülményeire is. Óvatosan, körülményesen, de megpendíti Jókai, hogy esetleg egy nő, egy szerelem lett volna felelős Rudolf haláláért: „Hátha olyan méreg is van, melyet a szemek isznak meg? A mely előtt még az istenek sem halhatatlanok?”⁴⁵⁰ A hasonlaltal Jókai lényegében már felmenti a trónörökös, de azután formálisan is tagadja a vádat. Két érve van: az egyik Rudolf saját bizalmas vallomása, hogy a mendemondák nem igazak, a másik pedig Stefánia főhercegnő nemes tette, mellyel magára vállalta az *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben* vállalkozásának folytatását. Maga cáfolja tehát ez utóbbi két adalékkal a híreszteléseket, ám e cáfolatok nem perdöntő erejűek.

Jókai bátorságra vall az is, hogy a főhercegnek és császári-királyi atyjának viszonyát aligha ki nem hallható rosszallással jellemzi: „S a szeretet egész cultussá vált a családi körben. [...] Az a kegyteljes viszony, mely a trónörökös és felséges szülői között fennállt, az ősrégi patriarchális szokásokra emlékeztetett.”⁴⁵¹ Alig burkolt vád ez a Rudolfot nyomasztó, tettejét megbénító apai tekintélyre vonatkozóan. A megfogalmazás majdnem ugyanaz, mint az 1886-os cikkben („Még a magas szülői iránti kegyeletos viszonya is a mi régi patriarchális szokásainkkal azonos”⁴⁵²), ám az apró változtatások, és még inkább a családi életben beállt tragikus fordulat egészen más színezetet adnak a mondatoknak.

Mіндеzen személyes vonatkozások fényében a Rudolf pacifizmusára utaló frappáns adalékoknak ezúttal is utána kívánczik a szkeptikus zárómegjegyzés. Jókai beszéde, mint oly sokszor, most is kétértelmű: a Rudolfra vonatkozó értelmező jelző, az „Opfer des Weltfriedens”, a szöveg német kiadásának címében, elsősorban nem azt jelenti, hogy ‘a világbékéért hozott áldozat’, hanem azt, hogy ‘a világbéke áldozata’. A német fordítás autentikus voltához nem férhet szó: a szintén 1889-es impresszumú brosúra-kiadásával⁴⁵³ megegyező mondatokat tartalmazó, ám rövidebb szöveg első részét már az akadémiai emlékülés másnapján, 1889. május 6-án közölte az *Illustriertes*

⁴⁴⁹ Jókai 1898: 5-6.

⁴⁵⁰ I. m., 25.

⁴⁵¹ I. m., 22.

⁴⁵² Jókai 1996: 175.

⁴⁵³ Jókai 1889

*Wiener Extrablatt*⁴⁵⁴, ami a két változat összehangolt előkészítése nélkül aligha lett volna lehetséges. A német cím fényében a „világbéke” nem annyira egy ideális állapotra, hanem sokkal inkább a századforduló Európájának békeéveire utal. Rudolf nem feláldozta magát azért, hogy valami bekövetkezzen, hanem áldozatul esett a fennálló világbéke „harcainak”: a frusztráló tétlenségnek és az unaloműző kicsapongásnak.

Orth János és Rudolf főherceg

Jókai 1872-ben tett először műve hőségé egy Habsburgot, akinek jellemvonásai részben Rudolf trónörökösre is illenek, és e monumentális, enciklopédikus igényű szövegfolyamában, *A jövő század regényében* számos cselekedetét megelőlegezte-megjósolta későbbi barátjának. Harminc évvel később, 1902-ben az agg Jókai rövidke regényt ír, és e szöveg, az *Ahol a pénz nem lsten*, gondolati aspirációiban, szerzőjének „a világmindenséget, jelent, jövőt és múltat illető elveinek utolsó summázatával”⁴⁵⁵ kései, de nem feltétlenül halvány visszfénye a pálya delelőjén írott nagy regénynek. Számos motívum található e déltengeri történetben, amely *A jövő század regényére*, annak elemeire utal vissza. Mindenekelőtt ilyen a társadalomábrázolás: nem egyszerűen minden korábbinál „makacsabb utópia”⁴⁵⁶ e regény, hanem hangütése az utópia és satíra között ingázó kettősségében erőteljes, akárcsak az 1872-es mű. Hasonlatosságok mutatkoznak a világnézetnek, Jókai tételes vallásoktól független Erősz-hitének az explicit kifejtése terén is. Továbbá konkrétan és hangsúlyosan utal vissza Habsburg Árpád regényére a mocsárlecsapolás epizódja, amelyben a szigetlakó ember „a lőport elemi csapások elfordítására használja”⁴⁵⁷, éppen úgy, ahogyan azt az 1872-74-ben írott műben Jókai, naivan, megjósolta. Továbbá a Capitano, nagy monológiájában, éppen ugyancsak a nihilizmusban látja a társadalmat fenyegető legnagyobb veszélyt, mint ahogyan arról a *A jövő század regénye* is, mégpedig egész cselekményében, tanúbizonyságot tesz: „Ki az a haza? A dobszóra felvonuló hadcsapatok? A huzakodó pártok? A munkaképtelen parlamentek? A gyűlöletszító nemzetiségek? Az elégedetlen munkástömegek? Vagy talán az agráriusok és merkantilisták? Vagy talán az egymást

⁴⁵⁴ *Denkrede* 1889

⁴⁵⁵ Szilasi 2000: 138.

⁴⁵⁶ Sötér 1979a: 373.

⁴⁵⁷ JKK 18: 10.

elátkozó vallásfelekezetek? Akik alatt mind mélyen és következetesen ássa aknamunkáját az anarchia, a nihilizmus, a hontagadás és égtagadás hatalmas szelleme?”⁴⁵⁸

A regény főhőse, a Capitano alakjának mintaképét a szakirodalom, teljes joggal, elsősorban és mindenekelőtt Orth Jánosban, azaz János Salvator Habsburg főhercegben találta meg, aki lemondva rangjáról, nem sokkal Rudolf halála után élettársával együtt hajóra szállt, hogy Argentína partjainál odavesszen.⁴⁵⁹ A történetet magát kétségkívül a rebellis főherceg kalandjainak regényes továbbgondolása inspirálta, ám egyes szöveghelyek arról tanúskodnak, hogy Jókai e két rokonnak, Rudolfnak és János Salvatornak a figuráját egymásba játszotta. Oly két rokonét, akik máskülönben kitűnő viszonyban és termékeny munkakapcsolatban álltak egymással: János Salvator főherceg tervezetei hathatósan inspirálták például az *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen* alapgondolatának kiformálódását is.

Jókaihoz hasonlóan Krúdynál is (*Jockey Club*) feltűnik János Szalvátor főherceg alakja. Orth János története benne foglaltatik Krúdy Habsburg-mitológiájában is, de a retorikus felhangok nélkül, egyszerűen mint a rangon alul szerelmes Habsburg figurája: „Ki volt az az Orth János, aki a Vecseraéknál mutatkozó társaságban kísértetléptekkel végigment, hogy hidegsége, hűvössége, emléke meglobbantotta a sztearin gyertyák lángját? Orth tengerészkapitányt bölcsőjében János Szalvátor főhercegnek hívták, de megszerelmesedvén egy Stubl Mici nevű színésznőbe: a házasságkötés előtt lemondott főhercegi rangjáról, és egyszerű tengerészkapitányként nekivágott az életnek, a tengernek, és hajójának mindörökre nyoma veszett... Szerelméért nemcsak vagyonát és rangját áldozta fel, hanem életét is. Orth János nevét többé nem volt szabad kimondani a bécsi udvarnál, de kísértett ő tovább is, minden olyan alkalommal, amikor egy főherceg úgy érezte, hogy valamely szegényleánynál elveszítette a szívét...”⁴⁶⁰ Rudolf is közéjük tartozott, és az apja elé állt: „Azt mondtam neki, hogy Orth János akarok lenni. Azt mondtam neki: hogy engedje meg, hogy mától kezdve Orth Rudolf legyen a nevem...”⁴⁶¹

Amikor Jókai a regény vége felé a szigetlakókat összefoglalóan jellemzi, az a rész mindkettejükre ráillik, Rudolfra is, aki köztudomásúlag nehezen viselte a

⁴⁵⁸ JKK 71: 161-162.

⁴⁵⁹ Bibl 1938: 155.

⁴⁶⁰ Krúdy 1980d: 369-370.

⁴⁶¹ I. m., 376.

gyalogsági főparancsnoki rangjával járó kénytelenségeket és kényelmetlenségeket: „Társadalmi előítéletek áldozatai, kiknek nem volt más megoldás fennhagyva, mint hogy letépjék magukat fényes családfájukról, s a letört ágat eldobva maguktól, az ismeretlenség ősvilágába temetkezzenek. Érzékeny idealisták, akiket elkeserített a politikai, diplomáciai, udvari, katonai körök ridegsége. S akiket hidegen hagyott a népszónokok lángolása, akik az egész társadalmi törvényt, életet, szokást meggyűlölték, akiknek rossz mindaz, ami a nagyvilág előtt jó.”⁴⁶²

Egyértelműen Rudolfra utal viszont az a jelenet, amelynek során Capitano az 1899-ben meggyilkolt Erzsébet királyné halálhíréről értesül, és oly mértékű érzelmkitörésre ragadtatja magát, amely azt sejteti: a Capitano Erzsébetben olyasvalakit vesztett el, akit rendkívüli módon szeretett:

„– Volt a magyar nemzetnek egy élő szentje: egy mártírnő. Erzsébet királyné; kinek szívét annyi sorscsapás érte, s ki azokat mind hős lélekkel viselte.

– *Volt?* – kérdé megdöbbenve a Capitano. [...]

– Fájdalom, „volt”. [...] [M]ikor Genfben a gőzhajóhoz ment, egy örvöngő anarchista megrohanta, s azt a nemes szívet átverte törével.

A Capitano felordított, mint egy halálra sebzett vad. S két kezét arcára csapta: sírt.”⁴⁶³

A titkot azonban nem fedi fel Jókai egészen, mint ahogyan nem fedte fel akadémiai emlékbeszédében Rudolf halálának titkát sem. Ám e titokra az *Ahol a pénz nem Isten* ismételten céloz, amikor harmincévesnek mondja Donnát, a Capitano élettársát.⁴⁶⁴ A történet cselekményideje a megírásé, azaz 1902: Vetsera Mary, akit a kortársak Rudolf végzetes szerelmének lenni gyanítottak, 17 évesen halt meg 1889-ben.

Az Erzsébet királyné halálára reagáló Jókai-mű párja lehet az a Rebreanu-kézirat, amelyre Gáldi László hívja fel a figyelmet: Rebreanu mint magyar hadnagy magyar nyelvű, kiadatlan, 1905-1907 tájára datált drámájában „ez olasz anarchista, Grazzini szervezkedik s a király elleni merényletet másnapra tervezi, amikor Ferenc József a kis vidéki városba látogat.”⁴⁶⁵ Gáldi megjegyzése szerint „Rebreanu

⁴⁶² JKK 71: 145.

⁴⁶³ I. m., 144.

⁴⁶⁴ I. m., 28.

⁴⁶⁵ Gáldi 1969: 51.

valószínűleg az Erzsébet királynő életét kioltó olasz Lucchenire gondolt, amikor itt is olasz anarchistát szerepeltet.”⁴⁶⁶

Korábban már esett szó arról, hogy Rudolf halálával azonnal megindult személye körül a legendaképződés. A legendák veleje egyetlen rövid mondatban összefoglalható: „Rudolf él”.⁴⁶⁷ Ebben az esetben a Rudolf-öngyilkosság naív hermeneutikája kapcsán legalábbis kettős nézőpontról beszélhetünk, és a Rudolf mítikus továbbéléséről kialakuló hagyomány ellenpontozza azt a másik lehetséges közösségi értelmezést, amely Szilasi László megfogalmazása szerint a birodalom hamaros hanyatlása felé mutat előjelként: „A mayerlingi történetek kétségtelenül értelmezés után kiáltanak. Az 50 millió alattvaló meghallója lett a tények kiáltásának, és megdöbbenően rövid idő alatt el is végezte az interpretáció közös munkáját. Az allegorikus, morális és anagogikus jelentések harcából végül is, úgy tűnik, az első került ki győztesen: a mayerlingi mítosz (főlölegessé téve ezzel minden egyéb magyarázatot) a birodalom halálvágyának allegóriájává stilizálta a fiatal emberpár megindítóan érzelmes halálát.”⁴⁶⁸

Jókai tehát ezekkel a nem túl nehezen azonosítható utalásokkal, amelyeket az *Ahol a pénz nem Isten* szövegében elhelyezett, maga is a Rudolf-mítoszhoz kapcsolódik: ami azért is érdekes, mert az egyházzal szembeni kritikája és szatírája ily módon nem csupán a korabeli magyar egyházpolitikai vitákkal hozható összefüggésbe, hanem a Rudolf-legenda azon ágával is, amelyek bizonyos katolikus köröket, a Jézus Társaságot és a Vatikánt akarták a trónörökös halála kapcsán rossz hírbe keverni.⁴⁶⁹

Rudolf trónörökös alakja, amint az utalások látni engedték, Krúdy regényeiben él tovább a magyar Monarchia-irodalomban. Ezek a megidézések, ha jobban meggondoljuk, a szürreálisba hajlanak. Krúdynál Jókai famulusává válik a trónörökös *Jókai barátja, a boldogtalan Rudolf királyfi* című írásában: „[Rudolf] Ellátogatott az öreg Jókaihoz, a Bajza utcába, hogy a hangját hallgassa”.⁴⁷⁰ A *Kronprinzenwerket* pedig abszurd utalásban említi emg: „Rudolf, a trónörökös Jókai Mórnál az *Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és Képpen* című füzetes-vállalat szerkesztőjénél munka végett

⁴⁶⁶ I. m., 51., 82. sz. j.

⁴⁶⁷ Franzel 1973: 71. A Rudolf-mítoszhoz vö. Gerő 1993: 383. skk.

⁴⁶⁸ Szilasi 1991: 705.

⁴⁶⁹ Franzel 1973: 71.

⁴⁷⁰ Krúdy 1986a: 50.

jelentkezett.”⁴⁷¹ Nemcsak Krúdy, hanem regényhősei is témává emelik Rudolfot: Rezeda Kázmérnak van ugyanis egy regényterve: „Rudolf királyfi megjelenése Észak-Magyarországon”.⁴⁷² Rezeda Kázmér barátnőjének neve Krónprinc Irma az *Őszi utazások...*-ban. Krúdynál Rudolf, Bécs Rezsőben, polgári *Doppelgängerre* lel.

Jókai számára ő volt a legfontosabb Habsburg, ám Krúdynál Erzsébet királyné és Ferenc József sokkal izgalmasabb alakokká bontakoztak ki. A *Nagy kópéban* Alvinczi siratja el Rudolfot: „Alvinczi, mint hű kiráлыпárti, a mayerlingi katasztrófa óta nem fogadott vendéget ebben a házban. Aludtak a szobák. Alvinczi gyászolta Rudolfot. A szalon egyik asztalán ugyanis Rudolf saját kezűleg aláírt arcképe állott, amelyet Alvinczi egy vadászon emlékül kapott a trónörököstől. Az ezredesi egyenruhába öltözött szőke férfiú most már örökké kihunyt szemmel nézett az elhomályosított szobába. A régi királyság utolsó nagy regényese, a szerelmében tragikus halált lelt koronaherceg: úgy ment el a Monarchiából, mint az utolsó habsburgi lovag, a második József császárok, Miksa császárok, Orth Jánosok utóda. A pesti pékek még sütötték darab ideig a Stefánia-kifliket, majd azok is kimentek a divatból.”⁴⁷³

⁴⁷¹ Krúdy 1986a: 51.

⁴⁷² Idézi Fábri 1978: 145.

⁴⁷³ Krúdy 1977b: 362.

3. Századvég

A „századvégi” Jókai: a problémafelvetés minden jel szerint Csáth Géza érdeme. Fried István utal arra, hogy Csáth Géza megállapítása értelmében Jókai „[r]eálisabb, finomabban részletező és mélyebben látó reális analitikus Flaubert-nél.» Csáth másutt (is) Jókait Flaubert – és Tolsztoj – fölé emeli, és ez lehetne akár egy excentrikus személy még excentrikusabb véleménye. Ám az előbb idézett megállapítást Csáth az *Enyim, tied, övé* rövid elemzésével igazolja, a regény pszichológiáját kiemelve. Másutt a Jókai-művek szexualitásáról emlékezik meg, a »szokatlan s pompás erotiká«-ról. E szempont legalább olyan fontos Csáth Géza, mint Jókai miatt. Csáth egyike az elsőnek, aki fölfedezi, hogy Jókai regényei egyáltalában nem oly ártatlan, hamvas írások, mint amilyeneknek sokáig sokan hitték és olvasták. A pszichoanalízis iránt érdeklődő Csáth nem Jókai személyiségében, hanem a művekben látja azt a föltárandót, amely prózaepikai fordulatként értelmezhető.⁴⁷⁴ Valóban: Csáth először ad ilyenén látteleket Jókairól, amely Vas István vagy Bori Imre értelmezéseit előlegzi meg, és egyben arra is utal, hogy tudja, ezzel járatlan utakra lépett: „Buja, szomjas, különc. Ő már megérzi és kedveli a másik előkelőbb női típust is, a bestiát, és az összes női típusokat. Gondoljunk a tengerszemű hölgyre, vagy a szép Anyalkéra, vagy a *Sárga rózsza* hősnőjére, erre a hortobágyi Carmenre. Érdekes, hogy Mikszáth Jókairól írt könyvében ezt a tényt egészen figyelmen kívül hagyta, és nem látja meg soraiban ezt a mágikus, különös erotikát sem.”⁴⁷⁵

Csáthot követően Halász Gábor érinti a kérdést annyiban, hogy egyáltalában helyet ad a számára a századvégi irodalmi tablójában.⁴⁷⁶ Máraitól idegen, de Mikszáthtól is, Krúdytól is, Jókainak ez a portréja.

A *fin de siècle* Bécs világa áll az alább következő vizsgálatok háttérében, amaz intellektuális „televény”, amelyben a századvég Jókaijának művészete, vagy legalább annak számos hajtása, gyökerezik. A korszak sajátosságai magát Jókait is foglalkoztatták: Pomogáts Béla hívja fel a figyelmet Zsigmond Ferenc nyomán Jókai *A milieu du siècle* és a *fin de siècle* című írására.⁴⁷⁷ A jelen értekezés tisztában van

⁴⁷⁴ Fried 2003: 60.

⁴⁷⁵ Csáth 1977x: 418.

⁴⁷⁶ Halász 1977*: 352-353.

⁴⁷⁷ Pomogáts 2000: 742-743.

azzal, hogy a klisék elvetése a tudományos párbeszéd kibővülésével újabb kliséket generál: Schorske műve után „sokan érezhették úgy, hogy a korábbi közkedvelt klisék (keringők, operettek, Sissy-legendárium stb.) mellett kialakult egy intellektuálisabb fogyasztásra alkalmas »Bécs 1900« sztereotípa is, amelyhez a kritikusabb szemlélők egyre növekvő türelmetlenséggel viszonyultak.”⁴⁷⁸ Mégis a jelen vizsgálatok között fel kell mutatni Jókai illeszkedését ehhez a beszédmódhoz a további elemzések érdekében.

Claudio Magris, aki *A Habsburg-mítosz* című munkájával részben irányt szabott az efféle kutatásoknak, megérdemli a hosszabb idézetet: „Zweigtől Werfelig, Rothtól Csokorig, Musiltól Dodererig számos író idézte fel kimondva-kimondatlanul a Monarchia kultúrájának légkörét, jellegzetességeit. Nem tematikai rokonságról van szó, mely műveik hasonló motívumain és tartalmán alapuló külsőleges jegyek révén köti össze az alkotókat, hanem meghatározott kulturális televénnyről, a költői inspiráció sajátos hangjának és kifejezésmódjának táplálójáról”.⁴⁷⁹ A századvég magyar és osztrák kulturális-civilizációs közegének feltárását célzó módszerek bevonását a Jókai-kutatásba már csak azon tény is igazolhatja, hogy az utóbbi évtizedekben ugrásszerűen gyarapodott az idevágó irodalom Ausztriában. A Jókai-portrékhoz, amint azt Szilasi László meggyőzően megmutatta, ez ideig jobbára mégis egyetlen kulturális kontextus szolgált alapul: önnön életrajza és önnön írói világa, különösen az 1849-ig terjedő korszak⁴⁸⁰.

A dualizmus kori osztrák kulturális paradigma megalkotása elsődlegesen nem osztrák kutatóknak, hanem kívülálló kutatóknak (természetesen: személyes identitásuk történeti nyomait is kereső kívülállóknak) köszönhető (Kann, Magris, Schorske) – más kérdés, hogy az osztrák kultúrtudomány és filozófiatörténet adoptálta e leírás-kísérleteket, melyek készen kínáltak bizonyos javaslatokat az osztrák identitás önmeghatározására. Ám az újabb munkákban, talán éppen emez utólagosan felismert tétek miatt, mindenesetre előszeretettel hagyják figyelmen kívül a keleti birodalomfél kulturális folyamatait.

Nem egyszerűen arról a szándékról van tehát szó, hogy elhelyezzük Jókait egy már elkészült, tán túlonként is világos kontúrokkal rendelkező keretbe, bevezessük egy jól összeszokott társaságba. Jókai bevezetésével vagy visszavcetetésével az osztrák

⁴⁷⁸ Szívós 2001: 225.

⁴⁷⁹ Magris 1988a: 8., 1988b: 7.

⁴⁸⁰ Szilasi 2000: 34.

kulturális vagy irodalmi kontextusba, nyilván e hagyomány is módosulni fog némiképp. Egyébként különös, hogy emez osztrák-magyar irodalom tárgyalásaiból Jókai általában kimarad – annál különösebb, hiszen fordításokon keresztül, színházi szerzőként, Rudolf trónörökös társszerkesztő-munkatársaként igenis erőteljesen jelen volt a korabeli köztudatban.

Az osztrák kontextus vizsgálata ez esetben nem párhuzamokat keres, nem hatások vagy kölcsönhatások után kutat, hanem azon közös előfeltételeket, közeget vizsgálja, amelyek bizonyos jelenségeket hasonlóvá tesznek, s amelyek Jókai munkásságának egyes elemeit az osztrák századvég irodalmával rokonítják. Mindebből az is következik, hogy Ausztria-Magyarország kultúrtörténetére tekintve a jelen értekezés is azt a felfogást képviseli, amely számára módszertanilag lehetségesnek tűnik, hogy a kulturális folyamatok jelei-jelenségei mögött felfedezzen és leírjon általánosabb és alapvetőbb, a tudományos gondolkodás számára megragadható lényegi tendenciákat. A módszertani álláspont megnevezéséhez, Vajda György Mihály nyomán, akár mi is élhetünk a kölcsönterminussal: az „Osztrák-Magyar Monarchia fenomenológiája”.⁴⁸¹

Ám mielőtt továbbhaladnánk, célszerűnek tűnik néhány megjegyzést tenni a terminológiával kapcsolatban.

A naturalizmus-vita

Ami a jelen vizsgálódások hazai előzményeit illeti, Jókai művészetével kapcsolatban sokan és sokféleképpen leírták már a ‘századvég’ szót, ám e szerzők között még a szó jelentését illetően sem mutatkozik egyetértés. Sőtér István 1941-ben megjelent könyvében amellett érvel, hogy Jókai, mintegy beférkőzött ellenlábasként, a saját eszközeivel igyekszik a századvég irodalmi ízlését rossz hírbe keverni. „Jókai szembe akar szállni a századvégi ízléssel, ezért saját területén keresi föl azt s – dacból vagy alkalmazkodásból – társadalmi regényeket kezd írni”, illetve, amint a folytatás mondja, „Jókai aligha sejtette, hogy ezzel a régi önmagától való eltávolodással az annyi keserőséggel bíralt századvégi ízlésnek tesz engedményeket”.⁴⁸² A tézist kísérő mellékes utalások alapján, miszerint Jókai keserűen kritizálja ezen irányzatot, és

⁴⁸¹ Vajda 1998

⁴⁸² Sőtér 1979a: 377.

miszerint társadalmi regények írásával próbálja azt kikezdeni, aligha lehet kétséges, hogy Sötér 'századvég' szón a Zola-féle naturalizmust érti, amellyel kapcsolatban Jókai ama sokat idézett különös kifakadásra ragadtatta magát *Utazás egy sírdomb körül* (1886) című könyvében. „A kritikátörténet paradoxona”, utal egy utóéletbeli sajátosságra Fried István, „hogyan Jókainak a naturalizmussal szemben megfogalmazott nézeteit részint a kortársi, részint a valláserkölcsei alapon álló kritika visszafordította Jókaira; részint Gyulai Pál és Péterfy Jenő Jókai-értékeléseit akképpen írta át, hogy a morális megrovás hangjai erősödjenek föl.”⁴⁸³

A társadalmi regények, amelyekről Sötérnél szó van, minden bizonnyal az *Asszonyt kísér – Istent kísért* (1881) és a *Gazdag szegények* (1890):

„Hát miért volnék én idealista? S miért volnának realisták csak azok, akik Balzac és Zola iskolájához tartoznak. [...] Hát csak a korcsmai dulakodás képe jogosult faj; a csatatér leírása már nem az? A részeg, a kéjenc a valódi emberalak? A hős, a mártír már csak képzelet? A városok szennye, a kloakák förtelme, a lebujszók maszatja csak a realizmus? A virágos mező, a háborgó tenger, a falusi magány már csak idealizmus? A kéjvágy, az állati ösztön a valódi emberi attribútum; az erény, a hűség csak tettetett külmáz? Minden asszony, leány, ifja, véne, szépe, rútja veszendő és csendő, csak a kísértés, a csáb alkalmi jöjjön eléje?”⁴⁸⁴ E megfogalmazás is mutatja, hogy a Jókai körül kibontakozott realizmus-vita részben terminológiai probléma. Még egyértelműbben megmutatkozik ez a *Tégy jót* című 1895-ös regényben, amelyben Dobokay Alasztor a realizmusnak nevezett biológiai determinizmus karikatúrafigura módjára elrajzolt képviselője.

Bori Imre egész tanulmányt szentelt Jókai és a századvég viszonya vizsgálatának. 'Századvég' a számára a felszabaduló erotikát jelenti, és a *fin de siècle* komplex kultúrájából csak ezt az egy szegmenset tárgyalja, s azt is némiképp egyoldalúan: a korabeli pszichológia állására utalva amellettt érvel, hogy Jókai a domináns nők felé vonzódott: „A freudizmus nyilván hálás témát talált volna az írói vonzalmat szembesítve a regények nőalakjaival, bebizonyítva, hogy ebben a hősnőválasztásban Jókai sajátos aberrációja tükröződik: azé, aki azt akarja, hogy a nő uralkodjék felette.”⁴⁸⁵ Buday Dezső pontosítása szerint „[g]yengéd, de mindenütt fel-

⁴⁸³ Fried 2003c: 172.

⁴⁸⁴ Jókai 1995: 166-167.

⁴⁸⁵ Bori 1981: 94.

felcsillanó láberotikum és enyhe módon, szemérmes formában jelentkező tudatalatti mazochizmus jellemzik ezt a kifinomultságot.”⁴⁸⁶ Sajátos kivetítőjeként és magyar irodalmi ábrázolójaként, tehetjük hozzá, a századvégi férfi félelmeinek, amelyeket a „modern, öntudatos, önálló nő”⁴⁸⁷ társadalmi megjelenése, egyenjogúsági igénye kiváltott.

Mindazonáltal Bori Imre nem említi az osztrák kontextust, és azt sem, hogy Freud maga is az osztrák századvég terméke volt. Sőt, Bori századvég-felfogása némiképp a 19. század fordulójának reális történeti idejétől is elszakad: „Általánosságban pedig Jókai XVIII. százada mutatja az erkölcsi szférának azt a képét, amely annyira a „fin de siècle” is volt.”⁴⁸⁸ Összességében a *Jókai és a századvég* című tanulmány szerzője valamiféle meghasonlott viszonyt vél felfedezni író és kora között: „A »fin de siècle«-hez Jókai viszonya természetesen közel sem egyértelmű: az elfogadás és tagadás motívumai fonódnak össze benne, s nyilvánvalóan meg lehet különböztetni Jókainak, az embernek szubjektív viszonyulását Jókainak, a művésznak objektívabb álláspontjától”.⁴⁸⁹ Ezt talán úgy kell értenünk, hogy Jókai még jobban vonzódott az erotikához, mint amennyire azt műveiben látni engedte.

Barta János a vitalizmus problémája felől közelíti meg a kérdést, és miután plasztikus, jól megragadott leírását adja Jókai organikus szöveg-ornamentikájának, a kérdést indoklás nélkül leválasztja a századvég művészetének jellemző jegyeiről: „A központ, a legmélyebb gyökér és forrás a romantizált, valósággal mitikus szintre emelt élet- és természetélmény, az életnek és a természetnek elemi, produktív erő, dinamikus, alakokat teremtő és válogató áradás gyanánt való átélése. Nem az alkotó, a szerző személyes vitalitásáról van itt szó, amely maga a jelek szerint nem lehetett túl nagy sodrású; nem is a századvég vak, irracionális, gyönyörbe vagy kínba sodró életlendülete ez”.⁴⁹⁰

E vázlatos szakirodalmi áttekintéshez már e helyütt egy megjegyzés kívánczik, hogy jobban megérthessük Jókai Bécshez kapcsolódó századvégi erotikájának jellegzetességeit. Nem pusztán arról van szó, hogy e szerzők ugyanarról beszélnek, csak más terminológiával, és mi is ugyanerről beszélünk, csupáncsak Párizs helyett

⁴⁸⁶ Buday 1925: 340.

⁴⁸⁷ Pinsent 1989: 184.

⁴⁸⁸ Bori 1981: 89.

⁴⁸⁹ I. m., 88.

⁴⁹⁰ Barta 1975: 273.

Bécsre cserélnénk a háttérdiszleteket, keletre eltolva a Sötér István javasolta kontextust két országhatárral. A századvégi francia naturalizmus és a *fin de siècle* osztrák irodalmi erotika között különbséget kell tenni, mert más a természetük, más Jókai-művekben hatnak, és e művek, jellemző módon, máshol is játszódnak. Az előbbit adaptálja a magyar viszonyokra (bár olykor, mint az 1889-es *A lélekidomárban*, visszavezeti a cselekményt a szülőföldre), míg az utóbbit meghagyja eredeti közegében. Más műfaji kísérletekről van szó, más és más regényekben.

Ha formulába szeretnénk önteni a különbséget, talán azt mondhatnánk, hogy míg a franciák esetében Jókai kölcsönöz valamit hazai használatra, hazai témájú regényekhez egy olyan kulturális közegből, ahová nem volt lehetséges számára az átlépés, addig Bécs esetében Jókai maga lép át az idegen kulturális közegbe regénytémáinak, -epizódjainak Bécsbe való transzponálásával, és ez utóbbi esetben a módszer vagy a világlátás elkölcsönzése és hazai környezetbe való illesztése nem tűnt számára vonzónak vagy járhatónak.

Jókai, az író, tisztában van vele, hogy különbség van naturalizmus és úgynevezett lélektani naturalizmus között. Az előbbi egy másik világ bugyraival ellenpontozza és kritizálja a filiszter életformát; az utóbbi e filiszter életforma bugyraiba tekint bele. Mintha ezt a különbséget tudatosítaná a *De kár megvénülni!* (1896) következő passzusa: „Hja, a francia regényírónak jó a dolga. Számára nyitva áll a »félvilág«. Az osztrigát eszik, s pezsgőt iszik. – De a magyar regényíró kénytelen a tisztességes emberek számára írni; mert ezekből telik ki a publikum. – Aztán eszik pörköltet, és iszik vinkót. De azért is ezer hála! S végtére is nagy kérdés, hogy nem jobb-e a malacság villával a tányérbul élvezve, mint könyvből falva? – Én az előbbit szeretem.”⁴⁹¹

Ugyanakkor Jókainak az a teoretikus jellegű eszmefuttatása, amit az *Utazás egy sírdomb körül* című regényéből az imént idéztünk, a maga konfúz voltában némiképp félrevezető. A századvég osztrák kultúrájában nem arról van szó, hogy az életnek két „fele” van: korcsma vagy csatatér, részeg vagy hős, kéjenc vagy mártír, városok szennye vagy virágos mező, kloakák förtelme vagy háborgó tenger, lebujok maszatja vagy falusi magány – s a „realista” csak az előbbit, míg az „idealista” csak az utóbbit látná meg. Inkább arról van szó, hogy az egyetlen életvilág, a polgári társadalom milyen színben tűnik fel előttünk: hol ilyenben, hol olyanban. Erre pedig, a megelőző

⁴⁹¹ JKK 62: 83-84.

megállapításokkal némiképp össze nem férően, szintén utal Jókai az *Utazás...*-ban, amikor különbséget tesz, úgymond, „valódi emberi attribútum” és „tettetett külmez” között.

A paradigmátikus mozzanatnál, az erotikánál maradva, a Monarchia világát visszaidéző osztrák író (Stefan Zweig) számára a korabeli életvilág kettőssége homlokzat és pince ellentétének épület-metaforájában ragadható meg: „A kor erotikus életszférájának általános színtere mégis a bordélyház maradt: házasságon kívüli nemi partnert a prostituáltak közül választott a századvégi férfi; a prostitúció ott zajlott mintegy a világ alagsorában vagy pincéiben, miközben makulátlanul ott csillogott felette a polgári társadalom pompázatos építménye”.⁴⁹² Az Ausztriával foglalkozó jelenkori kultúrtörténész számára a sajtótermékek színe és visszája, vezércikkek és apróhirdetések világképi kontrasztja utal e meghasonlásra. A *Wiener Illustrirtes Extrablatt* – amelyben Jókai is publikált – leleplezéseit illegális kuplerájokról, hirdetéseit orvosi szolgáltatásokról és segédeszközökről nap mint nap közölte.⁴⁹³ Karl Kraus monográfiája, Edward E. Timms pedig így összegzi a maga sajtószemléjét: „Ritkaság, hogy az intézményesített promiszkuitás ilyen nyíltan együtt éljen a polgári erkölcs és a vallásos engedelmisség jegyeivel”.⁴⁹⁴ Az Ady Endre által is egyetértően hivatkozott (*A varróleányok*), drámában (*Műhelyben*) megidézett August Bebelben számadatokkal és lábjegyzetekkel felszerelkezett teoretikusát is megtalálta az élet és az irodalom e jelensége: „A polgári társadalomban a házasság a nemi élet egyik oldala, a prostitúció – a másik. [...] A prostitúció tehát a polgári társadalomban szükségszerű társadalmi intézmény, éppen úgy, mint a rendőrség, az állandó hadsereg, az egyház, a magánvállalkozás.”⁴⁹⁵

A francia naturalizmusban nincsen meg az egymásnak ellentmondó, ám mégis egyaránt érvényes nézőpontok egymás mellett élése. Minden fennkölt dolog hamis, csupáncsak arra szolgál, hogy az ember sötétebb oldalára utaljon rá: „A gáz vakító fényében, e fakó, csupasz teremben, melyből a fogyatékos empire stílusú díszítés templomcsarnokot hamisított, óriási sárga plakátok virítottak, ökölnyi fekete betűkkel, mind a Nana nevét kiabálta.”⁴⁹⁶

⁴⁹² Zweig 1981: 83.

⁴⁹³ Pronay-Strasser 1986

⁴⁹⁴ Timms 1986: 29.

⁴⁹⁵ Bebel 1976: 147.

⁴⁹⁶ Zola 1972: 9.

Amíg a naturalizmus nézőpontja értelmében az egyén ösztönei társadalmi problémákra utalnak, abban gyökereznek, és e vetületük miatt tárgyai az irodalmi ábrázolásnak, addig a századvégi osztrák irodalomban a társadalom frusztrációja is az egyén problémáira mutat rá. A francia naturalizmus e sajátosságát láttatja az a bizonyos újságcikk Zola *Nanájában*, amelyben tükröződve és emblematikusan megismétlődik a főhősnő története: „Fauchery cikke, *Az arany légy* egy lány történetét adta elő, ki négy-öt részeges nemzedéktől származott. Vérért megfertőzte az átöröklött nyomor és iszákosság, ami nála asszonyi vágyai túltengésében mutatkozott meg. Valamelyik külvárosban sarjadt, Párizs kövezetén; nagy, szép, délceg növésű, mint valami trágyadombon nőtt virág, s megbosszulja a koldusokat, az elhagyottakat, kiktől származott.”⁴⁹⁷

Ezzel szemben az első művészi igénnyel megírt, vagy legalábbis effélének kikiáltott osztrák pornográf regény (melynek szerzőségét a korabeli közvélemény sokáig Arthur Schnitzlernek tulajdonította, mígnem az Felix Saltenre hárította át emez érdemet⁴⁹⁸), Josefina Mutzenbacher emlékiratai hősnőjétől mi sem áll távolabb, mint hogy valamiképpen „megbosszulja” a társadalmi igazságtalanságokat. Josefina békésen és szorgalmasan gyűjtögette a maga kis vagyonkáját (ennyiben története, Nanáéhoz hasonlóan, a társadalmi felemelkedés egy példája): ám nem az a fontos, hogy 30 ezer fizető vendége bizonyára a korabeli Monarchia társadalmának reprezentatív mintáját adná ki, s ily módon a társadalomkritika alkotói segédeszköze lehetne. Salten számára a lényeges az, ami *közös* és egyúttal *személyes* e legkülönbféle társadalmi helyzetben levő emberekben: a vásárolt öröme rájárni kényszerülő, frusztrált férfinyomorúság. Amely nyomorúság, s ezt az alábbiakban következő rövid áttekintés is megmutathatja, nem független azoktól a szenvedésektől, amelyet a kettős Monarchia erkölcsi közmegegyezése a nőkre kirótt. Ám előtte engedjünk meg még egy kitérőt az összehasonlítás módszereiről.

Jókai az osztrák irodalmi közegben

Jókai és az osztrák *fin de siècle* viszonyát hatástörténetileg vizsgálni meglehetősen nehéz, és a jelen munka keretein belül aligha elvégezhető, mert

⁴⁹⁷ I. m., 225.

⁴⁹⁸ Schnick–Gorzny 1984: 244., Wagner 1982: 9., Pollak 1984: 186.

alapkutatásokat igénylő feladat volna. Jóllehet a Jókai-kutatók nem értenek egyet Mikszáthtal, aki „a valóságosnál ösztönösebbé, szellemileg igénytelenebbé alakítja hőseit, mintegy eltörli a háta mögül a könyvespolcokat meg az intellektuális környezetet”⁴⁹⁹, Jókainak a kortárs irodalomhoz való viszonyának feltárásával még nem foglalkozott behatóbban – forrásaival, a kritikai kiadás keretében igen. Általánosságban mozgó megállapításokkal rendelkezünk, melyek szerint Jókai „általában nemigen érdeklődött a hazai meg külföldi kortársak munkássága után”.⁵⁰⁰ Ami osztrák irodalmi kortársait illeti, Nagy Miklós azon a véleményen van, hogy jóllehet a századvégen Jókai igenis benne volt bécsi kollégáinak látóterében, „[f]ölösleges és hazug udvariaskodás lenne viszonzásul azt bizonygatni, hogy Jókait különösebben foglalkoztatta az osztrák regény vagy líra”.⁵⁰¹ S annak is, amit a kezébe vett, „többsége nem friss dátumú, hanem egy emberöltővel korábban keletkezett”.⁵⁰² Némiképp más a helyzet a bécsi színházi élettel, amelynek eleveenségébe szerzőként is, és felesége, Laborfalvi Róza színésznő szereplései révén is bekapcsolódott.⁵⁰³ A jelen munka e tekintetben nem érzi magát illetékesnek: annál kevésbé, mert Moritz Csáky nemrégiben körültekintő kontextuális elemzését nyújtotta *A cigánybáró* operettfeldolgozásának *Az operett ideológiája és a bécsi modernség* című munkájában.⁵⁰⁴

Párhuzamok vannak, hasonlóságok, még inkább a közös kulturális talajból kisarjadó hasonló képződmények. Jókainak és a bécsi századvégnek a viszonyát vizsgálva meglehetősen nehéz feladat volna hatástörténeti újdonságokkal szolgálni: mindössze azt kívánjuk megmutatni, mégpedig a korszak kulturális sajátosságait vizsgáló szakirodalomra, illetve irodalmi szövegekre támaszkodva, hogy a kései Jókai művei számára érvényes kontextus lehet a k. u. k. Bécs és annak kultúrája. Jókai nem irodalmi ízlést másolt, hanem érzékenyen reagált azokra a civilizációs fejleményekre, amelyek a kettős Monarchiában végbementek. Ezen összevetések nyomán Jókai művei gyakran meglepően modern színben, úttörő szerepben tűnnek fel. Úgy véljük, határozottabban lehet érvelni ezen kontextus mellett, mint azon tézis mellett, hogy a

⁴⁹⁹ Nagy 1975: 205.

⁵⁰⁰ I. m., 203.

⁵⁰¹ Nagy 1987d: 346.

⁵⁰² I. m., 347.

⁵⁰³ I. m., 347. skk.

⁵⁰⁴ Csáky 1999: 67. skk.

kései Jókai szövegei irodalmi példák, „a lektúrré vált szentimentalizmus motívumkincséből”⁵⁰⁵ táplálkoznak.

Birodalmi küldetés és századvégi kultúra

Az osztrák birodalom mint egység elsősorban mint eszmei-kulturális egység ragadható meg. Ezért abból a fogalomból indulunk ki alább következő reflexióink során, amely ezt az egységet emblematikusan ragadja meg: a *Gesamtstaatsidee* fogalmából. Az osztrák birodalom egyik vezéreszméjének tekinthető, úgynevezett összbirodalmi gondolat történetével és mibenlétével számos mű foglalkozott mind régebben, mind az utóbbi időszakban. E gondolat értelmében a Habsburg-birodalom fennállása nem a véletlennek köszönhető, hanem szükségszerűség: a birodalomnak többszörös küldetése van Európában, amely nem egyéb, mint az erőegyensúly megőrzése, az orosz veszély elhárítása és a Kelet-Nyugat közötti kultúrmissziós szerep. Mindennek személyes megtestesítője: az uralkodó. Ez a Mária Terézia korától formálódó, a publicisztikában és az államrezonban is jelen levő gondolatkör a *Vormärz* idején normatív tartalommal telítődött. František Palacký, Joseph Alexander Helfert, Karl Möring vagy akár Eötvös József és mások számára az összbirodalmi gondolat ugyanúgy vágyott és ideális célképzetet jelentett, mint a vele harmóniában összekapcsolni kívánt nemzeti gondolat. Később azonban mind inkább nyilvánvalóvá vált a közvélemény számára, hogy „[a] Habsburgok közép-európai elhivatottsága mindazonáltal, legalábbis részben, csak ideológiai pótlék, kiút az osztrák politika németországi kudarcaiból.”⁵⁰⁶

1867 avagy még inkább 1871, a cseh politikai emancipációs törekvések kudarca után eltűnt a lehetőségek tárházából a föderalisztikus gondolat, amely ilyen vagy olyan formában, e normatív ideológia háttérében állt, Ausztria „súlyegyen”-küldetését pedig még korábban illuzórikussá tették az európai politika változásai. Mindennek következményeképpen Ausztria gondolata a századvég értelmisége számára célképzetből a nosztalgia tárgyává vált, és ez az értelmiség a *Gesamtstaatsidee*-t mint valóra nem vált álom emlékéket őrizte. „Különböző történelmi elemek játszanak közre e mítoszban: a Habsburg-birodalom német-kelet-európai funkciója, Kelet-Európa

⁵⁰⁵ Nagy 1987a: 129.

⁵⁰⁶ Magris 1992: 27.

kulturális kolonializációja [...] és valamiféle őszinte, ám lényegében beteljesületlen vágy a nemzetek feletti harmóniára”.⁵⁰⁷

A birodalom értelmisége pedig elfogadta ezt, és segített fenntartani azt az állapotot, melyben Ausztria „a szép látszat birodalmá”-vá⁵⁰⁸ vált. S valóban: bármennyire éles szatírája is *A jövő század regénye* vagy az *Ahol a pénz nem Isten* a fennálló Habsburg-viszonyoknak, ezek a szatírák egyben utópiák is maradnak, s ami ennél fontosabb: *Habsburg-utópiák*. Ha Jókaira valóban áll, hogy „a magyar nemzeti függetlenség eszméjét sohasem adta fel”⁵⁰⁹, akkor miért nem állít elének utópiáiban egy független Magyarországot? Lord Acton írja, hogy minden utópia azért állítja vágyott színbe a jövőt, hogy propagandát csináljon valami jelenlevőnek. Ez a jelenlevő pedig ekkor már nem volt egyéb, mint a nemzetek felett álló uralkodóház a maga katonai és polgári intézményeivel: a k. u. k. hadsereggel és a bürokráciával. A birodalom írói az elveszett eszményt az irracionálisban őrizték meg, nevezzük azt akár a „hazugságok végtelen hálójá”-nak avagy „végtelen giccs-tényállás”-nak⁵¹⁰, akár pedig mítosznak. Jóllehet ma már rendelkezünk az osztrák filozófiatörténet olyas tipológiájával Rudolf Hallernek és munkatársainak, köztük Nyíri Kristófnak műveiben, amely a speciális osztrák szellemi fejlődés filozófiai alapzatát az európai racionális tradíciótól Leibniznél elkanyarodó, és a klasszikus német filozófia fejleményeit megkerülve Wittgenstein miszticizmusában véget érő sajátos ágként írja le⁵¹¹, irodalomtörténeti tanulmányról lévén szó hadd hivatkozzam egy festményre, amely jelzi Ausztria távolságát a 19. század uralkodó racionalizmusától. Gustav Klimt *Filozófia* című, azóta megsemmisült allegorikus festményével, amelyet akadémiai körök megrendelésére festett, úgymond Sármány Ilona művészettörténész, „az emberi haladásban hívó XIX. századi pozitivista világszemlélet elevenébe talált; a hivatalos megrendelők – s közvetve az egyetem is – harmóniát, optimizmust sugárzó allegóriát vártak tőle, s ehelyett kaptak egy zavarba

⁵⁰⁷ Magris 1988a: 13., 1988b: 13.

⁵⁰⁸ Vajda 1994: 183.

⁵⁰⁹ Szörényi 1989a: 139.

⁵¹⁰ Broch 1988: 220.

⁵¹¹ E filozófiai hagyományt Musil éppen nem vette figyelembe: „[Leinsdorf gróf könyvtárában] a polcokon ott sorakozott a világ összes többi filozófiai rendszere is [ti. a Fichtéé mellett]; az ember nem főz maga, ha erre vannak külön alkalmazottai” (Musil 1978: I., 118.)

ejtően titokzatos enigmatikus látomást, amely önelégült világrendjük alaptételét tagadta, a megismerés kudarcát sugallta”.⁵¹²

Polgári társadalom és nőkultusz

S ebben a pillanatban, természetesen nem függetlenül a századvég uralkodó erkölcsi atmoszférájától, a „viktorianizmustól”, sem pedig más európai eszmeáramlatoktól, megszületik a *fin de siècle* Ausztria számára a nő. Erről a legszebben Halász Gábor ír a *Ferencjózsefi idők*et tárgyaló esszéjében: „A nő különben, és a köréje font kérdések szövevénye, pillanatra sem hagyja nyugton a polgári lelket. Egyrészt a lovagkor megújult tiszteletével közeledik feléje, másrészt megint kíváncsiságának engedve fürkészi érzelmi és ösztönéletének »problémáit«, »titkait« (az analitikus regény is mi más, mint remekké kiművelt intimeskedés?), borzongva idézi meg a belőle kiáradó »romlást«, »végzetet«; s e fojtott, izgatott képzelődésének megfelelően öltözteti is tollba, prémbe, fátyolba, muffba, uszályba, legyező mögé rejtí arcát, boudoirt talál ki számára rejtekhelynek, és szinte belefullasztja szalonja, vitrinjei, öltözőasztala tengernyi semmiségébe, ahogy sóhajai, rosszulletei, hangulatai, szeszélyei szüntelen változó áramába is.”⁵¹³

Michael Pabst a szecesszió festészetéről szólva írja, hogy az nem egyéb, mint „egy kultúrtörténeti fordulat formai megnyilvánulása: a férfi princípium, a ráció uralmával szemben a női princípium, a szabálytalan, organikus természeti erők ideiglenes győzelmét hirdeti. [...] Amikor a művészetben mindent elleptek az organikus növényi formák, nyíltan ünnepezték az érzékiség hatalmát, akkor ebben áttételesen, de félreismerhetetlenül a zabolátlan alkotóerő, az ösztönök diadala jutott kifejezésre”.⁵¹⁴ S e nőiség, ami Otto Weininger-nél (aki a fiatal Lukács György szerint „hatalmas új Erősz-konceptiókat” állított, Kierkegaard-ral együtt, „a Platóné mellé”⁵¹⁵) pusztán negativitássá válik a *Nem és jellemben*, a századvég osztrák szépírói számára jól illeszkedik abba az irracionális világba, amellyé szemükben Ausztria vált.

⁵¹² Sármany 1991: 15.

⁵¹³ Halász 1977e: 397-398.

⁵¹⁴ Idézi: Sármany 1991: 14.

⁵¹⁵ Lukács 1997e: 33. Weiningeren keresztül olyan szerzők is hozzákapcsolhatók a Monarchia-irodalomhoz, mint például Szabó Dezső. Nagy 1964: 35.

Mindez természetesen nem független a nők viktoriánus kori alávetésének társadalmi jelenségétől, amely a „modern, öntudatos nőtől való félelemből”⁵¹⁶ táplálkozott. A szemtanú Stefan Zweig írja, hogy „a testiségtől és a természetességtől való félelem a felső tízezertől le a legszélesebb néprétegekig a neurózis hevésségével tombolt, traumaként rögződött”⁵¹⁷: „A Freud előtti időkben [...], a társadalmi közmegegyezés axiómává tette, hogy nőnemű lénynek testi vágya nem lehet, míg férfi fel nem ébreszti ilyes gerjedelmeit, ám erre hivatalosan csak a házasság szent kötelékében kerülhetett sor. [...] Az ilyen jó családból származó leányka nem tudhatta, milyen egy valóságos férfitest, hogyan jön a gyerek a világra, az »angyálnak« ugyanis nemcsak testileg kellett makulátlanul tisztának lennie, hanem lélekben is”.⁵¹⁸ Ez ellen a felfogás ellen szól Jókainak egy passzusa az *Utazás egy sírdomb körül*-ből: „Különben is egész Pompejiben mindenütt ott láthatták a falakra festve a fiatal leányok az istenek minden istentelenségeit, amiken csak azok tettek túl, amik emberek voltak. A férfi azzal igazolta magát: »Homo sum; nihil humani me alienum puto«, a mire aztán az asszonyféle azt gondolta, és nem mondta, de tette: »Nil foemini a me alienum puto«, s azzal kvittek voltak.”⁵¹⁹

Feloldhatatlan konfliktusok sorát állítja ez a helyzet a polgári házasság intézménye elé: „akkoriban a járdákon nyüzsgtek a megvásárolható nők, és kitérni szinte nehezebb volt előlük, mint betérni bármelyikhez”.⁵²⁰ Jókai nőalakjai közeli rokonságot mutatnak azokkal a szövegekkel, amelyek az osztrák irodalom e légkörében fogannak: „A házasságtörés témája, mely széles rétegeket érint, és az emberi és családi kapcsolatok külsőleges, formális alakításának eredménye, a régi Ausztria nőalakját – minthogy a konzervatív érzékenység logikája szerint az asszony csupán az erotikus játék szereplője, nem pedig szabad, teljes értékű személyiség – érzékiséggel és egy leheletnyi esendőséggel ruházza fel. A nő alapjában vonzó ékessége a világnak [„Im Grunde ist die Frau nur ein anziehendes Ornament dieser Welt”], bosszúját gonoszkodó játékokban, váratlan odaadásban és boccaccioi fortélyokban éli ki; ledérségből és kiábrándultságból vont kordon áll a szerelmi hév útjába.”⁵²¹ Így lesznek ezek a nők „az

⁵¹⁶ Pinsent 1989: 184.

⁵¹⁷ Zweig 1981: 76.

⁵¹⁸ I. m., 78-79.

⁵¹⁹ Jókai 1995: 201.

⁵²⁰ Zweig 1981: 84.

⁵²¹ Magris 1988a: 171., Magris 1988b: 38.

élet rejtelmes, kísértő, démonikus erőivel azonosak. S a halódó császárság embereinek ez mindig valami varázslatos, de fájdalmas kaland.”⁵²² Így válik mintegy az osztrák érzület egyik fő jellemzőjévé a korban az erotika, és így formálódik ki, a „nemzetekfelettségen és bürokrácián kívül”, „egy harmadik vezérmotívuma is a mítosznak: az érzéki, élvhajász hedonizmus”.⁵²³ Ha a viccre mint osztrák-magyar műfajra gondolunk, megérthetjük, miképpen válhatnak közös társadalmi traumák közös, néptörzsektől független nyelvvé.

Jókai művészi átjárója a birodalmi történet szemlélethez

Mindazonáltal tehetünk ehelyütt egy nagyon is kínálkozó megjegyzést: Jókai nem volt osztrák, neki ahhoz, hogy beleilleszkedjék e századvégi új közmegegyezésbe Ausztriáról és annak egész mitológiájáról, meg kellett találnia a maga külön megoldását. Az alábbiakban ennek a megoldási kísérletnek a mikéntjéről kell néhány szót ejteni. Ebben a tekintetben jó kiindulópontul szolgálhatnak a számunkra Szilasi László megállapításai: „Jókai alapvetően *mediátorként* definiálja magát. Múlt és jelen, e világ és másik világ között e kitüntetett személy hozhat létre kapcsolatot. Ez a kitüntetett személy a nemzeti hagyományok letéteményese, benne a nemzeti emlékezet kitüntetetten dolgozik, ő őrzi a múltat (papként vezeti az áldozathozatalt), rajta keresztül az egész, belső ellentéteit felfüggesztő, egységes, emlékező nemzet beszél”.⁵²⁴ Valóban Jókai közvetítő helyzetében kell keresnünk a probléma kulcsát, ám a fent idézett leírás alapján Jókai szerepét nem tekinthetnénk minőségében egyébnek, mint Alessandro Manzoni vagy Victor Hugo nemzeti romantikája megkésett magyar kiadásának. Kétségtelen: Jókai őrzi a nemzeti történelmet, ám ezt úgy kell tennie, hogy összebékítse a nyugati birodalomféllel, a magyar történelem örök negatív pólusával. Jókai erre explicit, ám analógiás választ ad, *A magyar nemzet története* pogányság és kereszténység antagonizmusát összebékítő epizódjában, Vajk megkeresztelésének leírásában:

„A táltos folytatá látásait, hangját néha túldörgé az irtózatot vihar.

⁵²² Magris 1988a: 193., Magris 1988b: 69.

⁵²³ Magris 1988a: 18., Magris 1988b: 20.

⁵²⁴ Szilasi 2000: 156.

»A medence előtt egy ősz ember áll, hosszú aranyos öltözetben, egy kezében gyémántokkal kirakott pásztorbotot, másikban vert aranykehely.... A fejedelem letérdel a medence szélire. Az ősz ember megmeríté kelyhét a szent vízben.

Csodálatos éneklés hallik. A házat csillagfény árasztja el. A fejedelem meghajtja fejét. A szent víz fejére csordul....«

E pillanatban a villámropogás közt leszakadó felhő irtózatossá rohammal ömlött alá, egy perc alatt kioltva az oltár tűzét.

Az áldozók megrettenve hajtják le fejüket; a *szent tüzet* kioltó vízrohamban a *szent vizet* vélték látni, melynek leomló cseppjei e pillanatban Bajnokot, a fejedelem-fiút, az egybegyűlt nemesség láttára *Istvánnak* keresztelék.”⁵²⁵

Jókai nem úgy ítélkezik pogányság vagy kereszténység kérdésében, hogy az utóbbit magasabb rendűnek vagy fejlettebbnek vagy igazabbnak láttatná. Ellenkezőleg: a pogány vallás nem feltétlenül babona – hiszen képes „megfelelően” ellátni funkcióját, képes előjelezni bekövetkező dolgokat. Ám ezen túlmenően a jelenet leírása (egy táltos látomása által értesülünk István megkereszteléséről), és hozzá a tűz-víz motívum hangsúlyozása azt mutatja, hogy Jókai a narráció szintjén békíti össze az ellentéteket. A békülés, kompromisszum stb. tán több, tán más, mint egyszerűen politikai program: világnézet, alkotói technika. Ami antagonizmus volt, úgy nyilvánul meg, mint egy érem két oldala. Ezt az egyszerű, ám működőképes dialektikát kritikai módszerekkel verifikált ténykijelentésekhez hozzárendelni, a történeti adalékokat történettudományos szövegekként olvasni valóban „a filológia hivatásának félreismerésén”⁵²⁶ alapulna.

Jókai módszerének köszönhetően alapvetően relativizálódik a történelmi események jelentése, és a történelemnek egyszerre csak szüksége lesz arra, hogy egy magasabb abszolútumban lehorgonyozzon: ez az irodalom. Ez a megbékítési technika van jelen *A jövő század regényében* is: „Huszonhét év előtt – tehát 1925-ben – a római szent Kúria által »honalapító« Árpád a szentek közé emeltetik.”⁵²⁷

A magyar nemzet történetében hivatkozásképpen, utalásképpen említett szépirodalmi művek, bármennyire is az olvasóközönséghez való alkalmazkodás szándékának köszönhetik létüket, azt sugallják, mintha a történelem forrása volna az irodalom (és nem fordítva). Igaza van Szilasi Lászlónak: „a történelem alternatívája a

⁵²⁵ JKK 67: 54.

⁵²⁶ Rédey 1925: 116.

⁵²⁷ JKK 18: 15.

művészet”.⁵²⁸ E regényes történeti művében már készen áll az az önhivatkozás-technika, amely önnön referenciáira visszazárva szavatol az elmondottak hiteléért. *A tengerszemű hölgy* (1890) a legismertebb példa 1848-49 beágyazásába a korfolyamatokba, a magántörténelemre, illetve a regény legvége a Jókai főpapi autenticitására vonatkozó játékokra is. Fried István „életrajzi paktum”-nak⁵²⁹ nevezi e szerzői megoldást, amely arra a Wayne C. Booth által leírt fikciós retorikai alakzatra emlékeztet, amelynek során létrejön „a szerző és az olvasó titkos közössége a narrátor háta mögött”.⁵³⁰ Az életrajzi paktum további jelei a *De kár megvénülni!*-ben az utalás Ferraris képére, *A históriai tarokkparti-ra* vagy az *Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben* című nagy vállalkozásra.

Ám ha *A magyar nemzet története* alábbi bekezdését szemügyre vesszük, azt láthatjuk, hogy Jókai visszamenőlegesen is kiterjesztette korábbi műveire az irodalommal tett történelem gondolatát: valamennyi ténykijelentéséhez konkrét Jókai-műveket rendelhetünk hozzá: „Ma egész vasúthálózat fonja keresztül-kasul az országot; s a zónarendszerrel Magyarország új korszakot kezdeményez Európa közlekedési életében. S a merre a láthatár terül, hullámzó kalásszal borított rónák, mivelt szőlőhegyek, értékes erdők, telkesített puszták váltakoznak; a mocsarak helyén mintagazdaságok: a folyamok medreikbe szorítva, a rozzant viskók tömkelegei helyén emeletes paloták városai, körül koszorúzva gyümölcsös kertekkel. A rabló kalandorok nem urai többé a pusztának: rend, közbiztonság minden zugában a hazának: mely most már méltán válik be Európa közepének.”⁵³¹

Az alapgondolatot azután már csak alkalmazni kell, mint például „az 1892-es Havas-féle Petőfi-kiadás hírhedt előszavában”, ahol „Petőfit a Ferenc József-i Magyarországgal igyekszik összebékíteni”.⁵³² Az I. Ferenc diadalívén a Burg mellett olvasható jelmondatot („Bölcsesség az országok fundamentoma!”⁵³³) –Jókai Mátyás királynak kölcsönzi oda.

⁵²⁸ Szilasi 2000: 208.

⁵²⁹ „Jókai a maga – utólag – megkonstruált életervét és ennek a tervnek az epizódjait öregkori regényeibe is belefogalmazta (például *A tengerszemű hölgy*be), mintha az (ön)életrajzi paktumot olvasóival is megkötötte volna.” Fried 2003c: 170.

⁵³⁰ Booth 1961: 300.

⁵³¹ JKK 68: 488.

⁵³² Sötér 1979b: 478.

⁵³³ JKK 67: 283.

Sein und Schein

Amint arról már említés esett, az osztrák századvégi irodalmi kultúrára jellemző jegynek tarthatjuk a valótlan-ság, a maszk, a rejtőzés utáni vágyat is, az „örömet a valótlanban”, ahogy Egon Friedell nevezte.⁵³⁴ Halász Gábor e tendenciát a századvégi polgári társadalom és lelkület alapvonásának, a színház fő vonzerejének tartja: „legfőbb mozgatója [...] a kiolthatatlan szomjúság a polgári lélekben a csillogó, a kápráztató iránt, az alapvető szolidaritás kacérkodása azzal, amit kétesnek, kicsit bűnösnek és ezért titkon rokonszenvesnek érez. Az életéből hiányzó romantikát pótolja a festett világ és a félvilág vélt izgalmával”.⁵³⁵

Jókai vonzalmát eziránt már Bori Imre észrevette: „A »falszifikálás« aláírással vagy érzelmek mutatójával a korszak körtünetei közé tartozik, s mindannak a devalválódása, amit a Tímár Mihály-típusú hősök oly magasra emelnek.”⁵³⁶ Ugyanő idézi *A kiskirályok* (1885) amaz, éppen Bécsben játszódó epizódját, amelyben „Jókai hangja szenvedélyessé válik, rögzítve a »pythonissa« lány és szerelmese, Manó párbeszédét, amely azzal kezdődik, hogy a férfi megkérdezi: »Tudsz-e hát igazat mondani?«”⁵³⁷ „Az álarc iránti vonzódás”, írja minderről Claudio Magris, „jellegzetes eleme ennek az irodalmi kultúrának; egyrészt játékos csel-fogásként, a valóságból való menekülés farsangi jelvényeként értelmezendő, másrészt barokkos álcázási vágyra, egy olyasfajta felfogásra utal, mely szerint a valóság illékony, megfoghatatlan látszat, állandó átalakulásban levő, bizonytalan tükörijáték.”⁵³⁸ Álarcok és emberi kapcsolatok finom játékára számos példát említhetnénk a Jókai-regényekből: ilyen például *A mi lengyelünk* (1903) ama jelenete, amikor egy igazi századvégi asszony, „szemérmesen és titkolt szenvedéllyel, dámának és kokottnak egyformán beválón”⁵³⁹ a saját férjét csábítja el (avagy vissza).

Ezen túlmenően, voltaképpen ez a falszifikálásra való hajlam az általam elképzelhető egyetlen nézőpont, ahonnan az érintettek sérelme nélkül meg lehet

⁵³⁴ Idézi: Benedikt–Knoll–Johnson 1998: 23.

⁵³⁵ Halász 1977e: 397.

⁵³⁶ Bori 1981: 92.

⁵³⁷ I. m., 93.

⁵³⁸ Magris 1988a: 172., az idézetet átvettem: Magris 1988b: 39.

⁵³⁹ Halász 1977e: 390.

közelíteni egy zavarba ejtő és emberileg kényes, mert kegyeletes szöveget: ez Jókai búcsúja az 1885-ben elhunyt Laborfalvi Rózától, az *Utazás egy sírdomb körül* (1889). Mindez azért is fontos a számunkra, mert e szövegben van jelen leginkább a századvégi osztrák erotikus diszkurzus ama nyelvi jegye, amelyet Nike Wagner így jellemez: „A dolgot illető zavarodottság a nyelvi zavarodottságban tükröződött: biológiai terminológia keveredett filozófiaival, orvosi zsargon a pszichológiaival, költői kifejezőmód a természettudományossal.”⁵⁴⁰

Az *Utazás egy sírdomb körül* (1889) témája Jókai felesége, az 1885-ben elhunyt, egykor ünnepelt színésznő, Laborfalvi Róza halála. „*La Cérémonie des Adieux*”: búcsúzás és búcsúztatás ünnepélyességének és körülményességének hagyománya van az irodalomtörténetben. Számtalan efféle művet lehetne felsorolni Platón Szókratészre emlékező *Apológiájától* egészen Simone de Beauvoir hosszú Sartre-gyászbeszédéig, melynek címe e kis eszmefuttatás élén áll. E szövegek, ahogy Esterházy Péter mondja, „a szív segédigéi”, melyek az ész által létrehozott konstrukciókon keresztül segítenek az érző, szerető személyiségnek abban, hogy elsimítsa, feldolgozza a halál, a végleges elszakadás botrányát. Az elhunyt hozzátartozó egykori komplex, mikrokozmosz-szerű jelenlétéből egyrészt eltemetni, szeparálni kívánja, másrészt megőrizve magába hasonítani mindazt, ami lehetséges. E szépirodalmi szövegeknek álcázott halottsiratók végzik el, ahogy a lélek orvosai mondják, a „gyász munkáját”.

Az *Utazás egy sírdomb körül* a kijelentett és ennél fogva elsődleges szerzői szándék értelmében Jókai „segédigéje” felesége, Laborfalvi Róza halála után. A szándék kétségtelenül megvalósult, ám annak hitelességéhez, mint alább kiderül, sok szó férhet. Egyenetlen, pontosabban végletesen kétarcú szöveg fekszik előttünk, melyben az őszinte, megrendítő, megdöbbentően modern, naplószerű, vallomásos prózát először (elég gyorsan) annak hipokrita színlelése, majd azt követően a léha, frivol bédekker-fecsegés váltja fel.

Jókai igazán fölényesen gazdagnak nevezhető eszköztárral nyúl a közeli hozzátartozó halálának irodalmi témájához. Kezdetben eltitkolja, kiért szól a sirató, viszont a halotthoz való lehető legszorosabb közelségét jelzi maga és felesége személyének egymásba játszásával: „...Futottam önmagam elől. »Ő« üldözött: az »Én«”⁵⁴¹

⁵⁴⁰ Wagner 1982: 8.

⁵⁴¹ Jókai 1995: 145.

A máskor mesés, anekdotás köntös mögé rejtőző Jókai ezúttal a maga írói meztelenségében lép elénk. A történet kezdetén önmagát ábrázolja, írás előtt, mégpedig olyan szöveg írása előtt, ami őt a személyiség legvédettebb zugába, a gyermekkorba vezetné vissza. Benyovszkyról akar írni, akinek történetével kisgyermekként ismerkedett meg, mégpedig úgy, hogy a történet maga vált szorongást feloldó megoldássá: „Panaszt tettem apámnál, hogy miért kereszteltek engem Móricnak, hogy csúfol vele minden gyerek. Akkor aztán apám térdére vett, megmondá, hogy azért választotta a számomra ezt a nevet, mert ezt a legvitézebb magyar hős viselte, akinek története még akkor élénk emlékezetben volt: Benyovszky Móric, és aztán elmesélte nekem e csodaember történetét”.⁵⁴²

Az alkotás otthonos melegéből szakítja ki felesége betegsége, amely felülkerekedik az alkotómunkán, mint ahogy halála felülkerekedik Jókai egész művészlétén: „[O]da akarom adni egész éneket azoknak, akik a lélektant az emberi szív boncolásából akarják kitalálni, akik minden szenvedélyt, indulatot, magát a jellemet annak a kis darab húsnak a szövevényéből akarnak kimagyarázni, magyarázzák meg hát, mi történt velem? E naptól fogva nem vagyok költő többé.”⁵⁴³

A beteg feletti virrasztás a sír feletti virrasztásban folytatódik, sőt, fogadott leánya helyettes áldozatával („[a] művészpálya ezzel félbeszakad”⁵⁴⁴) szimbolikusan maga Jókai is megszűnik költő lenni.

A második fejezet továbbra is remek, hitelesnek tetsző feszültségteli megoldásokkal él. Folytatja a „helyettes halott”-motívumot: megidézi mindazokat, akik Jókai ismerősei voltak, és öngyilkosok lettek. Czakó Zsigmondot, Széchenyit, Teleki László és a többieket. Jókai egyrészt így beszámol arról, komolyan foglalkoztatta az öngyilkosság, mint valóban logikusnak tűnő kiút, másrészt egyben leszámol vele, hiszen ez az íróasztalát körülvevő portré-panoptikum figyeli őt, vajon továbbra is végzi-e kötelességét. Harmadrészt így Laborfalvi Rózát is mintegy beemeli a nemzet legjobbainak pantheonjába, és egyben sejteti halálának hasonló áldozat jellegét. Az egész természeti környezet együtt pusztul a halottal. Számbaveszi a fákat, melyek nem hajtottak ki, nem hoznak gyümölcsöt: „Akárhová nézek, bármerre fordulok, mindenütt őt látom [...]: – fűben – fában és a fa levelében...”⁵⁴⁵

⁵⁴² Uo.

⁵⁴³ I. m., 148-149.

⁵⁴⁴ I. m., 151.

⁵⁴⁵ I. m., 162.

Bent is mindenütt őt látja. Sokáig visszatér, kísért álmaiban. Utolsó álmában felesége szelleme egyenesen kényszerzubbonyt ad Jókaira, azaz félreérthetetlenül közli vele (és az olvasóval), közel az örület, ami a halálnál és öngyilkosságnál is rosszabb. És ekkor Jókai emberfeletti akaraterőről és tudatosságról tesz tanúbizonyságot. Ez az, ami az eszményinek köztudottan nem nevezhető feleség határt nem ismerő eszményítése mellett az egész elbeszélés hitelét megkérdőjelezi. Lenci fráter történetével együtt egyetlen éjszaka alatt *öszecsapja a gyász munkáját* is: „Most már igazán haragba jöttem! [...] No, megállj, te édes fantáziám hippogriffje, ha te neked olyan kedved van nyargalászni, majd befoglak én téged a szekérbe: húzzad azt! [...] Reggelre olyan friss voltam a bevégzett munka után, mintha a legüdítőbb álmod aludtam volna.”⁵⁴⁶

Dolgozni fog: így teljesíti kötelességét halott barátaival szemben, s így bizonyíthatja minden kétséget kizáróan, hogy elvesztett feleségét legmagasztosabb, éteri valójában, műzsaként sikerült megőriznie. Éppen úgy, ahogy az Olvasó elé állította: „Rám nézve nemcsak szerető hitves volt az, akit elvesztettem, hanem egész valóm kiegészítő része, ami az én jellememben hiányzott, megvolt az övében, s azt kölcsönadta; ő volt jellememben az acél. Őtőle jött költői munkálkodásomhoz a világosság és a melegség.”⁵⁴⁷

Ezzel az „Istenhozzád ceremóniája” lényegében be is fejeződik. Az *Utazás egy sírdomb körül* hátralevő – tetemesebb – része zömében itáliai útinapló, amely a kor modorában vegyíti a személyes benyomásokat az útikönyvek kötelező történelmi, régészeti és néprajzi ismereteivel. Barangolása közben már teljesen elfeledkezik gyászáról – jóllehet feleségét néha emlegeti még –: önfeledten átadja magát az utazás derűs izgalmainak. Sőt, másféle izgalmaknak is szívesen átadná magát, annak, melyet a nápolyi San Nazaro templom oltárképe – egy női ördög! – testesít meg, „bájos hölgy képében, eszményi keblekkel”⁵⁴⁸. Jókai maga óvja magát az érzéki örömek ellen, mégpedig olyan sorokban, melyek mintegy megjósolják mindazt, ami vele és a közvéleménnyel a Nagy Bella-szerelem és házasság idején történni fog: „S ugyan mit mondana a világ, ha egyszer azt hallaná, hogy az öreg »ideálista«, hogy fájó álmait kerülje, az éjszakákat végigdözsöli, víg pohár és dévaj társaság közt? Hát mit mondana? Azt, hogy vénségére megjött neki az esze. Végre-valahára ő is rátért az egyedül idvezítő

⁵⁴⁶ I. m., 175-176.

⁵⁴⁷ I. m., 150.

⁵⁴⁸ I. m., 230.

realizmusra. Ez a mai kor igazi vallása, melynek mindenki hódol. Megtért végre ő is. Most lesz már az igazi úton. Hej, milyen mulatságos lesz, ha majd elkezd mindazt, amit eddig dicsőített, ezentúl kiszatírázni!”⁵⁴⁹

Valóban ez következik be. Az *Utazás egy sírdomb körül* antik római életből merített betét-epizódjaiban az elbeszélő-főhős felszabadultan részt vesz a császárkor tivornyaiban, „pohár és dévaj társaság közt”. Ovidius Naso-nak, az *Ars Amatoria* költőjének képzelet-álmódja magát. Az igazi paródia, a felülmúlhatatlanul álszent gesztus azonban az, amellyel e hevenyészett és pajzán kéziratot úgy akarja feleségének felajánlani, mint hitvesi szerelme és múzsai inspirációja termékét: „[A] kéziratot odateszem annak a síremléknek a fundamentumába, amelyet megrendeltem a számára: ez talán tetszeni fog Neki. – Az írói díjat pedig, amit a kiadómtól kapok érte, felosztom azon jótékony nőegyletek között, melyeknek ő oly hű tagja volt; ez, bizonyosan tudom, hogy tetszeni fog Neki.”⁵⁵⁰

Az örök osztrák barokk

Öncsalás, illúziók, századvégi osztrák barokk képmutatás témájáról szólva végezetül meg kell említeni még egy problémát. E kérdés pedig *A jövő század regényének* a kora újkori barokk államregényekkel való, mégoly felszínes, mégoly távoli rokonságára vonatkoznék. Az udvari cselekmény, „az udvari-abszolutisztikus történeti valóság legaktuálisabb politikai problémáinak intenzív bemutatása [...] –, az állami és a személyes, a közösségi és egyéni kötelességek, a hatalomvágy, intrika, erkölcsi tulajdonságok, a morál által fegyelmezett és gátlástalan szenvedélyek”⁵⁵¹ együttes tárgyalása, és a szereplők jellemrajza mind-mind megfeleltethetők a barokk heroikus regény sablonjának. Ráadásul „mindez egyúttal a Fortuna uralmának is alávetve”.⁵⁵²

A regény e vonatkozása szintén az osztrák modernség képletéhez való hasonlóság, esetleges kötődés kérdését veti fel. Amint Mádl Antal írja, „A kilencvenes évek közepétől a »modernek«, az »ifjú Ausztria«, az »ifjú Bécs« felsorakoznak és maguk mellé állítják a bécsi kávéházi irodalmat és fokozatosan az egész sajtót. A

⁵⁴⁹ I. m., 164-165.

⁵⁵⁰ I. m., 258.

⁵⁵¹ May 1985: 13.

⁵⁵² May 1985: 13.

tradíciók terhe és kötődése azonban olyan óriási, hogy a nyugat-európai avantgarde egyes irányai úgyszólván alig képviseltetik magukat az osztrák irodalomban, míg más irányok, így mindenekelőtt az impresszionizmus, páratlan és sajátos tökélyre fejlődnek. [...] Az osztrák irodalom a századforduló tájékán, sőt sok vonatkozásban még ma is, egy utóhatásaiban állandóan kísértő, ható és fel-feltűnő barokk kultúra egyetemes jegyeiben él.”⁵⁵³ Olyan századvégi osztrák művész például, mint Hugo von Hofmannsthal, „az ellenreformáció teremtette barokk egyetemességet választja művészeteszménynek.”⁵⁵⁴ A császárváros maga volt a historizáló építészet stílusában tartott, kövekben megtestesült barokk, „nagyszabású kísérlet arra, hogy megállítsák az órát”.⁵⁵⁵

Előttünk áll Habsburg Árpád mint heroikus férfieszmény: „A király huszonhét éves volt és még nőtlen. Azt hírlétek felőle, hogy misogyn. Kerüli a nőket. A házassági összeköttetéseket, miket a család, a kormány oly sürgetőleg ajánl, állhatatosan visszautasítja. És a *balkezével* sem adakozó.”⁵⁵⁶

Felbukkan egy másik barokk sablon, a szüzességi fogadalom motívuma Hermione Peleia életútjában, sorsdöntéseiben: „Hermione Peleia hercegesszony, ismerve a fölöttük lebegő veszélyt, rendületlenül áll azon elhatározása mellett, hogy zárdába menjen, s miután ő anyja római katolika, egy katolikus kolostort készül alapítani.”⁵⁵⁷ Folytathatnánk a sort további példákkal. Rozáli, a másik heroina, Tatrangi Dávid kedvese éppen tizenhat éves és egy korábbi civilizációs fok egészség- és szépségeszményének megfelelően nagyra nőtt: „Rozáli magas, karcsú, tizenhat éves gyermek volt. Csak gyermek még, akinek fogalma sincs arról, hogy mit álmodnak – a nők.”⁵⁵⁸

Ugyanígy megtalálhatók *A jövő század regényé*-ben a heroikus regény narrációjának sablonjai, amennyiben Jókai regénye szerkezetében szándékosan archaizál; végtelen leírások és véget nem érő párbeszédek váltakoznak egymással anélkül, hogy ezen elbeszélési formák keverednének; avagy ilyen elem a szerelmesek

⁵⁵³ Mádl 1969: 55.

⁵⁵⁴ I. m., 54. Osztrák barokk és osztrák romantika kapcsolatáról vö. Kralik 1922

⁵⁵⁵ Timms 1989: 2.

⁵⁵⁶ JKK 18: 42.

⁵⁵⁷ I. m., 57.

⁵⁵⁸ I. m., 103.

előtörténete⁵⁵⁹, és ugyanígy találkozhatunk olyan kötelező motívumokkal, mint a beszélő álnév, amely alatt Habsburg Árpád fellép mint festőművész („Ki rejtőzi[k] az álnév alatt? »Polgár Vazul!«”⁵⁶⁰) vagy a kötelezően halmozott jelzők szimmetrikus elrendezése: „A főkomornyik bécsi német, a testőrfutár pesti magyar, a cukrász párizsi francia.”⁵⁶¹

Jókai tudatos regényszerkesztését éppen az mutathatja, hogy időről időre elhatárolódik a saját narrációjától, amikor is Cervantes óta közkedvelt regényírói fogással, ahogy mondani szokás, kiszól a saját körülményesen részletező elbeszéléséből⁵⁶², vagy egészen olyan modern fogásokkal él, mint az egyik tudományos magyarázat kellős közepén, amikor is lászólag az öreg Tatrangi a fiának, valójában Jókai az olvasónak, odamond, elhatárolva magát az egész barokk terjengősségtől: ”De hallgass meg egy történetet. Ne légy türelmetlen.”⁵⁶³

Ezek után is kérdés marad persze, mennyire tudatosan utal rá Jókai egy bizonyos, meghatározott regénypoétikára, avagy inkább a nála máshol, elszórtan található elemek sűrűsödnek össze, ráadásul egy udvari történetben, annyira, hogy afféle műfaji érzéksalódást okozva, megalapozatlanul csábítanának anakronisztikus összehasonlításokra. Elég itt *A három márványfejre* utalni, amely regény bravúrosan halmozza az elidegenítő, a folyamatos elbeszélést lehetetlenné tevő effektusokat. Mindenesetre aligha volna jelentés nélküli, ha Jókai szándékosan akarna visszautalni a századvégből a barokkba. Mire volna jó a felismerés, hogy Jókai itt a barokk államregény sablonjaival él? Annak észrevétetésére, hogy ily módon a műfaji áthallásokon, a barokk államregény politikai közegére (az álparlamentáris abszolutizmusra) tett utalásokon keresztül is ítéletet mond a korról. Illetve sok köze volna így a regénynek, kritikai éllel az „osztrák barokk ember” egész századvégi, látszatra és kompromisszumra épülő politikai kultúrájához, amelynek „jezsuita szellemisége” kegyes csalással, „tévedésben ringatta az alattvalókat a Habsburg-ház világhatalmi állását” illetően.⁵⁶⁴ Ezen túlmenően bizonyos politikai program is kiolvasható volna e jellegzetessége alapján *A jövő század regényé*-ből: A szuverén

⁵⁵⁹ I. m., 56-57.

⁵⁶⁰ I. m., 78.

⁵⁶¹ I. m., 44.

⁵⁶² I. m., 343.

⁵⁶³ I. m., 156.

⁵⁶⁴ Bibl 1938: 148.

állam és decentralizált közigazgatás együttes eszméjét XIV. Lajos kritikusai találták meg és dolgozták ki – államregényekben.

Ám *A jövő század regénye* ezzel együtt elsősorban nem satíra. Még akkor sem, ha Jókainak sok köze is van ahhoz a tradícióhoz, ahol „az osztrák hagyomány folyamatossága a hagyományok elleni lázadások sorozatából áll, s a birodalom nagy interpretátorai, Grillparzertől Musilig, Rothig nem felszínes dicséretekkel, hanem makacs tiltakozással, józan kritikával és gúnnyal fejezték ki hazaszeretetüket.”⁵⁶⁵ Az elsőbbséget eldönti a forma. A zárójelek, kiszólások, melyek javarészt hordozzák a satirikus elemeket, szemléletesen tanúskodnak utópia és satíra sorrendjéről, a köztük levő alá-fölérendeltségi viszonyról a tárgyalt két regényben. Az utópia a fő beszédmód, az utópikus szemlélet fogja zárójelek közé a satítát, és nem fordítva. S annak ellenére kell így olvasnunk *A jövő század regényét*, hogy Jókai maga a készülő szöveget ama 1872. szeptember 10-i Kertbenyhez írott levélben „[r]ealistisch politische und philosophische Satyre”-nek nevezi.⁵⁶⁶

Jókai erotikája

Ami az érzéki vonzalom és a testi szerelem nagy témáját illeti, az *Enyim, tied, övé* az első Jókai-regény, amelyet áthat a későbbiekben oly karakteressé váló erotika. Találónak érezhetjük e személyes és közösségi dilemmákkal terhes történetre nézvést is Edward E. Timms megállapítását: „Az áttétel elve a legmélyebb kifejezését a szexualitásról folytatott vitában találta meg. A századforduló Bécsében a szexualitás vált ama »szimbolikus terület«-té, amelyen a kor alapkérdéseit megvitatták: a személyes identitás válságát, észnek és irracionálisnak, uralomnak és alávetettségnek e konfliktusát”.⁵⁶⁷ Többről kell hogy szó legyen Jókainál, mint az „erkölcsi érzékének megdöbbenő fogyatkozására”⁵⁶⁸ avagy a „morbus Transilvaniensis”⁵⁶⁹ kórképére utaló jelekről. Ezeknek folyománya esetleg lehetnek fényképek vagy metszetek nézegetésével eltöltött időskori esték, és lehet egy hetvenéves fejjel elvállalt új házasság, ám pusztán e készletéből nem nőtt volna ki irodalom.

⁵⁶⁵ Magris 1988a: X., a fordítást átvettem: Magris 1988b: 29.

⁵⁶⁶ Lev II: 431.

⁵⁶⁷ Timms 1986: 28.

⁵⁶⁸ Zoltvány 1924: 74.

⁵⁶⁹ Mikszáth 1960: II. 171.

A magyar irodalom, mondjuk így Nádas Péterrel szólva, nagykorúsodása, azaz az erotikus témáknak mint az emberlét egyik vonatkozásának művészi tematizálása Jókai idejében, de nemcsak Jókaival kezdődik. Feltétlenül meg kell említeni a sorban Asbóth Jánost.⁵⁷⁰ Bori Imre feltehetőleg erre is gondol, amikor az *Álmok álmodóját* „az első modern magyar regénynek általában” nevezi.⁵⁷¹ Asbóth alighanem az első, aki szinte fiziológiainak nevezhető leírását adja magyar irodalmi műben a női orgazmusnak. Bori Imre felhívja a figyelmet a nőábrázolás újszerűségére, amennyiben Asbóth preraffaelita ízléséről tanúskodnak némely megnyilatkozásai – ő már a középkor boldog harmóniája vágyának ihletében is alkot, mert tudja, hogy a maga korában nem lehetségesek a Madonna-képek, hiszen a festők modelljei – ez látszik a képeken – felsőbb leányiskolák romlott növendékei”.⁵⁷² Asbóthnál hangsúlyosan jelenik meg az anya-motívum: „rég elveszett anya hívó szava hangzik által a gyerekkorból” – hangzik fel éppen a szerelmi nagyjelenet előtt. Asbóth a romantika elvágódás-motívumát a polgári kor kötelességteljesítésével ötvözi, amennyiben ül a lakásában, dolgozik, és úgy vágyódik el egy romantikusabb korba. Szerelme igazi századvégi nő: akkor érdekes, ha elérhetetlen. Irma egyszerre deán és kokott: nevének betűiből a 'Mira' és a 'Rima' anagramma egyaránt összeállítható. A regényben csak az asszony idősödik-romlik, hiszen ő a változó, eleven élet.

Jókai kétségkívül a magáévá teszi a századforduló nőszemléletének érveit e tekintetben. Erotika és szocializmus összefüggéséről írva Komlós Aladár megjegyzi, hogy „mindkettő annak az átérzéséből születik, hogy a test jogait ki kell elégíteni. A kenyér éhségét épúgy, mint a csók éhségét. Ezt hirdette Saint-Simon utópikus szocializmusa, s a tőle áthatott Heine és George Sande [!] művészete. Weerth munkásköltőt Engels mint »a természetes, robosztus érzékiség és a testi kél« kifejezőjét magasztalja, [...] Bebel nagyhatású híres könyvében, *A nő és a szocializmusban* síkraszáll amellett, hogy minden férfinak és nőnek meglegyen a joga a szerelmi választás szabadságához”.⁵⁷³

Az erotikus motívumok az *Enyim, tied, övében* a cselekmény előrehaladtával egyre nagyobb töménységben jelentkeznék: Jókai szinte plasztikusan láttatja az

⁵⁷⁰ Asbóthnak mint a századvégi modernség szerzője értelmezéstörténetéhez vö. Halász 1977b: 374. skk.; Németh 1958; Rónay 1985: 136. skk.; Szajbély 1995

⁵⁷¹ Bori 1987a: 102.

⁵⁷² Uo.

⁵⁷³ Komlós 1959: 381.

átmenetet, amellyel a testiséghez való viszonyában és ábrázolásában pályájának megelőző szakaszához képest radikálisan új álláspontot foglal el. Jókai műveit az *Enyim, tied, övéig*, ha szabad így mondani, inkább a negatív erotika jellemezte: a szüziesség és az önmegtartóztatás kultusza. Az olyan nőalakok, mint Azraële Az *Erdély aranykorában* (1850), inkább kivételeknek számítanak. Nem csak a jelen sorok szerzője látja így: „[a] Jókai-héroszok szemérmét, szerelmi aszkézisét” emlegeti egy helyütt Nagy Miklós is.⁵⁷⁴ Ezek a Jókai-hősök és -hősnők képesek bármeddig, zokszó nélkül, derült lélekkel, testi szerelem nélkül elélni. E tekintetben *A kőszívű ember fiai* Baradlaynéja a leginkább idealizált alak, aki a kéjsóvár Rideghváry megjegyzése szerint „[j]ég közé volt téve hús évig”.⁵⁷⁵ Baradlayné, aki „csupa akarat és mártíromság, csupa tűz és csupa szeretet”⁵⁷⁶ többek között e karakterjegyével is némiképp a Miasszonyunk, a Patrona Hungariae, Szűz Mária attribútumait veszi magára, mégpedig Jókai naiv népkarakterológiájának avagy történelemteológiájának értelmében is: „minden bűne között” – olvashatjuk *A magyar nemzet történetében* – „egy erényt mindig megtartott a magyar: a szüziességet”.⁵⁷⁷

A tagadás persze mindig *valaminek* a tagadása, s így a hajlamok is hozzájárultak nyilván e szemléleti-művészi fordulathoz: Bori Imrének feltétlenül igaza van abban, hogy „[a] múlt század hetvenes-nyolcvanas éveiben elhatalmasodó ízléshullám tehát legfeljebb csak felerősítette Jókai érzékenységét az ilyen jelenetek iránt, s hagyta kibontakozni, ami életanyagában lappangott”.⁵⁷⁸

Egy jellemző példát hozunk fel Bori Imre megállapításának igazolására. Jókai párvalasztásai, amelyek itthon megbotránkozást keltettek, a bécsi irodalmi életben és társadalmi szokásokban találják meg a maguk *pendant*-ját, precedenseken avagy későbbi úzuson alapuló létjogosultságát. Jókai már a Laborfalvi Rózával kötött házassága során azon helyzet részese lett, amelyet Michael Pollak így ír le: „Egy nagy színésznő, pályája csúcán, felcserélheti a félvilági életben betöltött nemi szerepét és [kiszolgáltatottból] kalandok kezdeményezővé válhat. [...M]inden esélye megvan arra, hogy felemelkedjék a társadalmi ranglétrán”.⁵⁷⁹ Ez volt Jókai első házasságának

⁵⁷⁴ Nagy 1987d: 318.

⁵⁷⁵ JKK 27: 18.

⁵⁷⁶ Buday 1925: 337.

⁵⁷⁷ JKK 67: 293.

⁵⁷⁸ Bori 1981: 98.

⁵⁷⁹ Pollak 1984: 165.

forгатókönyve, és a második is ezt ismételte meg még bizarrabb formában. Az osztrák irodalmi élet párhuzamai ismertek: Hermann Bahr fiatal színésznőt vett el, Arthur Schnitzler Mizi Glümerrel, Karl Kraus szeretői közé tartozott Annie Kalmar.⁵⁸⁰ Orth János felesége; Milly Stubel is színésznő volt.⁵⁸¹ Jókai e termékeny írói korszakára vonatkozóan mindehhez hozzátehetjük a szakirodalom azon megállapítását, hogy a színésznő a korban „a szexuális szabadság szimbóluma” volt az írók számára, és hogy a szexuális teljesítőképesség, illetve tehetetlenség gyakran a maga ellentettjét váltja ki, a pszichoanalízis eltolás-sémája szerint, az érintett férfiakból az irodalmi tevékenység terén.⁵⁸²

Ha már egyszer eljátszunk a hagiográfiával, akkor találhatunk adalékot arra, hogy Jókai halálos ágyán, legutolsó mondatával is, bármennyire paradox módon is hangzik, ahhoz az életstratégiához ragaszkodott, amelyet a Nagy Bella-házassággal felvállalt. Szilasi László, Beöthy Zsoltra hivatkozva, Jókainak a következő három utolsó mondatát említi és kommentálja könyvében: „Az Isten áldja meg a királyt!”, „Lesznek még nekünk vígabb napjaink is!” és „Aludni akarok”.⁵⁸³ Ezzel szemben Beöthy beszédének a *Budapesti Napló*-ban megjelent változata csak az első két utolsó mondatot említi, és a kísérő szöveg, miszerint ezeket Beöthy „talán utolsó szavaiul”⁵⁸⁴ hallotta, arra utal, hogy nagyon is elképzelhető, hogy Jókai utolsó szavai mégiscsak inkább azok voltak, amelyeket ugyanezen újság előtte való napi, név nélküli cikke szerint feleségének mondott: „És semmit és senkit nem szeretek, csak téged!...”⁵⁸⁵

A tény maga természetesen régóta témává vált a szakirodalomban, hogy az egykor oly aszketikus erény már nem osztályrésze a kései Jókai-regényhősöknek. „Korábbi hőrosaival (például Adorján Manasséval) ellentétben a nyolcvanas években már nem festette hőseit ennyire Grál-lovagoknak Jókai.” Nagy Miklós, akit idéztünk, elő is számlálja, hogy „[e]gyre több közöttük a házasságtörő (Ocskay László, Andrassy István), néhányan kettős házasságban élnek (Benyovszky, *A három márványfej* főalakjai), mások meggondolatlanul választanak élettársat (Ráby Mátyás).” A jelen munka azonban nem csupán e tényt szeretné újra felemlíteni, hanem egyfelől tovább

⁵⁸⁰ I. m., 169-170., 180.

⁵⁸¹ Franzel 1973: 70.

⁵⁸² Pollak 1984: 166-167.

⁵⁸³ Szilasi 2000: 37.

⁵⁸⁴ Beöthy 1904: 3.

⁵⁸⁵ 'A halál' 1904

szeretne kérdezni a motiváció tekintetében. Mit jelent, hogy Jókai „érzékenyen reagál az életforma, a szellemi légkör változására”? Miképpen tudatosul benne, hogy „kérdéssé lettek a régi normák, terjed az erkölcsi lazaság”?⁵⁸⁶ Másfelől pedig határozottabb választ szeretne adni a jelen tanulmány arra a kérdésre, hogy mikor és milyen jegyekkel köszönt be az új szerelemszemlélet a Jókai-művekbe.

Már az 1872-74-ben keletkezett *A jövő század regénye* is szembesít a maga módján azzal a kérdéssel, miképpen lehetséges a polgári társadalom, polgári házasság korában a szerelmi érzés és vágy egészséges elevenségének megőrzése. Ez a regény erre a kérdésre is utópikus választ fogalmaz meg, és vallja, hogy a házasság, nyűg helyett, igenis lehet tartós repülés. Explicit a két erre vonatkozó hely egymásnak felelése. Az elsőben az öreg Tatrangi látja el a fiát szkeptikus jótanácsokkal: „Ne légy bolond! Amint megházasodol, vége van annak, hogy repülj. Le vagy kötve állati jólét, testi eudymia, renyhe eurastasis által a sárhoz. A csókolózás vágya még az Istenekeket is lehúzza az égből, hát még téged! Egy gyerek sírásától ostoba fogsz lenni.”⁵⁸⁷

Erre csattanós válaszul az atyai jóslatnak épp az ellenkezője történik: nemcsak hogy az első csók, de az utána következők is lehetségesek, a prototípus-repülőgép próbaútja során – a levegőben. Efféle szublunáris tünemények aztán már nem jelennek meg a Jókai-regényekben a házasság egén többé.

E korábbi, az erotikához annak tagadásán át viszonyuló felfogással az *Enyim, tied, övé* szakít látványosan. Már a korabeli kritikusok egyike is észrevette, hogy ebben a regényében Jókai az érzéki szenvedélyek ábrázolásában nagyobb szabadságot enged meg magának, mint korábban szokása volt. A gyér kortárs fogadtatás egyik szövege, Gáspár Imre recenziója megjegyzi, hogy „a mai fiatalság s kisasszonyok előtt többé nincsen kétértelműség; az a Jókai, akit azelőtt tisztaságáért szerettünk, bátran visz egy »kitartott hölgy« házába, s szikráztatja előttünk legkétértelműbb élceit”.⁵⁸⁸

Áldorfai, a hajdani kispap, ciszterci szerzetes, miután második feleségétől, ágytól legalább, elvált, ekképp fakad panaszra, megelőlegezve ezzel az *Egetvívó asszonyszív* (1902) Baranyai Miklósát, akinek számára ez a kényszerűség legfőbb életproblémájává válik:

⁵⁸⁶ Nagy 1987b: 257.

⁵⁸⁷ JKK 18: 164.

⁵⁸⁸ Idézi: JKK 29: 310.

„– [...] Ő tőlem ettől a perctől kezdve irtózik. Daemoniacusnak tart, akinek nemcsak az érintése, de a puszta látása is ideges görcsökbe ejti. Én ez időtől fogva arra vagyok büntetve, hogy Szent József-házasságban éljek.

– El ne mondd másnak, mert még kanonizálnak, ha megtudják.

– Te csak tréfának veszed az én bajomat. De énnekem ez olyan komoly dolog, hogy képes vagyok föbe löni magamat érte.”⁵⁸⁹

A főhős beszélgetőtársa, a józan életű Walter Leó minden iróniája ellenére Jókai narrátora itt már az önmegtartóztatásra kényszerülő Áldorfay pártján áll: „Neki [ti. Starrwitz Hannának] volt adva még egyszer ez a férfi; kezébe téve annak egész lénye, tisztán, minden salaktul. Hasztalan! Büszkesége nem engedé, hogy a boldogság útját válassza. Szövetkezett a sötét vakbuzgósággal. Elzárta magát rideg balítéletei közé.”⁵⁹⁰

A kettejük, Ince és Hanna nagy beszélgetésében, amely szakításukat megelőzte, már világos opposzcióban áll előttünk tételes vallás és szerelemvallás szembenállása, törvény és természet ellentéte, és bár Ince védően-kérőn, Hanna vádolón beszélnek ugyanarról, kettejük párbeszédéből összeáll az a morális világgép, amely az *Ahol a pénz nem Isten* (1902) című regényben hatalomra jut:

„– Hanna. Ön tudja jól, hogy én önt imádtam, és nem mondtam önnek soha. Ön tudja jól, hogy én futni akartam eltitkolt szerelmemmel, amit embernek nem volt szabad gyanítani. Ön állított meg akkor!

– Lázadás volt ez tőlem az isten ellen, s most porban fekszem érte, s nincs vezeklés, mely reményemet az ég bocsánatához visszaadja! Isten büntet engem azért, hogy dacolni mertem véle.

– Akkor kétféle istent hiszünk, Hanna; az enyim a szeretet törvényei szerint ítél, nem a haragé szerint.

– Te mondad! Kétféle istent hiszünk. S ez választ el bennünket két külön világba. Az egyik világban minden fű, fa, állat, a levegőben táncoló bogár, egyenrangú az emberrel: él, hogy szeresse egymást, faját szaporítsa, s ne törődjék a földön túl semmivel. A másik világban erős kötelességek uralkodnak: egyedül emberek számára van alkotva; kik holtuk után istenhez jutni akarnak; kiknek célja az ég; kik hisznek átokban és áldásban; kik ha esküt mondanak a nőnek, megtartják a nőnek, s ha esküt

⁵⁸⁹ JKK 30: 140.

⁵⁹⁰ I. m., 173.

mondanak az istennek, megtartják az istennek, s mikor három ujjukat felemelték az égre, azt nem azért tették, hogy a negyedikkel füttyöt vessenek utána.”⁵⁹¹

Az Ahol a pénz nem Isten végképp és radikálisan szakít a fiatal Jókai szüzesség- és tisztaságkultuszával. Gondoljunk az esti imádság elmondásának jelenetére:

„A Capitano sietett a kormányos aggodamait eloszlatni.

– A mi gyermekeink nem nőttek fel a keresztény vallás ismerete nélkül. Én magam oktattam be őket a hitágazatokba. Tegyetek róla bizonytságot, kedveseim. Mondd el, Cara, az Ave Máriát!

Az angyali alak felállt a helyéről, összetette a két kezét a keblén, s elmondá az üdvözlő csengő szóval, áhítattal. Csak egy szó maradt ki belőle, patológiai műszó, ami nem jelentékeny.”⁵⁹²

„Ah, a kedves közös-ügyes Bécs!”

Jókai aligha véletlenül választja Áldorfay szerelmi légyottjainak színhelyéül Bécsset. E jelenség már csak azért is megérdemli, hogy körüljárjuk, mert Bécsnek és az erotikának az összekapcsolódása Jókai művészetében a szakirodalomban eddig nem vált témává. Vajda György Mihály általánosságban utal a személyes élmények intenzitására, mondván, „Bécs élethossziglani élményforrást jelentett Jókai számára, amelyből merített, és amely írói, publicisztikai, kiadói és politikusi tevékenységének ötven éve alatt folyamatosan foglalkoztatta”.⁵⁹³

Feltétlenül utalni kell arra, hogy ezek az élmények, illetve ezeknek az élményeknek az irodalmi szövegekben való felhasználása, jóllehet többértű, összetett, gyakran ellentmondásos, alapvetően pozitív irányú. Jókai Bécs-képe tehát nem annyira Krúdynál köszön vissza, akinek művei alapján úgy tetszik – így írja Szörényi László legalább –, mintha „Bécs Magyarország temetője”⁵⁹⁴ volna, hanem sokkal inkább Márai Sándornál, akinek a számára, Fried István megállapítása szerint, Bécs az egész Monarchia reprezentatív, „értékképző tényezője” volt, „az a városi kultúra, amelynek a

⁵⁹¹ I. m., 153.

⁵⁹² JKK 71: 63.

⁵⁹³ Vajda 1984a: 111.

⁵⁹⁴ Szörényi 1989b: 229.

publicisztikában, az irodalomban és az életmódban rejlő lehetőségeit Bécs valósította meg”.⁵⁹⁵

A Jókai és Bécs kapcsolatával foglalkozó Nagy Miklós egy német nyelvű cikkében szinte kizárólag 1848 Bécsét, s annak a Jókai-művekben található lenyomatát tárgyalja.⁵⁹⁶ Ugyanő, tágabb spektrumot átfogó, *Jókai és az osztrák szellemi élet* című tanulmányában viszont megjegyzi, hogy „[Jókai] otthonosan – Budapesten kívül – igazán Bécsben érezte magát. E város egyszerre jelentette számára a közelmúlt forradalmát, a barokk fényűzését, romlottságát, ennek szellemébe olvadt bele II. József puritán rendszeretete, magabiztos felvilágosodottsága. Legkedveltebb színtere öregkori pikaróregényeinek.” Nagy Miklós azt is észrevette (bár felismerését a lehető legkevésbé radikális formában igyekezett megfogalmazni), hogy Jókai eredeti szocializációs bázisát a rendszeres kapcsolatok a császárvárossal jelentősen módosították, megváltoztatták: „Minden irodalomtörténész számára világosnak látszott az, hogy Jókai írói énjét kevésbé alakították az osztrák (sőt akár a német) szellemi élet hatásai. [...] Ennek a kijelentésnek az itt [ti. Nagy Miklós idézett cikkében] feltárt anyag sem mond ellent, mégis újszerű következtetéseket vonhatunk le belőle. Az idő meghozta a változást, férfikorában, öregsége idején a költő már másképpen gondolkodott”.⁵⁹⁷ Az említett változás korát a nagy történelmi kiengesztelődés hozta el, amikor is, ahogy Vajda György Mihály írja, „1867 után, a kibékülés és »kiegyezés« éve után rendszeressé váltak [ti. Jókai] kapcsolatai a császárvárossal”.⁵⁹⁸

Valóban: Jókainak emez egyre szorosabb kötődését a birodalmi fővároshoz jól mutatja *Az élet komédiásai* 1876-ból, és nem csupán azért, mert Erzsébet királynőnek ajánlotta. „Magyarország Bécsben” – akár szimbolikusan, az összetartozás kifejezéséként is felfoghatjuk az a fejezetcímet, amelyben Jókai a Helytartótanács bankgassei épületébe (ahol ma a Magyar Nagykövetség működik) vezet el bennünket. A palotában tett séta élményeiből valóságos allegóriát formál Jókai: a régi fényről, nemességről tanúskodó festményeket, freskókat, aranyozásokat, az 1849 utáni évek bedeszkázott sötéttségét követően, a kiegyezés után kezdi „a régi gazda”⁵⁹⁹ restaurálni.

⁵⁹⁵ Fried 1995: 144.

⁵⁹⁶ Nagy 1968. Jókai bécsi kapcsolataihoz vö. még Kunszery 1970.

⁵⁹⁷ Nagy 1987e: 360.

⁵⁹⁸ Vajda 1984a: 111.

⁵⁹⁹ JKK 31: 381.

A *Nincsen ördög* is részint a „szép osztrák császárvárosban” megesett kalandokat meséli meg.⁶⁰⁰

Ami a szakirodalom más szerzőit illeti, a kérdéssel (Jókainak a német népekhez és kultúrához való viszonyának kutatásán belül) behatóbban foglalkozó, az *Enyim, tied, övét* azonban semmilyen vonatkozásban nem említő Bernfeld Magdolna nem vonja le adalékainak előszámlásása után a kézenfekvő következtetést, hogy Bécs Jókai számára regényeiben az élvezeteg örömek városaként jelenik meg. Pedig a *Szeretve mind a vérpadig* (1882) és a *Rákóczy fia* (1892) illetően jeleneteit részletezve ismerteti. Szerzőnk *A jövő század regényével* kisebb terjedelemben foglalkozik, ám a szűkre szabott keretek között is felfigyel ama frivol momentumra, hogy „Bécs lakosai azonban egyáltalán nem érzik magukat szerencsétlennek megszállásuk miatt. Vígán élnek, nyugodtan szórakoznak”.⁶⁰¹ Kétségtelen: *A jövő század regénye* írása idején a „A demokrata Bécs, az ateista Bécs, a kozmopolita Bécs”⁶⁰², ahogy magában a regény szövegében olvashatjuk, már semmiképp nem az a „szűk, vidéki, elmaradott, bigott császárváros [...] a nemzedék szemében”⁶⁰³, amelynek Mezei József szerint a reformkor fiatal értelmiségije a birodalmi fővárost látták.

Úgy tűnik, hogy Bernfeld Magdolna olvasmányválasztása, amelynek előzménye e tekintetben Buday Dezső *Jókai lelke* című cikke két évvel korábban, 1925-ben a *Nyugatban*⁶⁰⁴, tartósan befolyásolta a szakirodalom tájékozódását, és nem feltétlenül szerencsés irányban: Bori Imre és Sötér István egyaránt az általa említett-elemzett művekre támaszkodva vizsgálják a Jókai-erotika problémáját. „A bécsi főúri társaság színe-java, házasságtörő asszonyok és férfiak szerelmi gyülekezete jelenik meg a regény [*A Rákóczy fia*] két nagy tablóján” – írja az előbbi.⁶⁰⁵ Mind a *Rákóczy*-, mind pedig az *Ocskay*-regény 18. századi témájú: feltehetőleg e tény is közrejátszott abban, hogy Bori Imre Jókai „századvégiségének” valamiféle 18. századba transzponált válfaját igyekezett leírni ahelyett, hogy Jókainak a tényleges és megélt osztrák-magyar századvéghez való viszonyát vizsgálta volna.

⁶⁰⁰ Jókai 1994a: 84.

⁶⁰¹ Bernfeld 1927: 55. skk., 63. skk., 73.

⁶⁰² JKK 18: 238.

⁶⁰³ Mezei 1975: 293.

⁶⁰⁴ „Bécs számára is van sok szép szava (*Rákóczy fia*, *Rab Rábi* [!], *Szeretve mind a vérpadig*, *Élet komédiásai* [!])” Buday 1925: 343.

⁶⁰⁵ Bori 1981: 101.

Bécs kétarcú városként jelenik meg *A kőszívű ember fiai* lapjain. A forradalmi Bécs mellet, Plankenhursték világával, az élvhajász Bécs is az olvasó szemébe tűnik. *A jövő század regényének* orosz megszállás-epizódja is arról tanúskodik, hogy Jókai élvetegnek, léha dőzsölésre fogékonnak látta a korabeli császárvárost. Tárgyunkba vág Bécs és erotika összekapcsolása egy művészeti hírben a regény lapjain: „Róma Bécsben. Ez a címe a legújabb balettnak, mely olyan nagy szenzációt gerjeszt. Legnagyobb vonzerejét képezi az, ami el van belőle hagyva: a trikó”.⁶⁰⁶ Ez az adalék ugyanakkor azt is mutatja, hogy Jókai erotikája kezdetben éppúgy csupán az osztrák-német „viktoriánus” szokásokat kritizálta, mint bécsi kollégáinak művei. Stefan Zweig életrajzi visszaemlékezése alapján ugyanis világossá válik, hogy Jókai nem a meztelenségre célzott, hanem csak az egész testet elfedő kezeslábas elhagyására: „iskolásidőm bécsi lapjai” – írja *A tegnap világa* szerzője – „hasábszám cikkeztek arról a vakmerő, borzadályosan erkölcstelen újítási javaslatról, mely szerint a berlini Hofoper balerinái azontúl trikónadrág nélkül táncolhatnak”.⁶⁰⁷

Két év nagy idő: az *Enyim, tied, övé* még konkrétabbá teszi Bécs emez élvhajász jellegét, és topográfiailag is pontosabban szituálja Áldorfay kalandjainak helyszínét. A Práter és a Rotenturmstrasse környéke e légyottok terepe: a sétáló férfi, a megfáradt közösgyes delegációs képviselő úgy érezhette itt, hogy a vörös fények s a félig nyitott ajtók mögül kilobogó gyertyaláng hevítik olyan fülledt-forróra az utcát, pedig talán csak a fejeket tisztító hűvös bécsi szél, a fön megérkezését várta az elpilledt nagyváros. Jókai e hírhedt környékek emlegetésével némiképp együtt halad a korabeli Bécs aktuális változásaival. A prostitúció legalizálását, a prostituáltak regisztrálását 1873, a nemzetközi kiállítás éve hozta magával.⁶⁰⁸ Jókai itt minden jel szerint tematikusan úttörő feladatokat vállal magára: a perdita-ábrázolás kérdésével foglalkozó Robert B. Pinsent (Czigány Lóránt nyomán) csak Reviczkyt tudja említeni a magyar irodalomból.⁶⁰⁹

„[Fatime palotája e]gyike volt ez azoknak az újonépült házaknak, miket egy építőtársaság a Praterre forduló telkeken, mintegy varázsszóra emeltetett.” [...] „Áldorfay minden este ellátogat e házhoz (melyet a négy plasztikai állású kariatidáról az

⁶⁰⁶ JKK 18: 52.

⁶⁰⁷ Zweig 1981: 76-77.

⁶⁰⁸ Pollak 1984: 160.

⁶⁰⁹ Pinsent 1989: 182.

erkélyen, a környéken a »négy táncosnő-ház« neve alatt ismernek)⁶¹⁰; „Ince kitekintett a kocsablakból, s megismerte a házban a „veres torony” melletti hotel garnit.”⁶¹¹

Közbevetőleg érdemes megjegyezni, hogy a Rotenturmstrasse valamilyen oknál fogva gyakori szereplője a magyar Monarchia-regényeknek. Krüdynál (*Nagy kópé*) a következőket olvashatjuk: „Ó, hogy sajnálom, hogy sohase volt bátorságom és kedvem átmenni a Duna-csatorna hídján, ahol a Rothenturm utca, a Graben kezdődik, ahol az igazi nőket látni fénylő toalettjeikben, ahonnan csak néha robogott egy batár a mi szegény külvárosunkba!”⁶¹² Esterházy Péter is említi *Hahn-Hahn grófnő pillantása* című Duna-regényében.⁶¹³

Fatime világának egész ábrázolása pontosan illeszkedik azok közé a leírások közé, amelyeket a századvég Bécsének viszonyairól ismerünk. Fatime anyja, Caesarine épp olyan, mint „azok a kerítők – bocsánat, közvetítők –, akik az udvart, az arisztokráciát és a nagypolgárság felső rétegeit látták le luxusáruval, kívül álltak az egyébkénti »kuplérosság« fogalmán, melyet a törvény szigorú börtönbüntetéssel sújtott”. Stefan Zweig visszaemlékezései alapján azt is megtudhatjuk, hogy az Áldorfay építtette négy táncosnő-ház a maga tapétaajtóival, titkos zezzugaival, melyeken át csupán az Ince zsebében lapuló „kettős kulcs” segítségével lehetett keresztüljutni, korántsem volt egyedülálló építmény: „Volt ugyanis ezekben a bordélyokban – persze az egyébként oly szigorú hatóság tudtával – mindenféle titokzatosság és különösség: rejtekajtók sora, titkos lépcsők és kijáratok rendszere, melyeken át a legeslegjobb társaságból, mint rebesgetik, az udvar köreiből is bárki zavartalanul be- és kiosonhatott”.⁶¹⁴

Öreg ember nem vén ember

Számos Jókai-művet tudnánk még említeni sorjában, amelyeknek tárgya, akár közvetve, akár szókimondóan, a századvégi osztrák birodalmi főváros, és annak erkölcsi viszonyai.

⁶¹⁰ JKK 30: 168., 183.

⁶¹¹ I. m., 205.

⁶¹² Krúdy 1977b: 366.

⁶¹³ Többek között Esterházy 1991: 111.

⁶¹⁴ Zweig 1981: 85., 87.

Mindenekelőtt azonban álljanak itt azok a bekezdések az 1899-ben megjelent *Öreg ember nem vén ember*ből, amelyeknek Jókai önéletrajzi eleveiséget ad, alig leplezetten bújva regénybeli alteregójának bőrébe. Ebből az idézetből is jól látszik, Jókai milyen közeli rokona azoknak, akik a mai történeti tudat számára híradásokkal szolgálnak erről az eltűnt univerzumból. Claudio Magris írja, hogy „ma, a mostani nemzedékek számára az írók, költők műveiben oly finoman felidézett, régi Ausztria bája mintha elfeledtette volna az akkori világ valóságos képét, úgyhogy a Habsburg-birodalom ma már sokkal inkább Werfel, Roth vagy Musil nevéhez fűződik, semmint Berchtold vagy Tisza miniszteréhez”.⁶¹⁵

„No, de térjünk mármost vissza oda, ahová minden magyar embert, kit örömmel, kit haraggal, állandóul vonz a szíve: a császárvárosba, a kedélyes Bécsbe.

Még akkor kedélyes volt.

Ah, a kedves közös-ügyes Bécs!

Ahová nem kísérnek el árgus szemek, ahol nem szólnak meg a viperanyelvek, ahol nem köszönt senki az utcán: mehet az ember egész bátorsággal, ahová a kívánsága vezeti, nem írják meg a holcsavargását se újságriporterek, se névtelen levelek.

S ahol az ember végre jóllakhatik paprikás csirkével meg kovászos ugorkával! Igazán csodálatos, hogy ezért az embernek Bécsbe kell menni!

Aztán ahol az ember olyan pénzt szerez, amiről az asszony nem tud semmit, s azt mindjárt el is költheti, s az asszony arról sem tud semmit.

(Gyöngébbek kedvéért megjegyzem, hogy ezek a tapasztalatok mind nem abból az időből valók, amikor tollbeli munkás voltam, hanem a milliomos korszakomból. Hajdanonta is találkoztam a Hotel Wandl étkezőasztalánál derék pesti városatyákkal, akik ott határozták el, hogy estére hová menjenek. A Ronacherbe, az Eldorádóba vagy a Práter No. I-be, vagy a Práter Csárdába? De világért sem mentem velük soha. Majd hogy idehaza kibeszéljék, hogy az öreg poéta sem jobb a Deákné vásznánál!)”⁶¹⁶

A három márványfej (1888) III. fejezete (Az apáca-fejedelemnő) az osztrák társadalmi szokások paródiája, hősei a világtól elzárt leány és a nőtlenségre kárhoztatott férfi, akik soha nem elég érettek és tekintélyesek ahhoz, hogy megházasodjanak. Az 1996-ban megjelent *De kár megvénülni!* Ugyanúgy a kuszált szerelmi viszonyok

⁶¹⁵ Magris 1988a: 239., 1988b: 137.

⁶¹⁶ JKK 64: 37.

ábrázolója, „[az] élet legfontosabb tárgya, ténye és ügye”⁶¹⁷ tárgyalója, mint Arthur Schnitzler egyik jól ismert műve, *A körtánc*, még akkor is, ha kevésbé sokkoló jelenetek fűzére: „[Schnitzler] A körtánc című, 1900-ban megjelent és bemutatásra került drámája, amelyben a nemek végletes játékan keresztül mindenki mindenkit megcsal, a korabeli sajtó szerint olyan hatással volt a nézőkre, hogy az első bemutatók alkalmából többen elájultak.”⁶¹⁸

Jókai e kései, részben Bécsben játszódó, a helyrajzra vonatkozó utalásokkal és bécsi német kifejezésekkel gazdagon teletűzdelt regényét annak a tárgynak szenteli, amelynek jóformán egész öregkorát: a nőknek. A megunhatatlan téma elbeszélésének többféle sablonja keveredik a műben, amely már címében is az elmúló ifjúságot siratja.

A regénybeli „vén öcsémuram” egyfelől távoli rokona a Don Giovanni-féle nagy hódítóknak, akiknek egy-egy sikeres kaland új és új alkotás, esztétikai remekmű; akik számára a birtoklás kinyilvánítása egyet jelent a keresztség és elkeresztelés szentségének verbális gesztusával, akiknek a szerelem nem más, mint a lét minden szélsőségének foglalata, egyszerre *frivolitás* és *hitvallás*, mint Szentkuthy Miklósnál.

Másfelől a *De kár megvénülni!* a pikareszk-regények modorában megírt beavatástörténet, a szerelem mesterségének iskolája, úgy, ahogy azt nem annyira a 19., mint inkább a 18. század gondolta. E regényben valóban a megváltozott nőképet tükrözi a számos „ritka, sokszor mesterkelt női nomen”.⁶¹⁹ Kezdődik az első csókkal (Amarillisz), amelyet a testi vágy ifjúkori bontakozása követ (Iringó), majd a szépasszony szerelme (Fritillária) és a méltatlanságában izgalmas kaland a színésznővel. (Passiflora). Mindezt színesíti a plátói kapcsolat a betegápolóval (Mirrha) és egy szellemi izgalmakat hozó, lassan bontakozó ígéretes viszony (Hesperis). Ez utóbbi már a házasságra készít elő (Pálma). A házasságba belekényelmesedett idősödő gavallér a ráérő napjait és a házastársi ellenőrzés alól kivont pénzét a tehetséges fiatal rokon (Viola) támogatására fordítja, talán nem egészen önzetlenül.

Mindehhez hozzáadódik a harmadik sablon, a kamaszkori félszegségéből kigyógyulni nem képes fiatalemberé, aki örök másodikként hosszan udvarol mindegyik kiválasztottjának, csak azért, hogy egy szemesebb vetélytárs (jelen esetben Nikkel hadnagy) rendre lóvá tegye.

⁶¹⁷ Bródy, é. n., V.

⁶¹⁸ Mádl 1969: 58.

⁶¹⁹ Nagy 2001: 555.

A *De kár megvénülni!*, ami az elbeszélés légkörét illeti, az öregkori alkotások között sajátos helyet foglal el: a kalandok leírásának nyelvezete nem lépi túl a kimondhatóságnak azokat a határait, ameddig a *finom kis erotika* terjed. Vannak ennél szókimondóbb; sokkal látványosabban meztelenkedő Jókai-regények is. Arról, hogy az öregedő Jókai gondolatai merre kalandoztak, sokkal többet elárul a szerkezet. Váratlan dramaturgiai fogással valamennyi nő, akik a férfit kézről kézre adták, az utolsó fejezetben mind újra felbukkannak, majd a megbékélés egy általános hátbaverés formájában ölt testet:

„Nos, uram, ját most már van önnek nyolc hölgy a házánál; azok között egy felesége, egy leánya, hét szeretője és hat Schwiegermuttere. Hát meg van ön velem elégedve?”⁶²⁰

Mindez visszaköszön az *Öreg ember nem vén ember* lapjain is: E kisregény-füzér első darabjában a főhős-felesége nem azért duzzog, amit férje Bécsben elkövet, hanem amit elmulaszt: ilyen felvilágosodott úrhölgyekre vágnak a férfiak a kései Jókainál, akik nemcsak „a szabad gimnáziumot”, hanem „még az akadémiát is kitanulták” a szerelem iskolájában.

⁶²⁰ JKK 62: 308.

IV. Herczeg Ferenc

Jókait folytathatta volna, de eltért attól az iránytól, amelyet Jókai adott a Monarchia-irodalomnak. Amint arról Jókai-émlékbeszéde is tanúskodik, egyértelműen a magyar politikai közösség és a történelmi Magyarország védelme felől közelítette meg a kérdést, ügyelve arra, hogy ne sértse a történelemtől kialakult közmegegyezést. 1914-ben ismeretesen Herczeg Ferenc kapta meg a lehetőséget, hogy az akadémiai emlékbeszéd szimbolikus jelentőségű sorában laudációt mondjon Jókairól: „Persze óvakodtam attól – írja később emlékirataiban –, hogy elmondjam Jókai életrajzát, vagy hogy írói munkásságát méltassam – beértem azzal, hogy általános képét adjam annak a hatásnak, mellyel Jókai az olvasóira volt.”¹ Emlékbeszédében Herczeg *A magyar nemzet története* Jókaijának szelleméhez volt hű. Kossuthot, Széchenyit, 1848-at és Deákot egyetlen történelemtudományi hasonlatba foglalta bele: „A nagy ébresztő haragos türelmetlenséggel döngeti a zárt kapukat; a legnagyobb magyar éles ekevassal tépi a göröngyöket; a lángeszű katona fegyveres kézzel őrzi a vetéseket; a távolban pedig a haza bölcse már készíti a csűröket, hogy majdan behordja a termésből azt, a mit meg fog kímélni a jégverés.”²

Herczeg Ferenc inkább memoárjaiban szerepeltet monarchia-motívumokat, de a Monarchia-problémát nem tette regénytémává. Az osztrák tematika közvetetten jelentkezik olyan műveiben, mint az *Ocskay brigadéros* vagy a *Bizánc*. Az utóbbi, 1904-ben keletkezett dráma aktuálpolitikai felhangjait nem nehéz észrevenni. A kor politikai morálját az egyik szereplő, Leonidász így minősíti: „Amióta a kétes jellemű kalandorok özönlöttek el a katonai és polgári hivatalokat, azóta minden önérzetes patricius a magánéletbe vonult.”³ Az Erzsébet-szimpatiára is utalás történik: „A császárnak mostanában nem érdemes udvarolni, de úgy sejtem, hogy aki a császárnéhoz szít, az jó helyen kereskedik.”⁴ S maga Konstantin az, aki a birodalom pusztulását jósolja: „Egy birodalom végórája ütött, egy nemzet homlokán a halálfélelem verejtéke gyöngyözik.”⁵

¹ Herczeg 1985: 476.

² Herczeg 1914: 331.

³ Herczeg 1904: 97.

⁴ I. m., 44.

⁵ I. m., 59.

Herczeg voltaképpen szándéka ellenére példáz bizonyos tendenciákat. Számos szöveghely van műveiben, ahol az osztrák-magyar kontextusra utal, ám távol áll tőle a szimbolizálás szándéka. *A Gyurkovics-lányokban* így ír: „Délben a Koronaherceg-utcán, ebéd után a jégen keltettek jókora feltűnést, este sorra járták a színházakat és bálakat, hajnalig be sem tudtak telni a nótázással, pezsgőzéssel. Amerre csak jártak, pincérre, cigányra és kocsisra csakúgy hullott az osztrák-magyar értékű áldás.”⁶ Herczeg Ferenc nemzeti irodalmat akar művelni, és dekadens-frivollá válik. Ennyiben a századvég tipikus jelensége, és jobban tükrözi a kort, mint azok, akik hangsúlyosan modernnek akartak lenni. Talán ebben rejlik a magyarázata annak a jelenségnek, amit Dobos István így foglal össze: „Herczeget a »keresztény-nemzeti« kurzus irodalompolitikája utóbb valóban bálvánnyá emelte, a *Gyurkovics lányokat* azonban már a századvég kezéről-kézre adták a középosztályi olvasók.”⁷ Herczeg megkísérelte azt, hogy a Monarchia örökségének problematikájára is nemzeti-magyar szempontból tekintsen. Visszaemlékezésének alábbi részleteiben Herczeg megfordítja az osztrák-magyar kulturális recepció irányát, és úgy tünteti fel, hogy Bécs azért volt otthonos, mert a magyar kreativitás nyomai látszottak meg rajta:

„Magyar ember, ha a császárvárosban járt, akarva sem érezhette magát idegenben. A Burg és a Város élete telítve volt magyar elemekkel, a bécsi életformák kialakításában része volt a régi magyarságnak is, a Budapest felől érkező utas ott egy európai világításba helyezett, mondhatnám tárgyilagossabb magyarsággal találkozott.

Nekünk, akkori fiataloknak egy-egy lóverseny, színházi bemutató, delegációs ülés vagy lokális kiállítás elég ok volt arra, hogy nagy és lármás rajokban, mint a költözködő vadludak, Bécsbe vonuljunk. Az utazás alig került pénzünkbe, és ma már bevallhatjuk, aminek bevallása negyven évvel ezelőtt nemzetárulás lett volna: Bécs életformái nyugodtabbak, előkelőbbek és vonzóbbak voltak, mint a kamaszkorát élő Budapestéi, és a császárváros azonfelül tele volt barokk szépséggel, keringő-költéssel, tele vérpezsdítő kalandokkal.”⁸

Ugyanez az affinitás-hiány a Monarchia közös kulturális problémái iránt jelentkezik Herczeg alábbi Jókai-portréjában:

⁶ Herczeg é. n.: 9.

⁷ Dobos 1995: 63.

⁸ Herczeg 1985: 327-328.

„Jókai Mór Bécsben járt, és az ottani írók és irodalombarátok éltek az alkalommal, hogy ünnepeljék a magyar költőkirályt.

Azt merném mondani, az ünnepeltetés Jókai megszokott érintkezési formája a külvilággal. Az öregúr rendesen valami szerény és szelíd elhárító gesztussal állott szemben kortársaival.

A bécsi lakomán pohárköszöntőt mondott, amelyben »tágabb hazájának« nevezte az Osztrák-Magyar Monarchiát. Mai ember talán el sem tudja képzelni, milyen viharos felzúdulás fogadta idehaza a szavait. Olybá vették, hogy eladta vagy legalábbis fölkínálta Magyarországot Bécsnek. A valóságban pedig nem mondott le semmiről, ami a miénk, ellenkezően: kiterjesztette a magyar ember otthonias érzését a Lajtán túlra is. Ez nem lemondás, inkább foglalás volt.”⁹

A kérdéses részlet, amelyben Herczeg túloz persze, mégis jól mutatja egyrészt, hogy Jókainak a maga irodalmi és retorikai fordulátát a közvélemény közegellenállásával szemben kellett végrehajtania. Másrészt bizonyítéka annak, hogy Herczeget nem érintette meg mélységében a Monarchia mint a magyar történelem vagy irodalom problémája. Kizárólag az alávetés oppozíciójában tudott gondolkodni, és Jókai pohárköszöntőjét úgy vette védelmébe, hogy az alávetés irányát szimbolikusan megfordította.¹⁰ Herczeg Ferenc mindazonáltal azon hagyomány hívéül látszik szegődni, amelyik a magyar túlsúlyt hirdette vagy óhajtotta a Monarchia keretein belül: „a magyarság a 67-es kiegyezés óta fölértkezett a saját hatalmának csúcspontjára. Ausztria, szégyenteljes tehetetlenségében vergődő törvényhozásával és örökös nemzetiségi viszályaival, züllött és magával tehetetlen ország képét vetítette a világ köztudatába. Magyarország a rend és nyugalom hazája volt, tekintélyt tudott tartani kifelé és fegyelmet befelé; ha királya Bécsben székelt is, a valóságban a Monarchia erkölcsi súlypontja már áttolódott Budára.”¹¹

A Bécs-Budapest szembenállás Herczegnél egy még sűrítettebb szimbólumba, a Burg-Budavár szembeállításba fordul át. „A város elrendezése a kapkodás és a véletlenség benyomását tette. Egy királyi székhely, amelyben nem székel király. Egy rezidencia, amely a rezidens akarata ellenére, egy óvatlan pillanatban nőtt az egyedül törvényes Bécs nyakára. Budavára valósággal felbőszített. Kaszárnyaszagú, fekete-sárga

⁹ I. m., 327.

¹⁰ Uo.

¹¹ I. m., 325.

kéreg rakódott rá Mátyás király várára, mint a Vezúv hamuja Pompejire. Az osztrák katonai szellem, amely csupa pedantéria és semmi harciasság, történelmi hamisításként hatott ezen a helyen.”¹²

Herczeg Ferenc azon Monarchia-képére viszont, amely visszaemlékezéseinek a második világháború előtt írott darabjában van kifejtve, a kultúra sorsáért érzett aggodalom éppúgy rányomja bélyegét, mint az ezt az aggodalmat megszólaltató Márai-élmény.

Ferenc József „Budapestet nem szerette. Nem hiszem, hogy gyűlölte volna, inkább közömbösen hagyta a magyar főváros, mely az ő hozzájárulás nélkül fejlődött világvárossá. Az udvarnál olybá vették Budapestet, mint a törvénytelen gyermeket: az ember elámul a nagyszerű fejlődésen, de nem dicsekszik vele.

Az uralkodó egész szíve a szép Bécs városé volt. Az ő császársága összeesik a »birodalmi főváros« utolsó aranykorával. Őalatta épültek a nagyszerű körutak, a fényes udvari színházak, az udvari múzeumok; annak idején ő nyitotta meg a bécsi világkiállítást, mely odavonzotta őt világrész globetrotterjeit; Ferenc József idejében lett Bécs a császártalálkozások, az egzotikus fejedelmek látogatásainak és nem utolsósorban a zene, a tánc, a jó konyha, a könnyű élvezetek metropolisa. Bécs szinte visszalendült arra a magaslatra, ahol a bécsi kongresszus idején trónolt. Mindez most el fog múlni, és miközben a Habsburg-dinasztia naplemente véresre festi Európa egét, Bécs a megöregedett özvegyasszony keserűségével gondol vissza ifjúságára.. Európa pedig, miután összezúzta a bécsi kultúrát, megint mélyebben süllyed a barbárságba.”¹³ Hasonlóságot fedezhetünk fel Máraival abban, hogy Herczeg Ferenc visszaemlékezéseiben egyrészt szintén az idillt széttröf fordulatot érzékelteti, másrészt viszont, Máraival ellentétben, a történelmi Magyarország széthullását nevezi meg elsődleges veszteségként: „július 28-án baráti körben vacsoráztam. Az ablakon zápor dobolt, mikor a csobogó éjszakából rivalgó trombitahangok verődtek elő. A Rákóczi-induló! Ez a háború! Egyikünk sem sejtette, hogy most a végítélet harsonái szólaltak meg Szent István ősi birodalma fölött...”¹⁴ Nála is megjelenik a világháború képe: „A rá következő napokban, felpántlikázva és felvirágozva, háromszínű zászlók alatt özönlöttek a magyar fiúk oda, hol a vigyorgó kaszás várta öke. Országszerte valami

¹² I. m., 158.

¹³ Herczeg 1993: 52.

¹⁴ I. m., 23.

elbizakodott hangulat terjedt el, az emberek olyasmit képzeltek, hogy a háború egyetlen lendületes szuronyroham lesz, mely kiveti állásaiból és pokollá kergeti Magyarország minden ellenségét.”¹⁵ Herczeg Ferenc ugyanakkor József halálát is korszakhatárként éli meg, a hozzá kapcsolódó kliséket is szövegébe emeli: „Úgy halt meg, ahogyan élt: mint fanatikusa a saját uralkodói tekintélyének és fanatikusa annak, amit ő, kötelességnek nevezett. Idők folyamán annyira tökéletesítette magát a »kötelességteljesítésben«, hogy a halála napján reggeli fél négykor már egyenruhában az íróasztala mellett ült. És Monsignore Seydl, aki a halotti szentséget hozta neki, azt hitte álmodik, mikor a haldokló őt állva fogadta a dolgozószobájában.

Ez nagy halál volt! Egy egész korszak szállt sírba. Mi valamennyien, akik az ő királysága alatt születtünk és éltünk, vele eltemettünk egy darabot az énjünkben. Megszoktuk az ő patriarcha-profilját a láthatáron, mint a hegyvonalat a szülőföldünkön. Az ország minden polgára valahogyan osztályosa volt az ő nagy tekintélyének, miként a pusztai pásztor is osztályosa a csillagos ég ragyogásának. Mikor szétfoszlott és eltűnt a láthatárról, szinte szédülve tapasztaltuk, milyen üres és kopár lett a világ, mennyire kicsinyek és védtelenek lettünk mi magunk.”¹⁶

¹⁵ I. m., 24.

¹⁶ I. m., 51.

V. A szimbólumok Monarchiája: Krúdy Gyula

Az Osztrák-Magyar Monarchia bukása után is folytatható Monarchia-diskurzust elsősorban Krúdy Gyula teremtette meg, az alapvető szimbólumokkal együtt. Az irodalmi Monarchia minálunk Krúdy óta szimbólumok szövédéke. A magyar irodalmi hagyomány sajátossága, hogy viszonyulását ezekhez a szimbólumokhoz nemzedékről nemzedékre radikálisan meg kell újítania, mégpedig, ellentétben az osztrák irodalommal, egymással homlokegyenest ellenkező politikai keretek között. Jókai a Monarchia jelen idejében élt, és e tárgyú írásainak politikai felhangjai minden vonzerejüket elvesztették, ha ugyan volt nekik a maguk idejében egyáltalán. Krúdy munkásságában lassacskán bontakoznak ki a Monarchia-motívumok, lassan kapnak szimbolikus többletjelentést a később olyannyira megterhelt kulcsfogalmak, mint például az uralkodópár vagy a két főváros. Krúdy számára a Monarchia sajátosan jellemző irodalmi műveltsége nem volt Máraihoz hasonlóan központi fontosságú, de bizonyos utalások akadnak az osztrák irodalmi közegre. Karl Krausról és lapjáról például Krúdy is említést tesz regényeiben.¹⁷

Krúdy kötődése Jókai művészetéhez közismert. Sötér István inább csak epigonnak tartotta, mondván, „Nemhiába érezzük, hogy műve némiképp függeléke, pótléka a százkötetes Jókainak!”¹⁸, Márai Sándor viszont úgy látta, hogy a Krúdy-univerzum teljességéhez szinte önmagában is elegendő a Jókai-indíttatás: „Mindent tudott, egy frakkja volt, két sötét ruhája, tizenöt inge, néhány Jókai-regénye”.¹⁹ A kései Krúdy számára például Jókai mint értelmezési probléma merül fel a *Valakit elvisz az ördög* (1928) című regényben, ahol először összefoglalják *Az arany ember* cselekményét egy lelketlen harácsoló és gyilkos történetének formájában, majd egy női szereplő közbeszól: „— Ó, mi másképpen tudjuk az *Aranyember* történetét! – mondá Amanda kisasszony, és olyan tekintettel nézett körül a szobában, mintha a valódi Aranyembert keresné valamelyik sarokban. Azt a férfit, aki őt majd valaha feleségül veszi.”²⁰ A *Napraforgóban* a másik emblematis Jókai-regényre, *A kőszívű ember fiaira* történik eltávolító utalás, amennyiben ott egy bordélyháztulajdonos-nő, hogy

¹⁷ Fábri 1978: 159.

¹⁸ Sötér 1942: 192.

¹⁹ Márai 1992b: 78.

²⁰ Krúdy 1975a: 977.

megkeresse kitartottját, „felöltözik kofának, mint özvegy Baradlayné a Jókai-regényben”.²¹

Bori Imre korszakolása szerint Krúdy pályáját a Jókai hatásától való fokozatos eltávolodás jellemzi. Az első korszaka 1911-1912-ig tart, és „Turgenyev és Jókai csillagzata alatt” bontakozik ki, a második „az első Szindbád-kötettől a *Hét bagoly* megírásáig” terjed, szecessziós törekvések jegyében, míg az utolsó évtizedet ennek a stílusnak a hiánya jellemzi: „az *Őszi versenyek* már a szecesszióban lappangó szürrealizmusra is figyelmeztet”.²² A jelen értekezés e fejezete azt kívánja megmutatni, hogy Krúdy Jókai-indíttatása e témabeli és szemléletbeli vonatkozásra, a Habsburg-irodalom folytatására is kiterjed.

Adalékok, utalások a századforduló Krúdyjának prózájában is előfordulnak. Az *öreg gárdista* (1904) már elvezet bennünket a Burgba, amely Mária Terézia idejében otthonosabb, barátságosabb – és kisebb volt: „nem volt lakatlan része a Burgnak, mint manapság”.²³ A Monarchia-tematiká, olyan rokon témákkal együtt, mint a nagyváros, a maga kifejtett alakjában inkább csak a Monarchia felbomlása után jelennek meg Krúdynál. Kérdés, hogy Krúdy 1914-1918 előtti és utáni Monarchia-témáinak vonatkozásában a kritika *versus* nosztalgia diszkontinuitására vagy a Habsburg-család témává válásának motivikus kontinuitásra helyeződik a hangsúly. Bori Imre az első álláspontot képviseli: „Kicsöppent az életből, a húszas évek elején fontos műveit nem is Pesten, hanem Bécsben jelenteti meg, szaporodnak anyagi gondjai, megroppan egészsége, népszerűségét veszíti, mint aki felett eljárt az idő, és az új kornak – immár a világháború utáninak – mintha nem tudna jelentőset és érdekeset mondani az ember életéről és haláláról. Nyilvánvalóan nemcsak a kor fordított hátat Krúdynak, Krúdy is hátat fordított a kornak. A tízes években, bámmennyire is moralista bírálója volt a Monarchia életének, egynek tudhatta magát világával, ezért szegődhetett művészi krónikásának is. Jósolgatta pusztulását, amikor erkölcsrendszerének patológikus vonásait húzta meg. Amikor azonban megsemmisülése valóban bekövetkezett (Krúdy szerint a vég kezdete a múlt században van, 1914-ben pedig minden elvégeztetett), nem a jövődöleése beteljesülése láttán támadt örömet érezte, hanem a csalódott ember keserűségét.”²⁴ Mindez természetesnek mondható. A monarchia-nosztalgia okai között

²¹ Krúdy 1978e: 37.

²² Bori 1984: 133.

²³ Krúdy 1977g: 227.

²⁴ Bori 1984: 134.

tartható számon az a tény, hogy bizonyos kulturális készségek, eljárások, nemkülönben az életvezetésbeli szokások vagy tudományos iskolák indoktrinációja abszolút lefolyását tekintve nemzedékeken átívelő, az egyéni élettörténetet tekintve pedig gyakorlatilag végleges, megfordíthatatlan folyamat.²⁵ Következésképpen természetes élettani jelenség, ha a Monarchia felbomlása után a századelőn javakorábbi nemzedék fájdalmas skizmaként éli meg annak az életkeretnek a felbomlását, amelyben szocializálódott, és a nosztalgiában keresi a maga otthonosságát.

A jelen értekezés szerzője ezzel szemben inkább a motivikus hasonlóságok felmutatására törekszik. Krúdy novellisztikájában már 1916-ban, a Monarchia felbomlása előtt, de a krízis idején jelentkeztek a Habsburg-témák, mindenekelőtt a nagy magyarbarátnak tartott Erzsébet alakja.

A vörös postakocsi 1913-as előszavában, Kiss Józsefhez írott levelében Krúdy még úgy nyilatkozik, hogy férfiakról és nőkről, e nem különösképpen emelkedett témáról akart „pesti” regényt írni: „Mit lehet írni Pestről? Ordináré passzió, mint az állatkínzás.”²⁶

A Monarchia mint értékteljes hagyomány egyik legszebb, sokat idézett példája viszont Krúdynál 1925. július 14-iki levele Hatvany Lajoshoz: „Mindnyájan meghaltunk, kedves Laci: Ferenc Józseffel együtt. Furcsa, de így van, hogy ez a magyarul sem elég jól tudó öregember jelentette a magyar irodalom többé soha vissza nem térő fénykorát is. Gögösek voltunk az irodalmunkra, hencegtünk temérdek értékeinkkel, és azt hittük, hogy a magyar irodalomnak éppen úgy vannak halhatatlanjai, mint akár a külföldi irodalmaknak. Talán az egy Adyn kívül senki sem maradott meg a mi korszakunkból, ő is csak azért, mert idejében meghalt. Ha valaha feltámad még a magyar irodalom: ott kell folytatni, ahol 1918-ban abban hagytuk – nyomuk sem maradt meg ezeknek az esztendőeknek.”²⁷

Krúdy szemléleti fordulatát, Habsburg-nosztalgiája kibontakozásának kezdetét meglehetősen nehéz feladat megragadni. Az *Őszi utazások...* második előszava már mindenképpen a változást jelzi.²⁸ Krúdy megjegyzése, miszerint „egy özvegyasszony lakodalmán” volna, „aki második házasságában fátyolt borít egész múltjára”²⁹, érdekes

²⁵ Pléh 2003: 66., 6. sz. táblázat

²⁶ Krúdy 1977f: 10-11.

²⁷ Tóbiás 2003: 227. Idézi: Kelemen 1996: 67.

²⁸ Fried 2003a: 290.

²⁹ Krúdy 1977a: 158.

utalást tartalmaz a Jókai-féle *A magyar nemzet története* híres „múltakra vetett fátyol”-történelemszemléletére: eszerint a nemzet már első házasságában arra kényszerült, hogy fátylat borítson addigi hajadon-életére. S ahogy Jókai számára bizonyos létmódja kétségkívül megmaradt azon történelmi eseményeknek, amelyek politikai kontinuumként vagy hivatalos szimbolikájukban megszűntek létezni, úgy Kúdynál ez a jellegzetesség megkettőződve marad érvényben. A Jókai által a múltakra vetett fátyol alatti rétegek szintén láthatóak maradnak nála, és az emlékezet egy tartományát jelentik, míg a dualizmus kori időkre terülő új lepel alatt az emlékezés új dimenziója húzódik meg.³⁰

Krúdy, amint arra már többen rámutattak, e kettős hagyomány örököse, és regényeiben megpróbálja külön történetekben, ám mégis együtt ábrázolni a kettős hanyatlást, a történelmi Magyarországot és a Monarchiát, felmutatva azt a tényt, hogy az egyik a másik leáldozásához hozzájárult, mint például a *Hét bagolyban* Józsiásnak a kiegészéről elmondott eszmefuttatásán keresztül.³¹ Krúdy több kitüntetett történelmi időpontot is szemügyre vesz abból a szempontból, hogy mennyiben lehetséges benne megragadni a bukás esetleges előjelét, előérzetét. Fordulópont volt többek között a Millennium, amennyiben elmúltával „lassúbb tempót vett az ország és főváros szárnyalása, hétköznapiak következtek, amikor lassabban jártak a vonatok”.³² Az egyik nagy történelmi fordulatot – a háborút – tematizáló regényt (*Rezeda Kázmér szép élete*) Krúdy éppúgy tósztt leírásával kezdi, mint Jókai a forradalom regényét, *A kőszívű ember fiai*-t. „Azon a szilveszteri éjszakán – a háború előtti években – nagyon vígan voltak a »Király«-hoz címzett pesti szállodában. A poharak összekoccantak az asztaloknál, és a felhevült vendégek mindenkit éltettek, aki éppen eszükbe jutott. Éljen Ferenc József, dicső uralkodónk, aki ezt a jó napot adta nekünk.”³³

A sorssá vált kiegészítés: Ferenc József szimbóluma

Krúdy jellem- és cselekménykezelése messzemenően alkalmasnak bizonyult arra, hogy az emlékezés, a nosztalgia bonyolódott, egymásra vetülő időviszonyait uralni tudja. Mert hiszen Krúdynál az élet – emlékezés. „Krúdy hősei” – írja Szauder József –

³⁰ Vö ehhez például Rezeda Kázmér monológját a *Nagy kópében*: Krúdy 1977b: 357.

³¹ Krúdy 1978c: 461-462.

³² Krúdy 1977d: 61.

³³ I. m., 7.

„csak annyiban élnek, amennyiben emlékeznek önmagukra s másokra, valami régen elmúlt s tán sohasem is létezett időre, amennyiben irodalmi élményeikhez forognak vissza egyre, s ezekből teremtik meg ködszerű, bizonytalan mesehangulatú jelenüket.”³⁴ Az írás pedig hozzáidomul az emlékezet szabad rendjéhez, amint ennek fontosságát Szerb Antal már egy, az utóélet számára jóval kedvezőtlenebb korban elismerte: „[é]ppen a szálelvesztési technikában van Krúdy legnagyobb művészi jelentősége”.³⁵ Archaikus szemléletmód örökösevé válik itt Krúdy, hősei épp olyanok, mint azok a görög hérószok Kerényi Károly mitológiaelfogásában, akik csak az elődök tetteinek bűvárharangját magukra öltve tudnak cselekedni. A *Rezeda Kázmér szép élete* ezt a hangoltságot így fogalmazza meg: „Elsősorban szolgáljuk a múlt időket, kísértő őseinket, hagyományainkat, mintha a múlt idők tudata, a hátunk megett való támogató állása nélkül nem tudnánk egy lépést sem tenni a jövő felé. [...] Az apánk, nagyapánk isteni magaslaton áll még tévedéseivel is.”³⁶ Az emlékezés bekebelezi a kitüntetett Habsburg-szimbólumokat is: Kalándffy (egykori testőrtiszt) a *Z. A. udvarhölgy szeszélye* című, 1925-ös keletkezésű novellában elhatározza, hogy sorra látogatja Ferenc József halála után az uralkodó egykori lakóhelyeit.

Az emlékezés szabad asszociációs rendje felel arra a kérdésre³⁷, hogy technikailag miként keveredhetik oly sokszor Ferenc József az elbeszélésbe. Az írás: emlékezés, az emlékezés pályája pedig szinte minden esetben előhívja az uralkodócsaládot, mint például e gyönyörű részben a viktoriánus Budapestről: „A régi Pest boldog, vagyonos polgársága lakott itt, a bútorokat még a nagymamák tették a helyükre, a képeket régen elporladt kezek akasztották a falra, és levendula (a bolhák ellen) s egyéb ártatlan illatok voltak a szekrényekbe zárva.” A Dominó utca lakói „[i]tt maradtak ifjan, redőtlen ábrázattal, éberlasting cipőkban, régi korok divatos dalait dúdolgatják magukban, és a házibálon a negyvenes évek táncait lejtik. Erzsébet királyné koronázásakor részt vettek a pesti iparosok és kereskedők bálján, és mostanában is oly áhítatosan mosolyognak, mint akkoriban, amikor Andrássy Gyula bemutatta őket Ferenc Józsefnek.”³⁸

³⁴ Szauder 1980: 29.

³⁵ Szerb é. n.: 431.

³⁶ Krúdy 1977d: 78.

³⁷ Fábri 1978: 341.

³⁸ Krúdy 1977b: 317.

Krúdy e művészi törekvései talán hozzáköthetők az osztrák kulturális és bölcséleti tradíció azon belátásához, amelynek értelmében a személyiség narratív identitása óhatatlanul háttérbe szorul az érzetadatok kaotikus áramlásában. Pléh Csaba mutat rá arra, hogy a karteziánus én (azaz a külvilágtól független tudat) megkérdőjeleződése a századfordulón a test szenzualista azonosság-tudatának felértékelődésével járt együtt, többek között Ernst Machnál, *Az érzetek elemzése* című művében.³⁹ Egy népszerű előadásában Mach egyenesen úgy fogalmazott, hogy „életünk igazi gyöngyszemei az állandóan változó tudattartalmakban vannak, s hogy a személy pusztán egy semleges szimbolikus fonál, melyre ezek fel vannak fűzve”.⁴⁰ A Monarchia kultúrantropológiai irodalmában Csáky Móríc kapcsolta össze a pluralitást a machi érzékelélmélettel: „A pluralitások reflexiója – legalábbis átvitt értelemben – magában foglalja a machi ismeretelméletet is, illetve egy illékony, folyékony, inkonzisztens »Én« megalapozását, amelyet csupán különböző és gyorsan változó érzéklet-elemek összességének tartottak.”⁴¹ A „menthetetlen Én” többé nem képes különbséget tenni szubjektum és objektum között.⁴²

Krúdy hősei valóban efféle személyiséggel rendelkeznek. Gintli Tibor hivatkozik *Narratív identitás Krúdy Gyula Napraforgójában* című tanulmányában Szegedy-Maszácz Mihályra, aki szerint „Krúdy az elsők közé tartozott, aki regényeiben megkérdőjelezte a személyiség egységét, szubsztanciális voltát”⁴³, majd ennek következményeit kifejtve a *Napraforgóról* szólva, de Krúdy időkezelési technikájára általános érvénnyel is vonatkoztathatóan így összegez: „Az időértelmezés sokfélesége [...] jelentősen hozzájárul ahhoz, hogy a műnek ne születhessen meggyőző homogenizáló, egészszelvű olvasata.”⁴⁴ A személyiség efféle szerkezete „alatt” nem sejlik fel az a szilárd talapzat, amelyhez válsághelyzetben vissza lehetne térni. A *Boldogult úrfikoromban* elemzése közben utal Bori Imre arra a varázshegy-szituációra, amelyben a színlelés vége, az álarcosbál elmúlt a nem jelenti egyben a korábbi azonossághoz való visszatalálást: „Nem hőse-e”, kérdi, Krúdynak „Podolini Lajos podolini szolgabíró, aki a Monarchia összeomlása után az új csehszlovák hatalom elől menekülve húzza meg

³⁹ Pléh 1997/98: 51.

⁴⁰ Idézi: i. m., 52.

⁴¹ Csáky 2001: 110-111.

⁴² Goltschnigg 1996: 175.

⁴³ Gintli 2003: 396.

⁴⁴ I. m., 414.

magát Budapesten, és nem tudja elhinni, hogy nincs tovább hivatala”, és „hogyan létezése irreális?”⁴⁵ A reális idő állandósága, amelyet a császár megjelenése is érzékeltet, különösen alkalmas arra, hogy teret engedjen a belső időszemlélet érvényesülésének a művészi szövegben: „A császárnak akkor is olyan feje volt, mint az ezüstforinton. A császárok nemigen változtatják a borbély útján frizurájukat, pláne Ferenc József, akit három generáció is megtanult egyformának ismerni. Néha az idő is belekontárkodik a fordász dolgába, és önkényes hajnyírást rendez. A császárnak még ekkor oldalt választott, szőkésbarna haja van, de a bajusza, szakállá már a mai alakú.”⁴⁶

Talán nincsen nagyobb közhely a Monarchia-irodalomban, mint Ferenc József, a kép, a szimbólum, a motívum, illetve a Ferenc József omniprezenciájára való hivatkozás. Octavian Goga színművében, *A jegyző úrban*, úgy mond Gáldi László, „Ferenc József hieratikus ünnepélyességgel néz le a falról a tragikomikus választási küzdelemre s az összevásárolt voksokra”.⁴⁷ A *Radetzky-indulóban* ez a bizonyos induló Frau Resi kuplerájában csendül fel, amikor oda egy kompánia bevonul, s a műintézményben ott függ az arckép is: „Egy légyerpöttyös bronzrámában ott állt a Legfelsőbb hadúr kicsinyített alakja, őfelségének az a jól ismert, mindenütt jelen levő arcképe szíromfehér ruhában, a vérpiros mellszalaggal és az aranygyapjával.”⁴⁸ A lengyel Galícia-irodalmat kutató Alois Woldan idézi W. Paźniewski *Kakania* című írásából a következő passzusokat: „Az idős császár pofaszakállá, akinek képe hasonló elnézéssel tekintett le a rendőrszobáknak és a bordélyok recepciójának faláról, egyetlen elvont kapocsként olyan egésszé fogott össze valamennyi megszállottságot, mítoszt és főbiát, amely nem tűrt semmiféle komplikációt és szétforgácsoltságot, mivel Kákánia mindig is a legegyszerűbb formákat kereste.”⁴⁹ Ugyanő utal arra, hogy Stanisław Vincenz egy regényében „az ittas cseh mandatárius Brnek álmában a császár leszáll a fali képről, és pofon vágja a hivatalnokot, aki elnyomta a hucul népet; a következő reggel a mandatáriust holtan találják az ágya mellett.”⁵⁰ Kosztolányi *Pacsirtájában* is

⁴⁵ Bori 1984: 140.

⁴⁶ Krúdy 1981a: 44.

⁴⁷ Gáldi 1969: 51.

⁴⁸ Roth 1982a: 85.

⁴⁹ Woldan 1998: 100.

⁵⁰ Woldan 1996: 101.

olvashatjuk a korjellemző utalást: „[t]ávol a sarokban [...] I. Ferenc József király arcképe lógott, magyar tábornoki egyenruhában”.⁵¹

Ha a Monarchia-irodalom felhalmozott tényanyaga felől szemléljük a kérdést, semmi meglepő nincsen abban, hogy Ferenc József Krúdy Gyula személyében megtalálta magyar irodalmi krónikását is. Jókai regényben csak Erzsébet királyné alakjának megrajzolásával próbálkozott (Erzsébet életében érthetően: igen körülményesen), de Ferenc Józsefről csak publicisztikájában írt, és az sem keltett osztatlan elismerést.

A történeti kontextus felől nézve azonban korántsem magától értetődő a dolog. Ha ugyanis Krúdy vállalkozását, Ferenc József irodalmi alakká formálását a kor közhangulatával, a magyar történetfelfogás rögzült ítéleteivel vetjük egybe, akkor egyből feltolul a Krúdy Ferenc József-képére vonatkozó kérdés: miképpen vitte végbe Krúdy Ferenc József magyar irodalmi legitimációját? A közhangulatra vonatkozóan, még a provizórium korából, engedtéssék meg egyetlen adat. A kamaszkora végén járó Toldy István írja le levélben Berczik Árpádnak a Széchenyi hegyi kápolna felszentelését. A primás megtette, amit ilyenkor tenni szokás, majd „a templom elé felállított szószékre lépett a krisztinavárosi plébános s prédikált magyarul. [...] Egyhelyen mondá: Imádkozzunk először ő felségéért, Ferenc Józsefért! barátom! nem adtak a világ semmi színházában oly rossz darabot, melyet ily hangos pisszegés s morgás követett volna, mint e szavakat.”⁵²

Jókai tematikusan teremtette meg a lehetőségét a magyar irodalmi hagyomány Ausztria felé nyitásának. Az uralkodóház irodalmi legitimációját Jókai a kortársak szerint – és maga Krúdy szerint is – nem tudta hitelesen megoldani. A *Hét bagoly* című regény egy utalása alapján arra következtethetünk, hogy Krúdy szerint Jókai közelmúltat tárgyazó regényei nem állják ki a kortársak testimóniumaival való szembesítést: „Hallottunk Jókai új regényeiről, különösen a történelmi háttérűeket kedveltük, ahol törökökről volt szó. Egyéb regényei, amelyek hazai vonatkozásokat tárgyaltak, kissé fantasztikusak voltak, még éltek azoknak a korszakoknak a fiai, amely korszakokat Jókai költői idealizmussal leírt.”⁵³

⁵¹ Kosztolányi 1974: 281.

⁵² Toldy István – Berczik Árpádhoz, Pest, 1860. október 18., in: Kiczenko 2000: 157.

⁵³ Krúdy 1978c: 465-466.

„Rózsa Sándor üdvözli Felségedet!”

Krúdy a feladat megoldására a szimbólumképzés eszközeivel tett újra kísérletet, mégpedig a Rózsa Sándor-regényben.

Betyár és király nem e szövegben találkoznak először Krúdynál. Az *I. Ferenc József Európa első gavallérja* című írásban is Rózsa Sándorral hasonlítja össze Ferenc Józsefet, férfit a férfival – a bajuszk tömörségén mint közös jegyén keresztül.⁵⁴ Krúdy itt Ferenc Józseffal mint társasági emberrel foglalkozik, külleméről szól részletesen, és az egyetlen konkrétum, amelyet megtudunk róla, arra vonatkozik, hogy Blaha Lujza egyszer „valamely titokzatos okból közvetlenül az éjféle óra előtt »volt kihallgatásra rendelve« a Népek Atyjához”.⁵⁵ A *Repülj, fecském* című elbeszélésben Krúdy leírja, a családtörténet látószögén keresztül, a nagy 1867-es átöltöztetést, amikor a régi szabadságharcosoknak inkább megérte osztrák-magyaroknak lenni ezentúl. A törvényen kívüli, kétes elemek után „az öreg Krúdy, az egykori félelmetes betyárkergető ügyész”⁵⁶ fizette ki, a hitelbe csináltatott magyar ruhákat a szabónál: „Meg kellett menteni a régi Magyarországot. Akár bujdosó hazafi, akár futóbetyár alakjában találódott az új világ kezdetén.”⁵⁷ Erre a nótára rimel a *Rózsa Sándor* története, amelyben a betyár arra gondol, a Bach-korszakban egyedül, hogy elfogja Ferenc Józsefet.⁵⁸ Az epizód végül szürreális jelenetbe torkollik, filmre kívánczó pusztai lovasjelenetbe, amely lenyűgözően hatásos szimbólumként ábrázolja képben azt, amire a nyelvnek nincsen fogalma: Ferenc József és a magyarok érzelmileg és politikailag egyaránt bonyolódott viszonyát.

Krúdy látta be a magyar irodalomban először, hogy Ferenc József és a magyarok viszonya *probléma*. A bonyolult szimbólum egy hasonlóképpen összetett, ám tökéletes kompozícióban, a nézőpontok megválasztásának és változtatásának lélegzetelállító játékával (bravúros kameramozgatással) felépített jelenetben van kifejezve. A szöveg műfajilag nem egyéb, mint anekdota⁵⁹, fele-igaz apró történet, amelyben a magyar

⁵⁴ Krúdy 1925a: 9.

⁵⁵ I. m., 5.

⁵⁶ Krúdy 1980a: 49.

⁵⁷ I. m., 48.

⁵⁸ Krúdy 1980b

⁵⁹ A történet jó példa az anekdota szociális beágyazottságára Krúdynál, amelyre Fábri Anna hívja fel a figyelmet: „Ez a »múltban élés« a középosztály passzivitásából fakad: az életből a jelenből való

irodalom (és a deáki politikai gondolkodás) a bonyolult dolgok szimbolikus kifejezését oldotta meg mindig is.

Az anekdota ez esetben arról szól, milyen is az, amikor „Ferenc Józsefet üdvözli Rózsa Sándor”:⁶⁰

Egy kalandfilm csúcspontjában vagyunk. Három csoport rohan az Alföldön egymás felé, hogy összeérjen, és a fenyegető egymásba omlás, a várt katasztrófa helyett a megvilágosodás pillanatában oldódják fel. Ferenc József hintaja, mögötte a slepp, hintók, tisztek, fegyveresek, Bach miniszter, szóval maga az egész neoabszolutizmus-korszak halad egy júniusi délutánon, négy órai derűlátó hangulatban, jó iramban, „Szegedről Budára”, ahogyan egy korábbi fejezetből értesültünk róla.⁶¹ „A paripáknak sörénye zászlóként lengedez, amint nekieresztett fejjel, hűséges odaadással, csak jó lóban található szorgalommal és egyenletes tempóban nyargalnak a lovak. Az ostorhegyes pajkosságból időnként felkapja a fejét, megrázza a szerszámat, mintha nászutasokat vinne, vagy lakodalomra készülődne.”⁶²

Egy elszabadult (vagy megvadított) ménes rohan a menetoszlop felé szemből, valahonnan a horizontról indulva, hogy mindenestől halálra tiporja az egész gyanútlan társaságot. Oldalról, az erdőből kivágtat ekkor Rózsa Sándor társaival, megfékezi a ménest, üdvözli Ferenc Józsefet, és eltűnik az erdőben. Ha valaki felrepülne gondolatban, azt láthatná, hogy a tumultus után a császár menete, mint színes kígyó, halad tovább előre. Rózsa Sándor csapata „fekete inges lovasok”⁶³, „dárdaként kinyújtott”⁶⁴ farka lovaiknak, mint fullánkos raj, visszatér a kiindulópontra. A ménes, „amelyet az erdőből jött legények [...] alaposan széjjelzavartak”⁶⁵, szétszóródik, mint egy elkergetett hangyacsődület.

De mit látnak ők, és mit látunk mi?

kiszorultság elleni védekezés. Ebben a helyzetben az *anekdota* különös fontosságot kaphat: *alkalmassá válhat a kaland pótlására, s mintegy szentesíti a dszentri kényszerű tétlenségéből fakadó különcködéseit.* Fábri 1978: 19.

⁶⁰ I. m., 63.

⁶¹ I. m., 55.

⁶² I. m., 64.

⁶³ I. m., 65.

⁶⁴ I. m., 69.

⁶⁵ I. m., 66.

Krúdy, filmes nyelven fogalmazva, egy álló és egy mozgó kamerával dolgozik, amelyek jelenlétét és elhelyezkedését hangsúlyosan jelzi a szövegben. Az álló helyzetű tekintet az úttól oldalra, az erdő szélén helyezkedik el. Ez az olvasó nézőpontja, aki ennyiben is a betyárokkal azonosul, hiszen e pozíciót Rózsa Sándor egy „cigányharamiája” foglalja el, mégpedig a fejezet legelső mondatában: „Az erdő szélén, ahonnan a síkságot alaposan be lehet tekinteni: egy cigánylegény fekszik, és a távoli országutat kémleli.”⁶⁶ A mozgó kamera Ferenc József kocsijára van szerelve: „A kerekek úgy forognak, mint valami óriás szemei, aki éppen átvonulóban van a pusztán.”⁶⁷ Az „óriás szemei” Ferenc József tekintetét jelentik: a narrátor át-átvált az ő nézőpontjába, és ilyenkor a szöveg a látottakat a szemlélő – jelesül Ferenc József – belső hangulatához igazítva adja vissza.

Az olvasó-szemlélő azt látja, hogy a csikósokkal és kutyákkal összekeveredett ménes, e bosszúálló természeti erőként megmozduló, már a 19. században is *mint olyan* számon tartott országisme klisé megállíthatatlanul rohan előre, hogy vérbe tapossa a császárt, mint a császár a szabadságharcot: „A paripák szemei valami túlvilági tűzzel kezdenek lobogni, a csikók szemei megvörösödnek, a mének ilyenkor rúgják agyon a kutyát és farkast.”⁶⁸ Az olvasó-szemlélő azt látja, hogy a természeti erőt nem másik erő fékezi meg, hanem Rózsa Sándor, az egykori szabadságharcos, aki az értelem pányváját veti a természet nyakába. *Látja*, amit mond a lónak: a bosszúálló természet szóródjon szét, menjen másfelé.

„A csődör felágaskodott a hurok érintésére, aztán még vadabb elszántsággal vetette magát előre – egyenesen Ferenc József hintájáig –, ott fogta le rohanásában az a rettenetes kéz, amely a hurok végét tartotta.

Ferenc József állva maradt a hintóban, amikor ezt a pusztai jelenetet néhány lépésnyire maga előtt szemlélte.

A csikósféle ezután elkapta kezével a paripa fejét, valamit súgott a fülébe, és az imént vad ló remegő lábakkal megállott. Majd lekapta a pányvát a ló nyakáról, és a kötél végével alaposan rásújtott az állatra. Mintha csak azt mondta volna neki:

– Most menj utadra.”⁶⁹

⁶⁶ I. m., 63.

⁶⁷ I. m., 64.

⁶⁸ Uo. 64.

⁶⁹ I. m., 65-66.

Ezen a ponton a szemlélő még bizonytalan, hogy vajon Rózsa Sándor nem azért állította-e meg a ménest, hogy maga álljon bosszút. Néhány másodperc együtt-vágta után azonban Rózsa Sándor megemeli kalapját, és azt kiáltja: „Rózsa Sándor üdvözlí Felségedet!”⁷⁰ Kettős gesztus történt, a nagylelkűség a megmentésben és az elfogadás az üdvözlésben. 1849 örököse azt mondja a császárnak: „Felség”.

Ferenc Józsefet a lófékezés krízispontjáig a külső tekintet nézőntjából látjuk. Leveti köpenyét, teljes díszben áll a veszély elébe, és elhangzik az egyetlen mondat, amelyet kiejt a száján e történetben: „Nem hagyom magam eltántorítani.”⁷¹ (Közbevetőleg: összesen öt rövid megszólalás van az egész történetben. Először Rózsa Sándor szól a lóhoz, majd Ferenc József, mintegy önmagához, ezt követően Bach miniszter egyszer a kocsishoz: „Hajts! Ezek betyárok!”, egyszer a betyárokhoz: „Félre az útból!”, és végül Rózsa Sándor – „Felségedhez”. Három szituációhoz kötött, rövid utasítás, és két cselekvés értékű kijelentés, beszédaktus, ha úgy tetszik: egy ígélet és egy köszöntés, ennyi szó hangzik el a történetben. Semmi reflektált *discours* – a képekből kell, ha lehet, kifejtteni a jelentést.) Ferenc József, mint idéztük, a pályvázás-jelenetben kezd el nézni. Ekkor ismeri fel, hogy olyan helyzetbe került, amelyben a szereplők „[l]átnak valamit”.⁷² A pusztai ember mondja ezt a jószágra itt is, és – Jókainál is. A Krúdynál elszabadult ménes jelenetéhez hasonlót olvashatunk ugyanis az idős Jókai pusztai történetében, a *Sárga rózsa*-ban. A marhák, amelyeket idegenbe akartak elhajtani, szintén jel vagy sugallat hatására visszafordulnak: „A polgári révnél megbomlottak a tehenek, akiket a morva uraság összevett; egyszerre csak *lelket láttak, szelet fogtak*, mind kiugráltak a kompból, bikástul, s egyenest hazaszaladtak a zámi tanyára”.⁷³

A császár alkalmazkodik a szituációhoz, és együttműködik a betyárokkal (a magyarokkal). A nagylelkűséget nagylelkűséggel viszonzza: nem lő és nem lövet azokra a *megmentőire*, akikre mint *törvényen kívüli betyárookra* lövetnie kellene. Nem lövet, hogy lászon: „Ferenc József nem nyúlt a puskához, csak a nyargaló betyárokat nézte.”⁷⁴ Az idegfeszítő párhuzamos futásnak, betyárok és császári menetoszlop együtt haladásának egy város felbukkanása vet véget. „Ferenc József még mindig hátrafelé

⁷⁰ I. m., 68.

⁷¹ I. m., 65.

⁷² I. m., 64., a szerző kiemelése.

⁷³ Jókai 1993b: 186.

⁷⁴ Krúdy 1980b: 67.

néz”⁷⁵: hirtelen megfordul, és előre tekint. Háromszoros fordulat a szövegben! Egyfelől Krúdy e kulcsfontosságú helyen átvált az eddig „be nem vágott” kameraállásra: kezdetben csak azt tudtuk, hogy létezik ez az óriás szem, majd értesültünk róla, hogy néznek, szemlélnék vele, és e percben a felbukkanó várost valóban Ferenc József szemével látjuk, hisz neki „megváltás” a lakott helység (és benne a helyőrség). S másfelől, ebből a szemszögből látható a másik fordulat, amely magában Ferenc Józsefben megy végbe: a feltámadó lelkipurdalás vagy legalább az odafordulás az áldozatok emléke felé. Előre tekintve új szemmel látja a tájat: „Pirosak a tornyok az alkonyodó naptól. Azoknak a vére festi be az égboltozatot, akik itt valamikor a szabadságért elesetek, akik majd éjfélkor visszajárnak kísértetni az özvegyekhez és az árvákhoz.”⁷⁶ Mert a harmadik fordulat, amelyet a szöveg megragadni kíván egy kitüntetett pillanatban, az a hátra és előre, múltba és jövőbe tekintés fordulata, 1867 lehetőségének másik feltétele. Előbb látja Ferenc József az elesettek vérért, utána üdvözli a betyár Ferenc Józsefet.

Az uralkodó számára ezzel még nem értek véget a látva látás percei, hiszen „vágató hintójából megkönnyebbülve és sokáig néz az elvonuló legények után”.⁷⁷ Egyetlen meglátni való maradt számára a betyárok hült helyén: a saját fátuma. Hiszen ama bagdadi kereskedő William Somerset Maughamnál olvasható tanmeséje szerint éppen azért találkozott Rózsa Sándorral Budára menet Szegedről, mert azért indult Budára, hogy elkerülje Szegeden a vele való találkozást. „Felség”, jelentette neki Bach miniszter két fejezettel elébb, „összeesküvés van az országban felséged elfogatására. Az összeesküvés feje Rózsa Sándor, az alföldi haramia. Ebben az órában kell indulni Budára, különben nem kezeskedem semmiért.”⁷⁸

De a múltja helyett a jövőjével kellett szembetalálkoznia.

Tudták-e ezt az allegóriát olvasni a kortársak? Feltehetőleg igen. Herczeg Ferenc visszaemlékezéseiben arról ír, hogy „Gyermekkoromban két országos hírű férfiút tanultam tisztelni, az egyik Deák Ferenc volt, a másik – igenis! – Rózsa Sándor, az alföldi haramia.”⁷⁹ Példa arra, hogy a respektus 1867-et és 1848-at egyaránt illeti, és míg 1867 a tiszta törvényesség emblematisztikus figurájában idéződik meg, addig Rózsa

⁷⁵ I. m., 68.

⁷⁶ Uo.

⁷⁷ I. m., 69.

⁷⁸ I. m., 55.

⁷⁹ Herczeg 1985: 55.

Sándornak és 1848-nak a társítása a forradalmi és szabadságharcos időket a kalandosság és a törvényen kívüliség hírébe keveri.

A történetet a maga szemszögéből értelmezi az olvasó is és a főhős is (mert hiszen, akárhogy is, ennek a történetnek Ferenc József a főhőse), és – újabb bravúr Krúdytól! – értelmezőként avatkozik bele a saját történetmondásába a narrátor is. Az együtt-lovaglás feszült perceiben teszi fel Krúdy a narrációtól zárójellel is, dőlt kiemeléssel is elválasztott kérdést: „*Félt-e Ferenc József e pusztai kalandban?*” Krúdy itt a közép-európai kommunikációközösség alapvető lelki diszponáltságára kérdez: abban a mértékben is hasonult-e Ferenc József az üldözött magyarorkhoz, hogy megérezett és megértett valamit az üldöztetésnek és a kirekesztettségnek a személyiségre gyakorolt hatásából.

A kettős változás a krízis tetőpontján a biztosítéka annak, hogy a jelenet a kavargásból kisimulhat, az élet tovább folytatódhat, immár együtt futván a magyarok és Ferenc József szekere. Most értjük meg, miért rázta a fejét úgy az ostorhegyes, mintha „lakodalomra készülődne”. Ez a pusztai jelenet volt a magyarok és Ferenc József házassága Krúdy Gyula regényvilágában. Ezért volt Ferenc József talpig festményre kíváncsozó díszben „idekünn a pusztákon is, ahol az emberek nem sokat törődnek az öltözködéssel”.⁸⁰ Ferenc József magyar nemzeti színekbe öltözött, és a korona aranyába: „fehér kabát, arany-piros díszítéssel, a nyakában az Aranygyapjas rend jelvénye, a vállán áthúzva a Szent István-rend vörös szalagja. A nadrágja üvegzöld, vörös lampaszokkal.”⁸¹

Jöhet a ceremónia, az elhálás, a félrelépés. Lássuk sorjában.

Hatalom és erotika

Ferenc József viszonya a magyarokhoz ugyanis áterotizált viszony Krúdynál. Kelemen Zoltán elemzi más történelmi Krúdy-regények régi Habsburg-uralkodóinak csökkent szerelmi potenciálját⁸²: ehhez képest mintha azt akarná mondani Krúdy, hogy Ferenc József viszont volt „olyan legény”, hogy a magyarokat igazán meghódítsa.

⁸⁰ Krúdy 1980b: 65.

⁸¹ Uo.

⁸² Kelemen 1998: 68. skk.

Krúdy regényeiből, például a *Nagy kópéból* az bontakozik ki, hogy a viktoriánus korszak szemérmes-titkolózó, fülledt légkörének alakításában együtt munkálkodott uralkodó és alattvaló.⁸³ Egy viszonylag korai műben, a *Ferenc Jóska* (1913) című novellában is a fiatal uralkodó a maga férfias vonzerejének tudja be az első feléje közelédő női gesztust (amelynek ellenpontjául ott a közvetlen utalás az emigráció szervezkedésére).⁸⁴

Lássuk, miképpen hódította meg Ferenc József – Budapestet!

Krúdynál Budapest női vonásokkal van felruházva, olyan nőnek ábrázolja, akinek élettörténete az ártatlanságtól a romlottságig alakul. A bűnbeesés fordulata a békeévekhez köthető. Kezdetben, így olvasható a *Mit látott Vak Béla Szerelemben és Bánatban* című regényben, „Budapest naiv, mondjuk, hajadonkorát élte, szíve telve áhítattal az élet szépségei és örömei után, a lelke oly jóra való, mint a gyermekkertésznőké.”⁸⁵ Később „[a] szende szűz, aki a hatvanas években boldogan utánozta a kereskedők és iparosok bálján látott Erzsébet királyné hajkoszorúját, karcsúságát – széles száju, mohó, féktelen nőszemély lett”⁸⁶, és „[a] kurtizánná lett, rafinált város elfelejtette a győztes katonát, akinek keblére vetette magát tapasztalatlan üdőségében, mikor az diadalmasan bevonult a városba.”⁸⁷ Krúdy a neoabszolutizmus korát másképp láttatja, a legyőzöttség tényszerűségében: azt ábrázolja, hogy Pest ártatlanságát Ferenc József e „bevonulása” vette el. Majd Pest megkérte a maga szépségének árát: „Pest egyszerre levetette szerény álarcát, és évről évre több ékszert rakott magára, túl hangossá lett az igénytelenke, hazárdná a takarékos, kifejlett mellét mutogatta a zárdai szigorúságban felnevelkedett hajadon”.⁸⁸

Erzsébet királynő mint össz-monarchiai szépségszimbólum közkeletű toposz: Krúdy egészíti ki a képet azzal, hogy Ferenc Józsefet hangsúlyos férfi szexussal ábrázolja, és férfiízlésének sajátosságaiba fordítja le a magyarok, illetve Pest iránti ellenszenvét. Ferenc József kedvencei „az izmos tirolai nők” voltak, a pesti nők akkor lehettek volna vonzóbbak, ha „már Ferenc József idejében mutogatni kezdik hatalmas lábszáraikat”, Pest akkor tapinthatott volna rá Ferenc József férfiasságára, ha a mulatók

⁸³ Krúdy 1977b: 315., 347-348.

⁸⁴ Krúdy 1979: 229-230.

⁸⁵ Krúdy 1978a: 8.

⁸⁶ I. m., 76.

⁸⁷ Uo.

⁸⁸ I. m., 75.

és a színházak „a szitakötőlengye táncosnő helyett tenyeres-talpas balerinákat”⁸⁹ szerződtetnek. Krúdy nem hagy kétséget afelől, hogy az idegenség feloldhatatlan osztrák és magyar nőideál között. Az *Ady Endre éjszakai* címmel közreadott szövegek között olvasható annak a hölgynek a portréja, aki az osztrák ízlésnek megfelelt Krúdy szerint. Ő volt „a megtermett Hédidédi, akinél talán nő még nem volt büszkébb bajnoki vállaira és sok kilós kebleire. A hús báványnője volt ez a hengegő bécsi lány, aki leginkább lókupecekkel szeretett üldögni. Pepitanadrágos bécsi fiatalemberek keresték fel a lóversenyek idején... Csak megvető pillantása volt az éhenkórász pesti hírlapírók részére.”⁹⁰ „[A] boldog házasság egyetlen biztosítéka a testes női alkat”⁹¹, mondja Bohumil Hrabal *Táncórak idősebbeknek és haladóknak* című regényében, a császári család kuszálódott érzelmi életéről szólva, és ennek tükrében kézenfekvő a tanulság: Krúdy a *galanterie* nyelvén is okát adta annak, miért nem volt tartós a magyarok és az osztrákok házassága. Ferenc József férfiasságáért lelkesedni – egy Krúdy-regényben érdekből történhet csak. Ezt fejezi ki iróniával a *Boldogult úrfikoromban* azon részlete, ahol a pesti éjszakai nőcskék figyelmét vonja magára Ferenc József férfias arca – az aranyakon.⁹²

Ferenc József saját és idegen, beilleszkedő és kivételezett egyszerre. Ferenc József Krúdynál emelkedettség és trivialitás keveréke, cseh és galíciai Ferenc József-kép elegye, amelyet Márai Sándor is átvesz tőle. Ferenc József virzsínia szivart szí Krúdynál, de olyan, amelyet számára „extra gyártanak a magyarországi dohánygyárakban”⁹³, a velszi herceg pedig „evés után virzsínia szivarra gyújtott, mint Ferenc József vagy a bakakáplár”.⁹⁴

Ezen túlmenően Ferenc József a Krúdy-Monarchiában is két dolgot szimbolizál, mint bárhol másutt a Monarchia-irodalomban: a katonás rendet és a polgári civilizációt. Amint a *Boldogult úrfikoromban* című regényben mondják: „azóta felborult minden rend a világon.”⁹⁵ Ugyanakkor ugyanitt látható az érem másik oldala is, az

⁸⁹ I. m., 74.

⁹⁰ Krúdy 1989: 66.

⁹¹ Hrabal 1982: 18.

⁹² Krúdy 1975b: 1164-1165. A *Boldogult úrfikoromban* Bécsi vonatkozásaihoz vö. Cavaglia 1990: 284. sk.

⁹³ Idézi: Kelemen 2000b: 126.

⁹⁴ Krúdy 1977c: 420.

⁹⁵ Krúdy 1975b: 1126.

eltűnt anyagi civilizáció Kacs Kovics úr monológiájában: „– Nincs már igazi »sercli« a világon [...]. Bolond mindenki, aki túlélte Ferenc Józsefet.”⁹⁶ A *Kékszalag hőse* Ferenc Józsefje szintén a kivételt nem ismerő rendszeretet megtestesítője, akinek szokásai irányadóak „a Krúdy-művek egyik legfontosabb kulcsfigurája”⁹⁷ számára is: „Az étkezés terén ugyancsak nem tesz engedményeket az élet változatos körülményeinek Alvinczi Eduárd, mint ahogy Ferenc József se változtat tányért, evőeszközt vagy poharat, akármerre jár a világon.”⁹⁸

Illendőség, kényelem, pontosság, csendesség, hit: ezek a kulcsszavai annak a leírásnak a *Hét bagoly* című elbeszélésben, amelyben Krúdy azokról az időkről beszél, amikor „Ferenc József vigyázott a dolgokra”.⁹⁹ Az uralkodó, mint az a Monarchia-irodalom Galícia-ágában is megjelenik, egyenesen a Gondviselés szerepét veszi magára: „mindenki hosszú életkort ért Magyarországon Ferenc József uralkodása alatt. Egészséges, piros arculatú, ropogós izomzatú, kemény katona az uralkodó, nem engedi egykönnyen maghalni alattvalóit sem.”¹⁰⁰

Ferenc József ezen túlmenően személyében jelképezi a leáldozó birodalmat, például a *Mit látott Vak Béla Szerелеmben és Bánatban* című regényben.¹⁰¹ Ferenc József szó szerint megtestesíti a birodalom hanyatlását. Az elmúlás közelítése védtelenné, és a kiszolgáltatottságban rokonszenvessé tesz – az előhang leírásában Krúdy még „a negyvennyolcas, öreg honvédeket”¹⁰² emlegette, később viszont a Deák-szobor utal a történeti korfordulókra. Krúdy a *Jockey Club*-ban többször is „Öregúr”-nak nevezi Ferenc Józsefet, vagyis azzal a megszólítással, ami Deák Ferencnek, a haza bölcsének járt ki.¹⁰³

⁹⁶ I. m., 1129.

⁹⁷ Fábri 1978: 179.

⁹⁸ Krúdy 1977e: 384.

⁹⁹ Krúdy 1978c: 467.

¹⁰⁰ I. m., 466.

¹⁰¹ Krúdy 1978a: 9.

¹⁰² I. m., 8.

¹⁰³ Krúdy 1980d: 322., 356.

Az Erzsébet-mítosz

Erzsébet királynét Jókai emelte magyar irodalmi témává, és Erzsébet mint szimbólum a Jókai-féle eszményítéstől kezdve szinte minden regisztert felmutat a Monarchia-irodalomban. Egy frivol ellenpontot említve, A tulajdonságok nélküli ember főhősének, Ulrichnak a szeretője, Leona prostituált, akit Musil szépségére nézve Erzsébet királynőhöz hasonlít.¹⁰⁴ S idézhetünk későbbi motívumokat is a magyar Monarchia-irodalomból, például Máraitól, aki Az igazi-ban így ábrázolja egy helyütt a cselédlányt, a végzet asszonyát: „Áldozó Judit ezen a képen két hajfonatát feje köré csavarta, mint Erzsébet királyné.”¹⁰⁵ A gyertyák csonkig égnek című regényében pedig leírja a császárné epifániáját az utcán sétáló, csodálkozó gyermek regényhős szemszögéből.¹⁰⁶

Erzsébet királyné igazi magyar regényköltője azonban Krúdy Gyula volt, aki nemcsak a „mamát”, mint Márai hőse, de jóformán minden magyar nőt hozzá mér és hasonlít. Nem véletlenül: az Erzsébet-kultusz a királyné halála után bontakozott ki „gátak nélkül”.¹⁰⁷ Krúdy Erzsébet-képe, amely a történeti valóságtól elrugaszkodik, nem egyedülálló képzeteken alapul, hanem inkább a közvélemény elvárásait tükrözi. A magyarok ugyanis „nem megérteni akarták Erzsébetet, hanem saját világképükbe beépíteni.”¹⁰⁸ Ha egyetértünk a történész megállapításával, miszerint „Erzsébet annak ellenére lett a véleményformáló magyar dzsentrí-világkép hőse, hogy igazából nem sokat tett ezért; inkább a Ferenc Józsefhez való viszony ambivalenciája miatt volt rá szükség”¹⁰⁹, akkor azt mondhatjuk, hogy Krúdynál Erzsébet figurája hasonló regénypoétikai funkciót tölt be. Ferenc József alakjának ellentétes párdarabjaként a magyar történelem kettős meghatározottságát, elköteleződéseit segít szimbolikus formában kifejezni.

Krúdynál Erzsébet királyné minden magyar asszony szépségének mércéjévé és elérhetetlen viszonyítási pontjává vált. Maga a korszak is ilyen volt Krúdy látásmódja szerint: „Egy túlfűtött korszak, amelyben minden úgynevezett úriasszony királynői

¹⁰⁴ Musil 1977: I., 28-30.

¹⁰⁵ Márai 1941: 144.

¹⁰⁶ Márai 1990b: 21-22.

¹⁰⁷ Gerő 1993: 393. Az Erzsébet személye körüli mítosz képződéséről: Gerő 1993: 389. skk.

¹⁰⁸ I. m., 390.

¹⁰⁹ I. m., 391.

igényekkel lépett fel.”¹¹⁰ Az *udvarhölgy sajátságos kalandja* főhősnője, Z. Boriska számára a világ fő sarkpontjait Erzsébet és a meghalt Rudolf trónörökös jelentik.¹¹¹ A *Jockey Club* című regényben is összetalálkozik Bécs Rezső, az álkirályfi egy bizonyos úrnővel, „aki öltözködésében és hajviseletében Erzsébet császárné és királyné divatját követte.”¹¹²

Mivel elérhetetlen volt, Erzsébet királyné szépségét közvetítők tették ismétlés és utánzás által érzékelhetővé, és hát bizony: kézzel foghatóvá a korabeli férfiak számára.¹¹³ Ez a hasonlóságvágy a Monarchia felbomlása után a teljes azonosulásig fokozódik: az uralkodópár egykori kastélyainak bejárása során Z. A. udvarhölgy Erzsébetté változik át.¹¹⁴ És maga Kalandffy is átváltozik Ferenc Józseffé. Nemcsak a dolgozósobájába ül be, nemcsak külsőleg idomul hozzá (ábrázata „akkoriban már kezdett hasonlítani a koronázás évében vert ezüstforintosokhoz”¹¹⁵), hanem a császár ruhásszekrényéből magára ölti a „legmagasabb rendfokozatú” öltönyt, amely „egy dragonyos ezredesi uniformis volt”.¹¹⁶ A pár kilovagol a (minden bizonnyal) meghökkent kapus szeme láttára: hová? Nincs válasz: az azonosulásvágy története a teljesezésbe menetellel felszámolta önmagát.

Erzsébet királyné tudvalevőleg a magyar Habsburg-mitológia különösen kedves alakja, mégpedig elsősorban neki tulajdonított magyarbarátsága okán. Így van ez Krúdynál is. Erzsébet királyné rokonszenve a magyarok iránt *A sajátságos nő* című novellának is tárgya: „Mindig Magyarországon szeretnék élni – mondá hallhatólag a császárné. – Itt, e félvad, búskomoly, holdjárta, hangtalan országban lelkem megőrizné harmóniáját.”¹¹⁷ Romollai, „egykor szabadságharcos”¹¹⁸, akinek a házában e mondatok elhangzanak, amikor a császári pár megszállt ott, e látogatás és az Erzsébettel való találkozás következtében válik negyvennyolcas érzelmű magyarból királypártivá, aulikussá.¹¹⁹

¹¹⁰ Krúdy 1977d: 143.

¹¹¹ Krúdy 1987e

¹¹² Krúdy 1980d: 302., vö. még 536., Krúdy 1977a: 231., Krúdy 1981a: 43., Krúdy 1987a: 44.

¹¹³ Krúdy 1981g: 475.

¹¹⁴ I. m., 476-477.

¹¹⁵ I. m., 478.

¹¹⁶ I. m., 479.

¹¹⁷ Krúdy 1981d: 66-67.

¹¹⁸ I. m., 66.

¹¹⁹ I. m., 67.

A királyné arca

Ideje választ adnunk a kérdésre: mit szimbolizál Krúdynál Erzsébet királyné állandóan, mindenütt jelen levő arca. A választ, noha vonatkozó hely, mint láthattuk, bőven van, egyetlen mondatból is megkísérelhetjük kibontani.

Egy gavallér, egy kisasszony, hiszen egy Krúdy-regényben vagyunk. Az *Aranyidő* hőse, Kálmánfi foglalatoskodik történetesen e bekezdésben egy pincéből felszínre mentett, „alélt kisasszonnyal”, akinek először gumicsuklyás fejét szabadítja meg az öltözet szorításából:

„Egy fehér, szenvedő, bánatos szív alakú leányarc, amelyet fekete, Erzsébet-királyné-frizurás hajkorona koszorúzott, tűnt elő.

Szép volt ez az arc, mint Magyarország.”¹²⁰

Krúdy hasonlata egyfelől a bánat és a szenvedés közös jegyén alapul (hiszen a Krúdy által említett további érzékei jegyek nem jöhetnek szóba): a hasonlat akkor ér el hatást, ha az olvasó azonosul a szenvedő Magyarország képzetével. Azonban Krúdy nem a szenvedés közös mozzanatán keresztül hasonlít, hiszen ez esetben a hasonlat komikus volna, és egyszerre festené rá – túlzással – egy női arca évszázadok „szenvedését” (ami nem utolsó sorban modortalanság volna), és egyszerre fokozná „le” személyes, női bánattá Magyarország sorsát. Ezért az egymástól szemantikailag rendkívül távol álló hasonló és hasonlított, egy látszólag még távolabbi kapcsolódási ponton, a szenvedésben megőrzött szépségen keresztül viszonyítódik egymáshoz. Vagyis Krúdy nem a szépség esztétikai minőségének két megnyilvánulását hasonlítja egymáshoz valamely közös jegyen keresztül, hanem sorsokat mér össze, s a bennük megnyilvánuló közös szépség az együttérzés kiváltotta rokonszenv fénytörésében, vagyis ama bizonyos érdek nélküliség feladásában látszik igazán. A hasonlat döbbenetes szépségét fürkészve ezen a ponton előtűnhet, hogy a mondat képi szerkezetét (ahol a kép lényegében: egy érzelmi beállítódás) nem pusztán a narrátor nézőpontjából kiinduló, kétirányú rokonszenv szimmetrikus, kettős villája tűzi össze. A hasonlatot az teszi szilárdná és erőteljessé, hogy a hasonlat metaforája, amely szokatlan módon nem hasonló és hasonlított jelentésének szemantikai szerkezetében található, hanem a szemlélő szubjektív, érzelmi viszonyulásában, mégsem önkényes és esetleges. Azt a viszonyt

¹²⁰ Krúdy 1978d: 536.

ismétli meg ugyanis, amelyben maga a hasonló és maga a hasonlított állnak egymással – a szövegvilágon kívüli realitásban. Erzsébet rokonszenvvel viseltetik Magyarország iránt, és Magyarország szereti Erzsébetet, és így Erzsébet, Magyarország és a narrátor a tiszta rokonszenv érzelmi háromszögének stabil alakzatába rendeződnek. E kölcsönös rokonszenv alapja az a közös vonás, amelynek ellenére megőrződik a szépség: a szenvedés. A szenvedés annyival inkább közös, mert (jóllehet jellege más) okozója egy és ugyanaz a személy: egy oldalszakállas férfi, aki tényleges szerelmi háromszögbe fogja a hasonlót és a hasonlítottat. Így a hasonlat tengelyén túl, narrátor tükörképe helyén a győztes rivális, Ferenc József arca tűnik fel. Ezért van az, hogy a csuklya arctalanságából – a vonzódó férfitekintet vetkőztető pásztája nyomán – valamennyi női, asszonyi arcból Erzsébet királyné képe bontakozik ki.

Krúdy szerelmi (vagy legalábbis erotikus) háromszög-viszonyokban bontja ki a Habsburg-szimbolikát általában. Az utolsó gavallér történetében bonyolódik össze pesti nő és Erzsébet királyné egy borbélyműhely címerén, „a galambbegyű Pest megyei főispánné alakjából és Erzsébet királyné arcából összekombinált”¹²¹ cégéren. Újabb erotikus háromszög: „nagy szemtelenség kellett ahhoz, hogy a királyné fejéhez éppen annak a nőnek a testét fessék, akire tudvalevőleg féltékeny volt őfelsége neje.”¹²² Erre a művészi eljárásra először Bori Imre figyelt fel Krúdynamál anélkül, hogy általánosítani akarta volna: „Az *Árnyékkirály* szövegében még felkísértett a *Jockey Club* szerelmi háromszögének (Rudolf—Vecsera Mária—Bécs Rezső) a lehetősége a Lajos—Mária—íródeák trióban, bár még a Festett király is visszhangozta, amikor Szapolyai János és Mária közé odaállítja Crudy püspök alakját.”¹²³ Krúdy a háromszögelésekkel megháromszorozza a viszonyokat, több oldalról láttatja az osztrák-magyar viszony ambivalens jellegét.

Szerelem és történelemteleológia

Krúdy nem magányos szoborként szemléli és láttatja Erzsébet királynét, hanem párban Ferenc Józseffel.

¹²¹ Krúdy 1980c: 173.

¹²² I. m., 174.

¹²³ Bori 1984: 136.

„Csodálatos nőkultusz volt a világon a háború előtt, és így volt Pesten is 1912-ben”¹²⁴ – kiált fel Krúdy a *Rezeda Kázmér szép élete* elején, és bizvást mondhatjuk, hogy Krúdy e nőkultusz egyik legavatottabb hermeneutájává lett műveiben. Az erotika nemcsak a nemek vonzalmát és hasonlókat jelent Krúdynál, hanem egy nem-diszkurzív nézőpontot is. Az erotikus nézőpont még olyan tárgyak szemléletét is áthatja, mint például Bécs és Budapest. Budapest és Bécs általában vonzalom és taszítás szembeállításában jelennek meg. Olyan egzisztenciális viszonyulás ez, amelyet a Béccsel és Budapesttel foglalkozó embertudományok nem képesek a maguk eszközeivel visszaadni. Ebben a nem-diszkurzív értelemben terjeszti ki Krúdy férfihőseinek vonzalmát a Habsburg hercegasszonyokra. Az erotika itt természetszerűen szimbolizálódik, szublimálódik, és a nemzetnek a saját történelmétől való elidegenedésének, illetve ezen elidegenedés megszüntetésének lehetőségét feszegeti. Efféle erotikus vonzalmat árul el például Rezeda Kázmér a *Nagy kópéban*: „Habsburg főhercegnő volt élete álma a pesti izraelita asszonyság pártfogása után. [...] Ó, Rezeda [...] úr buzgó királypárti férfiú volt, szívesen tartotta volna hátát, hogy azon végighegedüljön egy hercegasszony.”¹²⁵ A *múló évek Bécsben* (1916) főhősenek, Máriaffinak osztályrésze, hogy egyszer eltölthessen egy estét egy kiskocsmában egy Habsburg hercegnővel, aki az együtt megvásárolt kék dominóért persze már nem jelentkezik újra.¹²⁶ Alvinczi hálósobájában „Királynéi ágy állott a hálósoba közepén, amelyet megirigyelhetett volna bármely hercegnő az Osztrák-Magyar Monarchiában.”¹²⁷

Az arisztokrata nők iránti vonzalom a maga első jelentésében biztos mazochizmusnak látszik, azonban allegorikusan Krúdy arra a bizonyosságra utal, amelyet más szimbólumokkal is kifejezett, hogy tudniillik az idegenség Habsburgok és magyarok között aligha szüntethető meg. A *Kékszalag hőse*-ben így ír: „Ezek a hétágú, kilencágú, tizenkilencágú csukott koronájú főnemesek és főnemesnők úgyse tekintik magát egyenrangúnak önmagukkal, ha százszor meg százszor lefőzi őket gavallérságban, nobelségben, nemességben. [...] Ami pedig a szerelmüket illetné,

¹²⁴ Krúdy 1977d: 8.

¹²⁵ Krúdy 1977b: 355-356.

¹²⁶ Krúdy 1981c

¹²⁷ Krúdy 1977e: 313.

Alvinczi úr! A Renz-cirkuszba menjünk, ha még igaz érzelmeket keresnénk a városban.”¹²⁸

Krúdynál a dualizmus-kor egyszerre aranykor és dekadencia; e két nézőpont egyszerre érvényesül. Az a megfogalmazás, hogy Magyarország Ferenc József bevonulásával veszítette el szüzességét, egyértelműen a kuruc történet szemlélet álláspontja, amelynek számára minden, ami túlélte Világost, valamiképpen magán viseli a győztesekkel való közösködés bünteljes jegyeit. Krúdy kettős szemlélete, kettős nosztalgiaja, kettős egzisztenciális szorongása a Magyarországot ért kettős veszteségre reflektál respektíve.

Fábri Anna elemzi a kétszínűség világformáló jellegét a Krúdy-szövegekben, és utal egy olyan alak-ambivalenciára, amely akár 1848/49 és 1867 egymásra vetülésének a szimbóluma lehetne: „Az egyik 1925-ös Szindbád-novellában (*Legjobb olyan asszonyt elvenni, akinek az első urát felakasztották*) esik szó a »vexir-kép«-ről, amely szinte a Szindbád körüli világ egészét jelképezhetné. [...] »Előlről tán Deák Ferencet mutatta a kép, de jobb felől nézve bizvást Kossuthot, míg baloldról Garibaldit vagy más titkolnivaló férfiút.«”.¹²⁹ Krúdynál figyelhető meg a legszemléletesebben az a „politikai kétlelkűség, ami végig jellemezte a Monarchia Magyarországnak középosztályát s amely abban nyilvánult meg, hogy ez a réteg szíve mélyén egyszerre volt 48-as és 67-es.”¹³⁰ Krúdy is láttatja azt a tendenciát, hogy „[a] magyar elit számára „egyáltalán nem volt összeférhetetlen, hogy egyszerre lógjon a falon Ferenc József és Kossuth Lajos képe. Noha vallották a királyhűséget, a ’48-as rezisztenciát sem tagadták meg.”¹³¹

„Magyarországon nem lehet más szempontból tanulni a történelmet, mint hazafias szempontból. Még ha nem is volna mindenben igazunk...”¹³² – írja Krúdy, feltéve de meg nem engedve, a *Kékszalag hőse* című regényben, és az elvárás végig ott munkál regényeiben, hogy a történetmondás a Monarchia-nosztalgia mellett mindig tekintettel legyen a sajátos nemzeti szempontokra is. Az osztrák-magyar érzelmi, lelki,

¹²⁸ Krúdy 1977e: 203-204.

¹²⁹ Fábri 1978: 62.

¹³⁰ Gerő 1985: 17.

¹³¹ Gerő 1993: 388-389.

¹³² Krúdy 1977e: 411.

történelemértelmezésbeli összeférhetetlenség felemlítése fonák kísérője a Ferenc József-nosztalgiának.¹³³

A *Repülj, fecském* című elbeszélés ábrázolja a kuruckodó társadalmi réteg tagjait, akiknek beszédjében az 'osztrák' helyett kéznél van egy még jobban a külön- és szembenállást hangsúlyozó terminus, még a régi kuruc idők szótárából: a 'német'.¹³⁴ Mert, amint azt Herczeg Ferenc is megjegyzi, a kuruc szemlélet németnek mondja az osztrákot, mint az a bizonyos nóta (*Jaj de huncut a német*), amelyet Kossuth Ferenc országjárásakor a királyt éltető *toast* után „intonáltak”.¹³⁵ E nézőpont állandó jelenléte, sőt olykori uralomra jutása sajátos színben tünteti fel a Habsburg-mitológiát. Arra irányítják rá a figyelmet, hogy Krúdy szimbólumai mégiscsak a nemzeti történelem értelmzését adják ki, jóllehet a Monarchia-irodalom motívumai segítségével.

Kuruc és labanc történetiszemlélet Krúdy-féle erotikus értelmezésének egyik kétségtelen örököse Esterházy Péter. Amint Kocziszky Éva rámutat, Esterházynál „[t]ágabb történeti színtéren ez az »alagút« a »kurucz« és nőiségének fő tartozéka, melyet a »labancz« belevaló férfiassága egészít ki. E nagy történeti hagyományú szeretői páros érzéki élvezetét Esterházy rendkívüli írói leleménnyel festi le, elbeszélvén a kielégülés – bibliai allúziót keltő szellemes szavát idézve, a »rájövés« (értsd: a hatalomgyakorlás[!]) mindenkori módozatait”.¹³⁶

¹³³ Vö. Pl. A *Kékszalag hőse* alábbi helyeivel: Krúdy 1977e: 470., 198., 200. Vö. továbbá Kelemen Zoltánnak a vonatkozó szakirodalomra reflektáló elemzéseivel: „Sturm László a *Kossuth fia* kapcsán a többféle elbeszélői pozíció párhuzamos használatával magyarázza azt, hogy Ferenc Józseffel kapcsolatban feltűnően sok epés, keserű megjegyzés található a regényben, míg más műveiben Krúdy kedélyesen, mégis tisztelettel nyilatkozik az idős császárról és királyról.” Kelemen 2000: 128. Kelemen Zoltán utal arra is, hogy Szörényi László e tekintetben arra az álláspontra helyezkedett, hogy „a függetlenségi párti Krúdy a nemzeti dekadencia veszélyeit is látva ismerte fel a dualista monarchia értékeit. Szörényi elképzelése mellett szól az is, hogy számtalan Krúdy mű [...93 motívuma az a néha ironikus, néha komoly borongó kijelentés, hogy a magyar otthonok falán szinte házi oltárként ott volt Kossuth Lajos képe, de vele szemben legtöbbször Ferenc József is.” (Kelemen 2000: 128.)

¹³⁴ Krúdy 1980a: 7-8.

¹³⁵ Herczeg 1985: 292.

¹³⁶ Kocziszky 1988: 38. A *Termelési-regényben* e szemantikai (és politikai) tradícióval való játékról vö. még Radnóti 1988: 74. skk.

A két főváros

Jókai felfedezte a magyar irodalom számára Bécsset, Krúdy megmenteni próbálja az irodalomban az elveszett életformát. Krúdynál Rudolf főherceg is Bécs szerelmesei közé tartozik: „De nem akarok Bécsből sem elmenni, szeretem ezt a várost. Szeretem, amikor az őszi szél dúdol végig az utcákon, hogy a keskeny, magas házak kéményeiben mind mozogni kezdenek a kísértetek, akiket már elfelejtettek a lakosok. Édesanyám! Én még azt is szeretem Bécsben, hogy némelyik utcának sör- és virsliszaga van, és az emberek hosszú léptekkel, a hátuk megett lelógatott esernyővel mennek a kocsmá felé, mintha hivatalba mennének. Csak az egy Bécs.”¹³⁷ Ez az utóbbi mondat a fő, emblematisztikus szólami a *Jockey Club* című regényben.¹³⁸ És másutt is, mint a *Primadonna* című elbeszélésben: „Csak egy Bécs van a világon [...] A legbarátságosabb város.”¹³⁹

Bécs a magyaroknak egyszerre otthonos és idegen – újabb Krúdy-felismerés, amely egészen Esterházy Péter *unheimlich* Bécséig érezteti hatását. Ennek a viszonyulásnak a testet öltött képviselője Alvinczi Eduárd.¹⁴⁰ Krúdy igen egyszerű szimbólummal, a tényleges jelenlét és távollét logikai szembenállásának feloldásával fejezi ki otthonosság és idegenség együttes érzését Béccsel kapcsolatban. Alvinczi bejárta az egész világot, és ezzel egyidejűleg „szinte egész életét” Bécsben töltötte. Otthonossága ellenére „néha idegen utazó módjára ment át a Burg egyik kapuján, hogy szemügyre vegye, vajon mit csinál Ferenc József, és a vártán a zsandár”.¹⁴¹ Ugyanez nemzeti szimbólumokkal kifejezve így hangzik: „Bár Rákóczi Ferencel tartott atyafiságot, mindig bizonyos áhítatos érzéssel lépkedett el az érclovagok mellett, és a diadalkapun át csendesen elballagott.”¹⁴²

Krúdy leírása tárgyyszerű, konkrét, reális térben mozog, és az emelkedett áhítattól az otthonos aprólékossáig terjed. Alvinczi Bécse privát Bécs, és az elbeszélés hőse nem

¹³⁷ Krúdy 1980d: 385.

¹³⁸ I. m., 273.

¹³⁹ Krúdy 1980e: 567.

¹⁴⁰ Krúdy 1977a: 167.

¹⁴¹ I. m., 168.

¹⁴² Uo.

vegyül a magyarokkal: „Csak azokat a fogadókat kerülte el, ahová a pestiek, illetőleg az úgynevezett magyarok szoktak megszállani Bécsben.”¹⁴³

Alvinczi familiáris viszonyban van Ferenc Józseffel, akire „haragszik”, és ezért „ellenőrizte a császár cselekedeteit”¹⁴⁴, és lovagiasságból leckét adott neki, kifizetvén Schratt Katalin adósságát, amiért is a császár kitiltotta, vagyis felszámolta ezt a kétarcú viszonyt. Merthogy Alvinczi „kuruca”¹⁴⁵ Ferenc Józsefnek, az ő pincéjéből issza az aszút, de „a hazáért”, és Krúdy emlékeztet arra is, hogy „[i]gazi magyar úriember akkoriban még nem ivott sört.”¹⁴⁶ Mégis viszonyítási pont, mérce az uralkodóház Alvinczi számára. Így van ez az evés-ivás terén is.¹⁴⁷ Alvinczi hangsúlyosan egy polcra helyezi magát Ferenc Józseffel („így jutott eszembe, hogy magam is összeköttetést keresek a londoni Rothschilddal, aki Ferenc József bizalmát bírja – mond egyszerűen Alvinczi úr”¹⁴⁸), ugyanakkor lakását az uralkodópár képeivel díszíti.¹⁴⁹ Alvinczi mérték-tartásának tétje van, sajátos megőrző, ha tetszik, konzervatív tétje. Egy regényében (Valakit elvisz az ördög) Krúdy reflektál a maga regényhőisének motívumaira, és félig ironikusan kimondja, hogy „[a] magyar középosztály megmentéséről van szó, abban fáradozik Alvinczi Eduárd. Taplra kell állítani ismét a régi magyar nemességet. Vissza kell vásárolni udvarházait, hétszilvafáit, kötelezvényeit, váltóit. Úrrá kell tenni ismét a dzsentrit, mert nélküle elpusztul Magyarország.”¹⁵⁰

Budapest múltját is kettős fátyol takarja. A „régí”-t is fátyol fedi, és az „elmúlt”-at is. A homályos fogalmazás oka, hogy Krúdynál – időkezelésének megfelelően – nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy melyik reális időpillanathoz köthetjük Budapest átváltozását. Inkább azt mondhatjuk, hogy a két beszédmód párhuzamosan fut Krúdynál, és a dualizmus kori, századfordulós Budapest képe mintegy megkettőződik. Krúdy Budapest-története a mítikus időben játszódik, ahol nincs értelme rákérdezni az idő lineáris folyására, ahol az előbb-utóbb nem kronológiai egymásután, hanem a jóból a rosszba, az ártatlanságból a bűnbe vivő erkölcsi változás egymásutánja. Krúdy

¹⁴³ Uo.

¹⁴⁴ I. m., 169.

¹⁴⁵ Uo.

¹⁴⁶ I. m., 185.

¹⁴⁷ I. m., 186-187.

¹⁴⁸ I. m., 276-277.

¹⁴⁹ I. m., 312.

¹⁵⁰ Krúdy 1975a: 995.

egyszerre idézi fel a kuruc hagyományt és a monarchia-beszédmodot. Pest „közönyös” az uralkodó iránt és ugyanakkor „mindenképpen” Ferenc József „kedvét kereste”: e két értékelés két egymást követő mondatban mutatja Krúdy ambivalens viszonyulását a hagyományhoz.¹⁵¹

A kezdeti állapot a bűnbeesés előtti idillé, amelyről a *Mit látott Vak Béla szerelemben és bánatban* számol be.¹⁵² Budapest békében él a maga 48-as emlékeivel, és a társadalmi rétegek harmonikusan megférnek egymással, a szolidaritás mindent áthat. Ugyanakkor Krúdynál jelen van a másik Pest is, a bérházak állott levegője, oly leírásban, amelyet Esterházy Péter sem tart idejétmúlnak: „Ahol az udvari lakásokban görnyedt a gond, savanyodott a szegénység, a köhögő gyermeket a káromkodó házmesterrel ijesztgették, az asszonyokat legfeljebb a mindennapi pletyka mulattatta a vasrácsos folyosókon, a férfiak a kocsmába és kávéházba menekültek a szörnyű otthon elől.”¹⁵³ A kreativitás olvasztótégelye, Budapest, szintén megjelenik Krúdy leírásában, az *Őszi utazások a vörös postakocsin* című regényben: „...Idegenszerű, új világ keletkezik Pesten, ipari és kereskedelmi szaga van minden embernek, fantasztikus ügynökök raja nőtt az aszfaltból, a svindlit büszke vállveregetéssel munkának nevezik, rengeteg új lámpát gyűjtanak, és a legszegényebb embernek is van telefonja. [...] Szinte amerikai verseny keletkezik a hírlapok és egyéb üzleti vállalkozások között. A kávéházak negyedévenként cserélnek gazdát.” [...] „Üzlet!« Úgy hangzik ez a szó, mit a trombitaharsogás.”¹⁵⁴

Bécs és Budapest szemlélete és megjelenítése Krúdy Gyula műveiben olyan kérdés, amely az összes többi szimbólummal, az uralkodópárral, az erotikával, a történet szemlélettel kapcsolatban van: kiválóan alkalmas ugyanis e kettős kölcsönviszonyok kivetítésére, tárgyiasítására. Az, hogy Budapest és Bécs nem két esetleges nagyváros, amelyekben és amelyek között szabadon és szimbolikus terhek nélkül lehet közlekedni, hanem problematikus oppozícióban állnak egymással, Krúdynál jelenik meg először. Jókai utazik, és utaztatja hőseit, ahogyan kedve tartja, és nem mérícskél sem itt, sem ott.

Bécs és Budapest a legegyszerűbb séma szerint egymás alteregói, mint Rudolf királyfinak és Bécs Rezsőnek a két városban folytatott kettős élete. A *Valakit elvisz az*

¹⁵¹ Krúdy 1978a: 73-74.

¹⁵² I. m., 7-8.

¹⁵³ Krúdy 1978a: 102. Vö. Esterházy 1994c: 180.

¹⁵⁴ Krúdy 1977a: 231-232.

ördög című regényben a közös folyóra, a Dunára utaló nevű Régensburger Amanda mesél az apjáról, akinek életformájává, sőt lételemévé vált a második, némiképp titkos egzsisztencia Bécsben.¹⁵⁵ Az alteregó-séma szerint a világ megismétlődik. Ami megtörténik itt, megtörténik ott is.¹⁵⁶

Bécs és Budapest között a másik viszony a befogadó kultúra viszonyulása a kreatív kultúrához. A recepció iránya egyértelmű: „Bécs és Budapest sokkal közelebb volt egymáshoz, mint valaha, az ott este elhangzott nóták másnap már Pesten voltak.”¹⁵⁷ Ez a receptív magatartás a téveszmék recepciójára is kiterjed: „Pest a bolondok városa. Kis házak vannak benne, kevés ember hord cilindert az utcán, többnyire jó emberekkel lehet találkozni, akik mindenféle hazugságot elhisznek, amit a bécsick mondanak...”¹⁵⁸ Egy újabb opposzicionális viszony értelmében ami Bécsben értékes, igazi, az Pesten silányabb, talmi utánzat formájában tűnik fel. Ady Endre is így látta *Karl Kraus Budapest* című cikkében: „Ha a múltkor »elzüllött«-nek nevezett császári Bécset az ő záp kultúrájával lehet ostorozni, a mi saját gigászi parvenüségünk is méltó a Karl Kraus-i dühökre.”¹⁵⁹ Bécs és Budapest viszonyának ilyen értékelése független a történeti rekonstrukció és a kultúraközzvetítés folyamatának tényeitől.¹⁶⁰

Ez a viszonyulás, az állandó hozzámérődés az eredetihez voltaképpen Budapest egyik legfontosabb létmódjává válik. Krúdynál maguk a pesti épületek is Bécshez viszonyítják önmagukat, mint például a *Tótágas* című elbeszélésben: „a Wenckheim palota oly majesztétikuan mereng, mintha mindig arra gondolna, hogy mily jó volna Bécsben, a Svarcenberg téren álldogálni, és esténként főhercegasszonyokat fogadni”.¹⁶¹ Az *Aranyidőben* ugyanígy különbség van a külsőre hasonlatos paloták között.¹⁶² Egy újabb lehetőség Bécs és Budapest összehasonlításában annak vizsgálata, hogy mennyire

¹⁵⁵ Krúdy 1975a: 987.

¹⁵⁶ Vö. például a bécsi és budapesti lóversenyek párhuzamos leírásai a *Kékszalag hőseiben* és *A vörös postakocsiban*: Krúdy 1977e: 179., 331., Krúdy 1977f: 94-94.

¹⁵⁷ *Az igazi szívdobogtató, aki utoljára Pesten járt* című írást idézi Fried 2000a: 4. Ugyanakkor megjegyzendő, hogy Krúdy leírása (amely feltehetően a közérzületet jeleníti meg), nem feltétlenül vág egybe a kreativitáskutatás legújabb belátásaival. A kulturális cserében a kölcsönösség felé mutató jelek is kimutathatók: Karádi 2004: 81.

¹⁵⁸ Krúdy 1980d: 298.

¹⁵⁹ Ady 1987b: 842.

¹⁶⁰ Krúdy 1977b: 318-319.

¹⁶¹ Krúdy 1981f: 119.

¹⁶² Krúdy 1978d: 600.

állnak közel Ferenc József szívéhez. Bécs az első, Budapest a második: „Alvinczi Eduárd világéletében pedáns ember volt, aminthogy nem is lehetett másforma egy úriember, aki Ferenc József, a legpedánsabb uralkodó alatt annyi esztendőt töltött akár Bécsben, a birodalom fővárosában, akár Pesten, a birodalom második székvárosában, ahol ugyancsak, legfeljebb negyvennyolc órai előzetes bejelentés után: bármikor megjelenhetett az uralkodó, hogy végigkocsizzon a megszokott útvonalakon, a Nyugati pályaudvaron megérkezve és a Keleti pályaudvaron elutazva, hogy mindenkinek jusson belőle Pesten”.¹⁶³

Egy kultúra apakomplexusa

„Nálam nagyobb tisztelője nem volt Ferenc Józsefnek, akire úgy gondolok most is, mint halott apámra. Az apámnak is császászakáll volt, pedig csak foltozó szabó volt Kispesten”¹⁶⁴ – írja Krúdy *Boldogult úrfikoromban* című regényében. Krúdy apaképe jó példája Ferenc Józsefnek és a tényleges apafiguráknak a Monarchia-irodalomban való összemosódására. Az apakomplexus-elmélet, amelyet Sigmund Freud kidolgozott az *Álomfejtésben*, nem jöhetett volna létre a Habsburg-család, de az egész birodalmi társadalom apai tekintélyviszonyai nélkül: „minél korlátlanabban uralkodott az apa a régi családban, annál inkább volt kénytelen a fiú, mint hivatott utód, az ellenség szerepébe helyezkedni, s annál türelmetlenebbül kellett várnia, hogy az apa halálával maga jusson uralomra”.¹⁶⁵ A freudizmus Monarchiabeli beágyazottságának miértjére Bókay Antal a következő választ kínálja: „a pszichoanalízis ezen új diszkurzív alapállása az Osztrák-Magyar Monarchia szellemi világából és élet-kereteiben született. Valószínű, hogy sehol a világon nem kérdőjeleződött meg olyan élesen a személy és nyelv (megértés) lényege mint itt, és talán sehol sem volt annyira jelen egy kontrasztot adó, széteső barokkos tradíció, mint a k. u. k. lehetetlen világát összetartó örökérvényűnek tűnő rendjében.”¹⁶⁶

Ami más nyelvek Monarchia-irodalmait illeti, hasonló jelenségekkel szembesülhetünk. A Galícia-irodalom császári apaképe régóra kutatás tárgya¹⁶⁷, és a

¹⁶³ Krúdy 1977e: 457.

¹⁶⁴ Krúdy 1975b: 1184-1185.

¹⁶⁵ Idézi: Frank 1996: 75.

¹⁶⁶ Bókay 1996: 16.

¹⁶⁷ Vö. pl. Woldan 1998: 97-98., Fried 2001b: 26.

Trieszt-irodalom kutatói is rámutattak arra, hogy Italo Svevo egy regényében jelen van a nyomasztó apafigura A *Zeno tudatá*-ban „[a] dohányzás mellett az apa alakja áll a középpontban. Megjegyezzük, hogy mind Freudnál, mind a Monarchia számos irodalmi alkotásában igen konfliktusos viszony alakult ki apa és fiú között (szerepet játszott talán ebben a császár, Ferenc József alakja is).”¹⁶⁸

A kutatás már feltárta, hogy Krúdy Gyula ismerte Freud műveit, ismeretségben volt Ferenczivel, és vannak művei, „melyekben közvetlen utalás vagy közvetett, ám eképp értelmezhető célzás utal Freud vagy Ferenczi Sándor tanaira, pszichológiai elképzeléseire.”¹⁶⁹ S mivel „éppen a Monarchia-irodalmak reagáltak talán a legfrissebben [...] a freudizmusra”¹⁷⁰, ezért számos további példát említhetünk freudizmus és irodalom összefonódására a kérdés részletes tárgyalása nélkül is. A pszichoanalízis hívei, amint Márai írja, sajátos közösséget alkottak: „bele vagy ágyalva valamilyen furcsa családba, amely a vérrel kötözött családnál is igazibb: néhány ember csak, élők és holtak, akikkel a világ pogány zűrzavarában összeakadtál s egy napon megtudod, hogy definiálatlanul, de közöttök van egymáshoz.”¹⁷¹

Szajbély Mihály Csáth Gézáról írott monográfiájában Hanák Péternek a freudizmus lehetséges magyar irodalmi képviselőire vonatkozó kérdését igenlően válaszolja meg: „[ú]gy gondolom, a freudi pszicholanalízist látványosan asszimiláló Csáth egyértelműen közéjük tartozik.”¹⁷² Csáth többek között *Az álom* című esszéjében, Szomory Dezsőről írott cikkében (*Az isteni kert*) használta a freudizmus motívumait. Freud tanításának önálló népszerűsítő cikket is szentelt (*A tudományos megismerés útja*, 1914). Csáthhoz hasonlóan rokona, Kosztolányi Dezső is nagyon nagy jelentőségűnek tartotta a lélektanban beállott fordulatot. Az *Emberismeret* című lap körkérésére válaszolva így vallott kötődéséről: „A lélekelemzéssel már kora ifjúságomban megismerkedtem. Ezt tartom lelkiéletünk természettudományának. Hatása oly óriási, mindent átfogó és beitató, hogy immár észre se vesszük. Ennél nagyobb szellemi

¹⁶⁸ Wenner 1996: 113-114. „A *Zeno tudatán* kívül még három olyan novelláját említhetjük meg, amelyekben meghatározónak érezzük a freudi alapgondolatok valamelyikét, ezek a *Vino generoso*, *Il malocchio* és *La madre*.” Wenner 2000: 36. Vö. Bremer 2000: 21.

¹⁶⁹ Kelemen 2000: 39. Vö. Kelemen 2001: 77.

¹⁷⁰ Fried 2000a: 8.

¹⁷¹ Márai 1999b: 151.

¹⁷² Szajbély 1989: 70.

forradalom a hitújítás óta nem zajlott le. Sok értékes megismerést köszönhetek neki.”¹⁷³ A pszichoanalízisnak és az írói munkának a viszonyát illetően viszont óvatosan fogalmazott: „De munkásságomra legfeljebb csak külsőségekben hathatott, mert az irodalmi alkotás a lelki élet oly tudattalan mélységből táplálkozik, ahová még a lélekelemzés se jutott el.”¹⁷⁴ Hasonlóan vélekedett Fenyő Miksa a *Törless*-ről írott recenziójában: inkább összekötő kapocs lehet a mélylélektan az irodalom és az oksági világ között, de az irodalom még mélyebbre kutat. Az irodalom „[a] lélekmögötti lélek világa, ahol minden mozdulat háttérében, melynek okát tudjuk, célját értjük, egy másik mozdulat rejtőzik”¹⁷⁵: „[e]nnek a fogalmaktól idegen, talán a negyedik dimensióból való világának fátylait lebbenti fel Robert Musil »Die Verwirrungen des Zöglings Törless« című regényében.”¹⁷⁶ Ezért ambivalens a viszony freudizmus és irodalom között Márai Sándornál is.¹⁷⁷

¹⁷³ 'Az Emberismeret körkérdése' 1990: 328.

¹⁷⁴ Uo. Vö. Baránszky Jób 1968: 328.

¹⁷⁵ Fenyő 1908: 600.

¹⁷⁶ I. m., 601.

¹⁷⁷ Vö. Fried 2000a: 9., 2000b: 54.

VI. A polgári társadalom racionalitásának védelmében (Márai Sándor)

Az európai, illetve közép-európai föderalizmusnak az a Monarchia bukása után is tovább élő ábrándja, amely részben a Monarchia-irodalomra is hivatkozik, és amely a magyar értelmiségieket Jászi Oszkártól Hanák Péteren át Vajda György Mihályig megérintette, a szépirodalmi művektől mindig is távol állt. Az előbbieket tekintetében Pál Józsefet idézhetjük: „Vajda szerint az Osztrák-Magyar Monarchia nem tűnt el végérvényesen és véglegesen, hanem a lélekben (és, hozzátehetjük, »geopolitikai szükségszerűségben«) tovább él. Ma is szükség lenne az itt élő népek valamiféle föderációjára, amely az érdekek összehangolásával felülről támogatná a »térsejben való gondolkodás« kialakulását.”¹⁷⁸ Ma már kétségtelen, hogy az ideális föderalisztikus program ábránd maradt: „Nem sikerült egyfajta, ha nem is haza, de legalább *közös ház* tudatot kialakítani. Furcsa paradoxon, hogy miközben a Monarchia Közép-Európában ezt megelőzően soha nem látott, minden szempontból világszínvonalú kultúrát teremtett, mégis pontosan szellemi területen nem tudta megvalósítani történelmi küldetését, mivel képtelen volt megszilárdítani saját alapjait. Képtelen volt általánosan elfogadott módon meghatározni, mi is valójában *Mitteleuropa*, mik történelmi, kulturális, vallási (közös) sajátosságai, elhatárolva a térséget Nyugattól és Kelettől egyaránt. A minimálisan szükséges »kohéziós erőt« az értelmiség nem tudta biztosítani.”¹⁷⁹

Egyetlen kivétel van: Márai. Márai Sándor Monarchia-képének, visszatekintő irodalmi utópiájának legmélyebb gondolati alapzatát ez a retorikusság adja meg. Márai összekötötte a Habsburg-minta jegyében Európa két felét, a Nyugatot és a Keletet: az ő idejének politikai szótára e két felet Közös Piacnak és Kelet-Európának hívta: „A bécsi Burghban, a császár dolgozószobájában érvet lehet találni az aggályoskodók ellen, akik azt mondják, az egyesült Európa elképzelhetetlen, mert a nyelvi sokféleség megakadályozza az integrálódást. [...] A Közös Piac, ha egyszer kiterjedt Kelet-Európára, közelebb hoz egymáshoz népeket, melyek nem értik vagy csak ódzkodva

¹⁷⁸ Pál 2001: 131.

¹⁷⁹ I. m., 122. Vö. Fried 200d: 3. Az osztrák politikai föderalizmusról vö. Gángó 1999

beszélnek egymás nyelvét; a gazdasági érdekközösség megteremti az emberi közeledés lehetőségét.”¹⁸⁰

Az Európa-toposzban vagy a „kicsinyített Európa”-toposzban¹⁸¹ a Monarchia értelmére vonatkozó kérdés visszamutat az Európa mibenlétére és értelmére vonatkozó kérdés irányába, amely megválaszolatlanul marad, és abszolút értéként tételeződik. Elegendő itt néhány példára utalni. Pál József foglalja össze Vajda György Mihály gondolatait, miszerint „A népek és nemzetek sokasága lakta kontinens *fölött* létező Európa-eszmének nincsenek zoológiai, faji alapjai, hanem ezt az ideát a racionális és filozófiai célok történeti teleológiájaként kell felfognunk. [...] Az akkori Európa második legnagyobb országa egyfajta kicsinyített Európa volt, amelynek célja, hogy baráti népek homogén állama legyen, sohasem ér(hetet)t el megszilárdult alakot, telosza tehát a végtelenben nyugodott.”¹⁸² Vagy idézhetjük Kende Péter szavait Fejtő Ferenc felfogásáról: „Fejtő a *Rekviem* zárszavában gazdaságilag egységesített, urbanizált térségről, népek olvasztótégelyéről beszél, ahol is »*létrejött egy emberfajta, amelyet másfajta érzékenység, másfajta mentalitás jellemez*«, mint Európa többi nemzetét. [...] Kolnai Aurélra hivatkozva azonban még valami mást, ennél markánsabbat is mond a kávéházak Közép-Európájáról, és pedig azt, hogy ez volt »*az igazi Európa, Európa kvintesszenciája*«. Ugyanennek a könyvnek egy másik helyén pedig az egyesült Európa »előképének« nevezi a Monarchiát, amely »*az egész eljövendő világ mikromodellje lehetett volna*«.”¹⁸³

A pluralizmusok koncentrikussága vissza-visszatérő gondolat az irodalomtörténetben és a kultúrantropológiában. Az Európa—Közép-Európa—Monarchia—szubrégiók—városok—közösségek—egyén körkörösség¹⁸⁴, ha jobban meggondoljuk, megkerüli a feltétlenre vonatkozó kérdést, amennyiben két „feltételes” feltétlent jelöl meg, és hol az egyiket vezeti vissza a másikra, hol fordítva. Egyfelől a tényleges, konkrét, a személyes érintkezés határait túl nem lépő kommunikációközösségre, illetve még szűkebb egységre, a maga narratív identitásának folyamatát több forrásból tápláló individuumra vezeti vissza az európai pluralitás-gondolatot, másfelől a mikrokozmosz bizonyos megnyilvánulásait úgy értelmezi, hogy

¹⁸⁰ Márai 1976: 154-155.

¹⁸¹ Vö. Csáky 1999: 153. skk.

¹⁸² Pál 2001: 119.

¹⁸³ Kende 1999: 8.

¹⁸⁴ Tudománytörténeti áttekintést ad, és kitér a régiófogalom változásaira Fried 1986: 22. skk.

a többkultúrájú egyén a maga mentális reprezentációinak magánvilágát vetíti ki a közösségre. E törekvésekben egy harmadik elem, maga a sokféleség mellett fennmaradó, sőt éppen ekként felvirágzó közösség eszméje van értékként tételezve, míg a politikai nézőpont számára a tényleges plurális kommunikációközösségek szintjén pluralitás-eszme helyett és helyén, még Európa legcivilizáltabb területein is, legfeljebb a patikamérlegen kimért adminisztratív egyensúly tűnik fel.¹⁸⁵

Márai Sándor Monarchiája egyszerre valós élmény (családtörténet¹⁸⁶), és egyszerre közös nevezője egy olyan letűnt polgári értékrendnek, amelynek elemei nemcsak a Habsburg Monarchiára voltak jellemzőek. A Monarchia számára elsősorban nem összbirodalmi eszme, nem szimbólum, nem soknemzetiségű kultúra, hanem értékek kivetülési helye.

Az osztrák-magyar érintkezés irodalmi megjelenítése Máraínál sem jár mindig együtt a Monarchia-beszédmóddal. A *Válás Budán* vegyes házassága inkább a két középosztály közötti társadalmi feszültségeket, idegenkedést láttatja. Kőmíves Kristófnak és leendő felesége családjának találkozását így írja le: „A fiatal magyar bíró kellemes, kiegyensúlyozott magatartása, kifogástalan modora, szerény és öntudatos fellépése az első napokban dühítették Wiesmeyert. A magyarokról leereszkedő hangon beszélt, mint »jó katonák«-ról, akik civilben kissé önteltek és élhetetlenek; s ellenkezést nem tűrő hangon mesélt »Mikosch«-adomákat. Kristóf udvarias elutasítással hallgatta.” [...] „Más kultúra, más formanyelv!” – gondolta Kristóf, és vállat vont.”¹⁸⁷

Máraínál az elmúlt civilizáció iránti nosztalgiának, amelyet a jövő miatti szorongás kísér és ellenpontosz, van egy bizonyos téridő-koordináta-rendszere. Időbelileg a századvég képezi az értékteljes korszakot, míg térbelileg a Bécs-középpontú Monarchia. De a Monarchia-nosztalgia is túlmutat a századvégen, és a századvég-nosztalgia is a Monarchia terén. Vegyük például a kávéház-témát, melyről Kende Péter így ír a Közép-Európa-problematika kapcsán: „Marad persze Kolnai Aurél panasza: hogy nincsenek kávéházak. De az igazság az, hogy Bécset kivéve ma már a világban másutt sincsenek. Itt tehát nem a Monarchia, hanem egy olyan életforma tűnt

¹⁸⁵ Vö. pl. Pan 2004

¹⁸⁶ „Márai bécsi rokonait megidézve és a századfordulós Jung Wien szerzőinek ismeretében emlékezett több ízben a Monarchia világára, lényegében ennek a századfordulós modernségnek, nyelvtudatnak, személyiségfelfogásnak kérdéskörét szembesítette a XX. századi történeti, esztétikai és személyes tapasztalatokkal.” Fried 2004: 5. Vö. még Fried 2003e: 60.)

¹⁸⁷ Márai 1993: 51., 56.

el, amely nyilvánvalóan egy lassúbb, komótosabb, nagyobb bizonyosságokat melengető korszak terméke volt, s mellesleg szólva egy olyan »*leisure class*« privilégiuma is, melyet a sietős tempójú világ valahogyan kiküszöbölt, vagy más életformára állított át.”¹⁸⁸

Efféle Monarchián túlmutató jelenség a századvég iránti nosztalgia, amely *Az igazi*-ban így jelenik meg, egy szereplője szavain keresztül: „Szeretem ezt a vörös szalont, a multszázadbeli bútorokkal, az öreg cukrászsisasszonyokat, a tükörablakok előtt a tér nagyvárosiasságát, az érkező embereket. Valami melegség van mindebben, egy lehelletnyi századvég van az egészben. És itt a legjobb a tea, észrevetted? ... Tudom, az új nők már nem járnak cukrászdákba. *Espresso*-ba járnak, ahol sietni kell, nem lehet kényelmesen leülni, negyven fillér a fekete, salátát ebédelnek hozzá, ez az új világ.”¹⁸⁹ A *Szindbád hazamegy* hasonló nosztalgikus vonásait Szegedy-Maszák Mihály emelte ki¹⁹⁰, és hasonló időtlenné emelésével találkozunk a századvég értékteljesnek tartott világának az *Ég és föld*-ben: „A századvég él még néhány nő csókjában, szerelmi modorában, bánatában és epekedésében, örömében és érzékiségében: ezek a nők nem születtek szükség szerint a századvég körül, de testi és lelki örökségbe kapták a XIX. század testi formáit és lelki alkatát. Nagyon ritkák e nők; a divatos görlek között szerényen járnak, mint a papnők a profán tömegben.”¹⁹¹

Térbelileg a Monarchia szimbolikus határa túlnyúlik a tényleges politikai határokon, és Márai az *Egy polgár vallomásaiban* a Németországot is magában foglaló, két világháború közötti jelentésében értett Közép-Európát nevezi meg közös szellemiségű régióként.¹⁹²

Közép-Európa Márai számára a Nyugattól való finom, de határozott különbözőséget jelzi. Ehhez a Nyugathoz képest a Monarchia tájjellegű civilizációt jelent: „polgárnak lenni, a szó nyugati értelmében más, mint polgárnak lenni odahaza; nemcsak a négy szoba teszi meg a gőzfűtés, a cselédek, Goethe összes művei a könyvszekrényben, meg a finom úri társalgás, s Ovidius és Tacitus műveinek ismerete, mindez egy kultúra érintkezési felületeinek horzsolópontjain függött csak össze lazán

¹⁸⁸ Kende 1999: 15.

¹⁸⁹ Márai 1941: 8-9.

¹⁹⁰ Szegedy-Maszák 1991: 80.

¹⁹¹ Márai 1942: 222.

¹⁹² Márai 1990a: 196. Vö. Rónay 1998: 66.

azzal a másik, valódi polgáriassággal”.¹⁹³ Az *Egy polgár vallomásai* idején Márai nem sejtette, hogy eljön az idő, amikor a Monarchia egykori Közép-Kelet-Európája mint a polgáriasság letűnt és vágyott, kívánatos és elérhetetlen emléke jelenik meg a közgondolkodásban.

Ilyen különbség a társadalmi érintkezés, a társiasság egyik alapkategóriája, a becsületesség. „A »becsületszó« a mi feudális jellegű intézeti világunkban életet és halált jelentett”¹⁹⁴ – olvasható az *Egy polgár vallomásai*-ban. A becsület ebben az értelemben az ígéret, az adott szó tett jellegét jelenti, amelynek megszegése a becsület elvesztését vonja maga után. Mindez azonban a nyugati kultúra fényében másképp tűnik fel. Márai ismert anekdotája a poggyással egy másfajta becsületesség lehetőségére, az életviszonyokat átható általános jóhiszeműségre mutat rá.¹⁹⁵

Másfelől Márai polgári identitását a republikánus mentalitás hatja át, a flamand, erdélyi, toszkán, skandináv *civis* közös politikai és egzisztenciális alaphangoltsága: „Az igazi polgár szerencsés vegyülete a művésznek és a katonának, alkotó és megtartó, álmodó és megőrző. Ezt a polgárságot, ennek utolsó, legjobb pillanatát ismertem meg gyermekkoromban, a Városban. Életem legszebb, igaz és emberi, európai emlékeit annak a magyar végvárosi, polgári kultúrának köszönhetem, melynél különbet aztán később a világban sem találtam.”¹⁹⁶ Márai számára a Monarchia annyiban érték és nosztalgia tárgya, amennyiben (bár messze nem volt tökéletes keret) e republikánus érzület lehetőségének elégséges feltétele volt. Ugyanakkor Márai, az író, számos olyan jegyet hordoz e textusaiban, amely világmépében és stilisztikájában távol áll a monarchia-irodalomtól. Mindenekelőtt ilyen jegy a didaxis, a társadalmi és mentálhigiénés retorika, amely nemcsak a *Füves könyv* sztoa-parafrázisaiban, hanem a *Kassai őrvárban* is érvényre jut: „De a polgárt csak ő mentheti meg, a polgár, személyesen, ha leszáll önmagába, a polgári kultúra igazi értelmébe, s megújul,

¹⁹³ Márai 1990a: 191.

¹⁹⁴ I. m., 176.

¹⁹⁵ I. m., 192.

¹⁹⁶ Márai 1999a: 48-49. Márai kassai éthoszához vö. Fried 1993b: 75. skk. E felfogásnak a magyar Monarchia-irodalomban fellelhető esetleges folytatását keresve utalhatunk arra, hogy a „végvári” polgári kultúra és a „végvár” mint rejtett kulcsfogalom Balassa Péter Ottlik-értelmezésében is felbukkan, és az utalás ennek a Márai-helynek a tükrében hangsúlyosan felveti az *Iskolának* a magyar antemurale-tradícióhoz való kapcsolhatóságát mint annak kései, szublimált, megújított változata. (Balassa 1982)

a többkultúrán egyén, a maga mentális reprezentációjának magánvilágát vetíti ki a megismerés és erkölcsében, szellemi igényében, társadalmi magatartásában megint alkotó közösségekre. E törekvésekben egy harmadik elem, maga a sokféleség mellett fennmaradó, sőt éppen ekként felvirágzó közösség eszméje van értékként tételezve, még

Műveiben Márai a racionalitás ethoszát akarja megerősíteni, a 19. század szemléletét a politikai nézőpont számára, a tényleges plurális kommunikáció közösségeinek szintjén óvja, és azt tartja értékesnek a Monarchiából, amit ennek megértett. A Monarchia egy pluralitás-eszme helyett és helyén, még Európa legcivilizáltabb területein is, legfeljebb a politikai mértékletesen kimért adminisztratív egyensúly tűnik fel.¹⁸⁵

Márai Sándor *Monarchiája* egyszerű, valós élmény (családtörténet)¹⁸⁶ és szétáradó, feladumi, lefegyverező, elcsabítani, megértetni bennünk a titkosat és egyszerű, közös nevezője egy olyan letűnt polgári értékrendnek, amelynek elemei felfedezést, feltárja azt, amit oly gondosan rejtgettünk magunk elől; minden eszközzel fejeztünk ki a Habsburg Monarchiára voltak jellemzőek. A Monarchia számára elsősorban

nem összehozhatatlan eszme, nem szimbólum, nem soknemzetiségű kultúra, hanem Márait az értelembe vetett bizalom szülőjén át jelenik meg az az irodalmi értékek kivételési helye.

Az osztrák-magyar érintkezés irodalmi megjelenítése Márainál sem jár mindig klisékből összeálló Monarchia, bár kérdéses, hogy az ő idejében ezek mennyiben együtt a Monarchia-beszédmóddal. A *Válás, Budán* vegyes házassága inkább a két számítottak úgy kliséknél, mint manapság. Például, ahogyan Fried István írja, „Márai középosztály közötti társadalmi feszültségeket, idegenkedést látatja. Kőműves Sándor *Színabau házamegy* című regényében Krúdy nyomán emlékezik meg a Kristófnak és Leendő felesége családiának találkozását így írja le: „A fiatal magyarból schönbrunni sárgáról, mint a Monarchia építkezését meghatározó színvilágról.” De kellemes kiegyensúlyozott magatartása, kifogástalan modora, szerény és öntudatos fontossága ennél, hogy a Monarchia számára elsősorban értelemmel megragadható, fellépése az első napokban dühítették Wiesmeyert. A magyarokról leereszkedő hangon beszélt, mint »jó katonák«-ról, akik civilben kissé önteltek és élehetetlenek; s ellenkezést nem tűrő hangon mesélt »Mikosch«-adomákat. Kristóf udvarias elutasítással hallgatta.”

Márai irodalmi Monarchiája
[...] „Más kultúra, más formanyelv!” – gondolta Kristóf, és vállat vont.”¹⁸⁷

Márainál az elmúlt civilizáció iránti nosztalgia, amelyet a jövő miatti a legfontosabb művészi előzmény kétségkívül Krúdy Gyula: „titokzatos szorongás kísért és ellentéte van egy bizonyos téridő-koordináta-rendszer szépséges áloévilág a magyar irodalomban”, mondja Márai, „Krúdy életműve”. Jókai időbelileg a századvég képezi az értékteljes korszakot, míg térbelileg a Bécs-központú Monarchia. De a Monarchia-nosztalgia is túlmutat a századvégen, és a minden említett megnyilatkozása mellett sem. Márai Jókai-életműve a Jókai nem századvég-nosztalgia is a Monarchia-terén. Vegyük például a kávéház-témát, melyről a teljes szépirodalmi eljáratot jelenti. Ahogyan arról az *Írt és nemzedék* Jókai Kende Péter így ír a Közép-Európa-problematika kapcsán: Marad persze Kolnai Aurél portréja (*Ház*), tanuskodik, Jókai elsősorban a magyar nyelv mint nemzeti ügy főjének tartotta, és műveiben általában a legismertebb regényen emlégett. Egy különös világban másutt sincsenek. Itt tehát nem a Monarchia, hanem egy olyan életforma tűnt naplóbefjegyzése 1967-ből azt sugallja, hogy a keserű Jókai előremutató stílus- és

tematikus törekvései, Csáth Gézával ellentétben, Márait nem érintették meg: „Jókai¹⁸⁸ Vö. pl. Pan 2004

mindig újra. Leírásai ellenállhatatlanok – de mintha ez a nagyvír szexmentes lény „Márai bécsi rokonait megidézte és a századforduló Jung Wien szerzőinek ismeretében emlékezett

több ízben a Monarchia világára, lényegében ennek a századfordulós modernségnek, nyelvtudatnak,¹⁸⁹ Márai 1999a: 49.

személyiség-felfogásnak kérdéskörét szembesítette a XX. századi történeti, esztétikai és személyes¹⁹⁰ Márai 1991: 69.

tapasztalatokkal.” Fried 2004: 5. Vö. még Fried 2003e: 60.)

¹⁹¹ Fried 2001b: 31.

¹⁸⁷ Márai 1993: 51., 56.

²⁰⁰ Márai 1946: 89.

lenne. Nem eunuch. Nem is homoszexuális. Nem is narcisztikus, szentimentálisan feminin... Nem, szexmentes, mint egy lény, aki nem nő, nem férfi, nem is keverék, egyszerűen nincs nemi jellege, sem tudata.”²⁰¹

A Krúdy-élményt illetően kétségkívül hangsúlyosan jelen van a törekvés Krúdy megújító követésére.²⁰²: „*Szindbád hazamegy* című regényében a századforduló, a dualista korszak, a régi magyar-osztrák világ végleges búcsúztatását”²⁰³ végzi el. Lőrinczy Huba a *Garrennek művében* is azonosította a Krúdy-stíluskövetés helyeit.²⁰⁴ Ezzel kapcsolatban a későbbi szövegekre is tekintve megjegyezhetjük, hogy Márainál Krúdy-élmény, Szindbád-fikció és saját életélmény összefonódik, mint a *Szindbád hazamegy* azon részletében, amelyet egy 1973-as naplóbejegyzés mintegy megismétel a közvetlen élmény szintjén.²⁰⁵

Márai egyik jelentős hozzájárulása a magyar Monarchia-irodalomhoz az, hogy a hagyományt hangsúlyosan irodalmi hagyománynak is tekinti, és az életvilág élményei mellett az olvasmányok is írásainak bevallott ösztönző elemeivé válnak. Krúdynál, egy-két utalástól eltekintve, nincsen irodalmi Monarchia-kontextus. Márai ellenben úgy szemlélte magát, mint a hagyomány részét: „A megkésetttség érzése Márait is erősen hatalmába kerítette: Krúdyt és Kosztolányit tartotta igazi alkotónak.”²⁰⁶ A Monarchia-irodalom osztrák és magyar vonatkozásira egyaránt tekintettel van: „mind az osztrák, mind a magyar »kulturális környezet«-tel kiépíti a maga dialógusát”²⁰⁷, s ez a kettős dialógus az irodalmi Monarchia-kutatás mai állása felől tekintve többé-kevésbé egységbe foglalhatónak látszik.²⁰⁸ Márai az elsők között került e kettős hagyomány metszéspontjába. Mert hiszen Joseph Roth és osztrák íróársai mégis leginkább egyetlen egész széttört darabjaira tekintették. Amint Roth írja, „[r]égi hazám, a Monarchia nagy ház volt, sok ajtóval és sok szobával sokféle ember számára. Ezt a házat felosztották, széthasították, szétrombolták.”²⁰⁹ A fontos kérdés, ami felmerül, az, hogy vannak-e

²⁰¹ Márai 1977: 296.

²⁰² Márairól és Krúdyról legutóbb: Zalányi 2004.

²⁰³ Fried 1998d: 50.

²⁰⁴ Lőrinczy 1998: 89.

²⁰⁵ Márai 1992a: 9.

²⁰⁶ Szegedy-Maszák 1994: 32.

²⁰⁷ Fried 1998d: 51.

²⁰⁸ Fried 2004: 4.

²⁰⁹ Roth *A császár mellszobra* című művét idézi: Fried 2001a. 3.

Márainak olyan megnyilatkozásai, amelyek a Monarchia-irodalomban beállott minőségi fordulat felé, vagyis a térség irodalmainak mint egységes koinénak az értelmezési lehetősége felé mutatnak.

Ennek inkább az ellenkezőjét feltételezhetjük. Márainál a Monarchia kávéház-monarchia: egész életében figyelemmel kísérte ugyan az osztrák irodalmat, sőt tudvalevőleg magyarországi megismertetéséhez is jelentősen hozzájárult, de az osztrák irodalmat külföldként kezelte, és nem gondolt a Monarchia esetleges közös irodalmi szövegére-szövetére. E beállítódás talán a századelő irodalmár közvéleményének a tájékozódására is vonatkoztatható. Azok az irodalmi kapcsolatok, amelyekről Fried István ír²¹⁰ éppen nem a Monarchiáról (mint több ponton közös irodalmi kultúráról) szólnak, hanem az osztrák írók a magyar irodalmi közvélemény szemében mint külföld jelennek meg.

Az *Egy polgár vallomásaiban* Márai lipcsei tartózkodásának irodalmi élményeiről szólva írja, hogy az ekkoriban megismert „költők közül egy-kettőnek maradt csak meg neve, s talán csak Werfel és Kafka műve élte túl a kortársi divatot és ítéletet. [...] Kafka nem volt német. Nem volt cseh sem.”²¹¹ Márai tehát egyfelől nem tesz különbséget osztrák hagyomány és német hagyomány között, míg másfelől nem jut eszébe, hogy Kafkát, akárcsak tagadólag is, osztráknak nevezze.

Bécsi hagyományt viszont ismer és elismer. „[B]écsi író”-nak nevezi Hofmannsthalt és Musilt a *Kassai őrvárban*.²¹² Bécs irodalmi atmoszféráját jeleníti meg Márai Sándor Schnitzler-nekrológja: „Itt most szép alkalom nyílna az író hullája felett megint egyszer elsiratni Bécset; de monoton s visszatérő alkalom ez s kissé el is késett. A mai Bécs már csak lakóhelye volt Schnitzlernek, nem otthona; az altenbergi, hofmannsthal, sternbergi Bécs ([...], ez a Bécs persze elesett a háborúban s azóta is a világ veszteséglistáin szerepel. Ennek a Bécsnek aszfaltjából nőtt, lelkéből leledzett, slamposágából elfrivolodott, csendes, bensőséges érzelmességéből, zenéjéből csonthúsából, világos söréből, édes lányaiból és keserű Karl Krausaiból összefőzött semmittevője, megvesztegető flaneur-je, lenézni való kéjence, elbűvölő konverzációja, elpolgáriasodott, sőt, bocsássanak meg, el-Alfred-Polgariasodott Kärtnerstrasse törzsvendége volt Anatol.”²¹³

²¹⁰ Fried 2003d

²¹¹ Márai 1990a: 203.

²¹² Márai 1999a: 40.

²¹³ Márai 2000: 91-92.

Elgondolkodtatóak ebből a szempontból azok a kései reflexiói, amelyek egybeesnek a Monarchia-irodalomnak mint tudományos paradigmának a kezdeteivel. Feljegyzéseiben az erre vonatkozó helyeken elismeri a sajátos osztrák tradíció létét, de nem helyezi azt összbirodalmi kontextusba. 1973-ból származó naplóbejegyzésében például így ír erről: „És az osztrákok – a két világháború között és azután – mit adtak a világirodalomnak, miféle többletet? Georg Trakl nemes költő volt, lírájának olyan lomb-színe van, mint a Wienerwaldnak ősszel. Hoffmannsthal műve a *fin de siècle* alkonyati borzongását idézi fel az olvasóban, Schnitzler gyöngéd érzelmessége ma is vonzó. [...] Karl Kraus, a német nyelv egyik nagymestere, Don Quijote-szerű fantom maradt a külföld tudatában. [...] Megszólalt egy nagy osztrák író, Musil – egykönyvű író maradt, de a »Mann ohne Eigenschaften« az újabb kori osztrák irodalom maradandó értéke”.²¹⁴

Továbbá Márai az osztrák irodalmat a politikai függetlenség példaként állítja be egy 1976-os naplójegyzetében, némiképp különös módon nem véve tudomást arról, hogy Grillparzer számos szállal kötődik a Habsburg-politika egyik alapjául szolgáló eszméhez, az összbirodalmi gondolathoz, és hogy a két világháború közötti Monarchia-irodalom sem volt mentes a korabeli politikai irányzatokkal való polémiaától: „Az osztrák írók semmilyen korszakban nem voltak »angazsáltak«. A közönség nem várt tőlük ilyen magatartást, igen, gyanakodva szemlélte, ha valaki megkísérelt ilyesmit. Grillparzer, mint Nestroy vagy Schnitzler, Musil, Trakl, Hoffmannsthal... egyik sem volt a politika csahosa. [...] Az osztrák tájak és városok távlatából visszadereng a »politikamentes irodalom és művészet« fényessége.”²¹⁵

A ráció retorikája

Márai az értelmet helyezi szembe a huszadik század első felének irracionális ideológiáival. Amint Szegedy-Maszák Mihály fogalmaz monográfiájában, Márai „[a]zt állította, hogy csakis addig lehetünk európaiak, »amíg szövegezők és magyarázók, kifejezők és megértők« vagyunk.”²¹⁶ A kiemelt idézet éppen Márai racionalizmusára mutat rá: ennyiben a *Szindbád hazamegy* nemcsak megidézi a szürrealizmust, de

²¹⁴ Márai 1976: 149-150.

²¹⁵ Márai 1946: 22.

²¹⁶ Szegedy-Maszák 1991: 19.

bizonyos mértékben le is számol a világ érzelmi–irracionális leképezhetőségének lehetőségével.

E pánracionalizmusnak megvannak a maga korlátai a Monarchia-örökség feldolgozását illetően. Tanulságos lehet e tekintetben a *Kassai őrjárat* vonatkozó helyét figyelembe venni, amely így hangzik:

„A gyermekkor alapérzéseit is áthatotta a feszélyezett szorongás, hogy »valami nincs rendben« – mely béke volt, Ferencz József délután habos kávét ivott Schratt Katalinnal a a schönbrunni Glorietten-Gasse kis palotájában, a férfiak reggel bajuszkötővel állottak a tükör előtt, s valahol mindig Lehár-zenét játszottak. Később, amerikai mozgóképeken viszontláttam ezt a kort, valószínűleg élethűbben, mint az igazi volt, s e mozgóképek mindig úgy hatottak reám, mint a sörreklámok; ez volt a béke, a keringő, a csapolt sör, a katonazenekar, a tamburmajom, a tökéletes rejtettség korszaka. A valóságban a teljes válság korszaka volt ez. Mindenki érezte, hogy »valami nincs rendben«, de erről hazafiatlanság volt beszélni. Jobb társaságban mindenki szocialistának számított, aki kételkedni mert a Lehár-zene hangjaira halódó társadalmi rend örök érvényében. Egy bécsi író, Hofmannsthal után az egyetlen talán, aki megérdemli ezt a nevet, Robert Musil regény írt e büntudatos várakozásról, mely közvetlenül a háború előtti évtizedben áthatotta a Monarchia minden tudatos és tudatlan lelkét”.²¹⁷

Márai értelemmel (az egzisztenciális azonosság problémáját felfüggesztve) közelít a Monarchia utolsó éveéhez. Gondolatmenete jól példázza a dolgokat szétszálazó elme tanácstalanságát, szempontok és perspektívák keveredését. Márai reflexiója a bukás, a pusztulás megértése körül forog. 1943-ban (amikor a *Kassai őrjáratot* írja) nem tudja eldönteni, vajon a történelem melyik reprezentációját fogadja el hitelesnek, melyikre építse fel a tézisé. A személyes, megélt történelem a szorongást közvetítette, amely korrespondeált a „valóságban” létező teljes válsággal. Azonban a szorongást kiváltó kor kivetítése (az ironia által kétségkívül árnyalt) klisékben történik meg: császár, Lehár, *Kapuziner*. Ugyanakkor, másfelől, emlékeit szembeesíti a kor filmszerűen valódi képi reprezentációjával, amely egyszerre volt reklámszerű (azaz egy életformát idealizált egy bizonyos szimbólumának a népszerűsítése érdekében), és mégis élethűbb, mint az „igazi”. Harmadsorban pedig az irodalmi reprezentáción keresztül ismeri meg Márai a kort. Amikor azonban Márai rátér arra a kérdésre, hogy mit *jelentettek* az utolsó

²¹⁷ Márai 1999a: 40.

békeévek, „mi volt e szorongás igazi értelme, mi volt a »valami-nincs-rendben« alapérzésének tartalma”²¹⁸, akkor eltér a Monarchia tárgyától több szempontból is. Egyrészt a bukás fogalmához már nem a Monarchia felbomlását, hanem a veszített világháborút és az azt követő forradalmakat társítja, mondván, „[a] bukott hadvezérek emlékiratokat írtak, éppen úgy, mint a bukott szocialisták”²¹⁹, másrészt a klasszikus modernitás össz-európai leáldozása felé tereli a gondolatmenetet: „Az irodalom megtelt kétségbeesett, gyermekes és görcsös kísérletezőkkel, a kávéházakban, a vékony folyóiratokban és a színpadokon nyelvét öltögette az epileptikus, rángógörcsös kétségbeesés, amely már nem is magyarázni akart, csak dadogni és visongani, mint a gyermek, amikor toporzékol. Volt »dada« és »expresszionizmus«, volt »kubizmus« és »szürrealizmus«.”²²⁰

Ennek megfelelően Márai regényeinek szövegvilága is diszkurzív, retorikus világ: nem a szimbólumok nyelvén szól a veszteségeiről. Márai Monarchia-világa két szépirodalmi művében nyilvánul meg a legegységelműbben. Az egyik az *Egy polgár vallomásai*, a másik pedig *A gyertyák csonkig égnek*.

Egy kortárs párhuzam: Halász Gábor

A kortárs magyar értelmiségiek közül Halász Gábor Monarchia-búcsúztatója áll a legközelebb Máraiéhoz: „A század végére aztán a betegség első jeleire ez a görcsösen merev arc felengedett, és a romlásra ítélték ernyedtt, megkapó vonásait öltötte magára. A fin de siècle-hangulat a polgári szellem búcsúzása volt hatalmától.”²²¹ S nemcsak a Monarchia leáldozásának pillanatát, hanem a századvég világát, a polgári kultúra békeéveit is hasonló érzékenységgel ragadja meg. Ha van az esszének is Monarchia-közössége (márpedig Musil, Magris vagy Esterházy műveire tekintve aligha kétséges, hogy van), akkor a közösségben fontos hely illeti meg Halászt is. Halász kötötte a térség civilizációs jelenségeit a viktorianizmus általános korjellegéhez, mondván, az „egy életstílust is kifejez, a tehetőség és az (óvatos) életélvezet korszakát, a megbízhatóság és az (akaratlan) unalom, a fellendülés és a (túlságosan) hosszú béke, a virágzó kereskedőházak és a viharzó képviselőházak idejét, gyárakat és klubokat, ipari

²¹⁸ I. m., 41.

²¹⁹ Uo.

²²⁰ Uo.

²²¹ Halász 1977e: 402.

kiállításokat és music-hallokat.” Láttatja a harmincas-negyvenes évek zord éveiben a századvégi nőket, „csipkés alsószoknyában és flörözös kalappal, ájulásig befűzve, de az öntudatosságig emancipálva, napernyővel és könyvvel”, és párhuzamot vont a viktorianizmus és a Ferenc József-i idők között, rámutatva a Monarchia kultúrájának egy-két jellegzetes vonására: „az erkölcsös Viktória mindenkit erkölcsösség nevelt, vagy legalábbis hipokritává, Ferencz József kötelességtudóvá tett, vagy legalábbis törckvővé”. Megértően viszonyult azokhoz, akik szívesen merültek bele a Habsburg-család életének intimitásaiba: „Kissé mindenki az udvar igézetében élt, a loyalis éppen úgy, mint a rebellis; a dinasztia bonyolult házasságait polgárasszonyok könyv nélkül fűjták, a főhercegek romantikus kalandjait elérzékenyülve emlegették, s a királyné bánatos szépsége körül modern legendáriumot alakítottak ki.” A terminológiai nehézséggel, az osztrák-magyar viktorianizmus névadási problémájával Szerb Antal is szembenézett *Magyar irodalomtörténet*-ében: „Még nincs neve ennek a lótuszevő kornak, amely egész Európában ugyanazokat a vonásokat hordozza, egységesebben, mint a romantika vagy a Vormärz. Az angolok viktoriánus kornak nevezik királynőjükről, a családi erény mintaképéről, de éppúgy nevezhetnék Ferenc József korának is.”²²²

Halász leírni és értelmezni próbálta a századvég művészi jellegzetességeit, közte az angol mintára²²³ későromantikus „palotaforradalom”-nak²²⁴ tartott szecessziót: „Az iparmágnások fia irodalommal és művészetekkel kezdtek foglalkozni, s a művészetek önkéntelen alkalmazkodásai a gazdagok igényeihez próbáltak idomulni. Mint az ancien régime végén, felvirradt a díszítőművészetek legkülönbözőbb fajtáinak, az irodalom maga is ékítmények, ékszerek ragyogását öltötte magára; bekövetkezett a polgári rokokó, melyet most szecessziónak neveztek.”²²⁵ Márai Sándorhoz hasonlóan Halász Gábor is a Monarchia idejében úgy-ahogy meggyökerező polgári éthosz életben tartásán munkálkodott.

²²² Szerb é. n.: 390. Czigány Lóránt nevezi az 1867 és 1914 közötti korszakot „A Pseudo-Victorian Era”-nak. *The Oxford History of Hungarian Literature* (Oxford, Clarendon Press, 1984) című művét idézi: Szili 1998: 8.

²²³ Vö. Szegedy-Maszák 1969

²²⁴ Halász 1977d: 494.

²²⁵ Halász 1977e: 402.

Monarchia-idő és belső élettörténet

Az *Egy polgár vallomásai* első kötetének szerkezetét is a Habsburg-idő szervezi, vagy legalábbis lenyomatot hagy rajta. Az első és a második kötet közötti választóvonalat az első világháború kitörése és az osztrák birodalom összeomlása jelenti.²²⁶ A magyar Monarchia-irodalom egyik nagy kérdése az, hogy miképpen foglalhatná egységes keretbe a Birodalom és a történelmi Magyarország felbomlásának két traumáját. Márai is inkább csak jelez az első kötetet kezáró uzsonna csehovi jelenetében: az asztalon fekvő növények, élelmiszerek nemzeti színeivel, és Kossuth nevének említésével idézi fel az összeomló birodalom történeti ellenpontját, a nemzeti függetlenségi gondolatot.

A Monarchia végének kezdetére vonatkozó kérdésre eszerint Márai határozott választ adott. Ez nem feltétlenül jellemző a magyar Monarchia-irodalomban. Aligha lehetséges pontos dátumot megnevezni válaszként arra a kérdésre, hogy az irodalmi művek szerzői számára mikor szűnt meg, omlott össze a Monarchia. A válaszok 1867-től 1918-ig terjedhetnek. Vannak, akiknek számára a kiegyezés hazugságában létrejött Monarchia kezdettől halálra szánt volt. Továbbá 1889-től 1916-ig egymás után szálltak sírba – Ferenc József kivételével drámai körülmények között – a birodalmat szimbolizáló személyek, Rudolf, Erzsébet, Ferenc Ferdinánd és Ferenc József. Jóllehet jelen időszemléletünk néha hajlamos ezeket az éveket nagyvonalú átalányban a Monarchia „végnapjai” közé számolni, ám mégis huszonhét évről, legalább egy emberöltőnyi időről van szó: az, hogy az egyes írók melyik eseményben látták meg a Monarchia felbomlásának előjelét, a személyes élettörténet (életkor) „esetlegességétől” is függött. A „természet”, tudvalevőleg, nem kedveli az ugrásokat, a gondolkodás azonban csak a kritériumok, jegyek, attribútumok megléte vagy hiánya közötti szakadék segítségével tudja megragadni a változás fogalmát. Mi sem természetesebb tehát, hogy a Monarchia „bukásának” folyamatában is a „még igen” és a „már nem” közötti kritikus pontot igyekeztek fellelni e nagy történelmi változás krónikásai. Márai az első világháború kitöréséhez társítja a Monarchia végét. A szimbólumot az *Egy polgár vallomásai* első kötetének legvégén formálta meg, míg a *Kassai őrjárat* ki is fejtí a motívumot: „a tornácon ültünk délután, a közeli vendéglőből felszűrődő Péter-Pál-napi juniális cigányzenéjét hallgattuk, a kék nyári eget és a fenyvesek sötétzöldjét nézük,

²²⁶ Márai 1990a: 186.

mikor egy poros csizmás megyei huszár jelentette – mint kengyelfutó a vész hírt –, hogy megölték Ferenc Ferdinándot és Chotek Zsófiát. [...] [P]ercnyi pontossággal tudtuk meg a hegytetőn azon a júniusi délutánon, hogy valaminek vége van, egy életforma összeomlott.”²²⁷ Claudio Magris ragadja meg a polgári aranykor bukásának pillanatát hasonlóan frappánsan, Máraiéval rokon szellemben: „eldördültek a pisztolylövések, Európa öngyilkos lett”.²²⁸

*A gyertyák csonkig égne*k világa ridegen, időtlenül őrzi az abszolút értékként tételezett múltat. A k. u. k. hadsereg Márainál nem a fantasztikum, még kevésbé a „despotia” szimbóluma, hanem a felvilágosodás kori értelemben vett rendé: „Jó nemzedék volt, kissé magános fajta, nem tudtak szerencsésen vegyülni a világgal, büszkék voltak, de hittek valamiben: a becsületben, a férfierényekben, a hallgatásban, a magányban és az adott szóban, a nőkben is. S mikor csalódtak, elhallgattak.”²²⁹

A főhős, Henrik „[s]zerette a gyertyavilágítást, mindent szeretett, ami a múltra, a nemesebb életformákra, a letűnt időkre emlékeztette.”²³⁰ A regény cselekményideje, ha nem is valószerűtlenül, de a valószerűség határáig kitolva a két öregember találkozásának idejét, a második világháború kezdetére tehető. Márai Monarchia-értelmezésének kulcsa ez a szembenállás és szembesítés a húszas-harmincas évek aggasztó politikai fordulataival és fejleményeivel. Amint Szegedy-Maszák Mihály utal rá, a *Válás Budán* (1935) egyik főhőse, Kőmíves Kristóf „[a] Monarchia bukásával, a polgári életmód elévülésével magyarázza a politikai szélsőségek megjelenését.”²³¹ Fried István is azon az állásponton van, hogy Márainál a hanyatlás víziója az egész nyugati civilizációra kivetül. Amint írja, Márainál a Habsburg-mítosz részben „egy olyan típusú »Nyugat alkonya«-tézis változatával szolgál, amely a polgári-humanista értékek szétfoslását demonstrálja”.²³² Ebben az értelemben érthető az az irodalmi eszközökkel alig „megemelt” erkölcsstanító jelleg, ami *A gyertyák csonkig égne*k ismert bekezdéseit áthatja az egykori Monarchiáról.²³³

²²⁷ Márai 1999a: 62.

²²⁸ Magris 1992: 166.

²²⁹ Márai 1990b: 41.

²³⁰ I. m., 89.

²³¹ Szegedy-Maszák 1991: 25.

²³² Fried 1998d: 47.

²³³ Márai 1990b: 34-35.

A gyertyák... párbeszédeiben e 19. századi éthosz jegyében kételyek nélküli ráhagyatkozás mutatkozik meg a szavak „igazi” értelmére („eldobtad a zászlót, mint ezt régen mondták, mikor még hittek az emberek a szavak igazi értelmében”²³⁴), és nem mutat jel arra, hogy a szerző távolságot kíván tartani hőseitől e tekintetben.²³⁵ Mégis, didaktikus és retorikus jellege ellenére *A gyertyák csonkig égne*k az egyik legszebb Márai-regény. Eszközeinek minden takarékosága mellett is képes sorsokat, sorsfordító helyzeteket: elszakadást, várakozást és egymásra találást – egyszóval éppen azt, ami egyedül fontos az életben – hitelesen és nemritkán megrendítően ábrázolni. Márai ebben a regényében volt képes a leginkább eleget tenni azoknak annak az eszménynek, amelyet a kitüntetett pillanatok ábrázolásáról Stefan Zweig megfogalmazott a *Stuart Mária*-ban: „[a]z élet-történetben csak a feszült, a döntő pillanatok számítanak, ezért csak bennük és belőlük árad ki annak igaz értelme.”²³⁶ Ez a művészi kifejező erő jogosíthat fel bennünket arra, hogy a két öregember, Henrik és Konrád, a két egykori k. u. k. tiszt beszélgetésének tanító és nosztalgikus kliséken túli jelentését felfejtsük. Konrád beszél:

„– Bécs – mondja. – Tudod, ez volt számomra a hangvilla a világban. Kimondani ezt a szót – Bécs –, annyi volt, mint megszólaltatni egy hangvillát, s aztán figyelni, mit hall ebből a hangból a másik, akivel éppen beszéltem. Így vizsgáztattam az embereket. Aki nem tudott felelni, nem volt az én emberem. Mert Bécs nemcsak város volt, hanem egy hang, amelyet vagy hall az ember lelkében, örökké, vagy nem. Ez volt a legszebb életemben. Szegény voltam, de nem voltam egyedül, mert volt egy barátom, s Bécs is olyan volt, mint egy barát. Mindig hallottam a hangját, a trópuson, mikor esett az eső.”²³⁷ E Monarchia-síratót éppen az mondja el kettejük közül, aki elhagyta a zászlót, akinek a számára megszűnt ez a világ. Márai azt sugallja, hogy nincs kiút a hagyományból: ugyanúgy köti azt, aki a tudatos életdöntések terén megtagadta, mint azt, aki örzi, mint szent tűzhelyet. A nyelv közös marad: a Márai-regények Monarchia-élményéhez hozzátartozik, hogy e kijelentések a regénybeli beszélgetők között, akár a *Gyertyák...*-ban, akár a *Válás...*-ban a regény fiktív terének logikáját tekintve németül folynak.

²³⁴ I. m., 112.

²³⁵ I. m., 55.

²³⁶ Zweig é. n.: 12.

²³⁷ Márai 1990b: 51-52.

Konrádnak e vizsgáztató magatartása, amelyre a monológban utalás történik, Bécsnek mint szimbólumnak nem annyira a párbeszédre felhívó jellegét emeli ki, hanem inkább szektásságra, a beavatottak egymást keresésére emlékeztet. Jellemzően a titka e közösségnek nyelven túli, amelyet itt a regénybeli beszélő a megzendülő hangvilla metaforájával emel ki.

Azonban Márai nem csupán azt ábrázolja, hogy Henrik és Konrád Monarchiája között nincsen ismeretelméleti különbség. Amint azt például Kantnak a jobbkezes és balkezes kesztyű összehasonlításáról szóló fejtegetései mutatják (*Prolegomena*), a megismerés nemritkán olyan diszkurzívan nem megragadható ideális különbségek problémájával találja szembe magát, mint például a tükrözés.²³⁸ A Henrik és Konrád között fennálló minden élettélmény-azonossága mellett a tükröződésben látszó különbségekre a két hasonlóan kemény hangzású, német név mássalhangzó-sorrendje irányíthatja rá a figyelmet: h-nr-k és k-nr-d.

A két azonos tárgyi elemekből (uralkodóból, hadseregből és így tovább) álló világkép ideális különbségét a Konrád életében lappangó, majd fokozatosan eluralkodó irracionalitás jelenti. *A gyertyák csonkig égnék* egy Monarchia-irodalomban járatlan vagy a Monarchia-kontextust irrelevánsnak tartó olvasó számára elsősorban két öregember féltékenységi drámája.²³⁹ Henrik korán meghalt feleségét, aki a cselekményben egy falról hiányzó kép alakjában jelenik meg, Konrád, mint egy új *Kreutzer-szonátában*, a Márai által elutasított irracionalitás eszközeivel: zenével,

²³⁸ A problémát más szempontból érinti, és más konklúzióra jut Fried István, aki a Márai Sándor Bécs-élményét rekonstruáló tanulmányában kitüntetett terjedelemben foglalkozik *A gyertyák csonkig égnék* című regénnyel, és következtetéseiben többek között a nézőpontok megkettőződésére hívja fel a figyelmet. „A visszaemlékezések, megidézések során feltámadó múlt két Monarchia-tudatot segít körvonalazódni, az egyiket indokolja a Monarchiában kikristályosodott életformába való belenövés lehetősége (ez Konrád), amelynek érvényessége megszűnik akkor, amikor a Monarchia alkotóelemeire bomlik. A másik viszont a »beleszületettség« pozíciójában nem szorul állandó igazolásra-bizonyításra; s a két jóbarát között a mélyben növekvő feszültség forrásává válik a Monarchiához fűződő »akart«, illetőleg családi hagyományt továbbépítő, eleve bensőséges és természetes viszony.” (Fried 1993a: 166.) Márai Monarchia-élményéhez vö. még: Fried 1991

²³⁹ Vö. pl. Rónay László elemzésével: „Voltaképpen azt a folyamatot mutatja be Márai, ahogy a hős kiszakad az idő fizikai és történelmi kereteiből, s csak a személyeshez ragaszkodik, szinte eszelős, megszállott szenvedéllyel. A tábornok szavai azt az illúziót keltik, hogy egyedül csak ennek az időnek van értelme, jelentősége. A kegyelmi idővel nem lehet élni, a hatalmit elragadja és megsemmisíti az öregség, a világ pedig, amelye lehetőséget adna, hogy belekapcsolódjunk a történelmi létbe s időbe – hazug, minden procikájában hamis és a bomlás tüneteit mutatja.” Rónay 1998: 144.

érzelmességgel, szagos-buja legénylakással hódította el. Ezt a Konrád életében fokozatosan felszínre jövő irracionálitást szimbolizálja a Monarchia utáni élettörténet legfontosabb és egyben leginkább rettenetes élménye: a szolgálat a trópusokon az angol hadsereg kötelékében. A k. u. k. hadsereg (és rajta keresztül az egész Monarchia) racionális rendje a maláj apokalipszisben tükröződik.

Ezért van az, hogy „Márai Sándor egész cikksorozatban gyászolta Bécset, amikor az Anschluss a harmadik birodalom egyik városává alacsonyította.”²⁴⁰ Az Anschluss fenyegetése, majd mindennapi valósága az, ami Márai Monarchia-képét alapvetően meghatározza. Az Anschluss közeledtével fedezik fel az osztrák értelmiségiek a maguk kultúráját, amely a nagynémet világtól sokban elüt, és a 1938-as bécsi rádióhíreket hallgató Márai ismeri el e kultúra sajátos arculatát, amely ekkor már a Bécsen kívüli osztrák tájat is magában foglalja: „Mi, magyarok jól ismerjük őt, az osztrák embert. Sokáig veszekedtünk vele. Most kezdjük észrevenni, hogy nemcsak szomszédunk, hanem rokonunk is, rokonunk a sorsban és az időben.” Az osztrák ember, „urbánus haljamaival, szellemi és zenei kultúrájával, életmódjával” ekkor tűnik fel Márai előtt az osztrák „nemzeti és egyéni sajátság” hordozójaként: „osztrák városokat és arcokat láttam, élő és halott osztrákokat, az egész galériát, Schuberttől Grillparzeren át Hoffmannsthalig [!] és Altenbergig”.²⁴¹ 1942-es Bécs-portréjában (*Ég és föld*) a nosztalgia valójában a nemzetiszocialista rendszerrel folytatott politikai polémiaiá válik: „Bécs meghalt. Maradt egy nagy város, mely nevét bitorolja. [...] Hofmannsthalt, nők szemeszínét és mosolyát az őszi, bécsi erdő egyik sétaútját, a vacsorát a Kobenzlin, a sör illatát a Griechenbeisl füstös pincéiben, a hietzingi fogadó fehér cserépkályhájának melegét, a schönbrunni park ködfátyolát, a spanyol iskola lippizai paripáinak kérdezőnemes, elmebajos nézését”.²⁴²

A rend belső elve nélkül a szimbólum helyén a klisé marad, a „barokk Balkán, leöntve Strauss-keringővel, jólét-illúzióval, egy elmúlt civilizáció kissé már avas tejszínhabjával”.²⁴³ Ez a felismerés más színben tünteti fel Márai idilli Monarchia-leírásait, e művében is, más írásaiban is. *A gyertyák csonkig égnek* egymásban tükröződő kettős példázata azt mondja ki, hogy a Monarchia önmagában sem rend, sem káosz: a rendet a nyugati ember fegyelmezett értelme viszi a dolgokba. Ezt az értelmet

²⁴⁰ Fried 2000a: 4.

²⁴¹ Márai 1938

²⁴² Márai 1942: 77-78.

²⁴³ Idézi: Fried 1998a: 4-5.

védelmezte Márai körömszakadtáig, és pesszimizmusa abból táplálkozott, hogy ennek sikeréhez egyre kevesebb reményt fűzött.

VII. A határon túl idegen ország. Ottlik Géza *Iskolája* mint Monarchia-regény

A katonaság és annak részeként a katonaiskola nem véletlenül hatalmas és közkedvelt témája a Monarchia-irodalomnak. A k. u. k. hadsereg általában véve Ferenc József után alighanem a második legfontosabb szimbóluma a Monarchiának, és a magyar hagyományban is alkalmasint a harmadik helyet foglalja el az uralkodó és Erzsébet királyné után.

Más irodalmak párhuzamos jelenségeire Szegedy-Maszák Mihály és Fried István kutatásai alapján utalhatunk. Az előbbi Márai Sándor műve, *A gyertyák csonkig égnek* kapcsán utal a hadsereg hivatáshagyományának szépirodalmi témává válására: „Henrik és Konrád olyan katonaiskolában nevelkedett, mint Törless. *A gyertyák csonkig égnek* ugyanúgy a kettős monarchiáról és annak hadseregéről szól, mint a *Radetzky induló*.”²⁴⁴ Fried István pedig Ivo Andrić és Joseph Roth műveire emlékeztetve írja: „[h]ogy a garnizonok miképpen illeszkedtek be a (kis)városok életébe, beilleszkedtek-e, arról a *Híd a Drinán* című regényből ugyanúgy kapunk információkat, mint a *Radetzky-indulóból*.”²⁴⁵ Lőkös István, Andrić művével foglalkozva, egyetért abban, hogy „A helyi lakosság szemében – a közhivatalnokok mellett – elsősorban a katonák testesítik meg a monarchia államgépezetét”²⁴⁶, és hivatkozik a Monarchia-irodalom Galícia-vonulatára is mint összevetési alapra.²⁴⁷

Úgy tűnik, hogy Ottlik Géza klasszikussá vált regénye, az *Iskola a határon* sokkal inkább kötődik és köthető e művekhez, mint a magyar irodalom más hadsereg-ábrázolásaihoz, amelyek az elfogadás és elutasítás szélső értékeit foglalják el, és nem emelik szimbólumban megragadható művészi problémává a k. u. k.-hadsereg világát. Ami a pozitív szélsőséget illeti, az *Őszi versenyekben* Krúdy utal arra, hogy „Herczeg és Pekár regényeiben és elbeszéléseiben olyan kultuszt üzött a főhadnagyokból, hogy nem is számított valóban szerelmi lovagnak az, akinek a két csillag hiányzott a gallérjáról.”²⁴⁸ A k. u. k. hadsereg életéből kedélyes, anekdotikus jelenetek is bekerültek

²⁴⁴ Szegedy-Maszák 1991: 121.

²⁴⁵ Fried 2001a: 8.

²⁴⁶ Lőkös 1995b: 161.

²⁴⁷ I. m., 163.

²⁴⁸ Krúdy 1978b: 169.

a magyar irodalomba, mint például Papp Dániel *Kultúrharc Tiszaszálláson* című novellájában, ahol a kaszinó tiszti közvéleményét egy Prépost névre keresztelt, s ily módon az egyház rosszallását kiváltó ló fogalkoztatta, vagy például a (Kosztolányinál is megfigyelhető) vidéki kaszinó-világ rajza *A beosztott altábornagy* című Papp-novellában.

A másik végletet mindenekelőtt Bródy Sándor néhány novellája képviseli, akinek számára keserű élettapasztalat volt a k. u. k.-hadsereg, hiszen Egerből fegyelmi vétség miatt évekre Josefstadtba vitték.²⁴⁹ Bródy monográfusa, Juhász Ferencné tematikus és motivikus rokonságok alapján rokonítja Bródy katonatörténeteit a Monarchia-irodalom egyes darabjaival, közelebbről nem érintve a kérdést, miképpen mutatják meg ezen egymástól oly különböző művek a hadsereg „igazi arcát”: „A monarchiáról szóló regények, novellák, korabeliek és később íródtak, közül nagyon sok foglalkozik a hadsereggel, gondoljunk például J. Hašekre, Joseph Rothra [...], Vladimir Neffre [...], nálunk Thury Zoltánra, akik nagyon pontosan megírták a csillogó uniformisvilág igazi arcát. Bródynak személyes élménye volt a katonaélet, megismerkedett a monarchia katonai fogdáival – a Hašek óta olyan közismert profosz nála is szerepel – és a josefstadti börtönkórházzal is.”²⁵⁰ Bródy novelláiban (*Tuza Istvánné, Rab katonák*) a k. u. k. közös hadsereg olyan többnemzetiségű börtönként tűnik fel, ami ellen csak lázadni lehet, de a lázadás nem vezet célhoz, csak a lázadó ember bukásához.

A k. u. k. hadsereg irodalmi jelenlétének további vonulata katonaság és civil lakosság együttélésének ábrázolása. Szász Ferenc Bródy Sándor *Kaál Samu* című elbeszélését, Mikszáth Kálmán *Nosztty fiú-ját*, Arthur Schnitzler *Gusztó főhadnagyát* és *Der Ruf des Lebens* című drámáját hasonlítja össze: mindegyikük közös témája, hogy a hadsereg tisztje megsérti a civil érintkezés normáit.²⁵¹ „[C]ivil is lehet becsületes ember”²⁵² – mondják a tisztek Bródy Sándor *Két katonatiszt* című novellájában. Ady Endre Thury Zoltán drámáját, a *Katonákat*, azonos című 1899-es recenziójában, ugyancsak a kasztosodás problematikája felől értelmezte, és egy 1902-es írásában (*Nem vesszük le a kalapot*) felháborodottan írt a *Gotterhalte* és a császári hadsereg ellen, mint ahogyan az osztrák kultúrához sok tekintetben kötődő Lukács György is ironikusan

²⁴⁹ Juhász 1971: 25.

²⁵⁰ I. m., 75.

²⁵¹ Szász 1978

²⁵² Bródy 1960c: 369.

kérdezte egy színikritikájában: „A *Gotterhalté*-ről úgy nem kell írnom?”²⁵³ Az *Iskola a határon* legelső mondata is ezt a lekoptathatatlan, úszónadrágban is levetközhetetlen közösségtudatot tükrözi, jóllehet ez a témakör az Ottlik-regény egészének hangvételétől idegen marad: „Szeredy Dani motyogott valamit az orra alá, ahogy álltunk a Lukács-fürdő tetőteraszán, a kőpárkánynak támaszkodva, és néztük a sok napozó civilt.”²⁵⁴

Az Iskola a határon mint Monarchia-regény

Ottlik inkább az osztrák hagyomány összetettebb hadsereg-képével áll rokonságban, illetve a magyar irodalomban a legmesszebb menőkig ő próbálkozott meg a katonai közösség mint irodalmi motívum szimbolikus teherbíró képességének kihasználásával.

A nyolcvanas évek elején már jelen volt a kritikai irodalomban Ottlik *Iskolájának* Monarchia-olvasata, vagy legalábbis elszórt utalásokban annak lehetősége. Balassa Péter elfogadja lényegében a Monarchia-kontextust, amikor megjegyzi, hogy „[a] téma egy húszas évekbeli osztrák-magyar hagyományokra visszatekintő alreáliskola hétköznapi élete”.²⁵⁵ A szellemi szövegkörnyezetre utalva Balassa hozzáteszi, „[a]z akaratlanul is történelmi anyag itt ugyanaz, mint a *Der Mann ohne Eigenschaften*-é, illetve Wittgenstein nyelvről és szabálykövetésről szóló késői bölcséleté, valamint Rilke költészeté.”²⁵⁶ Zemplényi Ferenc *Regény a határon* című Ottlik-tanulmánya végén megjegyzi, hogy „talán több szót érdemelt volna az író sajátos tradicionalizmusa, amely ezt az 1959-es regényt érzésünk szerint a Monarchia utolsó nagy regényévé teszi.”²⁵⁷

Az *Iskola* és a Monarchia-irodalom viszonyának kérdésével ezt követően Ottlik Géza monográfiája, Szegedy-Maszák Mihály foglalkozott részletesen. Összefoglaló megállapításai megerősíthetik Zemplényi Ferenc felvetését: „A katonaiskolai létformára mindvégig rávetíti árnyékát a kettős Monarchia öröksége. [...] A regény példázatos jellegéhez tehát hozzátartozik, hogy a történet közelmúltját és jelenét egymáshoz

²⁵³ Lukács 1977a: 74.

²⁵⁴ Ottlik 1981: 5.

²⁵⁵ Balassa 1982: 258.

²⁵⁶ I. m., 263.

²⁵⁷ Zemplényi 1982: 485.

viszonyítja, mintegy kérdést fogalmaz meg az Osztrák-Magyar Monarchia s az első világháború utáni Magyarország viszonyáról.”²⁵⁸

Jókai, Krúdy, Márai után Ottlik Géza az első olyan magyar Monarchia-író, akinek számára nem személyes élmény a Monarchia. Érdekes kissé bővebben szólni arról, miképpen idézi meg Ottlik a számára múlttá vált Monarchiát. „A kézzelfogható valóságban éltünk, nem dicséretes eszmék jelképei közt vagy kerek történetek absztrakcióiban”²⁵⁹; rendkívül fontos az *Iskola* szimbolikájának szempontjából a megállapítás, hiszen arra, utal, hogy a történetmondó stilizál. Utólag állította bele a növendékek történetét a Monarchia szimbólumai közé, ezzel a Monarchia-hagyományt mint az egzisztencia integritásának és a szabadság lehetőségének a feltételét mutatva fel. Mivel a megélt élettörténet szintjén a gyermekek egyáltalán nem reflektálnak a körülöttük levő tér szimbolikus tartalmára, jeleire, ezért az elbeszélő szabadon választhatja ki a legelvontabb szimbólumot, hogy középponti témává emelje: a határt.

Az *Iskola a határon* világa azt mutatja, hogy a két világháború között a Monarchia sok tekintetben adottság maradt, mégpedig elsősorban a hadsereg romjain és szellemén keresztül. Az osztrák-magyar uralmat Ottlik nem nosztalgikusan, hanem a maga nyersségében – és talán – a két tiszthelyettes jellemkülönbségében az osztrák és a magyar uralom bizonyos karakter-ellentéteinek az árnyalataiban láttatja, amelyekből végül egyetlen hatalmi szisztéma bontakozik ki. A monarchia osztrák felét Schulze tiszthelyettes jelképezi: „[a] monarchia úgynevezett közös hadseregében szolgált, ahol német volt a vezényszó. Bognár mindig magyarul beszélt, Schulze azonban gyakran fordította németre a szót.”²⁶⁰ Ám ezzel nem okozott kommunikációs zűrzavart: „mi tudtuk, hogy mit kell csinálni”.²⁶¹ Schulze első német nyelvű megszólalása a regényben a Monarchia uralkodója számára oly fontos rendre, mindenkinek a neki megszabott helyére utal: „Auf die Plätze!”²⁶²

²⁵⁸ Szegedy-Maszák 1994: 132-133.

²⁵⁹ Ottlik 1981: 132.

²⁶⁰ I. m., 72.

²⁶¹ I. m., 72-73.

²⁶² I. m., 66.

Egy tiszta férfiarca

Schulze, Bognár, Balabán: a három tiszthelyettes, és a hozzájuk való viszonyulás központi jelentőségű kérdése az *Iskolának*. Schulze és Bognár napi rendszerességgel egymást váltó, mégis egymásra vetülő uralma az elbeszélés nézőpontjából jelentőségében messzemenően aránytalanná válik. A Schulze-napok sokkal nagyobb terjedelemben vannak elbeszélve, érzékeltetvén, hogy a fontos dolgok, a nevelődés, a világsajátítás fordulópontjai a Schulze-napokhoz köthetők. Bognár nyers durvasága és ezzel együtt járó nemtörődömsége a kikapcsolódást, a Schulze-napok élményfeldolgozását lehetővé tevő távlatot biztosítják a növendékek számára. Bognár „ordító és gyűlölködő”²⁶³, tősgyökeres magyar beszédű otthonossága tekintetében nincs a regényben fejlődési folyamat, ám annál inkább megfigyelhető a változás a Schulzéhoz való viszonyban. A Schulze-világ képtelen elfogadhatatlansága felett érzett düh és kétségbeesés mindvégig jelen van ugyan, azonban az uralom megtestesítőjének megítélése fokozatosan bomlik ki a regényben. Meg-megvillan egy-egy emberi, tiszta pillanat, mint például a szappannal ügyefogyottan buzgólkodó Czakó jelenetében: „Amikor befelé indulva Czakó elhaladt Schulze mellett, a tiszthelyettes tartón legyintette, s mintha elmosolyodott volna.”²⁶⁴ A növendékek előtt lassacskán világossá válik, hogy Schulze képes emberi odafordulásra, arra, hogy „odavessen nekik egy-egy kedélyeskedő szót, mialatt kissé csúfondárosan, de jóakarattal nézi a labdarúgókat.”²⁶⁵ Schulzéban felfedezik a bornírt kötelességtudat pozitív összetevőit is, hogy „hozzáférhetetlen és megvesztegethetetlen”.²⁶⁶ Schulze személyiségének újabb vonásai, a bizalom és a nagylelkűség derültek fényre, Medve Gábor számára drámaian, abban az epizódban, amelyben gyanúba keveredik, hogy betört egy ablakot, Schulze pedig hitelt ad a szavának, és kiáll mellette.²⁶⁷ Mindennek eredményeképpen Schulze hatalma nemcsak a kétségbeesett düh érzését, hanem tiszteletet is ébresztett a katonaiskola növendékeiben: „tiszta szívből”, „[a] hatalma őszinte, áhítatos tiszteletéből”²⁶⁸ próbálták meg kegyeit elnyerni.

²⁶³ I. m., 84.

²⁶⁴ I. m., 82.

²⁶⁵ I. m., 136-137.

²⁶⁶ I. m., 137.

²⁶⁷ I. m., 215.

²⁶⁸ I. m., 137.

Ezen túlmenően megengedi a szöveg, hogy Schulze és a növendékek viszonyában történeti allegóriát lássunk, Ferenc Józsefnek és a magyaroknak az 1849-től 1916-ig terjedő közös történetére asszociáljunk. Schulze jellemzésében fokozatosan bomlik ki a Ferenc Józseffel való hasonlatosság. Ennek egy fázisa a szabálykövetéshez való ragaszkodás: egy-egy büntetőgyakorlat után „a szeme még mindig lázasan csillogott, de arcán egy kis megkönnyebbülés látszott. Ha nem is tudta teljesen jóvátenni azt a borzalmas kárt, amit egy hitvány újonc függelemsértésével határos viselkedése okozott a hazának, a végső katasztrófát sikerült elhárítania azáltal, hogy habozás nélkül cselekedett”.²⁶⁹ Végül, egyszer csak, feltűnik a császár oly sok helyen megörökített és kifüggesztett portréira emlékeztető egészséges, pirosas férfiarca, amelyen a – mindig korlátolt, gyakran önmagában tetszelgő, de mégis értéként feltűnő – becsületesség egyenesen rokonszenvet kelt: „Félprofilból láttam az arcát. Hirtelen, így messziről, úgy vettem észre, hogy egészen jóképű ember. Egészséges, frissen mosdott, vöröses, férfiasan tiszta arca volt. Higgadt önbizalom áradt róla, sőt megbízhatóság, egyenesség.”²⁷⁰

Az együttélés kezdeti időszaka „félelmetes ostromállapot hangulatban”²⁷¹ telt, ami egyértelmű párhuzam a szabadságharc leverését követő hónapokkal. A növekvő szabadság kompromisszumának korszakát a kultúra fokozatos térhódítása jelzi, majd egyszer csak – Schulze elment.²⁷² Balabán tiszthelyettes színre lépése ad lehetőséget a növendékeknek arra, hogy a kényszer fogalmát a kötelesség fogalmával váltsák fel: Balabán jóindulata, emberismerete vezeti el őket az önként vállalt szabálykövetés imperatívuszának elfogadásáig.

Ha a motivikusság apróságait áttekintjük, láthatóvá válik, hogy a katonaiskola a növendékek látóhatárán ugyanolyan messze van Bécestől mint Budapesttől. Rádiójukon először a bécsi adót hallgatják²⁷³, relikviák a Monarchia más katonaiskoláira „Kismarton, Sankt Pölten, Morva-Fehértemplom, Bécsújhely”²⁷⁴ emlékeztetnek, de a vasútállomások sora Pesthez köti őket. Étrendjükön felváltva szerepelnek tipikus oszta és magyar ételek: „lebbencsleves” „Stefánia-sült tarhonyával és császármorzsa”,

²⁶⁹ I. m., 75.

²⁷⁰ I. m., 201.

²⁷¹ I. m., 199.

²⁷² I. m., 340. sk.

²⁷³ I. m., 236.

²⁷⁴ I. m., 220.

„gulyásleves”, „fánk”, „bukta”, „káposztás kocka”.²⁷⁵ Az elbeszélés jelen idejében a Monarchia öröksége Budapesten még kiáltóan rajta van „[A] Ferenc József-hídról és az Erzsébet-hídról”²⁷⁶ nézhet le az ember, mondja az elbeszélő: „Sok zöld víz hömpölyög odalent sötéten, nyugtalanul.” A tisztikar jó részint német, illetve legalábbis kettős identitású: német a vívómester, aki Medvét „németül szidalmazta”²⁷⁷, Ernst alezredes úgyszintén „[n]émetül, magyarul gyalázta az osztályt”.²⁷⁸ E tisztikar látnivalóan túlméretezett rendfokozatokkal rendelkezik egy hadapródiskolához képest. A századparancsnok alezredes, az orvos ezredes: jól mutatja, hogy a Monarchia egykori, jóval nagyobb hadsereghez illő tisztikara keresett állást, ahol tudott. A térképek is még az Osztrák-Magyar Monarchia fennállásának állapotát tükrözték: „A térképatlaszom, amit kaptam, több emberöltőt végigszolgálhatott: Bécsben nyomtatták, 1881-ben, s a fedőtáblája alatt, ami minden könyvünkben benne volt, vastagon rétegződtek az elmúlt évtizedek rosszul levakart vagy benne hagyott »hiányjegyzékei« és »Mangelzettel«-jei.”²⁷⁹

Monarchia-motívumok az Iskolában

Amint azt Szegedy-Maszák Mihály feltárta, az *Iskola a határon* több megszokottnak vagy akár kötelezőnek is nevezhető tárgyi szimbólummal is utal a kettős Monarchia letűnt világára. Képeken jelen van „a császár életnagyságú olajfestményével”²⁸⁰, és a szemlélő elé tűnnek „régí tábornokok, Radetzky, Savoyai Jenő.”²⁸¹ A narrátor egy helyütt beszámol róla, hogy megnézte „az Osztrák-Magyar Monarchia falitérképét a hátsó ablak mellett”.²⁸² A tárgyi kultúra a hordozója a Monarchiának. Medve Gábor egy kiállított rajz alatt „[m]egnézte az aláírást: »Amadeus Krause.« Aztán elolvastatta a többi rajz aláírásait is, »Zögling Gabriel Szelepcsényi, Zögling Johannes Beke« – meg egy hosszú név: »Zögling Karl Friedrich Freiherr von

²⁷⁵ I. m., 237-238.

²⁷⁶ I. m., 160.

²⁷⁷ I. m., 97.

²⁷⁸ I. m., 141.

²⁷⁹ I. m., 90.

²⁸⁰ I. m., 239.

²⁸¹ I. m., 205.

²⁸² I. m., 241.

Walden-Egg...» A rajzlapok felső bal szegélyén pedig mindenütt az egyforma szöveg vagy csupán fekete bélyegző, ugyancsak németül: »K. K. Militär Unterrealschule.«²⁸³ Medve Gábor megismerő tekintete a fűzfákkal szegett, pallóval áthidalt csobogó patakot (és feltehetően-hasonló dolgokat) ábrázoló képekről, azaz egy immár elhagyott, minden „érzékeltetően fából való, jól eltalált” részletezés ellenére is illuzórikussá vált külvilágról lesiklik a benti világ realitását jelképező pecsétre, aláírásokra – amelyekből egy többenemzetiségű hagyomány bontakozik ki.

Az *Iskola a határon* e Monarchia-reminiszcenciáihoz hozzá lehet fűzni a megjegyzést, hogy Ottlik – és ezt a feltételezést a kőszegi alreáliskola akkori belső berendezének és mindennapi rituáléinak alapos ismerete nélkül is meg lehet kockáztatni – radikálisan szelektál és stilizál. Az iskola világában nyilván jelen lehettek a Monarchia képi és tárgyi emlékei, s minél jobban a felszín alá látott a szemlélő, e Monarchia-rétegek annál inkább észrevehetőek voltak. Azonban a Monarchia-rétegre, szintén nyilvánvalóan, 1923-1926-ban már egyértelműen rátelepülhetett a Horthy-korszak a maga saját, nemzeti történeti jelképekből megkonstruált szimbolikájával, zászlóival, képeivel, a Trianon utáni helyzethez alkalmazott egész történetiszemléletével. Az *Iskola* erre a világképre, erre a történelmi korszakra vonatkozóan egyetlen utalást sem tartalmaz.

Mindezek alapján megkockáztathatjuk a következtetést, hogy Ottlik Géza a Horthy-korszak kiretusálásával egyfelől nemcsak kifejezetten tagadta az Osztrák-Magyar Monarchia és a két világháború közötti időszak közötti esetleges folytonosságot, amit a katonai élet sugallhatott a benne élők számára, hanem ki is emelte a Monarchia világát ebből a történeti időrendből, és egy más szférában tette jelképpé és mértékké.

A talányos nevek vissza-visszatérő lajstroma szinte külön fejezete az *Iskola* értelmezéstörténetének. Balassa Péter már észrevette, hogy az *Iskola a határon* szereplőinek nevei „[e]nigmatikusak, mert a beszélő név határán állnak, mégsem azok. Öttevényi, Eynatten Vince, Both Benedek, Colalto Egon, Szeredy, Medve, Gereben Énok, Formes Attila, Kalugyerszky, Palugyay, Apagyi, Kovách Garibaldi stb.”²⁸⁴ Balassa a személyes identitás talányaként értelmezi a jelenséget: ha azonban a neveket a maguk összességében vesszük szemügyre, akkor feltűnhet, hogy Ottlik a nevekkal

²⁸³ I. m., 28.

²⁸⁴ Balassa 1982: 283.

némiképp lefedi a hajdani Osztrák-Magyar Monarchia területi és társadalmi változatosságát. A birodalmi gróf Collaltók például csehországi arisztokrata família voltak.

Márai Sándor *A gyertyák csonkig égnek* című regényének hadapródiskolai világához hasonlatosan, Ottliknál a nevek a viselőik katonaiskolai valójára referálnak „igazából”. Az egyenruha levetésével mintegy a személyiség is megszűnik: „A civil ruha miatt [...] ezek a nevek már nem illettek rájuk, s inkább úgy néztük őket, hogy »aki valaha Homola volt«, »aki Burger volt«”.²⁸⁵ Ahogyan Ottliknál tudomást sem vesznek arról, hogy melyik növendék gróf vagy báró, úgy Márai Sándor monarchia-regényében is kívül hagyják a közösségen a fiúk e társadalmi státust jelző jegyeket, amint az ebben a Krúdys lezárású részben olvasható: „Az intézetben, ahol négyszáz gyermeket neveltek, olyan csend volt, mint egy pokolgép belsejében, egy perccel a robbanás előtt. Mind itt voltak, cseh kastélyokból, zsemlyeszőkén, tömpe orral és fáradt, fehér kezekkel, morva udvarházakból, tiroli várakból és Stájerország vadászkastélyaiból, a Grabent környező utcák csukott zsalus palotáiból és a magyar vidéki házakból, hosszú nevekkal, sok mássalhangzóval és előnévvel, címekkel és rangokkal, melyeket mintegy ruhatárba helyeztek itt, az intézetben, mint a finom, Bécsben és Londonban varratott polgári ruhákat és a holland fehérneműeket. Egy név maradt csak mindebből és egy gyermek, aki a névhez tartozott, s most tanulta, mit szabad és mit nem szabad. Voltak keskeny homlokú szláv fiúk, kiknek vérében elkeveredett a Birodalom minden emberi sajátossága, voltak kék szemű, nagyon fáradt, tízéves arisztokraták, akik úgy néztek a semmibe, mintha őseik már helyettük is mindent láttak volna, s egy tiroli herceg tizenkét éves korában agyonlőtte magát, mert szerelmes volt egy unokahúgába.”²⁸⁶

Ebből a szempontból kitüntetett figyelmet érdemel a legelső katonaiskolában említett név, Eynattené – Eynatten altábornagy a neoabszolutizmus korának korrupt katonafigurája volt ugyanis. Ennek fényében jelentéseseznek érezzük a név kétszeres, magyaros-svábossá, triviálissá torzítását („Hejnatter!”²⁸⁷) a „hibás” szemű növendék száján, aki már nem látja meg önmagát és közösségét a Monarchia tradíciójában, míg az

²⁸⁵ A kérdéses idézethez vö. uo.

²⁸⁶ Márai 1990b: 20., 22.

²⁸⁷ Ottlik 1981: 21.

egy-két generációval korábbi növendékek például Márainál csak így tudták szemlélni önmaguk egyenruhás valóját.

Az *Iskola a határon* lehetséges előképének, Robert Musil *Törless növendék* című elbeszélésének vonatkozásában a szakirodalom Szegedy-Maszák Mihály tanulmányaiban a filológiai rekonstrukció terén valószínűleg elment a vizsgálódásnak a rendelkezésre álló adatok kijelölte határáig. Összegző megállapításai értelmében „a *Törless* előrevetíti a tudat és az emberi lét értelmezésének későbbi módjait, az *Iskola a határon* viszont közelebb áll a húszas és a harmincas évek értékörző eszményeihez, mint az avantgárd újításaihoz. [...] Bármennyire különbözzék is azonban e kétféle nézőpont és értékelés, közös bennük, hogy a Habsburg Birodalom kulturális örökségének egységét bizonyítják. Más szóval, a *Die Verwirrungen des Zöglings Törless* és az *Iskola a határon* ugyanarról tanúskodik, amik a cseh Bohumil Hrabal így fogalmaztatott meg egyik hősével: »Kelet-Európa nem a Poříčí-kapunál kezdődik, hanem odébb, ahol a régi, monarchiabeli állomásoknak vége szakad, valahol Galíciában, ahová még eljutott a görög tűmpanon.»²⁸⁸

A *Törless* és az *Iskola* motivikus összevetését Györffy Miklós végezte el. Elemzéseikhez két adalék kívánczik, amelyek a kapcsolat, a recepció mellett szólnak. Az *Iskola a határon* e közös motívumai Musil *Törless*-ével a regény vége felé találhatók, vagyis azt követően jelennek meg, hogy Ottlik hősei elérték, vagy legalábbis megközelítették a musili kisregény szereplőinek életkorát, hiszen a tág időkeret miatt árnyalni kell azt a megállapítást, hogy „Ottliknál kisebbek a gyermekek”.²⁸⁹ Az egyik megemlítendő közös motívum a padláster bevonása a cselekménybe, annak a beavatásra, a felemelkedésre, a kiválasztottságra utaló minden szimbolikus jelentésárnyalatával együtt: „Ez a teljes nesztelenség volt az igazán izgalmas az egészben, nem a tetőkön való mászkálás. Semmi áron nem engedhettük, hogy az ügyeletes altiszt vagy bárki rajtacsípjén bennünket. Fent körüljártuk sietve a padlásteret, aztán felugrottam újra a szűk kis ablakba, és felhúztam őket, mert kievickélni nehezebb volt. Csak másnap vette észre az ember, ha imitt-amott lehorzsolta a bőrt a karjáról-lábáról.”²⁹⁰

²⁸⁸ Szegedy-Maszák 1994: 115.

²⁸⁹ Györffy 1990: 319.

²⁹⁰ Ottlik 1981: 344.

Másfelől említésre méltó, hogy Ottlik regényében is megjelenik a negyedéves növendékek életében, mégpedig verbálisan, a homoszexualitás, elsősorban Medve Gábor és a „kis szűz”, Tóth Tibor viszonyában. Először egy másik növendék „ajánlgatja” Medvének, „hogymit tegyen vele”²⁹¹, majd a szerelmi cívódásokra jellemző fordulattal ír az elbeszélő arról, hogy Tóth Tibor „kiadta az útját” Medvének, s erre Medvét „vad féltékenység fogta el, ami már képtelenség volt mindenestől. Talán csak mégsem szeretett bele ebbe a kiállhatatlan, szenteskedő kis hülyébe, mintha lány volna?”²⁹²

Ez a tematikus szál Musiltól mégis inkább Márai felé vezethetne el bennünket. Máraínál is témává válik az *Egy polgár vallomásaiban* az összezárt kamaszok világa, az internátus, és az első utcai nő, akinek fogadó fülkéje hasonló sivárságot lehel, mint a Törless-beli leírás Boženájának kocsmái szobája: „Valamilyen vazelin-, petróleum- és szappanszagú, nagyon melege fűtött szoba vett fel; semmi másra nem emlékszem e látogatásból”.²⁹³

A Monarchia mint kommunikációs probléma

Ottlik regényének fő jellegzetessége a szakítás a Monarchia-klisékkel, és egyetlen szimbólum végsőkéig való terhelése. E szimbólum természetesen messze nem ismeretlen a Monarchia-irodalomban, és Ottlik után is tovább éli a maga életét: „a Monarchia-szöveg osztrák irodalmi változata mindenekelőtt nyelvében német, nyelven túli (vagy inneni) hagyományaiban azonban a Monarchia »nemzeti« kultúráinak örököse. Kiváltképpen figyelmeztet erre a *határnak* szinte vezérmotívummá válása, olykor jelképpé szublimálódása. Musil Törless-regényének allegorikus helyét, a Monarchia nem egy költő-személyiségének biográfiáján és műveiben jelentőséghez jutó katonaiskolát az országhatárra helyezi, ugyancsak oda küldi el az ifjabb Trottát Joseph Roth *Radetzky-indulójában*. Ingeborg Bachmann *Három út a tóhoz* című elbeszélése szintén határvidékre vezet el, mint ahogy majd határátlépő lesz Handke *Az ismétlésének* főszereplője is.”²⁹⁴

²⁹¹ I. m., 351.

²⁹² I. m., 365.

²⁹³ Márai 1990a: 179. Vö. Pinsent 1989: 182.

²⁹⁴ Fried 1999a: 107.

A Monarchia-időket megidéző Krúdynál a nemzet, Márainál egy társadalmi osztály határszituációjáról volt szó. Ottliknál válik a Monarchia egyéni határhelyzet szimbólumává: ezért Ottlik e sajátosságán keresztül sokban kötődik a 19. századi klasszikus polgári individualizmushoz. A töredezett nyelv, a szakadozott kommunikáció a Monarchia más íróival ellentétben csak felszín nála. A szereplők által beszélt nyelv törmelékes, redukálódott ugyan, de ez a minimális nyelv teljes világokba enged betekintést, mégpedig olyan világokba, amelyeknek az „állványzata” (amint a fiatal Wittgenstein tanítja a *Tractatus*ban, én legalábbis így látom Balassa Péterrel szemben) azonos, ezért kommunikálható, átjárható, s a hallgatás mögött a hallgatásban megmutatkozó egyazon erkölcsi világ sejlik fel. A nyelv torz mivoltában is referál egy adott, egyetlen valóságra. A nyelvjátékbeli tévedések akkor állnak elő, ha a növendékek a valósággal nincsenek tisztában. A torzult alakok értelmének felfejtése megnyugvással, a rend helyreállításával jár együtt.

Nagyon leegyszerűsítve a nyelvprobléma kérdését, a Monarchia közös filozófiai perspektívájának két fő sarkpontja a spekulatív megközelítések létjogosultságát tagadó „filozófiaellenes”, szociológiai beállítódás és az ember kérdését nyelvi kérdésként felfogó, a nyelvproblémára, a nyelvi töredezettségre, a kommunikációs nehézségekre állandóan reflektáló világkép. Csáky Móric idézi Fritz Mauthner visszaemlékezéseiből azt a részletet, amelynek alapján kiviláglik, hogy a többnyelvű szocializáció eleve elősegítette egyfajta naív komparatistikai attitűd kialakulását: „tulajdonképpen nem is értem, hogyan lehet az, hogy egy zsidó, aki Ausztriának egy szlávok lakta vidékén született, ne jusson el a nyelvtudományig. [...] Az Ausztria valamely szláv vidékén született zsidónak tulajdonképpen egyszerre kellett a német, a cseh és a héber nyelvet mint »ősei« nyelvét tisztelni. S az egymástól olyannyira eltérő nyelvek keveredése a konyhacseh vagy még inkább a jiddis nyelvben már a gyermeket is figyelmessé kellett hogy tegye bizonyos nyelvi törvényszerűségekre, a kölcsönzés, a kontamináció jelenségére”.²⁹⁵

Az első tézist illetően Nyíri Kristóf rekonstruálta és a nyugati birodalomfél jelenségeivel párhuzamba állította a Széchényi Ferentől legalább Asbóth Jánosig húzódó, szociologizáló társadalomelméleti hagyományt.²⁹⁶ E vonulat talán leghangsúlyosabb, sokat hivatkozott confirmáló eleme Eötvös József *Uralkodó eszmék*

²⁹⁵ Csáky 1998: 253. Vö Mauthner 1918: 32.

²⁹⁶ Vö. pl. Nyíri 1980, 1981, 1986

című műve. A nyelvi tézis kimunkálása során a kutatás általában a Bolzanótól Machon át Wittgensteinig tartó tradícióra hivatkozik.²⁹⁷ A kutatók e filozófusok tanításával egyenrangú magyarázó erőt tulajdonítanak azon szépírók műveinek, reflexióinak, akiket az irodalomtörténet-írás és a kultúrantropológia már egy ideje az úgynevezett Monarchia-irodalom képviselőinek tekint. Grillparzer, Weinheber, Musil, Svevo és mások belletrisztikai műveiben is hangsúlyosan témává válik ugyanis a soknemzetiségű Osztrák-Magyar Monarchia nyelvi viszonyaival, kommunikációs töredezettségével való szembenézés.

A Monarchia mint kommunikációs vagy nyelvi probléma Ottlik Gézánál jelentkezik először a magyar irodalomban. A töredezett kommunikáció, a megértés problematikus voltára való állandó reflektálás az egyik ismertető jegye a Monarchia-irodalom szövegeinek, főképpen pedig az osztrák filozófiai hagyományra jellező a kérdés napirenden tartása. A szavak kommunikációképtelenségének emblemikus kifejezője lehet Arthur Schnitzlér 1889-es doktori értekezése, amely a teljes hangtalanságot tárgyalja (*Über funktionelle Aphonie und ihre Behandlung durch Hypnose*).²⁹⁸

Mármost amíg újabban egyre több eredmény mutat a magyar filozófiai gondolkodásnak az osztrák birodalom kommunikációs problematikájához való kapcsolhatóságának irányába, addig kevesebb vizsgálat firtatja az egyre jobban feltárt magyar Monarchia-irodalom ezirányú álláspontját. A jelen értekezésben azt kívánom megmutatni, hogy e tendencia nem véletlen. A régi Ausztria szellemi életének bemutatása a belletrisztika esetében nem tudná felmutatni Ciszlajtánia és a magyar birodalomfél kulturális szimmetriáját. Ez lehet az *Iskola a határon* mint Monarchia-regény vizsgálatának egyik önmagán túlmutató tanulsága.

A Monarchiával foglalkozó magyar szépirodalmi művek önreflexív tradíciót alkotó első vonala Jókaitól Krúdyn, Márain, Ottlikon át Esterházyig ugyanis vagy nem foglalkozik a nyelvproblémával, vagy pedig, ellentétben az osztrák Monarchia-irodalommal, éppen hogy a világ nyelvi leképezhetősége, a kommunikáció mindenkori sikeressége mellett érvel.

Annál figyelemre méltóbb e tény, mert a Közép-Európa-irodalmak is örökölték ezt a bizalmatlanságot a nyelvvel kapcsolatban. Varga Anikó idézi írásának mottójában

²⁹⁷ Vö. pl. Nyíri 1989a, 1989b, 1994b

²⁹⁸ Az értekezésről: Fried 2001a: 11.

a közép-európai kommunikációképtelenség Danilo Kištől származó megfogalmazását: „ez a valóság nem hagyja magát megénekelni, ebben és erről csak motyogni lehet, félrebeszélni, ugatni és okádni”.²⁹⁹ Fried István Miroslav Krležánál láttatja „a »Szolgálati Szabályzat« ostoba nemzetköziségevel jelezhető és igazi valójában vezényszavakkal, káromkodásokkal, sztereotíp fordulatokkal önnön ürességét eláruló »nyelvtelenséget«”³⁰⁰, illetve úgy értelmezi a jelenséget, hogy Krležánál a szimbolikus nyelvvesztést „leplezi (vagy megkísérel leplezni) a lávaként zúduló szavak árja, a körmondatok végtelenjébe rejti az író kétségbeesését a nyelvvesztés tragikumai miatt”.³⁰¹

Ugyanakkor mégis úgy tűnik, hogy a magyar Monarchia-tradícióban a kérdés nem merül fel ilyen élességgel. Krúdy a *Rezeda Kázmér szép életében* egyértelműen megfeleltethetőnek tartja a nyelvet a mentális tartalmakkal: „[a]z én időmben az emberek eszmékről ismerték meg egymást. És ezt nagyon helyes módszernek lehet mondani, mert az emberi szó a leghatalmasabb. Mindent ki lehet vele fejezni”.³⁰² Az Esterházy Péter munkásságával foglalkozó kritikai irodalom is inkább arra az álláspontra helyezkedik, hogy a musili ösztönzés nem feltétlenül jár együtt a nyelv kifejező képességének radikális megkérdőjelezésével: „[v]alószínű, hogy Esterházytól legalábbis egyelőre kissé távol áll a mélyen gondolati indíttatású nyelvrombolás – túlságosan is szereti ahhoz a kifejezés tarkaságát”.³⁰³ Esterházy *Termelési-regénye* látszólag a nyelvvesztés jegyében indul: „Nem találunk szavakat”³⁰⁴. De ez a többértelműség legalább annyira utal egy tudatosabb nyelvhez való viszonyulásra (hogy tudniillik nem *találunk* szavakat), és emellett talán egy ítélkező-erkölcsi nézőpont retorikájára is, mint a nyelvvel szembeni bizalmatlanságra.

Békés Vera annak a magyar kulturális sajátosságnak az okát, hogy a kifejezés problémái nem váltak kitüntetett témává, a kultúra irodalmiságában, és az irodalom retorikus elkötelezettségében látja: „»Az irodalomnak oly nagy volt a hatalma a tudomány fölött, és a retorikának az irodalom fölött azon a Magyarországon, amely mindörökké 1848 emlékéhez kötődött, hogy a harsonaszerű következtetések nélkül még

²⁹⁹ Varga 1999: 33.

³⁰⁰ Fried 1996b: 86.

³⁰¹ I. m., 83.

³⁰² Krúdy 1977d: 78.

³⁰³ Szegedy-Maszák 1988: 121.

³⁰⁴ Esterházy 1979: 7.

a statisztikai elemzések is megdöbbenőnek és értelmetlennek tűntek volna az olvasók számára» – ezt már Ignóus Pál fogalmazza, Polányi Mihály (és a maga) ifjúságának színhelyét felidézve.³⁰⁵

Ottlik foglalkozik a nyelvkérdéssel, de válasza határozott: a probléma kezelhető, megoldható. A nyelv sajátosságaira már többek között Balassa Péter is felhívta a figyelmet: „A hangtalan kommunikáció mint a közlés sokféleségének jelzése, és fontossága, több helyen is erős hangsúlyt kap, ahogyan az *Iskola a határon*-ban a nyelvről, a nyelv-facsarásról, a jelentés-pervertálásról, az érthetetlen szavak megértéséről, a káromkodás mágiájáról, a civilek és a növendékek közötti nyelvi szakadékról, sőt a beszélő számára azelőtt ismeretlen nyelven való megszólalásról, a glosszáliáról fejtegetések egész sorát olvashatjuk.”³⁰⁶ A kérdéshez a teljesség igénye nélkül fűzhetünk e helyütt néhány megjegyzést.

A nyelvkérdés sajátos ottliki kezeléséhez hozzátartozik, hogy a gyermeki tudat nyelvi folyamatainak visszaadásával alig kísérletezik, hanem – amint azt Kulcsár Szabó Ernő megállapítja – az események képi lenyomatának utólagos értelmezésével operál: „Az *Iskola a határon* hősei így nem eseményekre »emlékeznek«, hanem képeket őriznek a tudatukban, s ezek – elmosódók, törekenyek lévén – már csak igen nehezen, logikai úton, vagy egyáltalán nem köthetők reális időpontokhoz.”³⁰⁷ Így lesz lehetséges, hogy „Bébé az elbeszélés jelenében egzisztenciális mélységgel láttatja azt a folyamatot, amelynek súlyos tartalmait a gyermeki tudat annak idején nem analizálhatta. A gyerekhősök a tapasztalatokat akkor nem élhették át drámaként. (Ezért is őriznek csak képeket a cögling-időszakból.)”³⁰⁸

A nyelvhasználatra való kitekintés árnyalja az *Iskola* mint fejlődésregény kérdését: a torz nyelv egységes világa ugyanis lehetővé teszi, hogy Ottlik ne gyerekekként beszéltesse hőseit. Nincs különbség a felnőttek és a gyerekek nyelvi világa között. A regény tele van olyan szereplőkkel, mint például Ernst alezredes, az egyik tanár, aki „[t]udott jól magyarul, anyanyelvén; sőt, mintha sokkal nagyobb szókinccsel élt volna, mint mások; de a kifejezésnek egy meghatározott csoportját

³⁰⁵ Békés 2004a: 137.

³⁰⁶ Balassa 1982: 264-165.

³⁰⁷ Kulcsár Szabó 1987c: 218.

³⁰⁸ I. m., 220.

értelmüktől eltérően, a saját felfogása szerint használta. [...] A neveket is kicsavarta, elferdítette önkényesen.”³⁰⁹

Úgy tűnik, a magyar hagyományban a nyelvprobléma nem játszik olyan kitüntetett szerepet, mint egynémely osztrák szerzőnél, illetve ha problémává is válik, arra a szerző megnyugtató választ képes adni. Mindenekelőtt igaz ez a nyelvileg sok szempontból legtalányosabb Monarchia-regényre, Ottlik *Iskolájára*. Hogy Ottliknak mennyire az egzisztencia belső harmóniája az igazi terepe, mutatja, hogy a szövegen nem ütközik ki a válságpróza-jelleg, a fragmentáltság, a nyelvvesztés az elbeszélés szintjén: maga a szöveg, „az *Iskola a határon* nem tud az elbeszélés nehézségeiről, ez nem belső problémája, a regény csak jelzi, hogy van ilyen, tud róla, de őt ez nem fojtogatja”.³¹⁰

A világrend naív hermeneutái

Esterházy Péter imént idézett megállapításának az *Iskola a határon* szereplők által beszélt nyelve látszólag ellentmond: „Szókincsünk, a nemi élet és az emésztés köréből vett fél tucatnyi trágárság mindegyike rugalmasan tudta pótolni a legkülönbözőbb igéket, főneveket, mellékneveket, határozószavakat, s ilyen módon százával és ezrével szorította ki a használatból anyanyelvünk megfelelő kifejezéseit. Ezenfelül azonban még azzal is megkülönböztettek bennünket a pongyola és laza civil világtól, hogy itt lehetőleg más neve volt sokszor a legközönségesebb tárgyaknak is, mesterkéltséggel és félrevezető neve.”³¹¹ Ennyiben a szereplők nyelvi világát tükröző töredezettség kétségkívül a Monarchia öröksége, akiknek nyelvszemléletében – mint az egész iskolában – a Monarchia hadseregének szolgálati szabályzata él tovább szellemében.³¹²

A nyelv határai, s e helyütt ismét a fiatal Wittgenstein pontosságára kell gondolnunk, valóban a világ határai: bizonyos, a beavatottságot jelentő-jelző különbségek mindvégig megmaradnak a regény időbeli világában, egészen 1957-ig, azonban e nyelv zártsága az elbeszélés előrehaladtál kétségkívül megbomlik, és átjárhatóvá válik a külvilág és a belső világ, egyáltalában is, és nyelvileg is. A Budára

³⁰⁹ Ottlik 1981: 142.

³¹⁰ Esterházy 2003c: 34.

³¹¹ Ottlik 1981: 89.

³¹² Pl.: Ottlik 1981: 210. A fenyítések indoklásának katalógusával.

felkerülő negyedévesek már társalognak a kaszárnya falain belül. Az *Iskolában* is megjelenik a polgári kultúra, amely Örley István katonaiskolai elbeszélését, a *Farsangot* uralja. És bizonyos értelemben fordítva is igaz mindez: az elnémulás a katonaiskolai világ létezését vonja kétségbe, mint ahogyan Apagyi viselkedése (amelynek a bentiek számára egyik legörjítőbb vonatkozása a parasztfiú civil nyelve) az iskolai világ minden áron való megvédésére bösztíti fel valamennyi érintettet. Medve Gábor elnémulása a közösségi büntetés, a pokrócozás közben ezért nem egyéb (és ezt a növendékek is megértették), mint minden szabály tagadása a nyelvjáték szabályainak hatályon kívül helyezésén keresztül: „Amikor megrohanták őt a sötét hálóteremben, se nem könyörgött kegyelemért, se nem jajgatott, se egy árva szót nem szólt. Egy hang ki nem jött a torkán, s ezt én a mai napig nem felejtettem el. Félelmetes volt a némasága. Olyan félelmetes, hogy nemcsak én éreztem annak, hanem mindenki. Szeredy is, Colalto is, még maguk Merényiék is. Annyira, hogy Medvét soha többé nem pokrócozták meg, noha pofont és verést persze még kapott bőven éveken át. De ettől a némaságtól megijedtek.”³¹³

Továbbá hozzá kell tenni, hogy a töredezett nyelvi elemekből és gesztusokból álló katonaiskolai nyelv mégis hiánytalanul referált a külvilágra, illetve képes volt bonyolult modális tartalmakat is kifejezni, amint annak Ottlik például az alábbi jelenetben hangot is ad:

„– Felej hát!

Szeredy elrendezte a holmiját, és most becsukta a szekrény ajtaját. Ahogy felemelkedett guggolásából, felém fordult.

– Elefcs – mondta. – Édes Bébé.

Az első csupán semleges trágárság volt, vagyis kitérő felelet. A Bébé sértés, ezt ma délután tanulta. De Szeredy nem vigyorgott hozzá, hanem csak vállat volt. Inkább a leveledre vigyáztál volna jobban, te balfék! – gondolta magában dühösen: ezt akkor már, novemberben, tisztán lehetett érteni.”³¹⁴

Sőt, némiképpen paradox módon, a nyelvi redukáltság éppen hogy elősegítette azt, hogy világ és nyelv kongruenciájában ne maradjanak hézagok. Tisztek és növendékek folyamatosan hermeneutákként is viszonyulnak a valósághoz, és e viszonyulás mindig sikeres. Homályos képzetek és értelmetlen kijelentések nem

³¹³ Ottlik 1981: 103.

³¹⁴ I. m., 189.

léteznek a katonaiskolában. Egy trágárságról mindig tudható, hogy miféle mentális tartalom fejeződik ki benne, tehát nincs jelentésnélküliség, és másfelől nincs olyan új tényállás, amely azonnal ne volna megfeleltethető létező elemi mondatok új kombinációjának. A zsír lekenésének epizódját lezáró kihallgatáson a századparancsnok alezredes a „megfelelő kifejezéseken”³¹⁵ gondolkodik, hogy „a lehető legszabatosabban”³¹⁶ eleget tegyen azon értelmezői feladatának, hogy a zsíros kenyér „lekenése” tényének az emberi világba való bekerülését nyelvileg a nyelvi tényekkel összhangba hozza. Hiszen a zsír lekenése – erőszakos elvétele a másik növendék kenyérééről – az értékeket nem, csak a fennmaradásért vívott élethalálharcot ismerő természet jelenségei közé tartozott, amíg Medve Gábor *fel nem háborodott*, rámutatva ezzel a ténynek az emberi lények morális szférájában való lehetséges relevanciájára. Egyáltalában: a kihallgatás mint intézmény egyik legfőbb szerepe az, hogy nyelvi konszenzust hozzon létre olyan új, homályos képzeteket illetően, amelyek a rend megsértésével (és ezáltal a nyelvi kongruencia megbontásával) a közösség életében előállottak.

A regény legvége kitágítja kifejezés és nyelv problematikáját, és Medve Gábor kéziratrészlete kifejezetten elidőz a valóság és nyelv megfelelésének problémájánál. Ottlik azzal, hogy a szöveget úgy tünteti fel, mintha „külön jegyzetet”³¹⁷ idézne, maga is utal arra, hogy a kérdéses részlet némiképp elüt az *Iskola* problematikájától. Medve ugyanis e helyütt nemcsak a katonai iskola torz törmeléknyelve kifejező erejének miértjére kérdez rá, hanem a nyelven túli kommunikáció feltett és megengedett lehetőségére is: „Hogyan volna lehetséges az a csoda, hogy a mi siralmas eszközeinkkel, szóval, tettel, rúgásokból, tréfákból, otromba, elnagyolt jelekből mégis megértjük egymást? Hogy közölni tudunk többet, mint a mondanivalónk? Hogy felfogjuk azt, ami nincs benne, s ami bele sem férhet kifejezőeszközeinkbe?”³¹⁸ Erre a kérdésre Medve kézírata egyértelmű választ ad, amely az Egy metafizikájának hagyományát köti össze, kétségek nélkül, a kegyelem járszalagjának ágostoni gondolatával³¹⁹: „A fogható valóság felszínén élünk, elszakadva. Az érzékelésen túli, időn kívüli, nagyobb valóság terében azonban folytonosan összefüggünk egymással

³¹⁵ I. m., 210.

³¹⁶ Uo.

³¹⁷ I. m., 390.

³¹⁸ I. m., 391.

³¹⁹ A kérdéshez vö. Balassa 1988

valahol. Indáink metszik a világot, aztán továbbnyúlnak, ki, egy ismeretlen dimenzióba, mint elszakítatlan köldökszínór s ott vagyunk egybekapcsolva, egyetlen egészként, abban a teljesebb kontinuumban”³²⁰, „össze vagyunk kötözve, s még csak nem is úgy, mint a hegymászók vagy a szeretők, nem azzal a részünkkel, amelyiknek neve, honossága, lakcíme van, s tesz-vesz, szerepel, ugrál a világban, hanem igazában a nagyobbik részünkkel vagyunk összekötözve, amelyik nézi mindezt.”³²¹

Mindez kétségkívül meglepően hangozhat az olvasó számára, még akkor is, ha Ottlik, körülményes matematikai zsargonnal fogalmazva, gömbhöz, vagyis egy fontos henológiai metaforához hasonlítja az élményekből összeálló életegészt: „A három év például egyáltalán nem telt el, hanem van; minden pillanata áll egy helyben, kivétítve a mindenség ernyőjére, szélesen, mint egy divergens sugárnyaláb metszéspontjai szferikus felületen.”³²² Tandori Dezső el is veti a henológiai példázatosság direkt olvasatát, és javaslata értelmében „az emberi integritás megőrzésének fájdalmas, önmegalázásokkal járó útjáról” van e helyütt szó: „Így alakul ki egy nagyobb közösség ember és ember között, annak tudatában, hogy hol vagyunk esendők.”³²³

„Lehetséges, hogy fennáll a dolgok közt valamiféle isteni rend és összefüggés”³²⁴: Ottlik maga is kimondja, hogy a katonaiskolai belső rend harmóniában van a makrokozmosz és a mikrokozmosz rendjével: „itt nem volt összeesküvés. De ha lett volna, akkor sem volt ki ellen, mi ellen. Legfeljebb a világ belső szerkezete és emberi mivoltunk végső természete ellen.”³²⁵

A rend kozmikus, természeti fogalmát a növendékek az elbeszélés előrehaladtával az emberi világra is alkalmazni kezdik, mégpedig az ember sajátos, célorientált nézőpontján keresztül. Azon epizódot, amelyben zsiros lesz Medve Gábor tanszerládájának fedele, a kihallgatás jelenete zárja le, azt pedig a következő mondatok:

„– Zsíros? – kérdezte.

³²⁰ Ottlik 1981: 390.

³²¹ I. m., 392. Vö. Medve Gábor fogda-monológjával: „Kit sirat? Mi célból? Ezt, a 345-ös számú növendéket siratja? Vagy a Medve Gábor nevű kiskorút? Egyik sem ő. Neki nincs neve, honossága, anyakönyvi adatai, sapkaszáma; ez mind csak szerep, nevetséges komédia. A valóság, a száraz, kézzelfogható valóság az, hogy ő egészen jól érzi magát, mert csak néző.” I. m., 255.

³²² I. m., 130.

³²³ Tandori 1979b: 180. A szerző kiemelése.

³²⁴ Ottlik 1981: 130.

³²⁵ I. m., 131.

– Igenis.

– Fedele. – Az alezredes bólintott. – A tanterem nem disznóól. Tanuljuk meg. Jelenti egy héten át kihallgatáson.

Az utolsó mondatot a válla fölött, félig hátrafelé mondta az írnoknak, s már lépett is tovább eggyel, tisztelegve. Medve és a bal szomszédja is tisztelegtek, mind a hárman egyszerre. Ez így rendben volt, mind a hárman érezték. Medve ugyan másképp képzelte, de most valahogyan szinte jólesett neki, hogy így történt. Csakis így történhetett; s egy pici megnyugvást lehetett meríteni abból, hogy egy hibátlan mintára ismer rá az ember.”³²⁶

A hibátlan minta ugyanis, amely, hagyatkozunk Kantra és *Az ítélőerő kritikájára*, a célszerűség viszonylatában fejez ki valami tökéleteset, a biztosítéka annak, hogy a világról alkotott tudás kommunikálható, tanítható, átadható legyen, s ennyiben a társiasság előmozdítójaként a kultúra egyik alapfeltétele. Nem volt elég tehát a növendékeknek a katonaiskola rendjét egy lehetséges világ adottságaként elfogadni, hanem el kellett jutniuk a felismerésig, hogy e világ az ember rendeltetésének legmagasabb viszonyítási pontjai felől nézve sem céltévesztett. Az Öttevényi panaszra íratkozását, kiközösítését és kicsapátását summázó híres hasonlat „miként a matt-fenyegetés ellen sem lehet úgy védekezni, hogy felborítjuk a sakktáblát, az igazság nehézágyúit sem lehet bevonszolni olyan törekeny szerkezetekbe, amilyenek az emberi társadalmak”³²⁷ egyfelől azt mondja ki, hogy az emberi együttélés világa természet, amelyet a kozmosz rendjének közismert metaforája jellemez, másfelől a két világ, kint és bent átjárhatóságát állítja, amennyiben a benti történések kapcsán a kinti világra érvényesen vonja le a tanulságot, és harmadrészt újfent megerősíti természet és erkölcs átjárhatatlan kettős világát, melyek összekeverése kategóriahiba, és amelyek egymáshoz való viszonyát Ottlik a könnyűsége és a nehézsége utaló metaforák szembeállításával jellemzi, mint oly sok más ismert helyen, a tudás nehéz ólmáról, az erős, tengerre épült hajók tökesúlyáról és hasonlókról szólva. A regény ösváltozata, a *Továbbélők*, amely a nyelvi vagy a metafizikai reflektáltságnak jószerével teljesen híján van, még úgy fogalmaz, hogy Öttevényi a Merényi és Schulze alkotta „rendszerből” akart kilépni.³²⁸

³²⁶ I. m., 150.

³²⁷ I. m., 196.

³²⁸ Ottlik 1999: 105.

Az *Iskolában* érik meg a felismerés, hogy nincs hová kilépni, hiszen csupán egyetlen rend létezik.

A nyelv rendje lényegében a világ rendjének felel meg, és e rendet az *Iskola* szereplői tiszteletben tartják. Medve szökésének epizódjával kapcsolatban Zemplényi Ferenc rámutat, hogy „[a] visszatérés egyszerre a rend vállalásának és a személyiség védelmének, tehát valamelyest az embert felfaló rend elleni lázadásnak a gesztusa. A lázadás lehetősége fontos témája Ottliknak. Ezzel foglalkozik [...] már a Drugeth-legenda című novellában is. Ahogyan a novella hőse megfogalmazta: »Semmilyen ... lázadás ... nem lehet isteni eredetű ...«”³²⁹ Medve Gábor szökése során megteszi ugyan a határátlépést, de számára az az ország, az első köztársaság Ausztriája „idegen” ország, amely teljességgel „tulajdonságok nélküli” marad: útja nem találkozik senkivel, sőt, a kultúra, az emberi élet semmilyen jelével sem. A határon túl mindenestül megszűnt a Monarchia: Medve iránytűje, a guruló konzervdoboz visszatéríti őt Magyarországra. Ottlik Monarchiája, a felsorakoztatott rekvizitumok ellenére, a centrumától elvált, önálló életet élő magyar Monarchia-hagyomány. Ez a fordulat kezdődik meg Ottlik Géza *Iskolájával*.

Heteronómia és Gondviselés

Ottlik azt mutatja meg, hogy a k. u. k.-miliőben lehetőség van a szabadság megőrzésére: „A szabadság nem nagy kezdőbetűvel írott fennkölt eszme volt nekünk, hanem a szó valódi értelme, a választási lehetőségek nagy bősége, a rabság, a tilalmak, kényszerek nagymérvű ritkulása.”³³⁰ Aligha mondunk sokat azzal, hogy a szabadság megőrzésének nagy témáját számos elemző kibontotta már az *Iskola* szövegéből. Mégis megkísérélhetjük, hogy néhány szempontot hozzáfűzzünk a kérdéshez a saját nézőpontból, *sub specie austro-hungaricae*.

Ottlik egyfelől a megőrzött szabadságot a Kádár-korszak olvasói számára jól érthetően, a fennálló renddel szembeállítva fejezi ki. Az *Iskolának* kétségkívül megvolt ez a mára már idejemúlt „Néphadsereg-olvasata”, amelyet a kritikai irodalomba Balassa Péter engedett egy utalás erejéig beszűremkedni. Az 1945 előtt indult nemzedék sajátos attitűdje az Ottliké, amely nemzedék a kollektív szabadságvesztés állapotában ezt a

³²⁹ Zemplényi 1982: 478.

³³⁰ Ottlik 1981: 273.

szabadságot mintegy természeti jelenséggént, kiirthatatlan, ám történetesen éppen kedvezőtlen klimatikus viszonyok közé keveredett, szépséges növényként ismeri és tapasztalja meg.

Másfelől a szabadság Ottliknál egyszerűen – heteronómia. Ottliknál a szabadság mindig kommunikáció, az egyéni, választott célok közösségben való megvalósítása, egy szerecsendió feltörése, egy hiányjegyzék-gyűjtemény, egy önkényesen megválasztott lépcsőforduló. Ennyiben ő is látványosan mutat rá a Švejk-attitűd hiányára a magyar irodalomban. Az autonómia belső erődjébe való visszavonulás nem egyszerű és nem kézenfekvő megoldás Ottlik hősei számára. Ottlik növendék katonái képtelenek felvenni a Josef Lada rajzairól olyannyira ismert alázatos testtartást, és képtelenek színlelni a készséges engedelmességet a felsőbbség előtt: „Alázatosan jelentem, [...] hogy teljesen meg vagyok elégedve – visszhangozta Švejk olyan szelíd ábrázattal, hogy megtévesztette a stábfoglárt, s ez őszinte buzgalmat és tisztességtudást vélte felfedezni a válaszában.”³³¹

Ezzel szemben Ottliknál Medve Gábort nem lehetséges rábírní erre a behódoló gesztusra:

„Schulze tiszthelyettes mélyet lélegzett, és közelebb lépett Medve Gáborhoz. Nem mondott neki semmit, csak nézte. Hosszú idő telt el így; talán két-három perc is. Mindnyájan, az egész hálóterem, Schulze felé fordulva álltunk, moccanás nélkül. Az újonc válla lassan remegni kezdett.

– Kérdeztem – szólalt meg végre a tiszthelyettes –, érti a magyar szót?

Medvének nem jött ki hang a torkán. Biccentett.

– Beteg? – kérdezte megkeményedett arccal Schulze.

– Nem – suttogta a fiú.

– Leülni!

Medve Gábornak megvonaglott a dereka. Látszott, hogy küszködik valamivel, valami roppant erővel, ami kétfelé szeretné őt tépni, és csavargatja a testét. De mégis állva maradt; ámbár csak olyasformán, mint egy magányos fecske a viharban.”³³²

Végül Ottlik *Iskolája* azt mutatja meg, hogy a *K. K. Militärschule* nem negatív természeti erő, hanem olyan rend, amely a szabadságra nevel, elősegíti a szabadsághoz jutást. Ottlik példázatosan tanít arra, hogy a katonaiskola sajátosan a szabadság

³³¹ Hašek 1957: 98.

³³² Ottlik 1981: 73.

hiányával nevel a szabadságra. A szerkenyrend-példázat azt sugallja, hogy lehetséges elgondolni egy olyan rendet, amely a szabad választás ösztönzésével nevel, ahol a rend nem vonalzóval van előrajzolva, és ahol lehetőség van szabadon választott „zöld szvetterek titkos elhelyezésére”³³³. Az elbeszélő nem tudja megítélni, csak véli, „talán bátrabb, jobb, külön ember vált volna”³³⁴ ilyen körülmények között belőle. Közép-Európa szabadságának emblémáját alkotta itt meg Ottlik: az egyetlen lehetőség a szabadság hiánya általi nevelődés, és nincs átjárás egy olyan világba, ahol ez másként van. Ennyiben a Közép-Európához való ragaszkodás a Monarchia utáni térségi irodalmakban nem egyéb, mint a szabadság egyetlen elérhető lehetőségfeltételéhez való ragaszkodás.

Az *Iskolában* fokozatosan egymásba ér, találkozik belső, katonai világ és külvilág, és emberivé válik a belső világ is. Az *Iskola a határon* mint fejlődésregény³³⁵ ugyanis többek mellett a barbárságból a kultúrába való átmenet fokait is megjárja. Az írott kultúra regénybeli megjelenése előtt a növendékek legfontosabb szimbolikus kommunikációs formája a zene: a zene mindvégig szól valahol, valahonnan az *Iskolában*. A zenedarabok változatosságában megfigyelhető bizonyos határozott eltolódás az indulók, nyers katonadalok szubkultúrájától az operetten és a populáris darabokon (a Monarchia zenei kultúrájának e három alapműfaján) keresztül az igényesebb zene felé. Egyben a töredékességtől a teljesebb kulturális szövegek felé: „Bob úrfi”, „Bob úrfi, hej...”, „Bob úrfi hej, legény a talpán.”³³⁶ bontakozik ki lassacskán Medve Gábor elméjében a tudás. E példa Medve Gábor visszaemlékező technikájáról mutatja, hogy Ottlik (bizonyára nem függetlenül az *Iskola* teológiájának itt nem tárgyalt kérdéseitől³³⁷) a világról való tudást mintegy *anamimnetikusan* bontja ki a növendékekben, mindenekelőtt Medve Gáborban. A matematika, a visszaemlékező tanulás doktrínájának iskolapéldája Platónnál a *Menónban* az egyetlen tantárgy, amelyben Medve előrehaladása témává válik a regényben. A természettudomány

³³³ I. m., 230.

³³⁴ I. m., 63.

³³⁵ Ezt a lehetséges olvasatot Kulcsár Szabó Ernő hangsúlyozza, aki a kritikai fogadtatást összegezve is írja, hogy „az *Iskola a határon* mégis elsősorban élettörténet, s az ebben foglalt tartalmak fejlődésregény-jelleget kölcsönöznek a műnek.” Kulcsár Szabó 1987c: 205.

³³⁶ I. m., 140., 151., 152.

³³⁷ A kegyelem kérdéséhez Ottliknál, annak teológiai vonatkozásaihoz vö.: Szegedy-Maszák 1994: 107. sk.

empirikus tudásbővítő eljárása töredékeket, torz nyelvi foszlányokat hagy maga után az elmében (a bibe bebiflázásának jelenetében), történelemtanulásról pedig nem is esik szó.

Az írott kultúra termékei a füzetes regényektől az ifjúsági irodalmon át Pascalig, Adyig, Schopenhauerig terjednek, és a növendékek eljutnak a kreatív attitűdig, az alkotásig az újság- és színházcsinálásban. Emellett hangsúlyosan megemlítődik a magyar irodalom egy nagy műve: az *Így írtok ti*. A társiasságban való előrehaladást a közösségi élet differenciálódása is kíséri, és kísérlet történik a többségi elv bevezetésére is:

„– Látod – mondta Szeredy. Megszavazzuk.

»Megszavazzuk« – mondtam én is. Hirtelen Czakó is közbekiáltott és Gereben is, aztán Homola is.

– Megszavazzuk!

Merényi rávágott öklével az asztalra. A többiek, akik szintén kezdtek belekiabálni, elhallgattak. Medve éppen leült és elfordult; most visszafordult ültében. Csak azt láttuk, hogy Merényi szinte remeg a dühtől, és dadogva káromkodik ránk.

– Kuss! Szavaztok! Majd! Mit! – Nem tudta kifejezni magát, de nem is akarta. Félbehagyott egy káromkodást, rávágott még egyet az asztalra, és leült.”³³⁸

Saját történelem felé

Ottlik *Iskolájának* elemzéséhez egy zárómegjegyzés kívánczik egyéni sors és történelemtudomány kapcsolatáról. A nemzeti történelemről egyetlen helyen szól Ottlik, a következőképpen: „A mohácsi csata négyszázadik évfordulója közeledett éppen. Fura dolognak látszik talán, vereséget megünnepelni, de hát aki a győzelmet ünnepelhette volna itt most, a hatalmas ottomán világbirodalom, már nem volt meg. A tatároknak is nyomuk veszett, sőt időközben, szinte a szemünk láttára, a szívós Habsburg-császárságnak is. Megszoktuk hát, hogy egyedül ünnepelgessük vesztett nagy csatáinkat, melyeket túlélünk. Talán azt is megszoktuk, hogy a vereséget izgalmasabb, sűrűbb anyagból való és fontosabb dolognak tartjuk a győzelemnél – mindenesetre igazabb tulajdonunknak.”³³⁹ Ottlik számára *vesztes* történelem, vagyis továbbgondolást,

³³⁸ Ottlik 1981: 341.

³³⁹ I. m., 388.

tanulságokat, megújulást lehetővé tevő narratíva³⁴⁰ a Habsburg-együttélés több évszázada, de *saját* történet.

Ottlik a történet végén nemzeti nézőpontba helyezi a történelemteológiát, mintegy visszakanyarodva a Lukács-uszodai jelenethez 1957-ből, a társadalmi szolidaritás szemérmes jelenetéhez a tusolók alatt: „Füüdönadrágos öregek, fiatalok ingerültség nélkül, sőt túlzott udvariassággal vártak sorukra a zuhanyozóknál. Csupa jóakaratot éreztünk egymás iránt. Mintha szinte a szeretetünket akarnánk szégyenlősen álcázni ezzel a túlzott, nagyvilági udvariassággal.”³⁴¹ Nincs kétség abban a tekintetben, minek a visszfénye a társadalmi szolidaritás 1957-ben. „Megszenvetéték ti már a múltat s jövőndöt.”³⁴² – mondja az elbeszélő gondolatban Szeredynek, de aligha csak az ő szerelmi ügyeire érvényesen. „A múltat s jövőndöt” kifejezés (idézet a magyar történetiszemlélet kétségkívvül legfontosabb művének talál legfontosabb mondatából) az Ottlik-regény legelejéről utat talál ahhoz a jóval későbbi jelenethez, amelyben Krisztus egyik stigmája a regény legbűnösebb szereplőjén, a saját tenyerét átszűrő Merényin jelenik meg. Merényi ezzel mintegy mindannyiuk vétkeiségét veszi magára: „A büntetések vaktában kaptuk, hogy az egyikünk, hol a másikunk, mindenféle apróságért, amilyent százat követtünk el napjában valamennyien. A követelményeket úgy szabták meg, hogy soha senki ne lehessen ártatlan. Mindnyájan tudtuk ezt, és nagyjából beletörödtünk.”³⁴³

Az *Iskolá*-nak a bűnösségre, a bűnhődésre és a kegyelemre alapozott történelemteológiáját Esterházy Péter gondolja majd tovább a *Hrabal könyvé*-ben és a *Duna-regény*-ben.

³⁴⁰ Koselleck 1991: 254-255.

³⁴¹ Ottlik 1981: 5.

³⁴² I. m., 7.

³⁴³ I. m., 177.

VIII. Egy Ottlik-tanítvány Monarchiája (Lengyel Péter: *Macskakő*)

Balassa Péter ellenállás és szabadság tematizálásáról az *Iskolában* a következőket írta: „Ha e mű alapszavai, szerintem, a határ, a vég, az iskola, és rejtetten a vár, akkor a keretes elbeszélésforma nem eljárás és nem »tartalom«, hanem e *regény magatartása*; bizonyos fajta [...] *szolgálatetika*, mely határföltételek, tilalomtáblák erdeje is, hiszen ezek *szolgáltatják* a szabadság, az ellenállás országhatárát.”³⁴⁴ Ottlik Géza tanítványa, Lengyel Péter 1988-ban, a Kádár-korszak utolsó perceiben megjelentetett ugyanis egy regényt, amely leginkább az *Iskola a határon* itt felvázolt Monarchia-képére reflektál, és a nyolcvanas évek végi Budapest térképére rajzolja rá, szándékai szerint, emez országhatárokat, amelyekről Balassa ír. Lengyel Péter moralizáló detektívregényében jelenítette meg a Monarchia légkörét.

„[A] Lengyel-próza mindig is árasztott magából valami szelíd-kemény hajthatatlanságot – én ezt egyszerűen egy elsüllyedt polgári civilizáció hangjának hallom”³⁴⁵ – Balassa Péter e megjegyzése az az utalás, amely a *Macskakő* kritikai fogadtatásában a regény lehetséges Monarchia-olvasata felé mutat előre. A polgári kultúra, amelyről szó van, elsősorban Budapestet jelenti. Lengyel Péter regényének igazi főhőse, egyetérthetünk Radnóti Sándorral, valóban Budapest, mégpedig a birodalom akkori kulturális és politikai összefüggésében elhelyezett Budapest: „Majdhogynem kényszeres precízítással vetíti rá a város hajdani képére a majdanit. Pontosabban a maira a hajdanit. [...] Lengyel lesújtó véleménnyel van a névcserékről, a »nem-természeti« vagy nem élethosszig tartó, rögződött nevekről.”³⁴⁶ „A város mítosza képződne meg, s nem története. Lengyel Péter válasza ehelyett a jogosult, de ugyanakor *sértődött* kritika. Hogy ezek mit tettek velünk.”³⁴⁷

Lengyel Péter regényének főhőse, Dajka doktor ugyanúgy detektív, a rendet kiszolgáló tisztviselő, mint Lándory Bertalan *A lélekidomárban* Jókainál. Mivel „az ország lakosainak döntő többsége nem szerette” az 1881-ben létrehozott csendőrséget, és „amolyan »betyáros« ellenkezést”³⁴⁸ érzett velük szemben. Ennek

³⁴⁴ Balassa 1982: 271.

³⁴⁵ Balassa 1989: 154.

³⁴⁶ Radnóti 1991: 178.

³⁴⁷ I. m., 180.

³⁴⁸ Csapó 1997: 219.

szociálpszichológiai oka elsősorban az volt, hogy „[a] gazdaság fejlődése a maga arculatára formálta a társadalmat, erre pedig a szigorú hierarchiában működő, nehézkes szervezet nem volt képes kulturált formában reagálni.”³⁴⁹ Jókai e regénye, a *Macskakő* tematikus előzménye, legalább annyira az új osztrák-magyar rendszer elfogadtatásának szolgálatában áll, mint a Habsburg-tárgyú regények.

Lengyel az utcanevekkel, helymegjelölésekkel utal rá hangsúlyosan a Monarchia-kontextusra. Dajka irodája például „a budapesti rendőr főkapitányság Ferenc József téri épületében” található.³⁵⁰ A szerző más helyütt „osztrák-magyar rendőrség”-ről³⁵¹ beszél. A *Macskakő* cselekmény-tematikájában hangsúlyos helyet kap a félvilág és a bordélyház, és a főhős viszonyulása a kérdéshez a századforduló ítéletének felel meg: „Mindent megtenni azért, hogy a prostitúció nyílt és titkos formái különváljanak. [...] Dajkának nincsen erkölcsi ítélete, felsőbbrendűségi komplexusai: prostituáltak léteznek és létezni fognak, amíg egyetlen férfi is nemi nyomorban él.”³⁵² Az utcanevek megválasztása szintén beszédes, és egy Monarchia-utalásokra kihegyezett intertextuális ovasat esetében távolabbra mutat, mint Esterházy Péter Lengyel-utalásainak szíves viszonzására: „Vízkereszt éjén Bécsben felbontották a lipótvárosi Esterházy Gasse egyik előkelő fehérneműboltjának pénzszekrényét, s a betörők szép zsákmánnyal távoztak.”³⁵³ Lengyel Péter a Millenniumi ünnepségeket is a detektívregény sajátos perspektívájából ábrázolja: a budapest fővárosi rendőrkapitány Dajkának „a Legmagasabb Óhajt tolmácsolja: az Ezredévnek a fővárosban büntettek és bűnözők nélkül kell lezajlania. A jelenlévők feladata gondoskodni arról, hogy semmi el ne homályosíthassa az Ünnepek fényét, amikor a császár királyként ellátogat kettős birodalmának keleti fővárosába.”³⁵⁴

Lengyel számára a Monarchia világa az értékkontraszt, amelyet a jelennel szembesít. Az akkori és a regényeidő-világ tényei rendre megfelelnek egymásnak. Lengyelnél az egykori és a mai világ tárgyi állványzata sok tekintetben azonos, és e tárgyi világnak kettős referencialitás, kettős nyelvjáték felel meg, amelynek egymással szembeni kijátszása alapvető működéselve a regény gondolati szerkezetének, s ennyiben

³⁴⁹ I. m., 234.

³⁵⁰ Lengyel 1988: 13.

³⁵¹ I. m., 19.

³⁵² I. m., 37.

³⁵³ I. m., 19.

³⁵⁴ I. m., 27-28.

világnézetet, de legalábbis regényvilágot kostituáló elv – még ha ez az elv kétségkívül nem mentes a sértődöttség modalitásától. A becsület dereng fel, mint egykori érték: „Az ország pályaudvarain minden férfitust figyelnek, azonossága igazolására szólítanak fel. (Ne úgy képzeld, persze, ahogyan manapság bennünet szoktak igazoltatni. Egy hozzá címzett anzikszkártyát kérnek az utastól, keresztlevelet, névjegyet, ami épp a tárcájában lelhető. Európában vagyunk. [...])”³⁵⁵

Lengyel, amint arra a kritikai fogadtatás több ízben rámutatott, többek között két szépirodalmi műre hivatkozik a *Macskakő* irodalomjegyzékében. Esterházy Péter *Bevezetés a szépirodalomba* és Ottlik Géza *Iskola a határon* című műveire, a „mester-tanítvány kapcsolat”³⁵⁶ jeleként. Emellett már irodalmi áthallások is akadnak: a „Kék macska” mulató Krúdy Gyulánál fordul elő, és hasonló nevű intézmény van Lengyel Péternél is. Lengyel az „ÉRC előtti kort” (az AIDS előtti kort) szembesíti a szocializmus Magyarországnak idejével: a Monarchia ebben a szembenállásban tűnik fel értékként. A történelem véletlenje, hogy Lengyel művében ismét a régi-új utcanevek az érvényesek, és a Kádár-korszak névadása vált letűnt kuriózumná. A *Macskakő* elsősorban a polgári éthosz monarchián belüli megjelenítésén keresztül kapcsolódik Ottlikhoz. A ponyvaregény mint műfaj választott gesztusa e felfogás „értéktelenségét” hangsúlyozza ironikusan. Lengyel műve utóéletének sajátossága, hogy megírását követően azonnal kihullott mögüle a szövegen kívüli realitás, amelyre (elhárítóan) reflektál. S ezen a ponton kerül új, más megvilágításba minden történelmi és politikai rosszkedv, keserűség, netán sértődöttség, amely a *Macskakő* világát belengi, s amelyek okafogyottá válván, kérdés, mennyire képesek a regényvilág hitelességét tovább szavatolni.

Ottlik Géza és Lengyel Péter: Az *Iskola a határon*-nal és a *Macskakő*-vel egy korszak két végpontján állnak. Ottliknál az objektív idő-kontextus nélküli egzisztenciaprobléma dominál³⁵⁷, Lengyel Péter a szabadabb beszéd idején szembesítette a tényleges szabadsághiányt a monarchia értékesebbnek feltüntetett korával. Művének távlata a szovjet jelenlét, a még jelenlevő, nyomasztó Közép-Európa. Az utcanevek és egyéb változások katalógusával érzékelteti, mennyire át- meg átjárta az

³⁵⁵ I. m., 416.

³⁵⁶ Kelecsényi 2000: 8.

³⁵⁷ Ottlik „nem a személyes élet történetelvűségét iktatja ki a maga emberképéből, hanem a tudat önteremtő reflexiója jegyében abszolút belső történetiséget tulajdonít ennek a személyiségteremtő időbeni »lefolynak«” Kulcsár Szabó 1987a: 45.

életet az akkori rezsim jelenléte. Azóta kimúlt mögüle a politikai szövegösszefüggés. A mai olvasó úgy érzi, hogy Lengyel nagy előkészülettel, retorikai körültekintéssel és műveltséggel, a bátorság gesztusával felszólamlott egy olyan rend ellen, amely jóformán azelőtt összedőlt (és nem a felszóamlás következtében), mielőtt lelépett volna a szónok az emelvényről.

IX. Gondviselés a kettős veszteségben. Esterházy Péter Monarchiája és Közép-Európája

A Monarchia hármass intertextusa

Esterházy Péter Duna-könyvét a Monarchia-irodalomban az Esterházy ezirányú kötődését általában is az elsők között tematizáló Kulcsár Szabó Ernő helyezte el, megállapítva, hogy a *Hahn-Hahn grófnő pillantása* „a – Grillparzertől Handkéig és Ransmayrig ívelő – térségi hagyományon” nyugszik.³⁵⁸

Esterházy látásmódjának fő jellemzője és újdonsága, hogy figyelemmel van a Monarchia-irodalom tudományos rekonstrukciójának, a térség nemzetekfeletti irodalomkutatásának eredményeire is. Az irodalomtörténeti-komparatistikai diskurzus problémává válik elbeszélő művészetében: „A Duna egy szonett, beszédmód, diskurzus.”³⁵⁹ Ennek megfelelően Esterházynál megháromszorozódik a Monarchia-hagyomány, a Monarchia-tér: a valóságos teret (illetve annak megmaradt történeti emlékeit), az irodalmi Monarchia hagyományát és az irodalomtudományi-kultúrantropológiai diskurzust egymásra vetíti a szöveg. Csupán egy „Monarchiás-regényben” mint szöveggörnyezetben időzni nem elég érdekes feladat a számára. „Eluntam ezt a könnyűkezü parafrázist”³⁶⁰: e mondatban Kafkáról, egy kafkai helyzetről van szó, de az egész Monarchia-irodalomra is vonatkoztatható.

A megidézett részlet tulajdonképpen tárgya Esterházy belépése a kismartoni kastélyba. Az elbeszélő érzékelteti, hogy a történetmondás elválaszthatatlan a Monarchia-irodalom architextusától: „A *Kanzlei* úgy nézett ki, ahogyan azt a monarchiás-regények előírják. Négy unalmas, szürke, kortalan férfi hajolt pökhendin az asztalok fölé, könyökvédőben, ahogy kell. Köszönésekre nem mozdultak, kaffogtak valamit. [...] Egy olyan Kafka-regényben ácsorogtam, melyben a kiadó szavatolta a happy-endinget, szóval egy *elég* rémületesben.”³⁶¹

A Monarchia-irodalom szociokulturális kontextusát kimunkáló irodalomtörténet-írás és kultúrantropológia olyan nyelvet és szöveget teremtett ugyanis, amely visszahat

³⁵⁸ Kulcsár Szabó 1996: 221.

³⁵⁹ Esterházy 1991: 19.

³⁶⁰ I. m., 9.

³⁶¹ Uo.

minden későbbi egzisztenciális odafordulásra, és készen szállítja a nyelvezetet a viszonyulás megfogalmazásához. Csapdahelyzetet teremt ezáltal, hiszen az antropológiai nézőpont (amint azt Jean Baudrillard és mások kifejtették) lehetetlenné tesz olyan további „ártatlan” pillantásokat, amelyeket azután e nézőpont a maga részéről, a saját szempontjai szerint bekebelezhetne, hogy táplálkozzon vele, és tovább éljen. Esterházy Duna-könyvének egyik legfontosabb hozzájárulása a Monarchia-irodalomhoz annak a csapdahelyzetnek a felmutatása, amelybe ez az irodalom a Monarchia-ipar felvirágzásával került. „Ellene tartott tehát a Dunát övező pátosznak, de úgy nem tehetett, mintha az nem léteznék, vagy ő nem tudna róla, különösen, hogy feszengve meg kellett állapítania, abban a sok zagyvaságban, föltupírozott fontoskodásban, divatos hablatyban: van valami. A Duna mint emlékezés. Újrafelfedezése az összetartozás mozzanatának. Népeket összekötő országút. Dunának Oltnak egy a hangja. A Duna mint Európa sine que nonja. A kulturális sokszín folyékony kódja. A kontinens ütőere. Történelemfolyó. Kultúrfolyó. Szerelemfolyó. A népeket összekötő béklyó. Szabadságbilincs.”³⁶² Esterházy rámutat arra is, hogy a Monarchia felé fordulást az érzelmi motívumok többszörös hálójában kell véghezvinni, és az objektivitás igénye végképp érvényesíthetetlen: „A mostani nosztalgia tárgya maga is már egy (akkori) nosztalgia tárgya.”³⁶³

Ezt a szemléletet képviseli elsősorban és úttörő jelleggel Claudio Magris trieszti irodalomtörténész, aki *Duna* című művében a következőket írja: „A Duna Bécs, Pozsony, Budapest, Belgrád és Dácia folyója, a kötelék, amely átszeli és – mint egykor a tenger a görög világot – összetartja a Habsburgok Ausztriáját, a birodalmat, melyet a mítosz és az ideológia egy sokszínű, nemzetek fölötti koiné szimbólumává tett, a birodalmat, ahol az uralkodó »Népeimhez« szólhatott, s ahol a himnusz tizenegy nyelven énekelték. A Duna a német—magyar—szláv—román—zsidó Közép-Európa, amelyet polemikusan szoktak szembeállítani a germán Reich-hel: nemzeteken túli, »hinternacionális« egyetemesség, ahogy a prágai Johannes Urzidil mondta róla elragadtatottan.”³⁶⁴

A kulturális naturalizmusként fellépő kulturális antropológia csapdahelyzete („a kultúrtörténet mint nyugtató tabletta”³⁶⁵) ellen irányul Esterházy egyik anti-Magris-

³⁶² I. m., 67.

³⁶³ Esterházy 1994c: 179.

³⁶⁴ Magris 1992: 27.

³⁶⁵ Esterházy 1991: 188.

érve. Egy későbbi önértelmező írás ki is mondja a Duna-regény esetén polemikus összefüggését: „*Hahn-Hahn grófnő pillantása*, ez a regény címe, mert ezt a pillantást irigyeltem el, ennek a vak szemnek a mindenén áthatoló pillantását. [...] Nagyravágyó terveink szerint a regény egy történelmi-könyv lesz, szerelmes-könyv, Közép-Európa-szatíra-könyv, anti-Magris-könyv, útikönyv, étteremkalauz-könyv, káosz-könyv, könyv-könyv.”³⁶⁶

Esterházy Péter törekvéseit a Habsburg-mítosz dekonstrukciójának összefüggésében Fried István állította párhuzamba a jelenkori osztrák és osztrák gyökerű német irodalom bizonyos fejleményeivel: „Esterházy Péter Thomas Bernhard és Handke szövegeire igen látványosan reagál, egyazon anti-mítosz, demitologizálás nyelvi dokumentjeit tárván föl bennük [...]. Nyilván elkerülhetetlen a legújabb osztrák irodalom szembenézése mindazzal, ami hagyományként konstituálódott, illetőleg azzal, ami hagyományként kanonizálódott (így a Habsburg-mítosszal is). S hogy talán a leghatározottabban az a Christoph Ransmayr vonul ki szinte programszerűen az Ausztria-házból, aki a legszélső perifériára, a világ végére helyezi regényeinek színterét, és aki a Habsburg-hagyomány satirikus rajzát adja nem egy írásában, igazolása egy új típusú tájékozódásnak.”³⁶⁷

A *Hahn-Hahn grófnő pillantása* a maga szövegében még csak azt láttatta, hogy Esterházy ironikusan utal Magrisra (mint megannyi más, fel nem használva felhasznált szakirodalomra), mondván: „főforrásom: az Antos—Berényi—Vigh—Tímár—Magris Dunai horgászkalauz.”³⁶⁸ Ha komolyan vesszük Esterházynak egy későbbi utalását, hogy a Duna-könyvét a Claudio Magris által képviselt, azóta szinte diszciplínává terebélyesedett nézőpont ellen írta, akkor megkísérrelhetjük kihüvelyezni a regényszövegből a Magrisszal szemben megfogalmazott további, mondjuk úgy, ellenérveket. Esterházy egyik érve Magris ellen általában a tudományos megközelítésnek és a szépirodalmi szövegeknek az összemérhetetlenségét mondja ki, mégpedig a wittgensteini *Tractatus*-parafrázis (az életproblémák érinthetetlenségére vonatkozó hely) idézésével³⁶⁹: a tudományos megismerés igényeihez igazított Monarchia-probléma lehetetlenné teszi a hozzáférést erkölcsi és egzisztenciális problémákhoz.

³⁶⁶ Esterházy 1994k: 510.

³⁶⁷ Fried 1999a: 109.

³⁶⁸ Esterházy 1991: 101.

³⁶⁹ I. m., 14.

Mindez nem jár együtt a Monarchia-irodalom klasszikus hagyományának megkérdőjelezésével. A szerző munkásságában továbbra is fontos szólamot visznek az utalások az osztrák irodalom e vonulatára. Elegendő itt az *Egy nőre* utalni, amelyben egy kultúra, egy kulturális gyűjtemény teljessége mértékének az osztrák monarchia-irodalom megléte vagy hiánya, nem beszélve arról, hogy a regény terében a férfi és a nő megismerkedésének első pillanata is az osztrák irodalom koordinátái által kijelölt szellemi térben történt meg: „Első találkozásunk, megismerkedésünk színhelye is egy könyvtár volt. Épp avatta, lényegében utóavatta, mert már hetek óta működött, nem gazdag, de intelligens választékkal, nincs Wittgenstein, de van Musil, nincs Musil-napló, de van Cvetajeva.”³⁷⁰ Bécs irodalmi vonatkozásai még Bécs nagy átértékelődéséből is kimaradnak, mintegy érvényben maradnak: „Kiül egy parkba, egy bécsi parkba, a parkok Bécs varázstükei, melyekben magát nézegeti a város, egyszerre van ott mindenki, Schnitzler és Trakl, »rokokó élvhajszá« és »száraz, barna őszi halálharaszt«”³⁷¹

Ottlik, Krúdy, Márai

A Duna-regény architextusának, ahogyan a *Függőnek*³⁷² is, egyik legfontosabb eleme Ottlik *Iskolája*. „Egy kis nemzet emlékezete sem kisebb”, úgymond Franz Kafka, „mint egy nagyé, ezért a rendelkezésére álló anyagot alaposabban dolgozza fel.”³⁷³ E szentencia igazságának egyik magyar példája Esterházy Péter viszonyulása Ottlik Géza *Iskola a határon* című művéhez, amelynek szövegét szinte teljes egészében bekebelezte életművébe. A jelen tanulmány a maga szemszögéből kíván hozzájárulni e nagy szakirodalommal rendelkező kérdéshez. Hiszen a Monarchia-hagyomány Esterházyja is kapcsolódik, mégpedig fontos pontokon, Ottlikhoz. A *Hrabal könyve* kegyelmi pillantásának totalitásában bukkan fel az *Iskola* legrokonszenvesebb katonatisztjének, Marcell főhadnagynak a neve, amennyiben az Isten mindent átfogó pillantása váratlan, lírai közelképben állapodik meg egy gyermekben, látva „egy Marcell nevű kisfiú születését, majd ugyanazen fiúcska lábgombáját”.³⁷⁴ Ugyancsak összeköti Ottlik Géza

³⁷⁰ Esterházy 1995: 153.

³⁷¹ Esterházy 1991: 112.

³⁷² Vö. Kulcsár Szabó 1987d: 315.

³⁷³ Kafka 1981: 70.

³⁷⁴ Esterházy 1993a: 208.

és Esterházy Péter Monarchia-prózáját egy banálisnak látszó motívum, amely hangsúlyt kap: az égett krumpli.

Ottlik *Iskolájának* második, középső részét zárja le „az égi kegyelem”³⁷⁵ eljövételét, a havazás megindulását leíró rész. Both Benedek (Bébé), az elbeszélő, az ablakban áll, kinéz: „Meggubólvölve néztem ezt a fehér, édesen szelíd és mégis hatalmas varázslatot. A sűrű, lankadatlan hópelyhek lassan belepték Schulze elhagyott lábnyomait.”³⁷⁶ Bébé az ablaktól a helyére vezető utat kerülővel teszi meg, és megnézi a falon a Monarchia térképét, amelyen a történelmi Magyarország válik ki előtte kontúrjaival: „sötétbarna óriásmacska hever félkaréjban a zöld magyar alföldön”. Ottlik e gesztusával mintegy kiterjeszti a kegyelem állapotát egy közösségre. Ezután éri az elbeszélőt (egyben a történet főhősét) egy újabb kegyelmi pillanat: a megilletődöttség mindenkire átragadó légkörében félig égett krumplit kap ajándékba, az ingyenesség rendesen elképzelhetetlen gesztusával, amelyet aztán magához vesz: „A krumpli héja vastagon elszenesedett, alaposan megégeték, ezért adta nekem; de nemcsak ezért; a belseje, miután a kormot lerágtam róla, és részben kiköpdöstem, nagyon ízlett. Még meleg volt.”³⁷⁷

Ez az égett krumpli jelenik meg motívumként Esterházynál Isten pillantásának pásztájában a *Hrabal* könyve legvégén.

Továbbá megtalálható a *Hahn-Hahn grófnő pillantása* című regény alcíme az Ottlik-regény befejező, összegző fedélzet-nagyjelenetének nyitó bekezdésében: „Tíz órára járt az idő. Szép, nyári éjszaka volt, úsztunk csöndesen lefelé a Dunán.”³⁷⁸ Az Ottlik-idézet a hangsúlyos utalással e barátságokat, vallásosságot, történelemteológiát magába foglaló hajóútra várakozásokat kelt, és mércét állít fel.

³⁷⁵ Ottlik 1981: 241. A kegyelem témája Ottliknál, amint arra Szegedy-Maszák Mihály rámutat, hasonló tematikus összefüggésben másutt is előfordul: A *Drugeth-legenda* keretes elbeszélés, akár az *Iskola a határon*. »Nincs is más humánus tevékenység, mint a játék. A keret egyes szám első személyű történetmondója ezt a tanulságot fogalmazza meg, mielőtt még unokabátyja, Ervin, elbeszelné a saját életét. Ervin morvaországi katonaiskolában tanult. Ottani élményeinek föllevenítésekor sár és hó ellentétét használja segítségül, előre vetítvén kárhozatnak és kegyelemnek azt a szembeállítását, mely döntő szerepet játszik Ottlik legjelentősebb műveiben. A katonaiskola már itt a kettős Monarchia örökségét hivatott képviselni, s a történetmondás hitele is kérdéses.” Szegedy-Maszák 1994: 24.

³⁷⁶ Ottlik 1981: 241.

³⁷⁷ I. m., 242.

³⁷⁸ I. m., 388.

Maga a fő szöveg, az utazás is kedvelt motívuma a magyar Monarchia-irodalom szerzőinek. „Nem szabad egyedül utazni. A magányos utazó kényszermunkát végez”³⁷⁹ – mondja például Márai a *Füves könyv*-ben, és ennek jegyében nem jelentőség nélkül való, mikor kíséri az Utazót útján Roberto, és mikor nem. Márai a Nyugat alkonyatoposzhoz köti a Monarchia leáldozását, míg Esterházy a Nyugat és Kelet közötti közép megszűnéséhez. Az intertextuális áthallások között meg kell említeni például, hogy Esterházy minden bizonnyal Márai leírásához képest viszonyítja a Griechenbeisel söröző hanyatlását, Márai nagybátyjának Ausztriájához képest: „az a csendes és finom emberség, sok zenével, óvatos politikával, jóakarató főhercegekkel, a Stadtpark orgonáinak illatával, és a Griechenbeisel remek sörszagával”.³⁸⁰ Vagy emlékeztethetünk arra, hogy *Az igazi* című Márai-regényben olvasható a Duna-regény kávéház-síratójához hasonlító leírás.³⁸¹

Krúdy Gyula nevezte az *Őszi utazások...*-at „Utazó regény”-nek³⁸²: Szindbád maga is utazó, hajós mindenekelőtt. Esterházy a *Bécs: Utazó lelki életet él* című szövegrész ritmusában, stílusával, motívumaiban utal vissza Krúdy hőseinek utazó-mivoltára: „A hajnallal kelt, és öreg estig utazott. Szigorú volt önmagához, ő, ti cannes-i pezsgőszámlák! Megtörtént, hogy két nap alatt letűzött Sulináig. Máskor éveket töltött egy Duna menti porfészekben [... A] tükörbe nézett, és szépnek látta azt, akit ott látott; idegen szagokat érzett magán; a lányok nem voltak szépek, fiatalok voltak, és Utazó emlékezett, hogy valaha ő is lehetett *annyi* esztendő”.³⁸³ Esterházy Krúdy műveihez fordul akkor is, amikor *Az idő városa* című írásába illeszti a másik, a nyomorúságos, az elesett Budapestet.³⁸⁴ Nemcsak a leírást veszi át, hanem az intertextuális gesztust a szemlélet rokonsága hitelesíti – hiszen olyan szerzőtől veszi át a „másik” Budapest képét, aki múlhatatlan érdemeket szerzett a csillogó Budapest mitológiájának megalkotásában.

A záró bekezdés, amely a (vegyük kölcsön a szót az *Iliász* irodalomtörténetéből) hajókatalógust tartalmazza, Danilo Kiš felsorolásait idézi. Így például *A holtak enciklopédiájá*-ban a belgrádi kocsmák nevei (köztük a „Sirály”, a „Tengerész” és a

³⁷⁹ Márai 1991: 40.

³⁸⁰ Idézi: Fried 1998d: 52.

³⁸¹ Esterházy 1991: 119-120.

³⁸² Idézi: Fried 1998e: 70.

³⁸³ Esterházy 1991: 115-116.

³⁸⁴ Esterházy 1994c: 180.

„Torkolat” sorjáznak egy szódásüvegen, „tengerkék alapon, olyan betűkkel, amelyekkel térképeken a szigetek nevét írják”.³⁸⁵

Kosztolányi Dezső

Kosztolányit a magyar irodalomtörténetben többek között Király István avatta Monachia-íróvá. Ő ír arról, hogy Kosztolányi „az elsők között volt, akik tudatosították a Monarchia szellemét”³⁸⁶, aki „egyszerre hangsúlyozta a biztonság és veszélyeztetettség együttes fennállását”³⁸⁷ a Monarchiában.

Kosztolányi valóban nagyra értékelte a kortárs osztrák lírát. Rilke tanulmányában úgy ír, hogy „Ausztria és mindenekelőtt Bécs a világlírásban, ma már többet jelent, mint akár Párizs, akár London, akár az egész Németország együttvéve.”³⁸⁸ *Az istenek meghaltak – Európa úja csöndes* című írásában emlékszik vissza arra, hogy egyetemi hallgató korában „Hofmannsthal, Rilke, George” voltak bécsi olvasmányai.³⁸⁹ Schnitzlerről írott esszéjében osztrákság és osztrák irodalom sajátos jegyeit keresi, és arra a megállapításra jut, hogy „Schnitzler Artúr az első osztrák, a legelső bécsi író, megoldotta – irodalmi értelemben – az ausztriai nemzetiségi kérdést”³⁹⁰, vagyis hogy képes volt irodalmi eszközökkel definiálni az osztrákságot. Schnitzler *Körtáncában* észrevette és leírta a forgatag mögött az esendő embert: „Minden humora mellett is tragikus, mert a mai ember kétsége lakozik benne, aki lát mindent [...], és tudja, hogy a kaleidoszkóp színes ábrái, a nők vörös, fekete és szőke feje bús igazságot raknak ki”³⁹¹, emlékeztet Kosztolányi, mint ahogyan Lukács György is a magányos idegenségüket emeli ki a Schnitzler-figuráknak *A lélek és a formák*-ban: „A Hofmannsthal Claudiójának panaszai s a Schnitzler öregedő Anatoljainak rezignált nekiindulásai a maguk teremtetten magányosságok felé.”³⁹²

³⁸⁵ Kiš 1990: 67.

³⁸⁶ Király 1991: 299.

³⁸⁷ I. m., 301.

³⁸⁸ Kosztolányi 1975b: 347.

³⁸⁹ Kosztolányi 1975c: 473.

³⁹⁰ Kosztolányi 1975a: 260.

³⁹¹ I. m., 261.

³⁹² Lukács 1997: 150.

Kosztolányi, amint arról már esett szó, az osztrák irodalom magyarországi recepciójáért igen sokat tett. Ahogy Fried István írja, „[e]lsősorban Kosztolányi Dezső volt az, aki fordításaival és tanulmányaival kivette a részét a századforduló osztrákjainak népszerűsítéséből.”³⁹³

Rendkívül nagyra tartotta Jókait, és elbeszélő művészetét az egész magyar irodalomra nézve meghatározónak tartotta. „Jókai az elbeszélő próza megteremtője. Hatása épp ezért páratlan. Mondatai beivakodtak az egymás után következő nemzedékekbe, alakjai ma is élnek az egész országban, fogalommá váltak.”³⁹⁴ Jókait kettős látásmódjával, 1848-as emlékeivel és Habsburg-rajongásával együtt fogadja el: „Látja a dolgok viszonylagos voltát. Szereti Petőfit, szereti Rudolf királyfit is. Úgyszólván mindkettőjükéről egyforma melegséggel ír.”³⁹⁵

Bécsét változékonyságában, sokarcúságában tartotta érdekesnek. „Ez a város, írja *Heti levelé*-ben, „az ellentétek helye; egy örökké átalakuló Proteusz, egy helyét szüntelenül változtató amphibion, amely hol a múltak pocsolyájában, a nyárspolgárság sarában fetreng, hol meg a napfényes jövő felé emeli arcát. Itt ölelkezik a múlt s a jövő.”³⁹⁶ Először mondta ki azt az igazságot, amelyet Esterházy Péter nyomatékka megerősít, hogy az idegenség tapasztalatát minden kulturális kapcsolat sem szüntetheti meg. *Bécs* című cikkében ír bécsi és budapesti, osztrák és magyar mentalitás átjárhatatlan különbségeiről: „Mégis mások ők és idegenek. Akárcsak ezer mérföld választana el tőlük, csodálkozom rajtuk, és majdnem ellenséges szemmel tekintek rájuk. Egy lélektani korlát feszül közöttünk. Hiába egyek a gyáraink, a pénzünk, a tarifánk, még a kalácsunk is, amit a kávéba aprítunk. Az emberek mások, akik a kalácsot a kávéba aprítják.”³⁹⁷

Maga viszonylag kevés könnyen felhasználható idézetet adott a Monarchia-irodalomnak, de olyan író, mint Esterházy Péter, Kákánia jelentős szerzőjének tartja Kosztolányit: „Kosztolányi könyvei, legyünk pedánsak, a halálról, a játékról és Kákániáról beszélnek, illetve e három összefonódásáról, olykor azonosságáról, a XX. századi ember zavaráról, akinek a halál játék, játék az egész világ, s ez a világ: halál.”³⁹⁸

³⁹³ Fried 2000e: 72.

³⁹⁴ Kosztolányi 1976: 206.

³⁹⁵ I. m., 204.

³⁹⁶ Kosztolányi 1969a: 74.

³⁹⁷ Kosztolányi 1969b 514.

³⁹⁸ Esterházy 1994b: 162.

A *Pacsirtát* ő rokonította először Musil világával: „A regényidő 1899, az örök most pillanata, fausti pillanat: kicsiben, vidékiben. Musil által ismerhető annak a világnak a közepe, amelynek a széle Kosztolányi által. Kákánia határvidékén járunk. Ugyanaz a világ.”³⁹⁹

A Monarchia – Közép-Európa felől nézve

A Monarchia-irodalom diskurzusa különösebb aggályok nélkül vált át a szövegeiben 'Monarchiá'-ról 'Közép-Európá'-ra és viszont, anélkül hogy ezzel az értelmezésben a legcsekélyebb zavart okozná. Ugyanis ha az Osztrák-Magyar Monarchiának mint ténylegesen fennálló entitásnak és Közép-Európának mint Kelet és Nyugat világrendszerei közötti térségnek az időbeli egymásutánját vesszük szemügyre, akkor a következő eredményre jutunk. (Közép-Európa nem azonos *Mitteleuropá*-val: Márai például még a Németországot magába foglaló, a Balkánt viszont nem magába foglaló Közép-Európáról írt.) 1867 és 1918 között Monarchia van, Közép-Európa nincs. 1918 és 1945 között Monarchia nincs, Közép-Európa nincs. 1945 és 1989 között Monarchia nincs, Közép-Európa van. 1989 óta Monarchia nincs, Közép-Európa nincs. Ebből következik, hogy nem létezik olyan, külvilágra referáló nyelvjáték, amelyben egyidejűleg volna jelölete a 'Monarchia' és a 'Közép-Európa' szavaknak. Ez adja meg egyfelől a lehetőségét annak, hogy a félreértés veszélye nélkül legyenek felcserélhetők. Másfelől természetesen más az, ha úgy nincs Monarchia, hogy még nem volt Közép-Európa, és más, ha már volt. És a többi történeti együttállásról rendre ugyanez volna elmondható: óriási különbség van abban, hogy hány történelmi változás irodalmi tapasztalatával, melyik fázis személyes tapasztalatával fordulnak az írók a Monarchia felé. Az osztrákoknak nincs Közép-Európájuk. Ettől más Ausztria: erre a Közép-Európa nélküli Ausztriára tekint a *Jegyzőkönyv* Kertész Imréje és az *Egy történet* Esterházyja.

1988-ban az Esterházy első pályaszakaszát elemző Radnóti Sándor még egy lehetőségként említette a sok között, hogy „[e]lképzelhető volna értelmezés, mely a kelet-európai sorskérdések költői (Danilo Kiš, Milan Kundera, Konrád György) között találná meg Esterházy helyét”.⁴⁰⁰ A Duna-regény kritikai visszhangjában Szegedy-

³⁹⁹ I. m., 163.

⁴⁰⁰ Radnóti 1988: 69.

Maszák Mihály utalt arra, hogy a mű fő témája a közép-erőpá „álatános roskadás” szépirodalmi kezelésének mikéntje.⁴⁰¹

Az életmű azóta hangsúlyosan megerősítette ezt az alternatívát. Ma már nyilvánvaló, hogy Esterházy művészete ezer szállal kötődik Közép-Európa szellemi hagyományaihoz. A Közép-Európa-kontextus azért is jelentős, mert visszamenőlegesen segíthet értelmezni egy olyan Esterházy-művet (a *Hrabal könyvé-t*), amelynek egységes olvasati lehetőségét a kritika a megjelenéskor problematikusnak találta.⁴⁰² Amint Fried István írja, „Esterházy Péter írásaiban” megőrzi, felmutatja „Hrabal, Bernhard, Danilo Kiš műveit és szellemiségét”, ahogyan „Danilo Kiš ismer rá [...] valamilyen nagyon ismerősre, nagyon rokonra, nagyon hasonlóra Esterházy Péter [...] és Andrzej Kuśniewicz [...] regényeiben.”⁴⁰³ A Monarchia-irodalomnak valóban nagy legitimitást és új „lendületet” adott, hogy kialakult Közép-Európa geopolitikai ténye és fogalma, amelynek ily módon rokonszenvesebb kiadású történeti előzményévé válhatott. A regény megjelenése után tizenhárom évvel egyre világosabban látszik, hogy a *Hahn-Hahn grófnő pillantása* Esterházy közép-európai érdeklődésének, irodalmi-retorikai szerepvállalásának a nyitánya volt.

Azt hiszem, nagyon lényeges Esterházy Péter közép-európaiságának megértése szempontjából a fellépés időzítésének a figyelembe vétele. A Duna-könyv ugyanis megvárta a nagy történelmi sorsfordulót, és ezáltal a változás, a veszteség, a válság nagy témáin keresztül a legalapvetőbb szálon kapcsolódott hozzá a Monarchia-irodalom hagyományához. Az irodalomkritikai visszhang és maga a vállalkozás folytathatósága, kibomlása azt mutatják, hogy ez az egy-két év különbség Esterházy *Hahn-Hahn grófnő*...-je és Lengyel Péter *Macskakője* között döntőnek bizonyult a művek utóélete szempontjából. Esterházy Közép-Európa-terve (mert ma már jól látszik, hogy az volt) a szovjet korszak elmúltával vette kezdetét, s ily módon a korai *ars poeticákhoz* képest hangsúlyozottan diszkurzív, megismerő, sőt: tanító jelleget vett magára, lényegében annak a történetfilozófiai attitűdnek megfelelően, amely cezúrát jelöl ki a maga számára ahhoz, hogy Minerva baglya, ahogy Hegel mondja, megkezdhesse röptét az alkony beálltával. Ez a beállítódás a világhoz való művészi viszony tekintetében, úgy tűnik, szintén lényeges fordulattal jár, amennyiben megszilárdítja és előtérbe helyezi azt a

⁴⁰¹ Szegedy-Maszák 1992: 279.

⁴⁰² Angyalosi 1990

⁴⁰³ Fried 1996a: 7.

„karteziánus”-nak nevezhető, racionális-megismerő Ént, amelyet az életmű, a *Bevezetés a szépirodalomba* megjelenéséig mindenképpen, technikailag inkább felszámolni próbált.⁴⁰⁴ Még akkor is érvényben maradhat e megállapítás, ha Esterházy a Duna-regényben Robert Musilra hivatkozva⁴⁰⁵ idézi meg az érzetadatokban (ez esetben szövegekben) feloldódó Én nézőpontját: „Ahogy már említettem, eltöröltem az »én«-t, és beláttam, az embert új módon kell összerakni: beszédmódokból, közmondásokból, értelmetlen vonatkozásokból, árnyalatnyi, nevenincs finomságokból. Ecce homo, egy ember, idézőjelben.”⁴⁰⁶

Robert Musil egy 1912-es esszéjében (*Politika Ausztriában*) részletesen kifejti Ausztria kultúrájának személyvesztettségét: (1912-ből) „Rejtőzik ebben az államban valahol egy titok, egy eszme. De kimutathatatlanul. Nem az állam eszméje, nem a dinasztikus eszme, nem a különböző népek kulturális szimbiózisa (Ausztria világkísérlet lehetne) – valószínű, hogy az egész tényleg csak mozgás, amit az előrehajtó eszme hiánya idéz elő, amiképpen egy kerékpáros is billeg csupán, ha nem tapossa a pedált. Az efféle politikai torzállapotok oka mindig kulturális. Ausztriában a politikának még nincs emberi célja, csak osztrák. Az ember nem lesz általa Én, jóllehet minden egyéb csak a politika segítségével lehet, és a politikában sem manifesztálódhat semmilyen Én.”⁴⁰⁷ A Musil-attitűd a kilencvenes években problematikussá válik Esterházy prózájában.

A Monarchia mint viszonyítási pont történelmi korszakfordulókon válik fontossá. Esterházy Duna-könyvében az 1989-es kelet-európai politikai fordulatok visszhangja jelenik meg.⁴⁰⁸ „Ekkoriban – mikor Orthba értünk? – éppen változott Európa, kiderült, hogy a véges nem végtelen és a történelem nem egy befagyott tejesüveg, aminek eddig látszott. Az utazók úti jelentéseikben már nem is említettek neveket, börtöntöltelékekből lettek miniszterek, államelnökök, miegymás; akár egy Balzac-regényben, sorsokat sodort az áradó víz, egyik pillanatról a másikra születtek karrierok, s láthattuk, néha még a tévé is közvetítette, hogy valakinek leáldozott a

⁴⁰⁴ Amint Szegedy-Maszák Mihály fogalmazott a nyolcvanas évek Esterházyjáról, „a személyiség egységébe vetett hit szertefoszlása indokolja a travesztia újjáéledését”. Szegedy-Maszák 1988: 110.

⁴⁰⁵ A jelöletlen idézeteket Kulcsár Szabó Ernő azonosította Esterházy-monográfiájában: Kulcsár Szabó 1996: 126.

⁴⁰⁶ Esterházy 1991: 143.

⁴⁰⁷ Musil 2000: 27. Vö. Nyíri 1997: 106.

⁴⁰⁸ Esterházy 1991: 34. sk.

csillaga, épp ott áldozott le, percek alatt. Ezt is, azt is lehetett gondolni. Hogy végre fölszámolható az az űr, ami a Monarchia helyén támadt. Itt behorpadt Európa, akár egy rossz gumilabda. Hazug nyugalomban élt a világ, beszorítva, mint két satupofa, a nagyhatalmak közé.”⁴⁰⁹ Esterházy 1989 után kezdett a Monarchia-témával (Közép-Európával) foglalkozni – e döntése is jellegzetesen musili gesztus: miután szétesett a politikai-kulturális konstrukció, amelyben addig élt, akkor próbálja meg az írásban való felépítésen keresztül megérteni. Az irodalmi Monarchia megszólaltatása a politikai Közép-Európa elmúlásával válik számára lehetségessé. Egyszerűen fogalmazva a Monarchia mint hiány rokonítható azzal, aminek szintén csak a hiánya maradt meg. Ezen a ponton szólítható meg az az irodalmi hagyomány, amely megpróbált szembenézni az „általános roskadás” történelmi helyzetével: „Ott a század elején, a regény ún. modern klasszikusai minden (mai) problémánkat ismerték, fölmérték (Joyce, Musil, Broch, Thomas Mannig bezárólag [...]). Ha a regény mégiscsak valami totalitás volna, a világ és az ember nézésének (egyféle) teljessége, akkor mi a helyzet, a teendő az általános értékösszeomlás világában, az általános roskadás évadján? Ez volt a házi föladat.”⁴¹⁰

A *Hahn-Hahn grófnő pillantása* még frivol-kulináris összefüggésben mondja ki a felismerést a Monarchia-paradigma végéről: „Hiába voltak a hajón bécsi szakácsok, minden hájjal megkent, a trendeket jól ismerő szakemberek, Béctől lefelé nem lehet ugyanazt ugyanúgy főzni, mint a Grabenen (vagy a Rasumofsky Gasse-ban). Igen, Európa eltörött, hiába ragasztgatjuk most nagy erővel”.⁴¹¹

Esterházy könyvében az Utazó ténylegesen is a Monarchiától indul Közép-Európa megtekintésére: a Duna-utazás Bécsből, bécsi készülődés-vásárlás után veszi kezdetét.

Esterházy a térség veszteséglistája felől szemléli a Monarchia bécsi örökségét, és kritikusan szól az ottani, megszépítő veszteségnek a saját kultúra sivataga felőli szomjazásáról: „kétségbeesetten fölértékeljük a szalvéták rendjét, szeretetnek gondoljuk a pincér előzékenységét, és morális tartást olvasunk ki egy tisztességgel megterített asztalból.”⁴¹² Márai is bizonyos szempontból az Esterházy által kritikával illetett magatartást igenli műveiben – talán ez az oka annak, hogy Esterházy Monarchia-

⁴⁰⁹ I. m., 139.

⁴¹⁰ Esterházy 2003c: 33.

⁴¹¹ Esterházy 1991: 98.

⁴¹² I. m., 103-104.

intertextusában Márai a legsúlytalanabb figura. Krúdy még tisztábban látott e tekintetben. A kékszalag hőse című regényben Alvinczi észreveszi, elfogadja a formalitás megannyi jelét, de nincs jele annak, hogy mindennek erkölcsi vetülete volna.⁴¹³

„Fapados Európa”

Esterházy könyve azt sugallja, hogy akinek van Közép-Európája, annak a Monarchia nem is olyan lényeges kérdés. A Duna-könyv ezért el is kanyarodik a Dunától, és az utazó vasúton indul Romániába. Romániában nincs Monarchia-irodalom, nincs Monarchia – vonatút van. Románia képe „megerősítette az utazót abban, hogy országának az az önképe, miszerint vele különösen kicsellózott volna a sors, ez teljességgel hamis, hazug, nem más, mint önsajnálát. [...] Nincs mit sajnálni magunkon.”⁴¹⁴

A *Hahn-Hahn grófnő pillantása* átteszi a hangsúlyt a Monarchiáról Közép-Európára, és ennyiben a Duna mint szimbólum nem a térség összekötő kapcsa nála, hanem sokkal inkább ennek a hangsúlyáthelyező folyamatnak a szimbóluma, amely folyamat a Duna folyását követve történik meg. Ennyiben is igen fontos a Danilo Kišről szóló rész, amelyben a többkultúrájú személyiség határhelyzetét Esterházy nem kifejezetten Monarchia-témán, hanem balkáni összefüggésben mutatja meg⁴¹⁵, mint például abban a bemutató leírásban, amely Kiš önéletrajzára rimel: „az édesanyja crna-gorác volt, az apja meg magyar zsidó, ő maga valójában vélhetően az egyetlen jugoszláv, benne csúcsosodott ki az a képtelen ötlet, ami Jugoszlávia, ő volt erre szinte az egyetlen egzisztencia bizonyíték, arra, hogy a különböző népek nemcsak gyilkolni képesek egymást, hanem gazdagítani is. *Ez a gazdagság volt Danilo Kiš.*”⁴¹⁶ Esterházy

⁴¹³ Krúdy 1977e: 181.

⁴¹⁴ Esterházy 1991: 224.

⁴¹⁵ Ezzel ellentétben Fried István a Monarchia-kötődést hangsúlyozza: Danilo Kiš *Borisz Davidovics síremléke* című művében „(illetőleg a *Holtak enciklopédiája* című művében szintén) a közép-európai antinómiákat sugallja a régió karakterisztikus vonásaként, és ez egyként vonatkozik az archetipikus (kis)város megjelenítésére, a nyelvek együttélésére és egymásbaérésére, arra a közös történetre, amely elsősorban és messzehatóan Közép-Európában született, csak itt születhetett meg. *A bűvös kártyajáték* Taubéja Esztergomban látta meg a napvilágot, az elbeszélés során »a századeleji közép-európai kisváros kirajzolódik az idők kódéből« feltűnik a »Mária Terézia-sárgára meszelt városháza«”. Fried 2001b: 31.

⁴¹⁶ I. m., 226.

felfogása a magyar irodalom és a magyar közgondolkodás Közép-Európa-vitáiban elenyészően kevés fogódzót talál. Tud ezekről, jelzi ezt („egy *nyugati* az a tárgyról beszél, van a tárgy, és ő ezt szemrevételezi, olykor nagyon is személyesen; egy afféle *keleti, közép, köztes*, az magamagáról beszél, van ő, és erről beszél, egy tárgyon keresztül”⁴¹⁷), de írásai e viták polemikus alaphelyzetét nem tekintik magukra nézve érvényesnek, amennyiben azok Közép-Európát valamely igenelt vagy tagadott, de mindenképpen reálisként posztulált feltétlennel, a Kelet, a Nyugat vagy a „saját” magyar út eszméjével helyezik szembe.

Ezért jelentős, hogy Esterházy a maga Közép-Európa-képét minden jel szerint Danilo Kiš munkáihoz köti, amennyiben „Közép-Európának e megfoghatatlan valóságára irányuló gondolatiságát a szerb irodalomban Danilo Kiš indította útjára.”⁴¹⁸ Kiš hozzáközelítését és –kapcsolását a maga korábbi referenciapontjaihoz jelzi például az első találkozás leírása, az ismeretlennek ismerős nyelven való megszólalása: „az ismeretlen kiabált, mint egy Ötlik-regényhős, ölelgette, lapogatta, nézegette Bérleményt: Te! Mi! Hát! Szóval! Jól van! Magyar!”⁴¹⁹ *Múlik az idő* című esszéjében Esterházy utal Danilo Kiš egy szövegének (*Dicső és szép dolog a hazáért halni*) és a Harmoniának a genetikus viszonyára⁴²⁰, míg egy másik írásában (*Ötvenhat tengerimalac a kert fölött*) így ír Kišnek a személyes fejlődéstörténetben betöltött fontosságáról: „A kelet, elnézést, géphiba, közép-európai íróra leső egyik legnagyobb veszély, hogy a kétségkívül létező fontosságát, presztizsét ő maga is komolyan kezdi venni. Ez a fontoskodás még jó íróknál is látszik sokszor. A legnagyobb kivétel számomra az ősszel tragikusan fiatalon elhunyt jugoszláv Danilo Kiš volt, aki minden reflexében, sejtjében közép-európai író volt, nagy volt és komoly: és tudta, egy senki.”⁴²¹

Esterházy ironikus helyesbítése Kelet-Európáról Közép-Európára alátámaszthatja Fried István eszmefuttatását: „Babona, előítélet, félreértés, (ön)gúny, káromlás kíséri Kelet-Európa fogalmát, helyenként misztikus fény övezi Közép-Európáét. [...] Egy

⁴¹⁷ I. m., 60.

⁴¹⁸ Varga 1999: 33.

⁴¹⁹ Esterházy 1991: 227.

⁴²⁰ Esterházy 2003b

⁴²¹ Esterházy 1994j: 455.

szellemes mondás szerint: mifelénk mindegyik nép azt nevezi Kelet-Európának, amely tőle keletebbre kerül el.”⁴²²

Mindennek következtében állhatott elő, hogy Esterházy Duna-könyve valóban a szerző egyik legkönnyebb kézzel „lefoglalmazott” munkája lett. Része a Habsburg-múlt a narratív identitásnak, ezért valamiképpen számot kell adni az érintettségéről, de ez a számadás a Monarchia-irodalom más darabjaihoz képest frivol, bizonyos értelemben tét nélküli marad.

E tét nélküliség miéért Esterházy későbbi Közép-Európa-publicisztikája értelmezi, illetve fejt ki, bár utalások korábbiakról is vannak. „[V]egye tudomásul, hogy teszek a Közép-Európájára, nincs is! [...] Csak sötétség van, a fekete budapesti óceán” – olvashatjuk például a *Hrabal* könyvében.⁴²³ Így mondja ki egy interjújában, mintegy újabb Magris elleni érvként, hogy „[t]ulajdonképpen mindig 1914-ben állunk, és arról beszélünk, hogy a Monarchia örök. Nem, nem örök. Ezt érdemes tudni. Ebbe nálunk nagyon sokan belebuktak”.⁴²⁴ A *Bohóctréfa* a maga töredezett nyelvével fogalmazza meg, hogy e Kelet és a Nyugat szembenállásának megszűntével „Köztes-Európa”, „Fapados Európa” is semmivé lett.⁴²⁵ A *Hahn-Hahn grófnő pillantása – mexikói házi feladat* című írás kifejezetten visszaüt a regényre, s a térség-problematika kibomlását az életműben a Duna-regényhez mint kezdethez köti, mégpedig egy olyan részben, amely Jókai művére, *A jövő század regényére*, és benne az orosz birodalomra mint a Nihil országára utal: „A Monarchia épületének összedőlte nem gátolta meg Musilt, hogy ezt az épületet describálja, nem tette lehetetlenné a vállalkozást, csak megnehezítette (lásd a fragmentum problémája). Azonban az úgynevezett szocializmusnak nem volt épülete, a reálisan létező szocializmus az irreálisan nem létező birodalma volt, a Nincs birodalma, és ennek a nincsnek voltunk az írója (kis túlzással). A Nincs dőlt össze. [...] Mi történet hát? Meg lehet mondani, pontosan. Minthogy megszűnt a közös társadalmi ellenség, azaz, úgymond, elmentek az oroszok, de itt maradt a Duna, itt állunk egyedül, nézegetjük egymást, és nem tudjuk, ki kicsoda.”⁴²⁶

⁴²² Fried 1986: 10-11.

⁴²³ Esterházy 1993a: 185.

⁴²⁴ Esterházy 1994h: 316.

⁴²⁵ Esterházy 1994g, az idézet: 278.

⁴²⁶ Esterházy 1994k: 511.

Bécs és Budapest – a történelem vége

Krúdy megteremtette az alapvető szimbólumokat a magyar irodalmi Monarchia-hagyományban. Márai még a személyesebb jellegű részeknél is inkább a közhelyes vagy később azzá váló ország- és Bécs-toposzokra hagyatkozott. Ottlik magát a határt emelte szimbólummá. Esterházy látnivalóan elhatárolja magát a kliséktől, és művében a Monarchia-toposzok nem ritkán a maguk szürrealitásában, abszurdításában tűnnek fel: „Házigazdánk, a Freiherr elégedetlenül csóválta a fejét. Épp a Kék Dunára valcerezett a kertésszel.”⁴²⁷ Egyetlen rövid utalás erejéig említetik csak például a Krúdy-Monarchia két középponti alakja: „a beamtercsászár és a melankolikus sorsú Wittelsbach Erzsébet”.⁴²⁸ Ilyen sietős pillantást kap másutt a dualizmus kori Budapest legfőbb szimbóluma, a Vár is: „A királyi várat és a híres New York kávéházat ugyanaz a Hauszmann Alajos építette. Kávéház és királyi vár együtt, egy fejben, habos rolád és korona, Habsburg világprovincializmus.”⁴²⁹ Esterházy számot vet a klisékkel, mire jók, mennyire terhelhetők. A végeredmény magáért beszél. Egykettődes dolgozat hangján mondja fel a penzumot, hiszen más megoldás nincsen: nem lehet túllépni rajtuk, sem nem lehet őket nem felmondani.

Az egyik legfontosabb Monarchia-motívummal, Béccsel és a Bécs-bámulattal Esterházy számol le. A türelmetlen-ingerült, kétszeres-modoros „Ach” mintegy az egyik legelső Bécs-tirádát idézi meg, közrefogván megannyi dicsőítő-irigykedő Bécs-leírást, ez az „Ach”, és Jókaié: „Ah, a kedves közös-ügyes Bécs!”⁴³⁰ Esterházy ennek a szórakozott-lenéző odafordulásnak a létjogosultságát vonja kétségbe, mint ahogy Krúdy is úgy látta *A kékszalag hőseiben*, hogy a magyarok túlzott önbizalommal közlekednek Bécsben: „Ach, Bécs... valcer... kávéház... könnyű lány... rántott csirke... fiáker... parlamenti botrány. Ach.”⁴³¹

A „bécsi” mindig összehasonlítási alap marad, akár a magyarral, akár a pestivel szemben, ám vessük össze Esterházy mint Esterházy-hős bécsi bevonulását egy Jókai, egy Krúdy, egy Márai „magyarok Bécsben”-epizódjával.⁴³² Bécs és Budapest

⁴²⁷ Esterházy 1991: 29.

⁴²⁸ I. m., 101.

⁴²⁹ Esterházy 1994c: 179.

⁴³⁰ JKK 64: 37.

⁴³¹ Esterházy 1991: 103.

⁴³² I. m., 21-22.

viszonytörténetét nem lehet lezárni a Monarchia felbomlásával. Ez a történet alakul, és alakulásában visszahat a korábbi elbeszélések értelmezésére is. A vasfüggöny után, s ennek a pillanatnak Esterházy a legfontosabb krónikása, az egykori császárváros értékei a Hegyeshalomnál visszakért kereskedelmi értéktöbblet egy-kétszáz schillingjeivé silányultak.⁴³³

Bécs eltávolodott Budapestről, és fordítva. Budapestről szólva Esterházy így ír erről: „rálátsz egy örületes városra, amelynek nem Bécshez volna köze (»Budapest olyan, mint Bécs, csak az működik«), hanem inkább a húszas évek excentrikus Berlinéhez.”⁴³⁴ Mindazonáltal a magyar irodalom horizontjának meghatározottságaira jól rámutat, hogy a kijelölt új viszonyítási pont, minden elhatárolódás mellet is, paradox módon a Monarchia-szövegen belül marad, hiszen a húszas évek Berlinjének leírása a magyar irodalomban elsősorban Márai Sándort és önéletrajzi regényét, az *Egy polgár vallomásait* idézi meg.

Esterházy *Az idő városá-ban* annak kimondásával, hogy „Bécs ügyet sem vet a Dunára”⁴³⁵, elhárítja Bécs és Budapest szimbolikus összeköttetését e közép-európai jelkép által. Bécs és Budapest leírása aránytalan a művében, még akkor is, ha Bécsnek is aránytalanul nagy tere van minden más Duna-városhoz és helyhez képest. Budapest önmagában áll, a saját múltjába és traumáiba fordulva, amelyek megoldása nem közös dunai probléma, vagy ha igen, hát csak valamiféle, Wittgensteinnel szólva, családi hasonlóság által.

Közép-Európa nézőpontjából Bécs a történelmi együttélés abszurdítására emlékeztet azzal, hogy idegen és otthonos egyszerre. Ez a felismerés ugyanúgy megvan Márainál, mint Esterházynál: „Otthonról egy nyugati metropolisba érkezem, egy idegen, csillogó helyre, s hálátelt szívvel rogyok le egy tiszta abrosz mellé. A másik irányból jöve azonban Bécs éppenhogy ismerősnek tetszik, *unheimlich* érzés fog el, látva az esti kihalt utcákat, toporgó öregembert, dámát kutyával vagy egy politikai kommentárt, az otthonosság *unheimlich* érzése ez, arra kell gondolnom, hogy ez az ország meg az én országom régebben egy ország voltak.”⁴³⁶ E rész egyben Danilo Kiš-párbeszéd, játék a freudi *Heimlichkeit* fogalmával. Kiš életrajzában fogalmaz úgy, hogy „[a]lapvető

⁴³³ Esterházy 1994c: 178.

⁴³⁴ Esterházy 1991: 149.

⁴³⁵ Esterházy 1994c: 174.

⁴³⁶ Esterházy 1991: 104.

irodalmi és metafizikai késztetéseim abból a »nyugtalanító másféleségből« származnak, amit Freud Heimlichkeitnek nevez”.⁴³⁷

A vasfüggöny és a félelem

Esterházy e szemléletváltása a Monarchia-irodalomban azt mutatja, hogy a közép-európai vasfüggöny, a határ, amire az *Egy nő* is utal, végérvényesen megváltoztatta Bécs és Budapest viszonyát. A vasfüggöny eltűntével nem egy vasfüggöny nélküli, hanem egy vasfüggöny utáni Közép-Európába került Magyarország. Bécs a diktatúra szabadsághiánya alatt ismét szimbólummá, de más szimbólummá vált. „Hegyeshalom! Évtizedek szimbóluma”⁴³⁸ – kiált fel Kertész Imre a *Jegyzőkönyv*-ben. Esterházy a *Jegyzőkönyv*-re felelő *Élet és irodalom*-ban szintén így látja.⁴³⁹ Ennek a Bécsnek a jelenléte, az oda való utazás karkai rémálma csupán a szabadság hiányára figyelmeztet parabolikusan⁴⁴⁰: „Miért hittem, hogy Bécsbe utazhatom? Miért hittem, hogy mást tehetek, mint amit eddig tettem? Rabként, a gondolataimat, a tehetségemet, az igazi lényemet eltitkolva éltem eddig, mert jól tudtam, hogy itt, ahol élek, egyedül rabként lehetek szabad.”⁴⁴¹ A Kádár-korszak mintegy visszahelyezte Bécset a kuruc idők szembenállásának szimbolikájába, amelyet például a pincér bravúr-áriája megidéz a *Harmonia caelestis*-ben: „Hol voltatok ti 56-ban? sehol se voltatok, ott voltatok, sehol. Osztrákok?, milyen osztrákok?, osztrákok nincsenek is, még annyira sincsenek, mint a magyarok.” A vendéglő pincérének kliséi Ausztriáról „a Rapid meg az Ausztria Wien”, a „400 év Habsburg-elnyomás”, a „kis vasárnapi labancom, göthös németje”.⁴⁴²

A vasfüggöny kora ugyanis a félelmet mint világkonstituáló elvet hozta el a magyarok számára: Esterházy művészetében e gondolat hangsúlyosan és állandóan

⁴³⁷ Kiš 1994: 10.

⁴³⁸ Kertész 1993: 27.

⁴³⁹ Esterházy 1993c: 59.

⁴⁴⁰ „A jegyzőkönyv alapvető tulajdonsága, hogy mindig valamilyen lezárt dologra hivatkozik, illetve ez maga a lezárás aktusa. Voltaképpen a célja nem más, mint hogy a történeteket hozzáférhetővé tegye az ítélet számára. Példázat és jegyzőkönyv ezen a ponton ér össze, hiszen a hagyományos értelemben a parabola nemcsak »az ismeretszerzés befogadói igényeivel találkozó« szöveg, hanem egyfajta befejezettséget is jelent, a »tudáshoz« vezető út végpontja.” Scheibner 2003: 370.

⁴⁴¹ Kertész 1993: 37.

⁴⁴² Esterházy 2000: 706.

jelen van, legalább *A fogadás naplójá*-tól kezdve. Esterházy a félelem tematizálásával a Bécs-Budapest mitológia összefüggésében Krúdy nagy és zseniális megsejtését fejt ki, aki kulcskérdéssé tette a magyarok és Ferenc József viszonyának életképességét illetően, hogy, szemtől szemben állván Rózsa Sándorral, „*Félt-e Ferenc József a pusztai kalandban?*” Esterházy válasza ugyanaz, mint Krúdyé: a félelem egzisztenciális, mély létélménye jobban elválasztja a birodalom egykori két felét egymástól, mint amennyire a vasútállomások vagy a bécsi szeletek hasonlósága összeköti. Amikor a Keletre szakadt Monarchia-rész a szorongásokat félelemre cserélte, akkor megszűnt a kommunikációközösség.

A Budapest-Bécs vasútvonalon játszódó *Élet és irodalom* vámos-történetének tanulsága ez: „Amikor egyszer, ismét figyelmetlenül fölnézve épp az emberemet pillanthattam meg, ahogy szinte fut a folyosón, akkor majdnem megállt a szívem, úgy megrettentem, oda is kellett nyúlnom és dörzsölnöm. Úgy megrettentem, ahogy hajdanán, újra meg újra a Dunától. Ez volt az a pillanat, amikor visszavonhatatlanul fölfedeztem magamban a félelmet. Azt, hogy van bennem, hogy mégis van bennem félelem. Úgy, ahogyan van bennem tüdő, máj, agyvelő. Félni nem lehet alkalomszerűen, félni csak örökké lehet.”⁴⁴³

Az örökségünk: a félelem című írásban mindezt a publicisztika nyelvén is megfogalmazza, az egész térségre érvényesen: „M megszűnván a kétpólusú világ, újra láthatók az évszázados törések kultúrák, vallások mentén (Jugoszlávia, Románia)”⁴⁴⁴; „Semmi nem látszik lenni abból a szépből, amit oly lelkesen közép-európai álomnak hívtunk. Magányos, szegény, acsarkodó országok. Sorra valósítjuk meg rémálmainkat, olvastam most valahol. Jugoszlávia Közép-Európa metaforája.”⁴⁴⁵

A szimbólumok megújításának jegyében Esterházy Péter olyan hétköznapi dolgokat emel ki irodalmi szimbólumokként mindennapiságukból, mint például a forgatott burgonya, amely a *Hrabal* könyvé-nek és az *Egy nő*-nek a szövegében is szerepel a világ totalitásáért helytállni hivatott dolgok seregszemléjében. Mindez aligha független attól a sajátos nézőponttól, amellyel Esterházy a Monarchia-problematikára, Közép-Európára a maga sajátos Gondviselés-értelmezése felől tekint. Mindez azért nagy jelentőségű, mert a Közép-Európa történeti küldetéséről való gondolkodás csak

⁴⁴³ Esterházy 1993c: 74.

⁴⁴⁴ Esterházy 1994d: 201.

⁴⁴⁵ I. m., 203.

akkor újulhat meg, ha ezen eszme legmélyebb történelemteológiai alapjai vétetnek kétségbe, függesztetnek fel. Ezért fontos a kormányzás-argumentum mint legvégső metafizikai instancia tagadása, hiszen csak így tisztítható meg a jövőbe vetett pillantás a könyvek bölcsességétől.

Gondviselés és Gondviselés

Az Esterházy könyvei között átívelő kompozíciós eljárásáról szólva Csuhai István a *Bevezetés a szépirodalomba* szerkezete kapcsán hívta fel a figyelmet arra, hogy „[a] műfaj mellett a sorozatnak a korábbi kötetek egymásutánjából következő tulajdonsága is megváltozott az új elrendezés és az anyag növekedése miatt.”⁴⁴⁶ Talán nem jogosulatlan a *Hrabal* könyve és a *Hahn-Hahn grófnő pillantása* esetében is efféle könyvközi, szerkesztésbeli többletet látni a második kiadás szoros egymásra következésében. Isten gondviselő pillantása ugyanis az előbbi műben válik először témává.

„Azt, hogy Esterházy vallásos író, kétségkívül föl kellett fedezni.”⁴⁴⁷ Ugyanakkor alighanem a *Hahn-Hahn grófnő pillantása* esetében is érvényben marad az előbbi mondatot megfogalmazó Radnóti Sándor megjegyzése a „vallásos szubtextus” szerzői és értelmezői relativizálásáról: „[m]aga is polarizált, Esterházy lírájához tartozik, amely különféle módokon egyetemessé akar válni, nekilódul a világ meghódításának, s hol valóban elragad, magához von, *megmagyaráz* valamit a világból, hol visszatorpan vagy kudarcot vall, hol pedig meg sem szólal még a háttérben sem, nincs, vagy csak tradicionálisan van jelen.”⁴⁴⁸ Ez a szubtextus kétségkívül hangsúlyosan előtérbe kerül mind a *Hrabal* könyvé-ben, mind pedig a *Hahn-Hahn grófnő pillantása*-ban.

Vegyük szemügyre közelebbről a *Hrabal* könyve ezen részletét, amely kulcsfontosságú a *Hahn-Hahn grófnő*... szempontjából. A *Hrabal* könyve és a *Hahn-Hahn grófnő pillantása* együtt olvasva ugyanis a közép-európai gondviselés kérdéséről szól. E lírai részben, amelyben Isten a Gondviselés pillantásával a *Hrabal* könyve utolsó lapjain néz le Ulmra és mindenhová, azzal is előre utal Esterházy a Duna-regény felé,

⁴⁴⁶ Csuhai 1988: 21.

⁴⁴⁷ Radnóti 1988: 83.

⁴⁴⁸ I. m., 89.

hogy az „én”-en kívül a tér tengeréből, az idő áramából legelsőként a Duna bontakozik ki.⁴⁴⁹

Esterházy Péter a korlátozottságon, végességen, temporalitáson keresztül megvalósuló emberi rendeltetés metaforájává emeli a Monarchiát. A *Hahn-Hahn grófnő pillantása* ebből a szempontból a *Hrabal könyve* egyenes folytatásának tekinthető. Az emberi műnek, kényszerűen, nem lehet más nézőpontja, mint a szukcesszivitás, a „lefelé” a Dunán.

A *Hrabal* könyvében Isten pillantása nem egyéb, mint a Gondviselés ágostoni értelmezése. Ágostonnál a Gondviselés az ember egzisztenciális végességével áll szemben fordított emlékezetként. Ágostonnál a Gondviselés téridő-probléma. Az egységet Közép-Európában csak ez a pillantás képes átfogni. Az ember osztályrésze a töredezettség, és a rendeltetés annyi, hogy ezt a töredezettséget, állandóan az egész eszméjéhez viszonyítva, művekben visszaadja. Ez a Gondviselés-felfogás, újra felvéve azt, az aufklárista theodicaea-felfogást teszi félre, amely a Gondviselésből tudvalevőleg morális problémát csinál: vajon megfér-e Isten mint jószágos kormányzó ideájával a világban létező rossz kétségbevonhatatlan ténye? A Gondviselés mint a céltévesztettség elleni argumentum jelenik meg a Monarchia mint összbirodalom igazoló ideológiájának, a *Gesamtstaatsidee*-nek érvei között is. A kormányzás-argumentum a retorikai Gondviselés – ebből nem vezet út az irodalomhoz (Jókait kivéve). Mivel a kormányzás-argumentum kizárja az egzisztenciális Gondviselés-argumentumot, a monarchia-irodalom paradoxona, hogy tagadnia kell a Monarchia minden retorikai-politikai jelentőségét vagy vonatkozását ahhoz, hogy egzisztenciális problémává válhasson. Az íróknak az a rendeltetésük Közép-Európában, hogy ezt a töredezettséget mutassák fel mint egzisztenciabizonyítékot. Amint azt a *Közép-Európa mint seb, homály, hiba, esély és reménytelenség* című írás kimondja, ezen a töredezettségen keresztül vezet az út az Egyhez: „Hazug országokban élünk, operettországokban. E hazugság olyan totális és intenzív, hogy szinte szép. Ezt a szépséget írta le, fájdalmasan élvezve, a kelet-európai groteszk. És ennek van vége. [...] Egyszerre kéne megálmodnunk Közép-Európát, megálmodnunk a hazánkat – és ezektől el is szakadni, nevetségesnek lenni, különcknek, haszontalannak, haszon nélkülinek, jelentéktelennek és

⁴⁴⁹ Esterházy 1993a: 208-209.

kicsinek, azaz nem elfelejtve: hogy az Egészre vagyunk hivatva, hogy az Egészre vagyunk meghíva.”⁴⁵⁰

A tér nélküli és idő nélküli, mindent átfogó pillantást az író csak egyféleképpen, a diszkurzív linearitás félretételével tudja érzékelhetővé tenni. Mivel a pillantást nem tudja megérteni, és így reprodukálni sem, az egyetlen lehetőség az emberi nézőpont tagadása. Az összevisszaság, egymásra dobáltság. Hahn-Hahn grófnő pillantása (amely egy szemmel történik, míg más nőíróknál „[e]gyik szemük a papírra függesztve, a másik mindig egy férfira”⁴⁵¹) élet és irodalom egységéhez jut el fogyatékoságából adódóan, mintegy kényszerűen.

Esterházy Péter a magyar irodalmi Monarchia hiányzó Prága-ága szinte egy személyben. „A legszebben németül Prágában beszélnek. És úgy mondom, mintha meg tudnám ítélni.”⁴⁵² Az intertextualitás is egy módja az együtt látásnak, Hahn-hahn grófnő pillantásának, amely valamiképpen emberi fogalmat alkot az együtt-látásról. „Huszt János”⁴⁵³ említése az egymással összemérhetetlen nemzeti tradíciókat vetíti egymásra egy „végzetes” sajtóhibával, Márai Sándorra utalva („Aki az államot szereti, egy érdeket szeret. Aki a hazát szereti, egy végzetet szeret.”), itt is, és San Diegóval újra, hangsúlyosan.

És ugyancsak egy módja ennek a részletezés, az új és új szövegablakok nyitása az információ mélységei felé. Van a világon egy Ganyelin-trió nevű létező, meg tudjuk, ki van a dobnál, és milyen a bal lába. A diszkurzív pillantás fontossági sorrendet tart, és térbeli irányt követ, mint például Jósika Miklós pillantása a hölgyek fejfedőjétől a kötelezően „keskeny alapok”-ig. Hahn-Hahn grófnő pillantása nem tart fontossági sorrendet, és nem követ előre meghatározott irányt. Ki tudhatja, az Isten pillantása honnan indulna ki, ha emberi szemmel nézne? Ez az elfogulatlan látszani akaró kompozíció a legrégebbi, mítikus ábrázolásmódokkal rokon. Homérosz pillantása esik így rá az Iliász nagy összeveszés-jelenetében a földhöz vágott jogar aranyszegecseire, a görög vázafestő próbálta így visszaadni Hermész dőlni kezdő botjában egy mítosz egyetlen képpé merevített, időtlen teljességét.

A központi kérdés, amely köré Esterházy vallásos megnyilatkozásai szerveződnek, a Gondviselés kérdése. Esterházy mindenekelőtt elkötelezi magát az

⁴⁵⁰ Esterházy 1994i: 379., 381.

⁴⁵¹ Esterházy 1991: 20.

⁴⁵² I. m., 10.

⁴⁵³ Az első kiadás „Husz János” (Esterházy 1990: 186.) alakot ír.

ágostoni Gondviselés-felfogás mellett, és így e kilencvenes évek eleji szövegekre nézve is érvényben maradhat Radnóti Sándor megállapítása, miszerint „[a] súlyos bűn, a nagy gonosztett, amelyet legalábbis a világban nem lehet megbocsátani, ezért kívül esik Esterházy szemhatárán (és ezzel a gonoszság titka, a *mysterium iniquitatis*, e nagy teológiai és éppoly nagy művészi téma is).”⁴⁵⁴ Tudniillik, amint Kant a maga *theodicaea*-kritikájában kifejtette, azon fajta Gondviselés- és kegyelem-értelmezés sajátja a világban lakozó céltévesztettség tematizálása, amely a kormányzás-argumentummal találja szembe magát.

A Gondviselés Esterházy számára inkább a teljesség fogalma és művészi igénye felől ragadható meg. Amint publicisztikájában a Duna-könyvre visszatekintve megjegyzi, „[a] legutolsó könyvem írása közben bármilyen folyó, patak, csermely a kétségbeesésbe bírt kergetni, hisz óhatatlan mindig találtam bennük valami újat, ismeretlent, amely megkérdőjelezte az addigi tudásom áhított teljességét. Már nem sodort a Duna.”⁴⁵⁵

Ennek a teljességigénynek a másik vetülete a világelsajátítás egzisztenciális, szemlélő, nem-megismerő mozzanata, amely sokban örököse Ottlik látásmódjának. Gondoljunk arra a helyre, ahol a *Bevezetés a szépirodalomba* Musiltól vett mottója e világ felé való egzisztenciális odafordulást így fejezi ki: „Nem önábrázolás, mindig belehelyezkedés, önmagunkat nem ismerő, hanem átélő, elszenvedő, furcsán érző és akaró objektumnak ábrázolni.”⁴⁵⁶

A *Hrabal* könyve teljesség-katalógusának párdarabja a „nekinyomom mindennek”-ária az *Egy nő* című könyvben. Azt mondhatnánk, ha az Isten pillantása a *Hrabal* könyvé-ben a szemlélő világelsajátítás pillantása, akkor e részben az „átélő, elszenvedő, furcsán érző és akaró” ember nyit a világ felé az elsajátítás gesztusával. E felsorolás ugyancsak beszüremkedő osztrák, illetve Monarchia-utalásokkal van telítve a konkrét topográfiai helyeket soroló részben: „nekinyomom mindennek, mit találok, a Parlamentnek, apámnak, egy verssornak, az osztrák-magyar határnak, annak előtte a vasfüggönynek, a berlini falnak, most a kínainak, tuszkolom a Pan Am-háznak, a Notre Dame-nek, a Stephanskirchének, a Via Venetónak, a hódmezővásárhelyi Szántó Kovács-szobornak.”⁴⁵⁷ Egy közös eleme van ennek és annak az áriának, mégpedig a

⁴⁵⁴ Radnóti 1988: 84.

⁴⁵⁵ Esterházy 1993c: 65.

⁴⁵⁶ Esterházy 1986: 13.

⁴⁵⁷ Esterházy 1995: 128.

serpenyős krumpli,⁴⁵⁸ amely ott bécsi környezetben, itt német nyelvi környezetben jelenik meg: „a garnírunknak, a serpenyős krumplinak”.

Esterházy Péter Közép-Európa-könyvei beérkeznek a csendbe és a beszéd értelmetlenségének tengerébe: „Über allen Gimpeln ist Ruh’. Csönd honol az ütődöttek felett.”⁴⁵⁹ A szótár által nem javasolt ’ütődött’ fordítással a szöveg az űlmi toronyból leeső Jákobra utal vissza profánul: győz a szójátékra való hajlam, amikor az értelem már nem látja értelmét az önfegyelemnek, majd a *Hrabal könyve* cseh nyelvű, magyar nyelvű mondatokra és a hallgatás mondataira esik szét, a Duna-könyv pedig román nyelvű hajókatalógusban veszik bele a Fekete-tenger hullámaiba. „Istria” és „Salvator”⁴⁶⁰ – hangzik ki két szó, amely a Monarchia-diskurzusban nem jelentés nélküli, a felsorolásból. Az irodalomtörténész vitapartnerrel, Claudio Magrisszal is érveken túli harmóniába kerül a szöveg. „Add Uram, hogy halálom olyan legyen, mint midőn egy folyó beleömlik a nagy tengerbe” – ezzel a versidézzel ér véget Magris kulturális utazása, a *Duna*.⁴⁶¹ A közép-európai hermeneutika végtelen regresszusa mutatkozik itt meg képi formában. Amint *A vihar kapujában* című publicisztikai írásában Esterházy Péter megfogalmazza: „Közép-Európa csak Közép-Európából érthető igazán, és közép-európainak lenni főként azt jelenti, hogy önmagunkat nem értjük.”⁴⁶²

⁴⁵⁸ I. m., 129.

⁴⁵⁹ Esterházy 1993a: 205.

⁴⁶⁰ Esterházy 1991: 252. A második kiadásban: „Salvador” Esterházy 1993b: 395.

⁴⁶¹ Magris 1992: 438.

⁴⁶² Esterházy 1994f: 207.

X. Utóhang. Ottlik és Esterházy regény-Monarchiája (Bánki Éva: *Esőváros*)

A magyar irodalomtörténet-írás és kritika az utóbbi időben fordult a felé a jelenség felé, hogy a 19. századi prózahagyomány azon része, amely a jelen értekezésben a Monarchiához kötődés aspektusán keresztül kerül előtérbe, igenis folytatható és előszeretettel megszólítható hagyománnyá vált a jelenkori prózetörekvések számára. Az újabb, úgynevezett áltörténelmi és családregegyek egy darabja „nem egyszerűen az *elbeszélést* magát kísérelte meg radikálisan újraértelmezni, de sajátosan formálta újra a regény *funkciójáról* alkotott ezredvégi elképzeléseket is, átértékelve és átrendezve az epikai hagyományhoz fűződő viszonyulás korábbi mintáit. Konkrétan: demonstratív hangsúlyozta ahhoz a XIX. századi magyar regénytradícióhoz való visszafordulását, amely epikai hagyománnyal az esztéta modernségtől kezdve a másodmodernségig bezárólag nem bánt túl kesztyűs kézzel az utókor.”⁴⁶³ Talán nem ok nélkül utalhatunk arra, hogy ebbe a vonulatba lehet az *Esővárost* is illeszteni.

Ugyanakkor Bánki Éva regénye a történelmi regények közül Monarchia-hagyomány megszólaltatóinak sorába is beleilleszkedik. Amint az elbeszélő közli, „[a]z *Angolkönyv* elején bátyám régi naplófeljegyzéseit találtam 1918-ból. [...] 1918. január 15. *Where are you from? Austro-Hungarian Monarchy. Upper Hungary. Isle. Csallóköz*”⁴⁶⁴, így adva választ a Monarchia-problematika egyik kérdésére, nevezetesen arra, amelyik az identitások körgyűrűit firtatja. „1-szer jártam Prágában, 2-szer Budapesten.”⁴⁶⁵ – teszi hozzá a narrátor, kijelölve ezzel a kulturális viszonyítási pontokat.

A történet innen indul, innen vezeti el egy család azonosságát a mába. A történet egyik kulcsszimbóluma a határsáv, és e határsáv magánmitológiája még a maga Bécsét, annak kitüntetett épületét is magában foglalja: „Baktattam Manókával a csehszlovák államot és Magyarországot elválasztó határsávban, a Ligetfalu határában hozzánk csapódó többi cigánnyal hallgattam az örökös jelenről szóló történeteket, most végre elvesztettem mindent, jutott eszembe. A Burg a régi uradalmi világban egy tisztiszállás

⁴⁶³ Hansági 2003: 104., 344. sz. j.

⁴⁶⁴ Bánki 2004: 25.

⁴⁶⁵ Uo.

volt, a tornyocskás ablakokból a régi gazdatiszt nézett végig a szántókon, de a határsávban nem volt szükség gazdatisztre és szántókra, a cselédszállások putrikká változtak, mögöttük húzódtak a Csehszlovákiát az új Magyarországtól elválasztó dróttakadályok.⁴⁶⁶

Bánki Éva a maga némiképp Bohumil Hrabaléhoz hasonlatos, a fecsegő emberek történetmondására jellemző szabad asszociációs technikájával szövi bele a kötelező toposzokat az *Esőváros* szövegébe: „Igen, mondta, ő egy nagyon érzékeny asszony, megérezte egy nagynénikéje halálát Klaoviben, vihar előtt mindig fáj a feje, és megálmodta Erzsébet császárnő halálát is kislánykorában. Érdekes volt hallani egy cseh történetet a Monarchiáról, a fülbevalóról, amit Boženka néni »Szarajevó napján« elvesztett, és nem talál azóta sem.”⁴⁶⁷

Bánki Éva a Monarchia-irodalmak közös egzisztenciális problémáit, a határhelyzetet, a kulturális idegenség élményét a tényleges élettapasztalat felhasználása mellett a Monarchia-irodalom szöveg-közegében is hangsúlyosan megjeleníti. Nem jogosulatlanul. „Mert ha – szigorúan véve – nem bizonyos, »hogy az irodalom saját nyelvén kívül bármiről is hiteles információs forrás volna«, s biztonsággal az irodalmi szöveg így semmi egyébről nem képes számot adni, mint csupán a benne magában lezajló nyelvi eseményekről, akkor ez a nyelvből álló világ minden intencionális befolyástól védettebb színtere az idegenség tapasztalatának, mint az annak mibenlétére irányuló irodalmi jelentésképzés imaginatív közege (különösen pedig referenciális helyei).”⁴⁶⁸ A regény mindenestül tele van az intertextuális olvasatot támogató irodalmi hívószavakkal, tulajdonnevekkel: Brenner, Boženka, Kőszeg, Mala Strana, Josef Katz, Medve, Merényi, Cipi, Csák Móric, Gregory Peck/Peck Gyuri. E keresetten hangsúlytalanul odahelyezett, a regényvilág fiktív terében a saját referenciális valóságukkal rendelkező nevek, amelyek mellett a „reális” topográfiára és a néven nevezett irodalmi hagyományra tett utalások is jelen vannak, mutatják, hogy a Monarchia határregénye ma már nem lehetséges Csáth, Musil, Ottlik, Hašek, Esterházy és mások irodalmi Monarchiájának figyelembe vétele nélkül, sőt a tudományos Monarchia-ipar regényszövegbe emelése nélkül sem. Bánkinál az architexturális horizontra való utalások a névadás gesztusán keresztül történnek meg, mint ahogy

⁴⁶⁶ I. m., 52-53.

⁴⁶⁷ I. m., 65.

⁴⁶⁸ Kulcsár Szabó 2003: 50.

Ottlíknál is többek között a nevek utalnak a Monarchia elmúlt, de reális világára. Ezen túlmenően azt is példázza az *Esőváros*, hogy Bánki művében egyfajta olvasat számára összeállt az irodalmi posztmonarchizmus nagyjainak arcképcsarnoka: persze: a kiválasztódáshoz eminensen olyan minőségi összetevők járultak hozzá, amelyek a tematikától javarészt függetlenek.

Bánki Évánál a határsáv világa ugyanúgy heimlich-unheimlich szféra, mint ahogyan Danilo Kiš és nyomában Esterházy jellemzi a Monarchiához való egzisztenciális odafordulás attitűdjét: „A »magyar évek« volt számunkra a spirituális remény és a balsejtelem ideje. Mintha egy túl régi világ akart volna hozzánk visszatérni. A szépséges magyar zászlók mögött a kegyelmes urak. Olyan világ, amelyben a szerepeket elfeledtük, de amelyben észrevettük, milyen otthontalanul vagyunk otthon mindegyikben. Hiszen a zászlókat is megmérgezte az előérzet, hogy a zászlólobogás árát a következő világban mi fizetjük meg.”⁴⁶⁹ Az *Esővárosban* egy uzsorásnő „nagyon régen utcalány volt, mesélték, így teremtetete meg a vagyontáji alapjait”, mint például Felix Salten regényhősnője, Josefine Mutzenbacher.⁴⁷⁰ És témává válik az egész határhelyzet-élményvilág irodalmi megörökítésének igénye is: „Ilse eldicsekedett, hogy Kafka a bátyjáról mintázta Josef K-t, gratulálok, Katz kisasszony, mondtam, és elárultam, hogy a bátyámról én is egy regényt tervezek”⁴⁷¹

Nem lehet nem észrevenni, hogy Bánki Éva mindezen irodalmi előzmények és példák között hangsúlyosan megszólítja Esterházy Péter szövegeit. Az *Esőváros* eredetmítoszát és határszituációját Esterházy magánmitológiájával rímelteti, aki egy helyütt például mintegy „rácsodálkozik” a Csallóköz kitüntetetten szimbolizálható Duna-hely-mivoltára, és egyben bevonja Ottlik művét is az intertextuális térbe: „Rosszkedvemben szanaszét mennék, Szigetköz, Csallóköz, amikor is spétben szemembe ötlenék, dehogyisse vagyok én magyar, határfolyó volnék vagy mi a bánat (többnyire mi a bánat), azaz valamelyest szlovák is volnék, tótocska. Iskola a határon. Ó, mondhatnám révedezve, vak magyarként magyarba zárva lenni – ez rémületes volna, de így, így volna egy kis esély, kiút, szlovákként ráláthatni a magyarságomra és viszont... Ha szlovák is vagyok, már rögtön nem olyan rémületes magyarnak lenni.”⁴⁷² Továbbá a *Harmonia caelestis*-ben olvashatunk a Csallóköz kitüntetett helyéről a

⁴⁶⁹ I. m., 104.

⁴⁷⁰ I. m., 66.

⁴⁷¹ I. m., 71.

⁴⁷² Esterházy 1994a: 131.

családtörténetben: „A környéken, a Csallóköz tocsogóiban, mert ott volt a mi Donaueschingenünk”⁴⁷³, és a Csallóköz említése az *Egy nőben* is szemünkbe tűnik.⁴⁷⁴

Ahogy Lengyel Péternél „[v]ízkereszt éjén Bécsben felbontották a lipótvárosi Esterhazy Gasse egyik előkelő fehérneműboltjának pénzszekrényét”, úgy kapnak hangsúlyos említést Bánki Évánál a felvidéki Esterházy-uradalmak. Napjainkra a magyar Monarchia-irodalom szemléletében lényegében levált az egykori Osztrák-Magyar Monarchia politika és kulturális tradíciójáról, és a saját irodalmi hagyomány egyik fontos prózai vonulatának közös szótárává vált.

⁴⁷³ Esterházy 2000: 13.

⁴⁷⁴ Esterházy 1995: 20.

XI. Összegzés

Jókai Mór, Krúdy Gyula, Márai Sándor, Ottlik Géza, Esterházy Péter, s mellettük többek között Kóbor Tamás, Herczeg Ferenc, Kosztolányi Dezső, Halász Gábor, Lengyel Péter és Bánki Éva, valamennyien az Osztrák-Magyar Monarchia hagyományához kapcsolódó szerzők és műveik képezték a jelen értekezés tárgyát. Az értekezés azonban, szerzőjének reményei szerint, képes volt az egyes életműveken túlmutató tendenciákat is kirajzolni.

A jelen értekezés tanulságait néhány állításban a következőképpen foglalhatjuk össze. Mindenekelőtt igazolta azt, amit az egyes szerzők esetében a szakirodalom közös háttérként, kulturális-irodalmi hagyományként posztulált: van magyar Monarchia-hagyomány az irodalomban. Elsősorban azt a tézist védelmezte az értekezés, hogy a Monarchia-téma hagyomány a magyar irodalomban, és ezt a hagyományt akarja az értekezés a maga állomásain, működésének belső erővonalain keresztül szemlélni. A magyar irodalom történetében a kiegészéstől egészen napjainkig felrajzolható az Osztrák-Magyar Monarchiával, illetve annak örökségével való termékeny szembenézés igénye.

Másodsorban kiviláglott, hogy e hagyománynak igen sok köze van az irodalom nemzeti folytonosságához: a jelenleg érvényben levő kánon szerzői között számosan vannak olyanok, akik a Monarchia írói is. Az a tanulság bontakozott ki a kutatások előrehaladtával, hogy a magyar irodalom ama vonulatának, amely ma a kánon első vonalába tartozik, és amely külföldön is reprezentatív, egyik közös témája a Monarchia. Nem csupán mint eszme vagy éppen örökség, hanem elsősorban mint szótár, amelynek nyelvén – részben a személyes és családi élettapasztalat adottságai okán – a polgári egzisztencia leírható, beleértve a katonai, illetve a hivatalnoki életformát is. A prózaepikai, világnézeti és egyéb okok miatt oly fontos szerzők művészetének teljesebb megértéséhez szükség van a Monarchiához való kulturális kötődés megmutatására is. Ahogy Wittgenstein mondja, „[a]zt hiszem, ahhoz, hogy egy költőt élvezzünk, *szeretnünk* kell a kultúrát is, amelybe beletartozott. Ha ez a kultúra közömbös vagy ellenszenves, a csodálat kihűl.”⁴⁷⁵

⁴⁷⁵ Wittgenstein 1995c: 123.

Ezen túlmenően az állítás, miszerint a magyar irodalom e vonulata Monarchia-irodalom is egyben, egy egész sereg további olyan állítást egyesít magában, amelyet külön-külön is megalapozásra és kifejtésre szorultak. Igazolni kellett, hogy e szerzők belső hagyománya, intertextuális viszonyulása Monarchia-hagyomány is egyben, azaz önnön Monarchia-irodalom mivoltukra is reflektálnak, illetve képesek hagyományként további párbeszédet elindítani, például Lengyel Péter és Bánki Éva műveiben. Továbbá védelmezni kellett azt az előfeltevést, hogy a magyar irodalmi Monarchia-hagyomány *magyar* Monarchia-hagyomány, vagyis létezik nemzeti nézőpontra támaszkodó odafordulás a Monarchia felé.

Az összehasonlítás szempontjai, vázlatosan felsorolva, a következők voltak: az általában vett Monarchia-irodalom; a Monarchia-irodalom főirányának időbeli módosulásai; más nemzeti monarchia-irodalmak; a magyar irodalom rivális, eltérő Monarchia-képei; és a magyar nem-monarchia-irodalom, amelynek Monarchia-képe sok tekintetben megegyezik a tárgyalt szerzőkével, ám mégsem párbeszédképesek a hagyomány számára. Mindez azért fontos, hogy világossá váljék: a magyar irodalmi monarchia-hagyomány arcképcsarnoka nem az irodalomtörténeti önkény eredménye, hanem az irodalmi folyamatok mintegy önmaguk rostálták meg önmagukat, önnön spontaneitásuknak is engedelmeskedve formálódtak a jelen értekezésben is egybefoglalt hagyománnyá.

Továbbá az értekezés szándéka volt azt is igazolni, hogy e hagyomány *irodalmi* hagyomány, vagyis létezik e kiemelt műveknek olyan sajátos egzisztenciális, a létezés egysége felé nyitott létmódja, amelyek leválasztják a monarchia-irodalom más, retorikus, publicisztikai szövegeitől, még ha az egyes szerzőknél a kétféle beszédmód nem függetleníthető is egymástól, s amelyek a monarchia-irodalomban uralkodó, tágabban értelmezett kultúrantropológiai nézőpont elől esetleg rejtve maradhatnak. A magyar Monarchia irodalom belső dinamikával rendelkezik, amely a motívumok kezelésében nyilvánul meg. A változás iránya a személyi és tárgyi kliséktől a határ metafizikai fogalmáig és az egzisztenciális határszituációk motívummá emeléséig ível. Az értekezés arra a következtetésre jutott, hogy a magyar irodalmi Monarchia egyik legfontosabb problémája Közép-Európa. A magyar irodalmi Monarchia-hagyomány e jellegzetességeit más nemzeti irodalmakhoz viszonyítva további összehasonlító vizsgálatok tárhatják fel. A jelen értekezés ezért Bori Imrével ért egyet, aki a délszláv avantgárdról szóló nagy tanulmányában Vajda György Mihállyal vitázva amellett érvel, hogy „az osztrák-magyar monarchizmusnak» minden vele kapcsolatos irodalomban

sajátos, és csak rá jellemző variánsa alakult ki. Az összehasonlításnak csak az elvontabb szféráiban érvényes tehát Vajda György Mihály [...] megállapítása”⁴⁷⁶, aki az *overall* tendenciák megléte mellett érvel. Nem véletlen, hogy az irodalomban ugyancsak Bori Imre hívta fel a figyelmet arra, hogy „a magyar irodalom »monarchia-jegyei« máig sincsenek tisztázva”.⁴⁷⁷

A jelen értekezés szerzője ezért a komparatiztika és kultúrantropológiai elemzések mellett más szempontokat, más irányokat is szándékozott érvényesíteni a megközelítéseiben. Ezen törekvések három fő szempont köré szerveződnek. Egyfelől kísérletet tettem arra, hogy a magyar irodalmi Monarchia-probléma kitüntetetten szépirodalmi vonatkozásaihoz forduljak az elemzések során. Másfelől a szövegelemzések során az átfogó jellegű irodalomtörténeti elbeszélésmód helyett, illetve mellett szándékomban állt egyes kulcsfontosságúnak tartott szövegrészek részletező, több szempontú megközelítése. Harmadrészt pedig lépéseket tettem afelé, hogy a tárgyat és a tárgy megközelítésének irodalomtörténeti eljárásait egyszerre vessem alá kritikai elemzésnek.

Jókainál vált a Monarchia irodalmi témává, és Krúdynál vált irodalmi szimbólummá. Márai számára a Monarchia a racionalitásba vetett remény próbaköve volt.

Ottliknál ért alighanem a legmesszebb a retorikusságtól való eltávolodás folyamata a Monarchia irodalmi tematizálásában. Amint egy kiállítás-megnyitójában fogalmazott 1969-ben: „Nem céljuk a növényeknek, hogy megakadályozzák az élet kipusztulását. A művészetnek sincs szüksége semmilyen igazolásra, létjogosultsága indoklására. Hasonlóan a matematikához, nem törekszik semmiféle gyakorlati hasznosságra.”⁴⁷⁸

Esterházy számára problémaként jelentkezett a Monarchia-irodalom és a Monarchia-kutatás betolakodása a szövegtérbe. Bánki Éva számára magától értetődik a kulturális kontextus, és az elutasítás, egy új „anti-Magris-könyv” lehetőségének keresése helyett azokat a művészi megoldásokat keresi, amelyek által a saját szövegvilág a saját életvilág sérelme nélkül, természetesen bekebelezheti a megkerülhetetlenül jelen levő hagyományt.

⁴⁷⁶ Bori 1972: 425.

⁴⁷⁷ I. m., 425-426.

⁴⁷⁸ Idézi: Szegedy-Maszák 1994: 19.

A családtörténet mitológiája Jókait és Krúdyt élénken foglalkoztatja, Márainál fel-feltűnedeznek az uralkodóház alakjai, míg végül Esterházynál a téma hangsúlytalanná válik.

Koiné

Sem a Monarchia-nyelv, sem a nemzeti irodalmi nyelv nem ad ki teljes, a valóság egészét lefedő nyelvjátékot a Monarchia-irodalmakban. A Monarchia nem teljesség ezért, hanem ennek a hiánynak a jelle. A Monarchia mint *koiné* esetében ugyanis a szókészlet azonos, de a szavak, nyelvi elemek jelentése, illetve a kultúra „grammatikája” nem. Ha a *koinét* mint egységes jelrendszert értelmezzük, akkor a Monarchia szókincsével, szótárával több nyelvjáték is folyik egyszerre, amely nyelvjátékok a grammatikájukat és jelentésanyagukat mégiscsak a nemzeti nyelvekből hozzák magukkal, és művészi jelentésbővítő eszközzé válik a rájátszás az eltérő nyelvjátékok eltérő jelentéseire, illetve ennek a *koinénak* a meglétére kérdez rá, vagy a nyelv teherbíró képességét próbálgatja.

Sokan az operettet mint Monarchia-műfajt avatták a többnemzetiségű birodalom közös beszédmódjává. Mádl Antal már Csáky Móric művei előtt úgy fogalmazott, hogy „Az operettben megszületik a wagneri *Gesamtkunstwerk* osztrák megfelelője, amely műfajilag a hagyományos zenekultúra és a bécsi népszínmű műfaját kapcsolja össze. A műfaji illeszkedéssel a tradíciókba együtt jár az operett által betöltött narkotikus-nyugtató szerep, amely szintén nem ismeretlen az osztrák kultúrában, s amely ugyanakkor feltételezi a népszerűséget, a közkeveltséget. Strauss operettjei mindezeknek a követelményeknek megfeleltek és így kifejezői lettek a kései Monarchia *dekadens fénykorának*, amelyben gondtalan öröm és fájdalomittas ellágyulás együttesen fejezi ki a Habsburg kultúra általános atmoszféráját.”⁴⁷⁹ Vajda György Mihály szerint is, írja Pál József, „az operettet tekinthetjük a »közös nyelvnek«, *koinénak*, amelyen az állam népei »megértették egymást«.”⁴⁸⁰ Ez a beszédmód azonban egy nem-diszkurzív,

⁴⁷⁹ Mádl 1969: 59.

⁴⁸⁰ Pál 2001: 120. Hanák Péter értékelése egybevág ezzel: „Nem túlzás tehát azt állítani, hogy *A cigánybáró* egy hosszú kiegyezési, vagy inkább: megbékélési folyamat része volt, a lelkek megbékélése, sajátos »kultúregyezmény« -- versben, dalban, táncban elbeszélve. Integratív hatása nem szorítkozott az osztrák és a magyar közönségre. Abban a Monarchiában, amelyben az állameszme, a hagyományos és

nyelven túli lehetőséget nyújtott csupán az egység kifejezésére, amely, minden bizonnyal, az életmódra nagy hatással volt. „Úgy éltek akkoriban az emberek”, írja Krúdy a *Primadonna* című elbeszélésben, „amint azt a vidám operettek előírták.”⁴⁸¹ Krúdynál, akinek volt érzéke a nyelven túli nyelvekhez, többször szól az operett. A *Jockey Clubban* Bécsben is, Pesten is játsszák a *Denevért*⁴⁸² és a Jókai-adaptációt, *A cigánybárót*.⁴⁸³

A jelen értekezés szerzője, elismerve a kultúrantropológiai nézőpont jogosultságát, arra próbált meg rámutatni, hogy a magyar Monarchia-irodalom kánonjának kiformalódására „az önszabályozó nemzeti kultúra fogalma”⁴⁸⁴ nagyobb hatást gyakorolt, mint a térségi pluralitás-eszme.

A Habsburg-mítosz

A Monarchiában mint realitásban való személyes érintettség átalakul a Monarchia-irodalomban való személyes érintettséggé, amint az Lengyel Péter vagy Esterházy Ottlikhoz való viszonyában, illetve Bánki Éva Esterházyhoz való viszonyában látható. Hiszen Bánki története abban a csallóközi határsávban gyökerezik, amely Esterházy családi emlékezetének is kitüntetett helye, és amelyre Esterházy mint Duna-érintett vidékre csodálkozik rá. Ez a tendencia más irodalmaknak is jellemzője. Alois Woldan utal arra a lengyel irodalomban végbement folyamatra, hogy a századfordulón született szerzők, Andrzej Kuśniewicz vagy Julian Stojowski számára a Monarchia ha nem is eleven élmény, de családi hagyomány volt: „A legifjabb generációnak, amely 1940 és 1950 között született, nincs meg ez a genetikai kapcsolata, számukra Galícia *irodalmi toposz*, amely 1960 óta van jelen a kortárs lengyel irodalomban, és kihívásként jelentkezik.”⁴⁸⁵

A Monarchia-irodalom mára nemzetközi diszciplínává terebélyesedő vizsgálata a mítosz jegyében indult meg. A társadalomtudományok történeti-szemantikai

dinasztikus lojalitás vonzerejét veszítette, az erősen nemzeti szellemű történelem és irodalom nem volt képes egy közös, nemzetfeletti vagy nemzetközi identitás megteremtésére.” Hanák 1997: 21.

⁴⁸¹ Krúdy 1980e: 582.

⁴⁸² Krúdy 1980d: 287., 314.

⁴⁸³ I. m., 335.

⁴⁸⁴ Szegedy-Maszák 1995a: 88.

⁴⁸⁵ Woldan 1991: 31. Vö. Byczkiewicz 2003: 103-104. és Fried 2001a: 5.

rétegekkel terhelt terminológiája általában támogatja az efféle átvételeket. Közismert jelenség a terminológiai átvételek között az úgynevezett laza használatú ráhagyatkozás egy másik, többé-kevésbé távoli tudomány nyelvezetére. Általában a természettudományos szakkifejezések kapnak szerepet társadalomtudományi szövegekben mint metaforák: a jelen esetben rokon tudományok, az antropológia és a klasszika-filológia egyik kulcsfogalmát veszi át az irodalomtudomány.

Többször felmerült a Magris utáni szakirodalomban a kérdés, mennyiben jogosult mítoszlól beszélni. Ez annak ellenére megtehető, hogy mindenképpen „sikeres” vagy „szerencsés” volt e tudományos program, hiszen immár nemzedéknyi időre szólóan megkerülhetetlenné vált a kutatásban. A mitológia annyiban jobban kifejezi a folyamatokat, hogy a mítoszból a mitológia „csinál” kultúrát, esetleg rendszerszerű összefüggéseket visz bele. A Monarchia-irodalom abban az értelemben valóban mitológia, hogy egy készen kapott képi készlet ad lehetőséget különböző racionális-diszkurzív tartalmak kifejtésére. A mítosz a reflektálatlan, történelem előtti időkből való, a mitológia nem mentes a reflexiótól. A mitológia lehet kulturálisan rétegzett, értelmiségi mű, sőt általában az, amely a mítosz saját nyelvén, de attól idegen gondolati tartalmakkal reflektált, erkölcsi viszonyulást dolgoz ki válaszként a kultúra előtti időktől való elidegenedésre – amely éppen a kultúra által ment végbe. Ezen túlmenően a mitológia magával viszi tovább a mítosz minden, kozmológiai és antropológiai sajátosságát.

A fogalom Magris utáni korrekcióját többek javasolták, illetve elvégezték. Alois Woldan is utal arra, hogy Magris a második kiadás előszavában inkább a 'modell'-t tartaná helyénvaló terminusnak a 'mítosz' helyett⁴⁸⁶: „a mítosz az irodalomban nem jelenti az archaikus, az antik vagy a bibliai mitológémák motivikus utánzását, hanem a képzetek egy sorát, amellyel a valóság egy irodalmi, mintegy képzeletbeli terve az őseredeti, tudomány előtti világnézethez hasonlóan modelláltatik. Mítoszon ennél fogva olyan modellt értünk, amely strukturálva van jelen a másodlagos modelláló jelrendszerben, Jurij M. Lotman szavaival szólva.”⁴⁸⁷ A magyar szakirodalomban például Wenner Éva utal e módosított felfogásra: „Azt, amit [...] »szubjektum teremtette világ«-nak hívtunk, azért nevezhetjük mítosznak is, mert a tudat kollektív formáihoz kapcsolódott, s tételezett egyfajta spirituális általánosságot, amely túlmutatott

⁴⁸⁶ Woldan 1998: 93. Vö. Fried 2000a: 7.

⁴⁸⁷ I. m., 93-94.

a tudat egyediségén. A mítosz a valóságtól elszakított ideát teremt az irodalomban, amelyet az író egy magasabb, egy igazibb valóságnak próbál meg elfogadtatni, másodrendűvé degradálva a hétköznapi élet hagyományos erkölcsi és esztétikai értékeit. E törekvés az osztrák irodalom hagyományaihoz kapcsolódik: Claudio Magris szerint annak az eljárásnak, hogy az írók elképzelnek valamit, aminek természetesen van valóságalapja, majd megteremtenek hozzá jellegzetes típusokat és környezetet, azután pedig ez fog valóságként, helyett funkcionálni, meghatározható az időbeli kezdete, s az az esemény is, amely ezt a hagyományt teremtette. Ez pedig az a pillanat, amikor 1806-ban II. Ferenc német-római császárból I. Ferenc osztrák császár lett. S amikor megszületik a »Nagy Svájc« gondolata, [...] a nemzetekfölötti birodalom ideálja [...], [...] akiket az atyai uralkodó [...] köt össze dinasztikus kapoccsal. A *népek* többszáma fajokra és etnikai csoportokra vonatkozik és nem nemzeti individualitásokra [...]. Így születik a népi Monarchia mítosza. Olyasfajta mitizálás megy itt végbe, amelyben ideálisnak láttatjuk az országot (Franz Werfel majd »igazi királyságnak« [...] fogja nevezni), megteremtését olyan kísérletnek, amelynek során »Isten országának földi képmását akarják létrehozni«. A K. u. K. világban a legfontosabb szó, a vezérmotívum, a *kompromisszum*.⁴⁸⁸

Az egész felmagasztalásának a gondolata van jelen például Franz Werfel *Érettségi találkozó* című művében:

„Az állam valami misztikus, majdnem isteni szerepet játszott. A latin olvasmányokban felmerülő törvénytelen cselekedetek újból és újból alkalmat szolgáltatnak az ilyesfajta megállapításokra:

– Ki az, aki egyik kezében karddal, másikkal a mérleggel, bekötött szemmel öröklik és az ilyen kilengéseket már csírájában elfojtja? A császári és királyi bíróság. Úgy bizony! Az állam szent volt, valami magasabb világ, amely miként az ég, kifürkészhetetlenül kupolásodik a föld fölé, és megváltja bűneitől.

Isten... a legmagasabbrangú hivatalnok!

Isten a láthatatlan, legfelsőbb fórum, akihez csak a magasabb és alacsonyabbrangú egyházi férfiak szolgálati útján lehet hozzáférközni.

Isten sem polgári, sem katonai egyenruhát nem visel. Császári és királyi apostoli őfelsége a császár Bécsben, mint rangban isten után következő, tábornoki egyenruhát visel, gallérján az arany tölgyággal, ami viszont megkülönbözteti a többi generálistól.

⁴⁸⁸ Wenner 1996: 107.

A császártól azután megy a létra megszakítás nélkül lefelé, egészen a legalsó fokig, amelyen például valamelyik állami gimnázium elsőosztályos növendéke áll.

Az ezeresztendős birodalom [...] minden embert besorol, felszív, beigazít ebbe az örök, titokzatos rendszerbe.”⁴⁸⁹

A magyar Monarchia-irodalom ebben az értelemben nem része a Habsburg-mítosznak. A Jókaitól Esterházyig terjedő hagyomány egyetlen esetben sem törekedett idealizálásra, hanem problémát látott a Monarchiában mint realitásban, illetve a Monarchia-irodalomban, olyan problémát, amelyre a nemzeti közösségi sorskérdések felől kell választ adnia.

⁴⁸⁹ Werfel é. n.: 50-51., Werfel 1928: 70-71. Werfel *Érettségi találkozó-járól*: Kiss 1989

XII. Bibliográfia

Ady Endre (1987a), 'A tulipánkert tragédiája', in: uő: *Publicisztikai írásai*. Vál., szöveggond., jegyz. Vezér Erzsébet. (Magyar remekírók. Szerk. biz. Illés Endre, Juhász Ferenc, Király István, Klaniczay Tibor, Pándi Pál, Sötér István, Szabolcsi Miklós, Vas István.), Budapest, Szépirodalmi, 1987, 360-362.

Ady Endre (1987b), 'Karl Kraus Budapesten', in: uő: *Publicisztikai írásai*. Vál., szöveggond., jegyz. Vezér Erzsébet. (Magyar remekírók. Szerk. biz. Illés Endre, Juhász Ferenc, Király István, Klaniczay Tibor, Pándi Pál, Sötér István, Szabolcsi Miklós, Vas István.), Budapest, Szépirodalmi, 1987, 841-842.

Ambrus Zoltán (1906), *Berzsenyi Báró és családja*. Tollrajzok a mai Budapestről. (Ambrus Zoltán munkái IV.), Budapest, Révai, 1906

Ambrus Zoltán (1963) *Levelezése*. S. a. r., jegyz. Fallenbüchl Zoltán, előszó Diószegi András. (Új Magyar Múzeum. Irodalmi dokumentumok gyűjteménye. Szerk. Diószegi András és Vargha Kálmán. 6.), Budapest, Akadémiai, 1963

Angyalosi Gergely (1990), 'Bevezetés a Jóistenbe. (Esterházy Péter: Hrabal könyve)', in: *Holmi* 2 (1990/10.), 1199-1202.

Asbóth János (1994) 'Álmok álmodója', in: *Régi magyar regények II*. Szöveggond., utószó Szilágyi Márton. (A magyar próza klasszikusai. Sorozatszerk. Kerényi Ferenc), Budapest, Unikornis, (1994), 7-125.

Assmann, Jan (1999), *A kulturális emlékezet*. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban. Ford. Hidas Zoltán, Budapest, Atlantisz, (1999)

Balassa Péter (1982), "'...Az végeknél..." (Kommentár Ottlikhoz avagy a műelemzés bukása', in: uő: *A színeváltozás*. Budapest, Szépirodalmi, (1982), 253-292.

Balassa Péter (1998), 'Ottlik és a hó. Egy motívum története Ottlik Géza művészetében, hetvenedik születésnapjára', in: uő, *Észjárások és formák*. Elemzések és kritikák újabb prózáinkról 1978-1984. Harmadik kiadás, Budapest, Korona Nova, 1998, 15-27.

Balassa Péter (1989), 'Ricerca: keresni', in: *Kortárs* 33 (1989/3.), 148-155.

Bánki Éva (2004), *Esőváros*, Budapest, Magvető, (2004)

Baránszky Jób László (1968), 'Kosztolányi és a német irodalom', in: *Irodalomtörténeti Közlemények* 72 (1968/3.), 310-332.

Barta János (1975), 'Az élő Jókai', in: *Irodalomtörténeti Közlemények* 79 (1975/3.), 272-279.

Bazsányi Sándor (1998), 'Reprezentáció(s) hit) és retorika(i) kétely) a kritikában. A stílus antropológiája Péterfy Jenő Jókai Mór című esszéjében', in: *Alföld* 49 (1998/1.), 70-83.

Bebel, August (1976), *A nő és a szocializmus*. Ford. Nyilas Vera, (Budapest), Kossuth, 1976

Békés Vera (2004a), 'A „konstruktív pesszimizmus” forrásvidéke. A magyar tudományos műhelyek „utolsó polihisztorai” és „titkos klasszikusai” a 20. század első felében', in: uő, szerk., *A kreativitás mintázatai*. Magyar tudósok, magyar intézmények a modernitás kihívásában. (Recepció és kreativitás. Nyitott magyar kultúra. Sorozatszerk. Palló Gábor.), Budapest, Áron, 2004, 130-177.

Békés Vera (2004b), 'Magyar tudósok és intézmények a modernitás kihívásában', in: uő, szerk., *A kreativitás mintázatai*. Magyar tudósok, magyar intézmények a modernitás kihívásában. (Recepció és kreativitás. Nyitott magyar kultúra. Sorozatszerk. Palló Gábor.), Budapest, Áron, 2004, 7-21.

Benedikt, Michael—Knoll, Reinhold—Johnson, Lonnie (1998), 'Anspruch und Echo. Linien und Brüche zum Fin-de-Siècle in Österreich und den Erblanden', in: Benedikt, Michael—Kiss Endre—Knoll, Reinhold, hrg., *Verdrängter Humanismus, Verzögerte Aufklärung*. Bd 4: Anspruch und Echo. Sezession und Aufbrüche in den Kronländern zum Fin-de-Siècle. Philosophie in Österreich (1880-1920), (Klausen-Leopoldsdorf Klausenburg [Cluj-Napoca]), Editura Triade, (1998), 17-34.

Bényei Péter (2002), 'Kísérlet a nemzeti teleológia érvényességének fenntartására. Jókai Mór: A köszívű ember fiai', in: *Alföld* 53 (2002/3.), 68-90.

Beöthy Zsolt (1904), 'Jókai Mórról', in: *Budapesti Napló*, 9. évf. 127. sz. (1904. május 7.), 2-3.

Bernáth Árpád (1989), 'Hermann Broch és a Monarchia', in: Fried István, szerk., *Monarchia-karnevel az irodalomban*. (Az Osztrák-Magyar Monarchia emléke az irodalomban.), Szeged, (JATE BtK Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke—Csongrád megyei TIT), 1989, 50-69.

Bernáth Mária (1969), 'A szecesszió művészetének kialakulása és jellemzői az Osztrák-Magyar Monarchiában', in: *Helikon* 15 (1969/1.), 65-76.

Bernfeld Magdolna (1927), *A németiség Jókai Mór megvilágításában*. (Német philológiai dolgozatok. Szerk. Petz Gedeon, Bleyer Jakab, Schmidt Henrik. XXXIII.), Budapest, Pfeifer, 1927

Bibl, Viktor (1938), *Kronprinz Rudolf*. Die Tragödie eines sinkenden Reiches, Leipzig—Budapest, Glaudius-Verlag, (1938)

Birnbaum, Marianna (1989), 'Budapest in the literature of the *fin-de-siècle*', in: György Ránki, ed., *Hungary and European Civilization*. (Indiana University Studies on Hungary 3.), Budapest, Akadémiai, 1989, 331-342.

Bókay Antal (1996), 'A pszichoanalízis és a Monarchia', in: *A „szükséges népszövetség” a művelődés történetében*. (Irodalmi-kulturális érintkezések a Monarchiában). Szerk. Fried István, társszerk. Kelemen Zoltán, Szeged, (JATE BtK Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke—Tiszatáj Alapítvány), 1996, 15-35.

Bókay Antal (1999), 'Komparatiztika a posztkulturális korban', in: Kürtösi Katalin—Fried István, szerk., *A kultúraköziség dilemmái*. (Interkulturális tanulmányok Vajda György Mihály 85. születésnapjának megünneplésére), Szeged, (JATE BtK Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke), 1999, 15-33.

Bojtár Endre (1986), *„Az ember feljő...” A felvilágosodás és a romantika a közép-és kelet-európai irodalmakban*, Budapest, Magvető, 1986

Boldizsár Tibor (2000), 'Franz Werfel egy borongós téli délutánon beszél Ady Endre költői nagyságáról, a szellemi válságról és a lélek feltámadásáról', in: Fried István, szerk., *Lélektől lélekig*. (Osztrák-magyar-közép-európai összefüggések), Szeged, József Attila Tudományegyetem BtK Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke, 2000, 123-126.

Booth, Wayne C. (1961), *The Rhetoric of Fiction*, (Chicago & London), The University of Chicago Press, (1961)

Bori Imre (1972), 'A magyar, a szerb és a horvát avantgard', in: Vujicsics D. Sztoján, szerk., *Szomszédság és közösség*. Délszláv-magyar irodalmi kapcsolatok, Budapest, Akadémiai, 1972, 423-488.

Bori Imre (1984), 'Adalékok Krúdy Gyula utolsó pályaszakasza kérdéséhez', in: uő, *Huszonöt tanulmánya*. A XX. századi magyar irodalomról, (Újvidék), Forum, (1984), 133-144.

Bori Imre (1987a), 'Asbóth János boszniai népköltészeti gyűjtése és a boszniai irodalom történetének vázlata', in: uő: *Tanulmányok magyar-délszláv irodalmi kapcsolatokról*, (Újvidék), Forum Könyvkiadó, (1987), 102-112.

Bori Imre (1987b), 'Miroslav Krleža naplói', in: uő: *Tanulmányok magyar-délszláv irodalmi kapcsolatokról*, (Újvidék), Forum Könyvkiadó, (1987), 141-154.

Bori Imre (1981), 'Jókai és a századvég', in: Kerényi Ferenc—Nagy Miklós, szerk., *Az élő Jókai*, (Budapest), Petőfi Irodalmi Múzeum—Népművelési Propaganda Iroda, 1981, 88-111.

Bremer, Thomas (2000), 'Freud, Svevo, Saba, Weiss. Ford. Fried István', in: Fried István, szerk., *Lélektől lélekig*. (Osztrák-magyar-közép-európai összefüggések), Szeged, József Attila Tudományegyetem BTK Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke, 2000, 21-32.

Broch, Hermann (1988), *Hofmannsthal és kora. Szecesszió vagy értékvesztés?* Ford. Györffy Miklós, (Budapest), Helikon, 1988

Broch, Hermann (1990), 'Futó felhő.' Ford. Szabó Ede, in: Györffy Miklós, vál., szerk., jegyz., *Német elbeszélők 1900-1945*. (A világirodalom klasszikusai.), (Budapest), Európa, 1990, 877-889.

Bródy Sándor (é. n.), '[Bevezetés]', in: Schnitzler Artúr, *Körbe-körbe*. Tíz párbeszéd. Bevezetéssel ellátta Bródy Sándor. Budapest—Bécs, Freund Frigyes, é. n., v-viii.

Bródy Sándor (1960a), 'Tuza Istvánné', in: uő, *Húsevők*. Válogatta és a függelékét írta Bródy András, előszó Czine Mihály, Budapest, Magvető, 1960, I. 498-502.

Bródy Sándor (1960b), 'Rab katonák', in: uő, *Húsevők*. Válogatta és a függelékét írta Bródy András, előszó Czine Mihály, Budapest, Magvető, 1960, I. 647-657.

Bródy Sándor (1960c), 'Két katonatiszt', in: uő: *Húsevők*. Első kötet, Budapest, Magvető, 1960, 368-373.

Bruckmüller, Ernst (1995), 'Österreichbegriff und Österreichbewußtsein in der franzisko-josephinischen Epoche', in: Richard G. Plaschka, Gerald Stourzh und Jan Paul Niederkorn, hrg., *Was heißt Österreich? Inhalt und Umfang des Österreichbegriffs vom 10. Jahrhundert bis heute*. (Archiv für österreichische Geschichte. Bd 136), Wien, ÖAW, 1995, 255-288.

Buday Dezső (1925), 'Jókai lelke', in: *Nyugat*, 1925. I., 322-343.

Busse, Dietrich—Teubert, Wolfgang (1994), 'Ist Diskurs ein sprachwissenschaftliches Objekt?', in: Dietrich Busse—Fritz Hermanns—Wolfgang Teubert, hrg., *Begriffsgeschichte und Diskursgeschichte. Methodenfragen und Forschungsergebnisse der historischen Semantik*, (Opladen), Westdeutscher Verlag, (1994), 10-28.

Byczkiewicz, Anna (2003), 'Zur Problematik der Multikulturalität in der neuesten deutschsprachigen Reiseliteratur über Galizien', in: Fried István, hrg., *Österreichisch-ungarisch-mitteleuropäische literarisch-kulturelle Begegnungen*, Szeged, (Lehrstuhl für Vergleichende Literaturwissenschaft an der Philosophischen Fakultät der Universität Szeged), 2003, 103-111.

Čapek-Chod, Karel Matej (1973), *Tünékeny álmok*. Ford. Rác Olivér, Budapest, Európa, 1973

Caputo, John D. (1996), 'Az élet eredendő nehézségének visszaállítása'. Ford. Pete Klára, in: *Testes könyv I*. Szerk. Kiss Attila Atilla—Kovács Sándor s. k. (deKON-KÖNYVek 8. Sorozatszerk. Odorics Ferenc), Szeged, Ictus és JATE Irodalomelmélet Csoport, 1996, 13-21.

Cavaglià, Gianpiero (1990), 'Krúdy Gyula és a pszichoanalízis', in: *Helikon* 36 (1990/2-3.), 279-285.

Cieger András (2001), 'A bizalmatlanság kora. Lónyay Menyhért a kormány élén', in: *Századok* 135 (2001/1.), 61-102.

Czigány Lóránt (1984), *The Oxford History of Hungarian Literature*, Oxford, Clarendon Press, 1984

Csáky Móric (1998), 'Pluralitás. Az osztrák történelem egy lehetséges elméleti megközelítése.' Ford. Deák Ágnes, in: *Aetas* 1998/2., 250-260.

Csáky Móric (1999), *Az operett ideológiája és a bécsi modernség*. Kultúrtörténeti tanulmány az osztrák identitásról. Ford. Orosz Magdolna, Pál Károly, Zalán Péter, Budapest, Európa, 1999

Csáky Móric (2001), 'A közép-európai modernség kritériumai.' Ford. Görbe Tamás, in: *Aetas* 2001/3-4., 103-114.

Csapó Csaba (1997), 'A századvég csendőrörsei', in: *Történelmi Szemle* 39 (1997/2.), 219-235.

Csáth Géza (1977a), 'Jegyzetek Mikszáthról és új regényéről', in: uő, *Ismeretlen házban*. II. kötet. Kritikák, tanulmányok, cikkek. Összegyűjt., utószó Dér Zoltán. (Hagyományaink. X. Szerk. biz. Dr. Bori Imre, Dr. Juhász Géza, Dr. Szeli István.), (Újvidék), Forum, (1977), 410-424.

Csáth Géza (1977b), 'Jókai', in: uő, *Ismeretlen házban*. II. kötet. Kritikák, tanulmányok, cikkek. Összegyűjt., utószó Dér Zoltán. (Hagyományaink. X. Szerk. biz. Dr. Bori Imre, Dr. Juhász Géza, Dr. Szeli István.), (Újvidék), Forum, (1977), 455-458.

Csáth Géza (1994), 'Józsika', in: uő: *Mesék, amelyek rosszul végződnek*. Összegyűjtött novellák, szerk., s. a. r. Szajbély Mihály, Budapest, Magvető, 1994, 137-147.

Csikszentmihályi Mihály (1989): 'A kreativitás rendszerszemléletű felfogása', in: Magyar Beck István, összegyűjt., szerk., *A kreativitáskutatás új útjai*, Budapest, MTA Sokszorosító, 1989: 53-66.

Csíky Balázs (2003), 'Trianon kérdésköre Kosztolányi Dezső életművében', in: *Sic Itur Ad Astra* 15 (2003/2-3.), 271-292.

Csuhai István (1988), 'A pontos után, a még pontosabb előtt', in: Balassa Péter, szerk., *Diptychon*. Elemzések Esteházy Péter és Nádas Péter műveiről 1986-1988. (JAK Füzetek 41), Budapest, Magvető, 1988, 18-25.

Dawkins, Richard (1986), *Az önző gén*. Ford. Síklaki Katalin, Budapest, Gondolat, 1986

Deák Ágnes (1998), '"Európa kicsiben." Beszélgetés Csáky Móriccal.' Az interjút készítette — —, in: *Aetas* 1998/2., 238-242.

Demeter Tamás (2004), 'A kommunikációfilozófia magyar előfutára: Balogh József', in: Békés Vera, szerk., *A kreativitás mintázatai*. Magyar tudósok, magyar intézmények a modernitás kihívásában. (Recepció és kreativitás. Nyitott magyar kultúra. Sorozatszerk. Palló Gábor.), Budapest, Áron, 2004, 178-203.

'Denkrede (1889) Jókai's auf Kronprinz Rudolf', in: *Illustriertes Wiener Extrablatt*, 1889. május 6.

Diderot, Denis (1960), *Mindenmindegy Jakab meg a gazdája*. Ford. Bartócz Ilona. (A világirodalom klasszikusai.), (Budapest), Európa, 1960

Dobos István (1995), *Alaktan és értelmezéstörténet*. Novellatípusok a századforduló magyar irodalmában. (Csokonai Könyvtár. Szerk. Bitskey István és Görömbei András. 4.), Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó 1995

Dobossy László (2000), 'Társadalom és irodalom a századfordulón. Néhány észrevétel a társadalmi regényről a kelet- és közép-európai irodalmakban', in: uő: *Párhuzamosok találkozása. Esszék és tanulmányok a magyar-cseh szellemi érintkezésekről*. (Bohemia kézikönyvtár.), Budapest, Korma könyvek, 2000, 106-115.

Domokos Sámuel (1960), 'Octavian Goga magyar irodalmi kapcsolatai', in: *Filológiai Közöny*, 1960/2., 225-230.

Đurišin, Dionýz, 'Les aspects natiolittéraires et interlittéraires de l'histoire littéraire' in: István Fried—Zoltán Kanyó—József Pál, ed., *Comparative Literary Studies*. Essays presented to György Mihály Vajda on his seventieth birthday, Szeged, József Attila Tudományegyetem, 1983

Egger-Fabritius, Fr. (1954), *Kronprinz Erzherzog Rudolf als Journalist*, Wien, (Diss.), 1954

Eisemann György (2003), "'Elmondom, ahogy megértem." A forradalom elbeszélése Jókai Mór *A kőszívű ember fiai* című regényében', in: Józán Ildikó—Kulcsár Szabó Ernő—Szegedy-Maszák Mihály, szerk., *Az elbeszélés módzatai*. Narratíva és identitás. (Osiris könyvtár. Irodalomelmélet. Sorozatszerk. Szegedy-Maszák Mihály.), Budapest, Osiris, 2003, 173-213.

'Az emberismeret (1990) körkérdése magyar írókhoz (1935). A pszichoanalízis hatása írókra és irodalomra', in: *Helikon* 36 (1990/2-3.), 322-330.

Eötvös József (1973), 'Novella', in: uő, *A nővérek – Elbeszélések*. Szerk., előszó Kulin Ferenc, Kerényi Ferenc. (Eötvös József művei. A szerk. biz. tagjai Fenyő István, Illés Endre, Pándi Pál, Sötér István, Wéber Antal.), (Budapest), Magyar Helikon, 1973, 597-652.

Erős Ferenc (1990), 'Bevezetés', in: *Helikon* 36 (1990/2-3.), 149-152.

Esterházy Péter (1979), *Termelési-regény (kisregény)*. Harmadik kiadás, Budapest, Magvető, 1979

Esterházy Péter (1986), *Bevezetés a szépirodalomba*. Második kiadás, Budapest, Magvető, 1986

Esterházy Péter (1990), *Hrabal könyve*, Budapest, Magvető, 1990

Esterházy Péter (1991), *Hahn-Hahn grófnő pillantása*. Budapest, Magvető, 1991

Esterházy Péter (1993a), 'Hrabal könyve', in: uő, *Könyvek*, Budapest, Magvető, (1993), 93-210.

Esterházy Péter (1993b), 'Hahn-Hahn grófnő pillantása', in: uő, *Könyvek*, Budapest, Magvető, (1993), 211-397.

Esterházy Péter (1993c), 'Élet és irodalom', in: Kertész Imre—Esterházy Péter, *Egy történet*. Második kiadás. Budapest, Magvető, 1993, 41-74.

Esterházy Péter (1994a), 'Hahn-Hahn grófnő locsogása', in: uő, *Egy kékharsnya följegyzéseiből*, Budapest, Magvető, 1994, 131-132.

Esterházy Péter (1994b), 'A csokornyakkendő ember', in: uő, *Egy kékharsnya följegyzéseiből*, Budapest, Magvető, 1994, 158-164.

Esterházy Péter (1994c), 'Az idő városa', in: uő, *Egy kékharsnya följegyzéseiből*, Budapest, Magvető, 1994, 174-180.

Esterházy Péter (1994d), 'Örökségünk: a félelem', in: uő, *Egy kékharsnya följegyzéseiből*, Budapest, Magvető, 1994, 201-203.

Esterházy Péter (1994e), 'Posztmodern barbarizmus avagy a tulajdnóságok nélküli Európa', in: uő, *Egy kékharsnya följegyzéseiből*, Budapest, Magvető, 1994, 204-205.

Esterházy Péter (1994f), 'A vihar kapujában', in: uő, *Egy kékharsnya följegyzéseiből*, Budapest, Magvető, 1994, 206-210.

Esterházy Péter (1994g), 'Bohóctréfa', in: uő, *Egy kékharsnya följegyzéseiből*, Budapest, Magvető, 1994, 277-279.

Esterházy Péter (1994h), 'Ezredvégi beszélgetés.' Beszélgetés Monory M. Andrással és Tillmann J. A.-val, in: uő, *Egy kékharsnya följegyzéseiből*, Budapest, Magvető, 1994, 309-320.

Esterházy Péter (1994i), 'Közép-Európa mint seb, homály, hiba, esély és reménytelenség', in: uő: *Írások*, Budapest, Magvető, (1994), 379-381.

Esterházy Péter (1994j), 'Ötvenhat tengerimalac a kert fölött', in: uő: *Írások*, Budapest, Magvető, (1994), 453-456.

Esterházy Péter (1994k), 'Hahn-Hahn grófnő pillantása. – mexikói házi feladat –', in: uő: *Írások*, Budapest, Magvető, (1994), 507-512.

Esterházy Péter (1995), *Egy nő*, Budapest, Magvető, (1995)

Esterházy Péter (2000), *Harmonia caelestis*, Budapest, Magvető, (2000)

Esterházy Péter (2003a), "'Hát, nem tudom'", in: uő, *A szabadság nehéz mámore*. Válogatott esszék, cikkek 1996-2003, Budapest, Magvető, (2003), 11-17.

Esterházy Péter (2003b), 'Múlik az idő', in: uő, *A szabadság nehéz mámore*. Válogatott esszék, cikkek 1996-2003, Budapest, Magvető, (2003), 24-25.

Esterházy Péter (2003c), 'A gyalázózseni', in: uő, *A szabadság nehéz mámore*. Válogatott esszék, cikkek 1996-2003, Budapest, Magvető, (2003), 32-36.

f. j. (1872), 'Rudolf koronaherczeg szemlét tart az ifjúsági véderő felett a vérmezőn', in: *Magyarország és a Nagy Világ*, 6. évf. 16. szám (1872. április 21.), 181-182.

Fábrí Anna (1978), *Ciprus és jegenye*. Sors, kaland és szerep Krúdy Gyula műveiben, Budapest, Magvető, (1978).

Fábrí Anna (1996), „A szép tiltott táj felé.” *A magyar írók története két századforduló között (1795-1905)*, (Budapest), Kortárs Kiadó, 1996

Fábrí Anna (1998), 'Élmény, emlékezet, értelmezés. Jókai-művek a forradalomról és a szabadságharcról', in: *Kortárs* 42 (1998/8.), 24-33.

Fábrí Anna (2000a), 'Élmény, emlékezet, értelmezés. Jókai művek a forradalomról és a szabadságharcról', in: *Studia Caroliensia* 1 (2000/2.), 113-124.

Fábrí Anna (2000b), 'Mi volt Jókai titka?', in: *Studia Caroliensia* 1 (2000/4.), 29-34.

Fehér M. István (2001), 'A jelenkori hermeneutika alapműve, az „Igazság és módszer”. Bevezetés Gadamer fő művének gondolatvilágába', in: uő: *Hermeneutikai tanulmányok I.* (A filozófia útjai. Sorozatszerk. Fehér M. István.), (Budapest), L'Harmattan, 2001, 15-48.

Fejtő Ferenc (1990), *Rekviem egy hajdanvolt birodalomért. Ausztria-Magyarország szétrombolása*. Ford. Jászay Gabriella és Körmendy Marianna, (Budapest), Minerva—Atlantisz, 1990

Fenyő Miksa (1908), 'Törless növendék', in: *Nyugat* 1908. I. 598-602.

Flint, Kate (2000), *The Victorians and the Visual Imagination*, Cambridge, Cambridge University Press, 2000

Fontius, Martin (2000), 'Kommentar zu K. Barck: „Ästhetik”: Der Wandel ihres Begriffs im Kontext verschiedener Disziplinen' in: Gunter Scholz, hrg., *Die Interdisziplinarität der Begriffsgeschichte*, Hamburg, Felix Meiner, 2000 (Archiv für Begriffsgeschichte), 63-65.

Foucault, Michel (1990), 'La psychologie de 1850 à 1950', in: *Revue Internationale de Philosophie*, Vol 44 (1990/2.), 159-176.

Földi-Dózsa, Katalin (2003), 'Die Zeit des Aufbruchs', in: *Zeit des Aufbruchs. Budapest und Wien zwischen Historismus und Avantgarde*. Eine Ausstellung des Kunsthistorischen Museums Wien in Zusammenarbeit mit dem Collegium Hungaricum, (Milano), Skira, (2003), 21-41.

Frank Tibor, 'Budapest alkímiája', in: *Fizikai Szemle* 2 (1997/3.), 73-80.

Frank Tibor (1989), 'Liszt, Brahms, Mahler. Musik in the late 19th century Budapest', in: György Ránki, ed., *Hungary and European Civilization*. (Indiana University Studies on Hungary 3.), Budapest, Akadémiai, 1989, 343-359.

Franzel, Emil (1973), *Kronprinzen-Mythos und Mayerling-Legenden*, Wien—München, Herold, 1973

Fried István (1974), 'Jókai Mór szlovák tárgyú regényeinek forrásaihoz', in: *Irodalomtörténeti Közlemények* 78 (1974/1.), 84-87.

Fried István (1979), 'Jókai és a délszláv népköltészet', in: uő: *A délszláv népköltészet recepciója a magyar irodalomban Kazinczytól Jókaiig*, Budapest, Akadémiai, 1979, 302-341.

Fried István (1986), *Kelet- és Közép-Európa között*. Irodalmi párhuzamok és szembesítések a kelet-közép-európai irodalmak köréből. (Közös dolgaink. Szerk. biz. Berend T. Iván, E. Fehér Pál, Kende János, Kiss Gy. Csaba, Kövágó László, Miskolczy Ambrus, Niederhauser Emil, Száraz György, Tóth Gyula.), Budapest, Gondolat, 1986

Fried István (1991), 'Két gyermekkor a Monarchiában. (Miroslav Krleža és Márai Sándor Monarchia-élménye), in: uő, szerk., *A Monarchia a századfordulón*. (Monarchia-irodalmak és irodalmak a Monarchiáról.), Szeged, (JATE BtK Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke), 1991, 39-46.

Fried István (1993a), 'Márai Sándor Bécs-élménye', in: uő, szerk., *Magyarok Bécsben – Bécsről*. (Tanulmányok az-osztrák-magyar művelődési kapcsolatok köréből.), Szeged, (JATE BtK Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke), 1993, 154-170.

Fried István (1993b), *Márai Sándor titkai nyomában*, Salgótarján, Mikszáth kiadó, 1993

Fried István (1995), 'Das Wien-Bild Sándor Márais', in: *Neohelicon* 23 (1995), 143-152.

Fried István (1996a), 'Előszó', in: uő, szerk., *A „szükséges népszövetség” a művelődés történetében*. (Irodalmi-kulturális érintkezések a Monarchiában.), Szeged, JATE Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke—Tiszatáj Alapítvány, 1996, 5-14.

Fried István (1996b), 'Ein Kroate aus Altösterreich', in: uő, szerk., *A „szükséges népszövetség” a művelődés történetében*. (Irodalmi-kulturális érintkezések a Monarchiában.), Szeged, JATE Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke—Tiszatáj Alapítvány, 1996, 79-95.

Fried István (1997), 'Das Monarchie-Erlebnis Miroslav Krležas und Sándor Márais', in: Richard G. Plaschka—Horst Haselsteiner—Anna M. Drabek, hrg., *Mitteleuropa – Idee, Wissenschaft und Kultur im 19. und 20. Jahrhundert. Beiträge aus österreichischer und ungarischer Sicht*. (Zentraleuropa-Studien. Hrg. Von Richard G. Plaschka und Anna M. Drabek. Bd 4), Wien, ÖAW, 1997, 89-96.

Fried István (1998a), 'Előszó', in: uő, szerk., *(B)irodalmi álmok – (B)irodalmi valóság*. (A Monarchia irodalmairól, művészetéről.), Szeged, JATE BtK Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke—Tiszatáj Alapítvány, 1998, 1-12.

Fried István (1998b), 'Két századforduló a Monarchiában', in: uő, szerk., *(B)irodalmi álmok – (B)irodalmi valóság*. (A Monarchia irodalmairól, művészetéről.), Szeged, JATE BtK Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke—Tiszatáj Alapítvány, 1998, 23-35.

Fried István (1998c), 'A XIX. századi cseh és magyar irodalom fő (?) irányai', in: Berkes Tamás, szerk., *Bohemia et Hungaria*. Tanulmányok a cseh-magyar irodalmi kapcsolatok köréből, Budapest, (Osiris Kiadó), 1998, 40-48.

Fried István (1998d), 'Márai Sándor Bécs-jelképe', in: uő, „...egyszer mindenkinek el kell menni Canudosba”. (Tanulmányok az ismeretlen Márai Sándorról.), Budapest, Enciklopédia kiadó, 1998, 47-56.

Fried István (1998e), 'Író, irodalom a *Szindbád hazamegy* című regényben', in: uő, „...egyszer mindenkinek el kell menni Canudosba”. (Tanulmányok az ismeretlen Márai Sándorról.), Budapest, Enciklopédia kiadó, 1998, 57-74.

Fried István (1999a), 'Centrum és periféria az osztrák irodalomban', in: *Limes* 11 (1999/3-4.), 105-111.

Fried István (1999b), 'A magyar irodalom európai kapcsolatrendszere', in: uő: *Irodalomtörténetek Kelet-Közép-Európában*, Budapest, Ister, 1999, 41-56.

Fried István (1999c), 'Előszó', in: Kürtösi Katalin—Fried István, szerk., *A kultúraköziség dilemmái*. (Interkulturális tanulmányok Vajda György Mihály 85. születésnapjának megünneplésére), Szeged, (JATE BtK Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke), 1999, 1-2.

Fried István (1999d), 'Mítosz, nosztalgia, kulturális emlékezet Közép-Kelet-Európa irodalmaiban', in: Cséve Anna, szerk., *Nemzeti romantika és európai identitás*. (A Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvei 8.), Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum és Kortárs Irodalmi Központ, 1999, 145-154.

Fried István (2000a), 'Előszó', in: uő, szerk., *Lélektől lélekig*. (Osztrák-magyar-közép-európai összefüggések), Szeged, József Attila Tudományegyetem BtK Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke, 2000, 1-10.

Fried István (2000b), "'A kísértés maga a világ'", in: uő, szerk., *Lélektől lélekig*. (Osztrák-magyar-közép-európai összefüggések), Szeged, József Attila Tudományegyetem BtK Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke, 2000, 52-71.

Fried István (2000c), 'Valóság, mítosz, Bruno Schulz', in: uő, szerk., *Lélektől lélekig*. (Osztrák-magyar-közép-európai összefüggések), Szeged, József Attila Tudományegyetem BtK Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke, 2000, 97-119.

Fried István (2000d), 'Előszó', in: uő, szerk. *Rejtett párbeszéd*. (Osztrák-magyar-közép-európai irodalmi párhuzamok és érintkezések), Szeged, SZTE BtK Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke, 2000, 1-13.

Fried István (2000e), "'Szavak komédiája". (Márai Sándor Schnitzler-fordításának kontextusa)', in: uő, szerk. *Rejtett párbeszéd*. (Osztrák-magyar-közép-európai irodalmi párhuzamok és érintkezések), Szeged, SZTE BtK Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke, 2000, 71-90.

Fried István (2001a), 'Előszó', in: uő, szerk., *Osztrák-magyar modernség a boldog(?) békeidőben*, Szeged, SZTE BtK Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke, 2001, 1-13.

Fried István (2001b), "'...Az eredetiség alkotás." (Nemzetképek, nemzet-torzképek Kelet-Közép-Európában', in: uő, szerk., *Osztrák-magyar modernség a boldog(?) békeidőben*, Szeged, SZTE BtK Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke, 2001, 19-35.

Fried István (2001c), 'Összehasonlítás és kultúraköziség. (Régi-új tudomány szemlélet felé.), in: *Forrás* 33 (2001/1.), 78-88.

Fried István (2002), 'Jókai Mór „meta”-drámája. (Ki a „jószívű ember”?)', in: *Irodalomtörténet* 83 (2002/2.), 161-173.

Fried István (2003a), 'Ki (a) velszi herceg?', in: Bednaries Gábor—Kékesi Zoltán—Kulcsár Szabó Ernő, szerk., *Identitás és kulturális idegenség*. (Osiris könyvtár. Irodalomelmélet. Sorozatszerk. Szegedy-Maszácz Mihály.), Budapest, Osiris, 2003, 286-314.

Fried István (2003b), 'A naplóíró Kertész Imre. Vázlat a *Gályanaplóról*', in: *Irodalomtörténet* 84 (2003/3.), 337-347.

Fried István (2003c), *Öreg Jókai nem vén Jókai. Egy másik Jókai meg nem történt kalandjai az irodalomtörténetben*, Budapest, Ister, 2003

Fried István (2003d), 'Österreichisch-ungarische Kontakte in der modernen Literatur um die Jahrhundertwende', in: *Zeit des Aufbruchs. Budapest und Wien zwischen Historismus und Avantgarde*. Eine Ausstellung des Kunsthistorischen Museums Wien in Zusammenarbeit mit dem Collegium Hungaricum, (Milano), Skira, (2003), 251-257.

Fried István (2003e), 'Egy/A polgári család és vidéke. (Márai Sándor „családi” krónikája)', in: *Műhely* 26 (2003/1.), 51-63.

Fried István (2004), 'Egy közép-európai írórsors (Márai Sándor és a ma Európája', in: *Palócföld* 50 (2004/1-2.), 3-13.

Futtaky Gyula (1894), 'Jókai Mór és Rudolf trónörökös', in: *Magyar Szalon*, 1894 (20. kötet), 803-812.

Gáldi László (1969), 'Erdély román irodalma a századfordulón', in: *Helikon* 15 (1969/1.), 35-52.

Gángó Gábor (1998), 'Trefort Ágoston és Lónyay Menyhért Eötvös-émlékbeszéde, 1872', in: *Aetas*, 1998/2-3., 203-215.

Gángó Gábor (1999), *Eötvös József az emigrációban*. (Csokonai könyvtár. Szerk. Bitskey István és Görömbei András. 18.), Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999

Geertz, Clifford (1988), 'Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez', in: *Misszionáriusok a csónakban. Antropológiai módszerek a társadalomtörténetben*. Vál. Vári András, ford. Berényi Gábor. (Kérdőjel. Sorozatszerk. Ungvári Tamás.), Budapest, Akadémiai, 1988, 13-61.

Gellner, Ernest (2000), 'A Habsburg-dilemma (részletek)'. Ford. Miklósi Zoltán, in: *Café Babel* 2000, 115-127.

Gergely Gergely (1975), 'Jókai regényei a hetvenes években', in: *Irodalomtörténeti Közlemények* 79 (1975/3.), 307-317.

Gerő András (1985), 'Egy viselkedésforma ellentmondásai a századelőn', in: „Számadás”. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem XX. századi Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke rendezésében Kosztolányi Dezső születésének 100. évfordulóján az életműről tartott tudományos ülésszak előadásai és a hallgatói pályázat díjnyertes dolgozatai, (Budapest), ELTE Soksorozósítóüzeme, 1985, 14-23.

Gerő András (1988), *Az elsőprő kisebbség. A népképviselő a Monarchia Magyarországon*, Budapest, Gondolat, 1988

Gerő András (1993), 'Egy magyar kultusz: Erzsébet királyné', in: uő: *Magyar polgárosodás*, Budapest, Atlantisz, 1993, 379-396.

Gerő András (2004), 'A régi Magyarország az eltűnt monarchiában', in: *A múlt vitatott személyiségei* 3. (A Magyar Történelmi Társulat által szervezett, a Magyar Tudományos Akadémián elhangzott Múltunk kritikus kérdései című előadás-sorozat szerkeztett változatai.), (Budapest), Magyar Történelmi Társulat—Kossuth Kiadó, 2004, 125-172.

Gintli Tibor (2003), 'Narratív identitás Krúdy Gyula *Napraforgójában*', in: *Irodalomtörténet* 84 (2003/3.), 396-419.

Goga, Octavian (1914), *Domnul notar*, București, Editura Institutului de Arte Frăfine „Flacăra”, 1914

Goldstone, Jack A. (1989), 'Kulturális ortodoxia, kockázat és innováció: kelet és nyugat eltérése az újkor elején', in: Magyar Beck István, összegyűjt., szerk., *A kreativitáskutatás új útjai*, Budapest, (MTA Soksorozósító), 1989, 93-113.

Goltschnigg, Dietmar (1996), 'Darstellung und Kritik der Moderne in der österreichischen Literatur (1880-1930)', in: Rudolf Haller, hrg., *Nach Kakanien. Annäherung an die Moderne*. (Studien zur Moderne. Hrg. von Moritz Csáky, Rudolf

Flotzinger, Diemtmar Goltschnigg, Rudolf Haller, Helmut Konrad, Götz Pochat. Bd 1), Wien—Köln—Weimar, Böhlau, 1996, 157-197.

Greza Ferenc (1985), *Németh László háborús korszaka 1938-1944*, Budapest, Szépirodalmi, (1985)

Gyáni, Gábor (2003), 'Verschwenderische Vielfalt: Die „Werkstatt“ Budapest', in: *Zeit des Aufbruchs. Budapest und Wien zwischen Historismus und Avantgarde*. Eine Ausstellung des Kunsthistorischen Museums Wien in Zusammenarbeit mit dem Collegium Hungaricum, (Milano), Skira, (2003), 43-49.

Gyáni Gábor (2004), 'Modernitás, modernizmus és identitásválság: a fin de siècle Budapest', in: *Aetas* 19 (2004/1.), 131-143.

Györffy Miklós (1990), 'Ottlik és Musil', in: Lengyel Balázs, szerk., *Újhold-Évkönyv* 1990/2., 313-326.

'A halál' (1904), in: *Budapesti Napló*, 9. évf. 126. sz. (1904. május 6.), 6.

Halász Gábor (1977a), 'A líra halála', in: uő: *Válogatott írásai*. Véber Károly 1959-es szerkesztését figyelembe vevő bővített második kiadás, Budapest, Magvető, (1977), 413-425.

Halász Gábor (1977b), 'Magyar századvég', in: uő: *Válogatott írásai*. Véber Károly 1959-es szerkesztését figyelembe vevő bővített második kiadás, Budapest, Magvető, (1977), 347-389.

Halász Gábor (1977c), 'Az újabb regényről', in: uő: *Válogatott írásai*. Véber Károly 1959-es szerkesztését figyelembe vevő bővített második kiadás, Budapest, Magvető, (1977), 426-446.

Halász Gábor (1977d), 'Vázlat a szecesszióról', in: uő: *Válogatott írásai*. Véber Károly 1959-es szerkesztését figyelembe vevő bővített második kiadás, Budapest, Magvető, (1977), 493-501.

Halász Gábor (1977e), 'Ferenczyjózsefi idők', in: uő: *Válogatott írásai*. Véber Károly 1959-es szerkesztését figyelembe vevő bővített második kiadás, Budapest, Magvető, (1977), 390-412.

Halmi Bódog (1935), *Kóbor Tamás az író és az ember*, Budapest, Szerző kiadása, 1935

Hamann, Brigitte (1984), 'Einleitung', in: Kaiserin Elisabeth, *Das poetische Tagebuch*. Hrg. Brigitte Hamann. (Fontes Rerum Austriacarum. I. Abt. Scriptores. Bd 12), Wien, ÖAW, 1984, 9-38.

Hamann, Brigitte (1989), 'Der Selbstmord des Kronprinzen Rudolf nach der historischen Quellenlage', in: Pödlinger, Walter—Wagner, Wolfgang, hrg., *Aggression, Selbstaggression, Familie und Gesellschaft*. Das Mayerling-Symposium. Berlin—Heidelberg—New York—London—Paris—Tokyo—Hong Kong, Springer, (1989), 1-10.

Hamann, Brigitte (1991), *Rudolf. Kronprinz und Rebell*, (Wien—München), Amalthea, (1991)

Hanák Péter (1997), 'A bécsi és a budapesti operett kultúrtörténeti helye', in: *Budapest Negyed* 16-17 (1997. nyár-ősz), 9-30.

Hansági Ágnes (2003), *Klasszikus – korszak – kánon. Historizáció és temporalitáspaszttalat az irodalomtudomány történeti koncepcióiban*. (Philosophiae Doctores.), Budapest, Akadémiai, 2003

Hašek, Jaroslav (1957), *Švejk*. Egy derék katona kalandjai a világháborúban. Ford. Réz Ádám, Budapest, Európa, 1957

- Hausheer, Roger (1994), 'Zur Einführung', in: Isaiah Berlin, *Wider das Geläufige. Aufsätze zur Ideengeschichte*. Hrg. von. Henry Hardy, Einf. Roger Hausheer, übst. von Johannes Fritsche, Frankfurt/Main, Fischer Taschenbuch Verlag, (1994), 11-61.
- Heer, Friedrich (1981), *Der Kampf um die österreichische Identität*, Wien—Köln—Graz, Böhlau, 1981
- Herczeg Ferenc (1904), *Bizánc*. (Herczeg Ferenc munkái.), Budapest, Singer és Wolner, 1904
- Herczeg Ferenc (1914), 'Jókai Mór emléke', in: *Budapesti Szemle* 1914 (158. kötet), 330-342.
- Herczeg Ferenc (1985) *Emlékezései. A Várhegy. A gótikus ház*. Bev., szöveggond. Németh G. Béla, Budapest, Szépirodalmi, (1985)
- Herczeg Ferenc (1993) *Emlékezései. Hűvösvölgy*. Szöveggond. Győri János, előszó Németh G. Béla, (Budapest), Szépirodalmi, (1993)
- Herczeg Ferenc (é. n.), *A Gyurkovics-lányok*. (Herczeg Ferenc munkái. Gyűjteményes díszkiadás IX.), Budapest, Singer és Wolfner, é. n.
- Hermann Róbert (1996), 'Az eltűnt nyomtatvány nyomában — Jókai komáromi menlevele', in: *Holmi* 8 (1996/12.), 1713-1719.
- Hofmannsthal, Hugo von (1982), 'Stifters »Nachsommer«', in: Adalbert Stifter, *Der Nachsommer*. Mit einem Nachwort von Hugo von Hofmannsthal. (Insel taschenbuch 653), Frankfurt/Main, Insel, 1982, 793-801.
- Horváth János (1980), *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Budapest, Akadémiai, 1980
- Hrabal, Bohumil (1981), 'Díszgyász', in: uő, *Díszgyász*. Ford. Hosszú Ferenc. (Európa zsebkönyvek.), Budapest, Európa, 1981, 91-100.
- Hrabal, Bohumil (1982), 'Táncórák idősebbeknek és haladóknak.' Ford. Hosszú Ferenc, in: uő, *Táncórák idősebbeknek és haladóknak*. Harmadik kiadás. (Európa zsebkönyvek.), Budapest, Európa, 1982, 5-65.
- Husová, Marcella (1998), 'Cseh-magyar kapcsolatok a századfordulón. A magyar irodalom sorsa Csehországban 1890 és 1918 között', in: Berkes Tamás, szerk., *Bohemia et Hungaria*. Tanulmányok a cseh-magyar irodalmi kapcsolatok köréből, Budapest, (Osiris Kiadó), 1998, 55-59.
- Imre László (1996), *Műfajok létformája XIX. századi epikánkban*. (Csokonai könyvtár. Szerk. Bitskey István és Görömbei András. 9.), Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996
- Imre László (2001), 'A történeti szintézisek rendező elve és/vagy a rendezőelvek szintézise', in: Kiczenko Judit—Thimár Attila, szerk., *A XIX. század vonzásában*. Tanulmányok T. Erdélyi Ilona tiszteletére. (Pázmány Irodalmi Műhely. Tanulmányok. Sorozatszerk. Hargittay Emil. 3. kötet), Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2001, 105-114.
- Iser, Wolfgang (1993), *Das Fiktive und das Imaginäre*. Perspektiven literarischer Anthropologie. (stw 1101), (Frankfurt am Main), Suhrkamp, (1993)
- Jaros, Peter (1986), *Néma fül, süket szem*, (Budapest), Európa, 1986
- Johnston, William M. (1972), *The Austrian Mind. An Intellectual and Social History, 1848-1938*, Berkeley—Los Angeles—London, Univ. of California Press, 1972
- A Jókai kritikai kiadás (Jókai Mór összes művei. Szerk. Lengyel Dénes és Nagy Miklós, Budapest, Akadémiai, alábbi kötetei:
- JKK 18 = *A jövő század regénye*. I. kötet. S. a. r. D. Zöldhelyi Zsuzsa, 1981
- JKK 27 = *A kőszívű ember fiai*. I. kötet. S. a. r. Szekeres László, 1964

- JKK 29 = *Enyim, tied, övé*. I. kötet. S. a. r. Gergely Gergely, 1964
- JKK 30 = *Enyim, tied, övé*. II. kötet. S. a. r. Gergely Gergely, 1964
- JKK 31 = *Az élet komédiásai*. S. a. r. Kulcsár Adorján, 1967
- JKK 62 = *De kár megvénni!* S. a. r. Bokor László, 1971
- JKK 64 = *Öreg ember nem vén ember*. S. a. r. Szakács Béla és Bokodi Ervin, 1976
- JKK 67 = *A magyar nemzet története regényes rajzokban*. I. kötet. S. a. r. Téglás Tivadar és Végh Ferenc, 1969
- JKK 68 = *A magyar nemzet története regényes rajzokban*. II. kötet. S. a. r. Téglás Tivadar és Végh Ferenc, 1969
- JKK 71 = *Ahol a pénz nem isten*. S. a. r. Kókay György, 1971
- Elbeszélések 2/A = *Elbeszélések (1850)*. 2/A. kötet. S. a. r. Györffy Miklós, 1989
- Kisregények 2 = *Egy ember, aki mindent tud*. S. a. r. Sándor István. — *Egész az északi pólusig, avagy mi lett tovább a Tegetthoffal?* S. a. r. Péter Zoltán és Radó György. — *Egy asszonyi hajszál*. S. a. r. Radó György, 1976
- Lev II = *Jókai Mór levelezése (1860-1875)*. Összegyűjtötte és s. a. r. Oltványi Ambrus, 1975
- Lev III = *Jókai Mór levelezése (1876-1885)*. Összegyűjtötte és s. a. r. Györffy Miklós, 1992
- Jókai Mór (1872-74), *A jövő század regénye*. Nyolcz kötetben, Pest, Athenaeum, 1872-74
- 'Jókai toastja' (1879), in: *Kelet*, 9. évf. 92. szám (1879. április 23.), 365-366.
- Jókai, Maurus (1889), *Kronprinz Rudolf als Opfer des Weltfriedens*, Wien, C. Fritz, 1889
- Jókai Mór (1898), 'Emlékbeszéd Rudolf főherczeg trónörökös tiszt. tag fölött', in: *uő: Emlékbeszéd Rudolf trónörököséről és egyéb beszédek*, Budapest, Lampel, 1898, 3-32.
- 'Jókai, a királyné (1904) és Rudolf trónörökös', in: *Budapest Napló*, 9. évf. 126. sz. (1904. május 6.), 4-5.
- Jókai Mór (1992), *Az új földesúr*. S. a. r., utószó Pongrácz Mária. (Jókai Mór munkái. Gyűjteményes díszkiadás. Sorozatszerk. Lukácsy Sándor. 3. kötet), Budapest, Unikornis, (1992)
- Jókai Mór (1993a), *Rákóczy fia*. S. a. r., utószó Egyed Ilona. (Jókai Mór munkái. Gyűjteményes díszkiadás. Sorozatszerk. Lukácsy Sándor. 28. kötet), Budapest, Unikornis, (1993)
- Jókai Mór (1993b), 'Sárga rózsá', in: *uő: A cigánybáró – Sárga rózsá*. S. a. r., utószó Zsámboki Mária. (Jókai Mór munkái. Gyűjteményes díszkiadás. Sorozatszerk. Lukácsy Sándor. 33. kötet), Budapest, Unikornis, (1993)
- Jókai Mór (1994a), *Nincsen ördög*. S. a. r. Bánhalmi Andrea, utószó Petrőczy Éva. (Jókai Mór munkái. Gyűjteményes díszkiadás. Sorozatszerk. Lukácsy Sándor. 41. kötet), Budapest, Unikornis, (1994)
- Jókai Mór (1994b), 'Egy ember, aki mindent tud', in: *uő: A szegénység útja – Egy ember, aki mindent tud*. S. a. r., utószó Egyed Ilona. (Jókai Mór munkái. Gyűjteményes díszkiadás. Sorozatszerk. Lukácsy Sándor. 48. kötet), Budapest, Unikornis, (1994)
- Jókai Mór (1994c), 'Tégy jót', in: *uő: Tégy jót – Aki a szívét a homlokán hordja*. S. a. r. Bánhalmi Andrea, utószó Petrőczy Éva. (Jókai Mór munkái. Gyűjteményes díszkiadás. Sorozatszerk. Lukácsy Sándor. 42. kötet), Budapest, Unikornis, (1994)
- Jókai Mór (1995), 'Utazás egy sírdomb körül', in: *uő: A fehér rózsá – Utazás egy sírdomb körül*. S. a. r., utószó Gángó Gábor. (Jókai Mór munkái. Gyűjteményes díszkiadás. Sorozatszerk. Lukácsy Sándor. 67. kötet), Budapest, Unikornis, (1995), 143-258.

Jókai Mór (1995b), *A fekete vér*. S. a. r., utószó Egyed Ilona. (Jókai Mór munkái. Gyűjteményes díszkiadás. Sorozatszerk. Lukácsy Sándor. 60. kötet), Budapest, Unikornis, (1995)

Jókai Mór (1996), 'Rudolf trónörökös', in: uő: *A történelmi tarokkparti*. (Más hátrahagyott írásokkal.) S. a. r., utószó Gángó Gábor. (Jókai Mór munkái. Gyűjteményes díszkiadás. Sorozatszerk. Lukácsy Sándor. 78. kötet), Budapest, Unikornis, (1996), 174-176.

Jósika Miklós (1977), *Emlékirat*. Szerk., utószó, jegyz. Győri János, Budapest, Magyar Helikon, 1977

Juhász Ferencné (1971), *Bródy Sándor*. (Irodalomtörténeti könyvtár 26. Szerk. biz. Sótér István—Béládi Miklós—Horváth Károly—Klaniczay Tibor—Szabolcsi Miklós.), Budapest, Akadémiai, 1971

Julius (1874), *Erlebnisse der österreichischen Nordpolfahrer unter der Führung von Weyprecht und Payer*, Wien, K. Fritz, 1874

Kafka, Franz (1981), *Naplók, levelek*. Válogatás. Vál., szerk., jegyz., utószó Györfy Miklós, ford. Antal László, Eörsi István, Györfy Miklós, Tandori Dezső. (Emlékezések.), Budapest, Európa, 1981

Kajtar Mária (1989), 'A Monarchia-kép Joseph Roth: A császár mellszobra című elbeszélésében', in: Fried István, szerk., *Monarchia-karnevel az irodalomban*. (Az Osztrák-Magyar Monarchia emléke az irodalomban.), Szeged, (JATE BtK Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke—Csongrád megyei TIT), 1989, 37-49.

Kant, Immanuel (1961), *Vorlesungen über Philosophische Enzyklopädie*. (Immanuel Kant. Vorlesungen. I. Abteilung. Vorlesungen über Enzyklopädie und Logik. Band 1), Berlin, Akademie-Verlag, 1961

Karádi Éva (2004), 'A magyar szellemi tudományi iskola mint európai áramlatok felvevője és elindítója', in: Békés Vera, szerk., *A kreativitás mintázatai*. Magyar tudósok, magyar intézmények a modernitás kihívásában. (Recepció és kreativitás. Nyitott magyar kultúra. Sorozatszerk. Palló Gábor.), Budapest, Áron, 2004, 73-93.

Kelecsényi László (2000), *A szabadság enyhe mánora*, Budapest, Magvető, (2000)

Kelemen Pál (2003), 'Metaforikus konstrukciók és olvasói szerepek Adalbert Stifter *Bergkristall* című elbeszélésében', in: Józsan Ildikó—Kulcsár Szabó Ernő—Szegedy-Maszák Mihály, szerk., *Az elbeszélés módjai*. Narratíva és identitás. (Osiris könyvtár. Irodalomelmélet. Sorozatszerk. Szegedy-Maszák Mihály.), Budapest, Osiris, 2003, 147-172.

Kelemen Zoltán (1996), 'Gondolatok az *Árnyékkirály* és a *Mohács* című Krúdy-regények közti összefüggésekről', in: Fried István, szerk., *A „szükséges népszövetség” a művelődés történetében*. (Irodalmi-kulturális érintkezések a Monarchiában.), Szeged, JATE Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke—Tiszatáj Alapítvány, 1996, 62-68.

Kelemen Zoltán (1998), 'Ki volt Mária?', in: in: *(B)irodalmi álmok — (B)irodalmi valóság*. Főszerk. Fried István, szerk. Hódosy Annamária, Kelemen Zoltán, Szeged, (JATE BtK Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke), 1998,

Kelemen Zoltán (2000a), 'Krúdy Gyula és a pszichoanalízis', in: Fried István, szerk., *Lélektől lélekgig*. (Osztrák-magyar-közép-európai összefüggések), Szeged, József Attila Tudományegyetem BtK Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke, 2000, 39-51.

Kelemen Zoltán (2000b), 'Két atya-kép között', in: Fried István, szerk., *Rejtett párbeszéd*. (Osztrák-magyar-közép-európai irodalmi párhuzamok és érintkezések), Szeged, SZTE BtK Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke, 2000, 121-136.

Kelemen Zoltán (2001), 'Tragikus vértanúság – komikus árulás?', in: Fried István, szerk., *Osztrák-magyar modernség a boldog(?) békeidőben*, Szeged, SZTE BtK Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke, 2001, 65-77.

Kende Péter (1999), 'Mi maradt Közép-Európa Habsburg-világából?', in: *Limes* 11 (1999/3-4.), 7-17.

Kerekes Gábor (1993), 'Bécs ábrázolása Mikszáth Kálmán Akli Miklós című regényében', in: Fried István, szerk., *Magyarok Bécsben – Bécsről*. (Tanulmányok az osztrák-magyar művelődési kapcsolatok köréből.), Szeged, (JATE BtK Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke), 1993, 69-80.

Kertész Imre (1993), 'Jegyzőkönyv', in: Kertész Imre—Esterházy Péter, *Egy történet*. Második kiadás. Budapest, Magvető, 1993, 5-39.

Kiczenko Judit (2000), 'Az irodalmi levél mint forrás és dokumentum. Toldy István levelei Berczik Árpádhoz', in: Kiczenko Judit—Thimár Attila, szerk., *Levél, író, irodalom*. A levélirodalom történetéről és elméletéről. (Pázmány Irodalmi Műhely. Tanulmányok. 1. kötet), Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2000, 152-181.

Király István (1991), 'Dezső Kosztolányi und die Österreichisch-Ungarische Monarchie' in: „Kakanien.” Aufsätze zur österreichischen und ungarischen Literatur, Kunst und Kultur um die Jahrhundertwende. Hrg. Eugen Thurnher, Walter Weiss, János Szabó und Attila Tamás unter Mitarb. von Hildemar Holl. (Schriftenreihe der Österreichisch-Ungarischen Gemischten Kommission für Literaturwissenschaft. Hrg. Österreichisch-Ungarische Gemischte Kommission für Literaturwissenschaft. Bd 2), Budapest—Wien, Akadémiai Kiadó—Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1991, 297-311.

Kiš, Danilo (1990), 'A holtak enciklopédiája. (Egy egész élet)', in: uő: *A holtak enciklopédiája*. Ford. Borbély János. (Európa zsebkönyvek.), Budapest, Európa, 1990, 41-70.

Kiš, Danilo (1994), 'Születési anyakönyvi kivonat.' Ford. Borbély János, in: uő, *Kételyek kora*. Vál., szerk. Bányai János, Pozsony—Újvidék, Kalligram—Fórum, 1994, 9-11.

Kisiel, Theodore (2001), 'Heidegger és az új tudománykép.' Ford. Lengyel Éva, in: Schwendtner Tibor—Ropolyi László—Kiss Olga, szerk., *Hermeneutika és a természettudományok*, Budapest, Áron, 2001, 31-51.

Kiss Endre (1989), 'Két világ között. (Egy regény mérlege a Monarchiáról), in: Fried István, szerk., *Monarchia-karnevel az irodalomban*. (Az Osztrák-Magyar Monarchia emléke az irodalomban.), Szeged, (JATE BtK Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke—Csongrád megyei TIT), 1989, 22-36.

Kóbor Tamás (é. n.), *Ki a gettóból*. (Kóbor Tamás válogatott munkái.), (Budapest), Béta kiadás, é. n.

Kocziszky Éva (1988), 'Pénélope leple', in: Balassa Péter, szerk., *Diptychon*. Elemzések Esteházy Péter és Nádas Péter műveiről 1986-1988. (JAK Füzetek 41), Budapest, Magvető, 1988, 26-42.

Kohl, Irene (1997), 'Entstehungsgeschichte und Konzeption des »Kronprinzenwerkes«', in: Irene Kohl—Emil Brix, *Galizien in Bildern*. Die Original-Illustrationen der Fideikommissbibliothek der Österreichischen Nationalbibliothek. (Documenta Ethnographica 2. Hrg. Klaus Beitzl, Franz Grieshofer, Konrad Köstlin.), Wien, Sletstverlag Verein für Volkskunde Wien, 1997, 11-18.

Kolmanova, Simona (2000), 'Jókai Mór cseh fordításokban', in: *Studia Caroliensia* 1 (2000/4.), 16-20.

Komlós Aladár (1959), *A magyar költészet Petőfitől Adyig*, Budapest, Gondolat, 1959

Komlós Aladár (2001), *Magyar-zsidó szellemtörténet a reformkortól a Holocaustig. I. A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században*, (Budapest), Múlt és Jövő Könyvek, (2001)

Kondor Viktória, M. (1958), 'Megjegyzések Jókai Mór politikai szerepéhez a kiegyezést követő években', in: *Történelmi Szemle* 1 (1958/1-2.), 125-135.

Kondor Viktória, M. (1959), *Az 1875-ös pártfúzió*. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Szerk. Barta István. 11.), Budapest, Akadémiai, 1959

Konstantinović, Zoran (1991), 'Universitas complex. Überlegungen zu einer Literaturgeschichte Mitteleuropas', in: „*Kakanien*.” Aufsätze zur österreichischen und ungarischen Literatur, Kunst und Kultur um die Jahrhundertwende. Hrg. Eugen Thurnher, Walter Weiss, János Szabó und Attila Tamás unter Mitarb. von Hildemar Holl. (Schriftenreihe der Österreichisch-Ungarischen Gemischten Kommission für Literaturwissenschaft. Hrg. Österreichisch-Ungarische Gemischte Kommission für Literaturwissenschaft. Bd 2), Budapest—Wien, Akadémiai Kiadó—Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1991, 9-30.

Konstantinović, Zoran—Rinner, Friedrun (2003), *Eine Literaturgeschichte Mitteleuropas*. (Comparanda. Literaturwissenschaftliche Studien zu Antike und Moderne. Hrg. von Beate Burtscher-Bechter, Martin Korenjak, Martin Sexl und Karlheinz Töchterle. Bd 3), Innsbruck—Wien—München—Bozen, Studienverlag, 2003

Koselleck, Reinhart (1991), 'Erfahrungswandel und Methodenwechsel', in: Bödeker, Hans Erich—Hinrichs, Ernst, hrg., *Alteuropa—Ancien Régime—Frühe Neuzeit. Probleme und Methoden der Forschung*, Stuttgart-Bad Canstatt, Frommann-Holzboog, 1991, 215-264.

Koselleck, Reinhart (1997), *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. Ford., zárótanulmány, Szabó Márton. (Jószöveg tankönyvek. Sorozatszerk. Dr. Fóti Péter), Budapest, Jószöveg Műhely Kiadó, 1997

Koselleck, Reinhart—Gadamer, Hans-Georg (1987), *Hermeneutik und Historik*, Heidelberg, Carl Winter—Universitätsverlag, 1987

Kosztolányi Dezső (1969a), 'Heti levél', in: uő: *Álom és ólom*. Összegyűjt., bev. tan. Réz Pál, Budapest, Szépirodalmi, 1969, 74-77.

Kosztolányi Dezső (1969b), 'Bécs', in: uő, *Álom és ólom*. Összegyűjt., bev. tan. Réz Pál, Budapest, Szépirodalmi, 1969, 512-515.

Kosztolányi Dezső (1974), 'Pacsirta.' Szöveggond., jegyz. Ács Margit. in: uő, *Nero, a véres költő – Pacsirta – Aranysárkány – Édes Anna*. (Magyar remekírók. A sorozat szerkesztő bizottsága Illés Endre, Illyés Gyula, Juhász Ferenc, Király István, Klaniczay Tibor, Pándi Pál, Sötér István, Szabolcsi Miklós, Vas István.), Budapest, Szépirodalmi, (1974), 245-406.

Kosztolányi Dezső (1975a), 'Arthur Schnitzler', in: uő: *Ércnél maradandóbb*. Összegyűjt., szöveggond., jegyzetek Réz Pál, Budapest, Szépirodalmi, 1975, 259-263.

Kosztolányi Dezső (1975b), 'Rainer Maria Rilke', in: uő: *Ércnél maradandóbb*. Összegyűjt., szöveggond., jegyzetek Réz Pál, Budapest, Szépirodalmi, 1975, 345-366.

Kosztolányi Dezső (1975c), 'Irodalmi levél. Az istenek maghaltak – Európa úja csöndes', in: uő: *Ércnél maradandóbb*. Összegyűjt., szöveggond., jegyzetek Réz Pál, Budapest, Szépirodalmi, 1975, 473-475.

Kosztolányi Dezső (1976), 'Jókai Mór', in: uő, *Látjátok feleim*, S. a. r. Réz Pál, Budapest, 1976, 203-206.

Kovaček, Božidar (1972), 'A magyar irodalom a szerb szépirodalmi folyóiratokban (1860-1871)', in: Vujicsics D. Sztoján, szerk., *Szomszédság és közösség. Délszláv-magyar irodalmi kapcsolatok*, Budapest, Akadémiai, 1972, 393-401.

Kozári Monika (2003), *Tisza Kálmán és kormányzati rendszere*, Budapest, Napvilág, (2003)

Kralik, Richard v. (1914), *Österreichische Geschichte*. Dritte Auflage, Wien, Adolf Holzhausen, 1914

Kralik, Richard (1922), Ausw., Einl., *Abraham a Santa Clara und seine Zeitgenossen*. (Deutsche Hausbücherei. Hrg. vom Österreichischen Volksbildungsamte. Bd 14), Wien, Österreichischer Schulbuchverlag, 1922

Krúdy Gyula (1925a), 'Első Ferenc József Európa első gavallérja', in: uő, *A tegnapok ködlovagjai*, (Budapest), Tevan kiadás, 1925, 5-15.

Krúdy Gyula (1925b), 'Jókai barátja a boldogtalan Rudolf királyfi', in: uő, *A tegnapok ködlovagjai*, (Budapest), Tevan kiadás, 1925, 66-78.

Krúdy Gyula (1975a), 'Valakit elvisz az ördög', in: uő, *[Nyolc regény]*. Szövegond., jegyz. Fábri Anna. (Magyar remekírók. A sorozat szerkesztő bizottsága Illés Endre, Illyés Gyula, Juhász Ferenc, Király István, Klaniczay Tibor, Pándi Pál, Sötér István, Szabolcsi Miklós, Vas István.), Budapest, Szépirodalmi, (1975), 961-1077.

Krúdy Gyula (1975b), 'Boldogult úrfikoromban', in: uő, *[Nyolc regény]*. Szövegond., jegyz. Fábri Anna. (Magyar remekírók. A sorozat szerkesztő bizottsága Illés Endre, Illyés Gyula, Juhász Ferenc, Király István, Klaniczay Tibor, Pándi Pál, Sötér István, Szabolcsi Miklós, Vas István.), Budapest, Szépirodalmi, (1975), 1079-1282.

Krúdy Gyula (1977a), 'Őszi utazások a vörös postakocsin', in: uő: *Utazások a vörös postakocsin* I. Szerk., szövegond. Barta András. (Krúdy Gyula művei.), Budapest, Szépirodalmi, (1977), 153-312.

Krúdy Gyula (1977b), 'Nagy kópé', in: uő: *Utazások a vörös postakocsin* I. Szerk., szövegond. Barta András. (Krúdy Gyula művei.), Budapest, Szépirodalmi, (1977), 313-407.

Krúdy Gyula (1977c), 'Velszi herceg', in: uő: *Utazások a vörös postakocsin* I. Szerk., szövegond. Barta András. (Krúdy Gyula művei.), Budapest, Szépirodalmi, (1977), 409-491.

Krúdy Gyula (1977d), 'Rezeda Kázmér szép élete. Regény a szép Budapestről', in: uő: *Utazások a vörös postakocsin* II. Szerk., szövegond. Barta András. (Krúdy Gyula művei.), Budapest, Szépirodalmi, (1977), 5-160.

Krúdy Gyula (1977e), 'Kékszalag hőse', in: uő: *Utazások a vörös postakocsin* II. Szerk., szövegond. Barta András. (Krúdy Gyula művei.), Budapest, Szépirodalmi, (1978), 161-471.

Krúdy Gyula (1977f), 'A vörös postakocsi', in: uő: *Utazások a vörös postakocsin* I. Szerk., szövegond. Barta András. (Krúdy Gyula művei.), Budapest, Szépirodalmi, (1977), 5-152.

Krúdy Gyula (1977g), 'Az öreg gárdista. Regényes történet Mária Terézia korából', in: uő, *Pókhálós palackok*. Válogatott elbeszélések 1894-1908. Szerk., szövegond. Barta András. (Krúdy Gyula művei.), Budapest, Szépirodalmi, (1977), 222-242.

Krúdy Gyula (1978a), 'Mit látott Vak Béla Szerелеmben és Bánatban', in: uő: *Aranyidő*. Szerk., szövegond. Barta András. (Krúdy Gyula művei.), Budapest, Szépirodalmi, (1978), 5-157.

Krúdy Gyula (1978b), 'Őszi versenyek', in: uő: *Aranyidő*. Szerk., szövegond. Barta András. (Krúdy Gyula művei.), Budapest, Szépirodalmi, (1978), 159-190.

Krúdy Gyula (1978c), 'Hét bagoly', in: uő: *Aranyidő*. Szerk., szövegond. Barta András. (Krúdy Gyula művei.), Budapest, Szépirodalmi, (1978), 327-519.

Krúdy Gyula (1978d), 'Aranyidő', in: uő: *Aranyidő*. Szerk., szöveggond. Barta András. (Krúdy Gyula művei.), Budapest, Szépirodalmi, (1978), 521-615.

Krúdy Gyula (1978e), 'Napraforgó', in: uő: *Pesti nőrabló*. Szerk., szöveggond. Barta András. (Krúdy Gyula művei.), Budapest, Szépirodalmi, (1978), 5-177.

Krúdy Gyula (1979), 'Ferenc Jóska', in: uő, *Szerenád*. Válogatott elbeszélések 1912-1915. Szerk., szöveggond. Barta András. (Krúdy Gyula művei.), Budapest, Szépirodalmi, (1979), 227-230

Krúdy Gyula (1980a), 'Repülj, fecském', in: uő, *Az utolsó gavallér*. Szerk., szöveggond. Barta András. (Krúdy Gyula művei.), Budapest, Szépirodalmi, (1980), 5-49.

Krúdy Gyula (1980b), 'Rózsa Sándor, a betyárok csillaga Magyarország történetében', in: uő, *Az utolsó gavallér*. Szerk., szöveggond. Barta András. (Krúdy Gyula művei.), Budapest, Szépirodalmi, (1980), 51-167.

Krúdy Gyula (1980c), 'Az utolsó gavallér', in: uő, *Az utolsó gavallér*. Szerk., szöveggond. Barta András. (Krúdy Gyula művei.), Budapest, Szépirodalmi, (1980), 169-264.

Krúdy Gyula (1980d), 'Jockey Club', in: uő, *Az utolsó gavallér*. Szerk., szöveggond. Barta András. (Krúdy Gyula művei.), Budapest, Szépirodalmi, (1980), 265-397.

Krúdy Gyula (1980e), 'Primadonna', in: uő, *Az utolsó gavallér*. Szerk., szöveggond. Barta András. (Krúdy Gyula művei.), Budapest, Szépirodalmi, (1980), 487-612.

Krúdy Gyula (1981a), 'A fájo szív 66-ban', in: uő, *Telihold*. Elbeszélések 1916-1925. Vál., szöveggond. Barta András. (Krúdy Gyula művei.), Budapest, Szépirodalmi, (1981), 42-46.

Krúdy Gyula (1981b), 'A nápolyi királyné', in: uő, *Telihold*. Elbeszélések 1916-1925. Vál., szöveggond. Barta András. (Krúdy Gyula művei.), Budapest, Szépirodalmi, (1981), 56-60.

Krúdy Gyula (1981c), 'Múló évek Bécsben', in: uő, *Telihold*. Elbeszélések 1916-1925. Vál., szöveggond. Barta András. (Krúdy Gyula művei.), Budapest, Szépirodalmi, (1981), 61-65.

Krúdy Gyula (1981d), 'A sajátságos nő', in: uő, *Telihold*. Elbeszélések 1916-1925. Vál., szöveggond. Barta András. (Krúdy Gyula művei.), Budapest, Szépirodalmi, (1981), 66-70.

Krúdy Gyula (1981e), 'Az udvarhölgy sajátságos kalandja', in: uő, *Telihold*. Elbeszélések 1916-1925. Vál., szöveggond. Barta András. (Krúdy Gyula művei.), Budapest, Szépirodalmi, (1981), 91-95.

Krúdy Gyula (1981f), 'Tótágas', in: uő, *Telihold*. Elbeszélések 1916-1925. Vál., szöveggond. Barta András. (Krúdy Gyula művei.), Budapest, Szépirodalmi, (1981), 119-130.

Krúdy Gyula (1981g), 'Z. A. udvarhölgy szeszélye', in: uő, *Telihold*. Elbeszélések 1916-1925. Vál., szöveggond. Barta András. (Krúdy Gyula művei.), Budapest, Szépirodalmi, (1981), 474-479.

Krúdy Gyula (1986a), 'Jókai barátja, a boldogtalan Rudolf királyfi', in: uő: *A XIX. század vizitkártyái*. Vál., szöveggond. Barta András. (Krúdy Gyula művei.), Budapest, Szépirodalmi, (1986), 44-52.

Krúdy Gyula (1986b), 'Rezső királyfi', in: uő: *A XIX. század vizitkártyái*. Vál., szöveggond. Barta András. (Krúdy Gyula művei.), Budapest, Szépirodalmi, (1986), 53-57.

Krúdy Gyula (1989), *Ady Endre éjszakái*. S.a. r., utószó Fábri Anna. A képeket válogatta Baróti Judit, (Budapest), Helikon, (1989)

'Krúdy Gyula Lainzban', in: Fried István, szerk. *Rejtett párbeszéddek.* (Osztrák-magyar-közép-európai irodalmi párhuzamok és érintkezések), Szeged, SZTE BTK Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke, 2000, 137-139.

Kulcsár Szabó Ernő (1987a), 'Irodalomértés és magyar epikai hagyomány', in: uő, *Műalkotás – szöveg – hatás.* (Elvek és utak.), Budapest, Magvető, (1987), 9-56.

Kulcsár Szabó Ernő (1987b), 'Metaforikusság és elbeszélés', in: uő, *Műalkotás – szöveg – hatás.* (Elvek és utak.), Budapest, Magvető, (1987), 57-93.

Kulcsár Szabó Ernő (1987c), 'A regényi fikció három modellje (Németh László: Iszony; Déry Tibor: G. A. úr X-ben; Ottlik Géza: Iskola a határon)', in: uő, *Műalkotás – szöveg – hatás.* (Elvek és utak.), Budapest, Magvető, (1987), 197-249.

Kulcsár Szabó Ernő (1987d), 'A szöveg tartományai (Esterházy Péter: Független – Ki szavaz a lady biztonságáért?)', in: uő, *Műalkotás – szöveg – hatás.* (Elvek és utak.), Budapest, Magvető, (1987), 311-331.

Kulcsár Szabó Ernő (1996), *Esterházy Péter.* (Tegnap és ma. Kortárs magyar írók. Sorozatszerk. Szegedy-Maszák Mihály.), Pozsony, Kalligram, 1996

Kulcsár Szabó Ernő (2003), 'A különbözőség megértése, avagy olvashatók-e az irodalom kulturális kódjai?', in: Bednaries Gábor—Kékesi Zoltán—Kulcsár Szabó Ernő, szerk., *Identitás és kulturális idegenség.* (Osiris könyvtár. Irodalomelmélet. Sorozatszerk. Szegedy-Maszák Mihály.), Budapest, Osiris, 2003, 31-55.

Kulcsár-Szabó Zoltán (1996), 'A „korszak” retorikája', in: *Literatura* 1996/2., 127-143.

Kulcsár-Szabó Zoltán (1997), 'Intertextualitás és a szöveg identitása', in: Fried István, szerk., *Utak a komparatistikában.* (Az összehasonlító irodalomtudomány új-régi kérdései), Szeged, (JATE BTK Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke), 1997, 65-72.

Kunszery Gyula (1970), 'Jókai Mór és a bécsi szabadelvűek', in: *Irodalomtörténet* 51 (1970/4.), 683-686.

Laurence, Richard L. (1982), 'Viennese Literary Intellectuals and the Problem of War and Peace, 1889-1914', in: Nielsen, Erika, hrg., *Focus on Vienna 1900. Change and Continuity in Literature, Music, Art and Intellectual History.* (Houston German Studies. Ed. Edward R. Haymes. Vol 4.), München, Fink, (1982), 12-22.

Lengyel Dénes (1968), *Jókai Mór.* (Nagy magyar írók.), Budapest, Gondolat, 1968

Lengyel Péter (1988), *Macskakő.* Detektív regény, Budapest, Szépirodalmi, 1988

Linke, Karl (1922), *Die österreichische Nordpolfahrt von Payer und Weyprecht in den Jahren 1872 bis 1874,* Wien, Deutscher Verlag für Jugend und Volk, 1922

Lőkös István (1984a), 'Krléza Glembay-ciklusának magyar élményanyagáról', in: uő: *Magyar és délszláv irodalmi tanulmányok,* Budapest, Szépirodalmi, (1984), 229-251.

Lőkös István (1995a), 'Németh László délszláv irodalmi tárgyú esszéi', in: uő: *Déli szláv-magyar szellemi kapcsolatok,* Miskolc, Felsőmagyarország Kiadó, 1997, 7-41.

Lőkös István (1995b), 'Ivo Andrić monarchia-élménye', in: uő: *Déli szláv-magyar szellemi kapcsolatok,* Miskolc, Felsőmagyarország Kiadó, 1997, 156-164.

Lőrinczy Huba (1998), *Búcsú egy kultúrától. Márai Sándor: A Garrenek műve,* Szombathely, (Bár társadalomtudományi és művészeti folyóirat), 1998

Lukács, Georg (1920), *Die Theorie des Romans.* Ein geschichtsphilosophischer Versuch über die Formen der großen Epik, Berlin, Paul Cassirer, 1920

Lukács György (1977a), 'Nemzeti Színház: Simonyi öberster. – Az élve temetkező. – Az első látogatás. – Parasztbecsület. – Vígshízház: Kovácsné. – Magyar Színház: Gotterhalte', in: Lukács György, *Ifjúkori művek.* Szerk., jegyz., névmutató Tímár Árpád. (Lukács György összes művei.), (Budapest), Magvető, (1977), 72-74.

Lukács György (1977b), 'Gauguin', in: Lukács György, *Ifjúkori művek*. Szerk., jegyz., névmutató Tímár Árpád. (Lukács György összes művei.), (Budapest), Magvető, (1977), 111-115.

Lukács György (1977c), 'Der Weg ins Freie. Arthur Schnitzler regénye', in: Lukács György, *Ifjúkori művek*. Szerk., jegyz., névmutató Tímár Árpád. (Lukács György összes művei.), (Budapest), Magvető, (1977), 174-178.

Lukács György (1977d), 'Esztétikai kultúra', in: Lukács György, *Ifjúkori művek*. Szerk., jegyz., névmutató Tímár Árpád. (Lukács György összes művei.), (Budapest), Magvető, (1977), 422-437.

Lukács György (1997), *A lélek és a formák*. Kísérletek. (Lukács könyvtár. Sorozatszerk Mesterházi Miklós), (Budapest), Napvilág Kiadó – Lukács Archívum, (1997)

Lukács István (1996), 'Antun Gustav Matoš „Hungaricái”', in: Fried István, szerk., *A „szükséges népszövetség” a művelődés történetében*. (Irodalmi-kulturális érintkezések a Monarchiában.), Szeged, JATE Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke—Tiszatáj Alapítvány, 1996, 69-78.

Lukács, John (1999), *Budapest, 1900. A város és kultúrája*. Ford. Mészáros Klára, Budapest, Európa, 1999

Lukácsy Sándor (1997), 'Jókai magyar utópiája', in: *Vigília* 62 (1997/5.), 370-374.

Madarász Aladár (1980), 'Bevezető', in: Joseph A. Schumpeter, *A gazdasági fejlődés elmélete*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980, 7-36.

Madarász Flóris dr. (1906), *Jókai Mór regényei*, Eger, Nyomatott az érseki lyceumi könyvnyomdában, 1906

Mádl Antal (1969), 'Az osztrák századforduló', in: *Helikon* 15 (1969/1.), 53-64.

A magyar irodalom története 1905-től 1919-ig. Szerk. Szabolcsi Miklós. (A magyar irodalom története. Főszerk. Sőtér István. V. kötet), Budapest, Akadémiai, (1965)

A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében, 1991

Mádl Antal (1991), 'Österreichisch-ungarische Literaturbeziehungen in der k.-u.-k.-Monarchie', in: „Kakanien.” Aufsätze zur österreichischen und ungarischen Literatur, Kunst und Kultur um die Jahrhundertwende. Hrg. Eugen Thurnher, Walter Weiss, János Szabó und Attila Tamás unter Mitarb. von Hildemar Holl. (Schriftenreihe der Österreichisch-Ungarischen Gemischten Kommission für Literaturwissenschaft. Hrg. Österreichisch-Ungarische Gemischte Kommission für Literaturwissenschaft. Bd 2), Budapest—Wien, Akadémiai Kiadó—Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1991, 31-58.

Magris, Claudio (1988a), *Der habsburgische Mythos in der österreichischen Literatur*. Vorwort zur 2. Aufl. übst. Walter Weiss. Vom Verfasser autorisierte Übs. Madeleine von Pásztor, Salzburg, Otto Müller, 1988

Magris, Claudio (1988b), *A Habsburg-mítosz az osztrák irodalomban*. Részletek. Ford. Székely Éva, Budapest, Európa, 1988

Magris, Claudio (1992), *Duna*. Ford. Kajtár Mária, az utószót ford. Komlósi Éva, Budapest, Európa, 1992

Márai Sándor (1941), *Az igazi*. (Márai Sándor munkái.), (Budapest), Révai, (1941)

Márai Sándor (1938), 'Az osztrák ember', in: *Pesti Hirlap*, 1938. február 27., 5.

Márai Sándor (1942), *Ég és föld*, (Budapest), Révai, (1942)

Márai Sándor (1946), *Ihlet és nemzedék*. (Márai Sándor művei.), (Budapest), Akadémiai—Helikon, (1946)

Márai Sándor (1976), *Napló 1968-1975*. (Márai Sándor művei.), (Budapest), Akadémiai—Helikon, (1976)

Márai Sándor (1977), *Napló 1958-1967*. (Márai Sándor művei.), (Budapest), Akadémiai—Helikon, (1977)

Márai Sándor, *Napló 1976-1983*. (Márai Sándor művei.), (Budapest), Akadémiai—Helikon, (1984-85)

Márai Sándor (1990a), *Egy polgár vallomásai I-II*. (Márai Sándor művei.), (Budapest), Akadémiai—Helikon, (1990)

Márai Sándor (1990b), *A gyertyák csonkig égnék*. (Márai Sándor művei.), (Budapest), Akadémiai—Helikon, (1990)

Márai Sándor (1991), *Füves könyv*. (Márai Sándor művei.), (Budapest), Akadémiai—Helikon, (1991)

Márai Sándor (1992a), *Szindbád hazamegy*. (Márai Sándor művei.), (Budapest), Akadémiai—Helikon, (1992)

Márai Sándor (1992b), 'Krúdy', in: uő, *Ihlet és nemzedék*. (Márai Sándor művei.), Budapest, Akadémiai—Helikon, (1992), 77-82.

Márai Sándor (1993), *Válás Budán*. (Márai Sándor művei.), (Budapest), Akadémiai—Helikon, (1993)

Márai Sándor (1999a), *Kassai őrző*, [Budapest], Helikon, (1999)

Márai Sándor (1999b), 'Élők és holtak: Ferenczi Sándor', in: *Thalassa* 10 (1999/1.), 151-153.

[Márai Sándor] (m. s.) (2000); 'Műsoron kívül. Anatol', in: Fried István, szerk. *Rejtett párbeszéd*. (Osztrák-magyar-közép-európai irodalmi párhuzamok és érintkezések), Szeged, SZTE BTK Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke, 2000, 91-93.

Margitay Tihamér (2003a), 'A kritikai racionalizmustól a hermeneutikai kritikáig', in: Margitay Tihamér—Schwendtner Tibor, szerk., *Tudomány megértő módon. Hermeneutika és tudományfilozófia*. (A filozófia útjai. Sorozatszerk. Fehér M. István.), (Budapest), L'Harmattan, 2003, 25-61.

Margitay Tihamér (2003b), 'A személyes tudás hermeneutikája. Polányi filozófiájának interpretációja a tudományhermeneutika szempontjából' in: Margitay Tihamér—Schwendtner Tibor, szerk., *Tudomány megértő módon. Hermeneutika és tudományfilozófia*. (A filozófia útjai. Sorozatszerk. Fehér M. István.), (Budapest), L'Harmattan, 2003, 148-191.

'Maurus Jókai (1889a) über Joseph Weilen', in: *Neues Illustriertes Extrablatt*, 1889. július 7.

Mauthner, Fritz (1918), *Erinnerungen*, München, Georg Müller, 1918

May István (1985), *A magyar heroikus regény története*. (Irodalomtörténeti füzetek 112. Szerk. Bodnár György), Budapest, Akadémiai, 1985

Mezei József (1973), *A magyar regény*. (Elvek és utak.), Budapest, Magvető, (1973)

Mezei József (1975), 'A valóságteremtő', in: *Irodalomtörténeti Közlemények* 79 (1975/3.), 287-296.

Mező Ferenc (2000), 'Közép-Európa a politikai elit fogságában', in: *Limes* 12 (2000/4.), 7-26.

Mikszáth Kálmán (1914), 'Kedélyes háború', in: uő: *A saját ábrázatomról*. Vallomások, levelek, följegyzések. (Mikszáth Kálmán munkái. Hátrahagyott iratok. S. a. r. Dr. Rubinyi Mózes. Első kötet.), Budapest, Révai, 1914, 224-230.

Mikszáth Kálmán (1960), *Jókai Mór élete és kora*. I-II. S. a. r. Rejtő István. (Mikszáth Kálmán összes művei. 18-19. kötet), Budapest, Akadémiai, 1960

Mitis, Oskar Frhr. von (1928), *Das Leben des Kronprinzen Rudolf*. Mit Briefen und Schriften aus dessen Nachlass. Leipzig, Insel-Verlag, 1928

Moreno, J. L. (1960), 'Creativity—Spontaneity—Cultural Conserves', in: J. L. Moreno et al., ed., preface by J. L. Moreno, *The Sociometry Reader*, The Free Press of Glencoe, Illinois, (1960), 8-14.

Musil, Robert (1977), *A tulajdonságok nélküli ember*. I-III. Ford. Tandori Dezső, szerk. Györffy Miklós, utószó Sükösd Mihály, Budapest, Európa, 1977

Musil, Róbert (1980), 'Törless iskolaévei.' Ford. Petra-Szabó Gizella, in: uő, *Törless iskolaévei – Három elbeszélés*, Budapest, Európa, 1980, 5-194.

Musil, Robert (2000), 'Politika Ausztriában.' Ford. Tandori Dezső, in: uő, *Esszék*, Pozsony, Kalligram, 2000, 26-29.

Nagy Miklós (1965), 'Jókai Mór', in: *A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig*. Szerk. Sőtér István. (A magyar irodalom története IV. Főszerk. Sőtér István.), Budapest, Akadémiai, (1965), 284-321.

Nagy Miklós (1968), 'Jókai und Wien', in: *Lenau Almanach 1967/68*. Red. Dr. Nikolaus Britz, Wien—Heidelberg, Bohmann, (1968), 101-105.

Nagy Miklós (1975), *Jókai Mór alkotásai és vallomásai tükrében*. (Arcok és vallomások.), Budapest, Szépirodalmi, (1975)

Nagy Miklós (1987a), 'A kőszívű ember fiai', in: uő: *Virrasztók*, Budapest, Szépirodalmi, 1987, 53-84.

Nagy Miklós (1987b), 'Jókai érzelmes romantikája (Századvégi regények)', in: uő: *Virrasztók*, Budapest, Szépirodalmi, 1987, 123-130.

Nagy Miklós (1987c), 'Jókai hatása a kortársi regényíráshoz', in: uő: *Virrasztók*, Budapest, Szépirodalmi, 1987, 243-266.

Nagy Miklós (1987d), 'Krúdy és Jókai', in: uő: *Virrasztók*, Budapest, Szépirodalmi, 1987, 315-330.

Nagy Miklós (1987e), 'Jókai és az osztrák szellemi élet', in: uő: *Virrasztók*, Budapest, Szépirodalmi, 1987, 346-361.

Nagy Miklós (1998), 'Az újraolvasott Jókai-életrajz. Hogyan látta Mikszáth 19. századi történelmünket és kultúránkat?', in: *Alföld* 49 (1998/1.), 84-89.

Nagy Miklós (1999), *Jókai Mór*, Budapest, Korona, 1999

Nagy Miklós (2001), 'Az írói névadás Jókai kései regényeiben', in: *Irodalomtörténet* 82 (2001/4.), 554-562.

Nagy Péter (1964), *Szabó Dezső*. (Irodalomtörténeti könyvtár 16. Szerk. biz. Sőtér István—Béládi Miklós—Horváth Károly—Klaniczay Tibor—Szabolcsi Miklós.), Budapest, Akadémiai, 1964

Németh G. Béla, 'A próza zeneiségének kérdéséhez', in: *MTA I. Oszt. Közleményei*, 1958, XIII. köt.

Németh G. Béla (1981), *A magyar irodalomkritikai gondolkodás a pozitivizmus korában a kiegyezéstől a századfordulóig*. (Irodalomtudomány és kritika. Szerk. Szauder József és Tarnai Andor.), Budapest, Akadémiai, 1981

Németh G. Béla (1985), 'Az „úri középosztály történetének egy dokumentuma: Herczeg Ferenc emlékezései', in: Herczeg Ferenc *Emlékezései*, bev., szöveggond. Németh G. Béla, Budapest, Szépirodalmi, 1985, 5-32.

Németh G. Béla (1987), 'Életképforma és regény. (A Jókai-olvasás állomásai.)', in: uő: *Hosszmeteszetek és keresztmeteszetek*, Budapest, Szépirodalmi, (1987), 114-126.

Németh G. Béla (1988), *Péterfy Jenő*. (A múlt magyar tudósai. Főszerk. Tolnai Gábor. Szerk. Szalai Sándorné.), Budapest, Akadémiai, 1988

Niedoba, Walter (1950), *Die Legendenbildung um den Tod des Kronprinz Rudolf im Spiegel der Presse*, Wien, (Diss.), 1950

Nyíri Kristóf (1980), *A Monarchia szellemi életéről*, Budapest, Gondolat, 1980

Nyíri Kristóf (1981), 'From Eötvös to Musil: Philosophy and Its Negation in Austria and Hungary', in: uő, szerk., *Austrian Philosophy: Studies and Texts*, München, Philosophia, 1981, 9-30.

Nyíri Kristóf (1986), *Európa szélén*, Budapest, Kossuth, 1986

Nyíri, J. C. (1989a), 'The Concept of Tradition: Mach and the Early Musil', in: R. B. Pynsent, ed., *Decadence and Innovation. Austro-Hungarian Life and Art at the Turn of the Century*, London, Weidenfeld and Nicolson, 1989, 43-48.

Nyíri, J. C. (1989b), 'Fin-de-siècle Austrian Philosophy: Qualities without a Man', Gy. Ránki, ed., *Hungary and European Civilization*, Budapest, Akadémiai, 1989, 361-378.

Nyíri Kristóf (1994a), *A hagyomány filozófiája*, Budapest, Lukács Archívum—T-Twins kiadó, 1994

Nyíri, Christoph (1994b), 'Ungarn und die Brentano-Schule: Ein Überblick', in: Wilhelm Baumgartner—Franz-Peter Burkard—Franz Wiedmann, hrg., *Ungarn und die Brentano Schule*. (Brentano Studien. Bd 5), Würzburg, Institut für Philosophie, Lehrstuhl III für Philosophie Julius Maximilians Universität Würzburg, 1994, 13-23.

Nyíri, J. C. (1997), 'Mitteleuropa und das Entstehen der Postmoderne', Richard G. Plaschka—Horst Haselsteiner—Anna M. Drabek, hrg., *Mitteleuropa – Idee, Wissenschaft und Kultur im 19. und 20. Jahrhundert. Beiträge aus österreichischer und ungarischer Sicht*. (Zentraleuropa-Studien. Hrg. Von Richard G. Plaschka und Anna M. Drabek. Bd 4), Wien, ÖAW, 1997, 97-111.

Nyíri, Kristóf (1999), 'From Palágyi to Wittgenstein: Austro-Hungarian Philosophers of Language and Communication', in: Kristóf Nyíri—P. Fleischner, szerk., *Philosophie of Culture and the Politics of Electronic Networking. Vol. I. Austria and Hungary: Historical Roots and Present Developments*, Innsbruck—Wien, Studien Verlag/Budapest, Áron kiadó, 1999

Nyíri Kristóf (2004), 'Hálózat és megismerés'. Ford. Farkas János László, in: Békés Vera, szerk., *A kreativitás mintázatai*. Magyar tudósok, magyar intézmények a modernitás kihívásában. (Recepció és kreativitás. Nyitott magyar kultúra. Sorozatszerk. Palló Gábor.), Budapest, Áron, 2004, 22-33.

Orosz Magdolna (2000), 'Rejtett párbeszéd – szövegek egymás közt', in: Fried István, szerk. *Rejtett párbeszéd*. (Osztrák-magyar-közép-európai irodalmi párhuzamok és érintkezések), Szeged, SZTE BTK Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke, 2000, 29-49.

Ottlik Géza (1981), *Iskola a határon*. Hatodik kiadás. (Magvető zsebkönyvtár.), Budapest, (Magvető), (1981)

Ottlik Géza (1999), *Továbbélők*. Szöveggond., utószó Kelecsényi László, Pécs, Jelenkor, 1999

Pál József (2001), 'Az élő Monarchia. Az irodalmi Közép-Európa múltjáról és jövőjéről egy Vajda-könyv kapcsán', in: Fried István, szerk., *Osztrák-magyar modernség a boldog(?) békeidőben*, Szeged, SZTE BTK Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke, 2001, 117-133.

Palló Gábor (1992), *Radioaktivitás és kémiai atomelmélet. Az anyagszerkezeti nézetek válsága a századelő magyarországi kémiájában*, Budapest, Akadémiai, 1992

Palló Gábor (2001), 'Egyetem és tudószenik – a magyarországi eset', in: Tóth Tamás, szerk., *Az európai egyetem funkcióváltozásai*, Budapest, Professzorok Háza, 2001, 125-138.

Palló Gábor (2004), 'A recepció és a kreativitás összfüggése a magyarországi tudományban', in: uő, szerk., *A honi Kopernikusz-recepciótól a magyar Nobel-díjakig.* (Recepció és kreativitás. Nyitott magyar kultúra. Sorozatszerk. Palló Gábor.), Budapest, Áron, 2004, 7-22.

Pan, Christoph Dr. (2004), 'Déltirol-autonómia – sikermmodell?', in: Benyák Mária, szerk., *Az Európai Unió és az etnikai kisebbségek*, Bécs, Ausztriai Magyar Egyesületek és Szervezetek Központi Szövetsége, 2004, 45-52.

Papp Dániel (1957), 'Kultúrharc Tiszaszálláson', in: uő, *Muzsika az éjszakában.* Válogatott művek. Válogatta Lukácsy Sándor, (Budapest), Szépirodalmi, 1957, 365-373.

Payer, Julius (1876), *Die österreichisch-ungarische Nordpolexpedition in den Jahren 1872-1874*, Wien, Hölder, 1876

Péterfy Jenő (1983), 'Jókai Mór', in: uő: *Válogatott művei.* Vál., szöveggond., jegyz. Sőtér István. (Magyar remekírók. Szerk. biz. Illés Endre, Illyés Gyula, Juhász Ferenc, Király István, Klaniczay Tibor, Pándi Pál, Sőtér István, Szabolcsi Miklós, Vas István.), Budapest, Szépirodalmi, (1983), 603-632.

Pinsent, Robert B. (1989), 'Conclusory Essay: Decadence, Decay and Innovation', in: uő, ed., *Decadence and Innovation. Austro-Hungarian Life and Art at the Turn of the Century*, London, Weidenfeld and Nicolson, 1989, 111-248.

Pléh Csaba (1997/1998), 'Ernst Mach és Daniel Dennett: a megismerés két evolúciós modellje', in: *Magyar Pszichológiai Szemle* LIII. (37), 1997/98/1-4., 41-57.

Pléh Csaba (2003), *A természet és a lélek. A naturalista megközelítés a pszichológiában.* (Osiris könyvtár. Pszichológia. Sorozatszerk. Pléh Csaba.), Budapest, Osiris, 2003

Podmaniczky Frigyes (1984), *Egy régi gavallér emlékei.* Válogatás a naplótöredékekből 1824-1887. Vál., szerk., jegyz., utószó Steinert Ágota, Budapest, Helikon, 1984

Pollak, Michael (1984), *Vienne 1900. Une identité blessée.* (Collection Archives dir. Pierre Nora et Jacques Revel.), Paris, Gallimard/Julliard, (1984)

Pomogáts Béla (2000), 'Jókai Mór és a Millennium', in: *Életünk* 38 (2000/9.), 741-748.

Pór Péter (1969), 'Az európai és a magyar szecesszió líraszemlélete', in: *Helikon* 15 (1969/1.), 116-126.

Pór Péter (1971), *Konzervatív reformtörekvések a századforduló irodalmában. Justh Zsigmond és Czóbel Minka népiessége.* (Irodalomtörténeti füzetek. Szerk. Bodnár György. 73. szám), Budapest, Akadémiai, 1971

Pronay-Strasser, Inge (1986), 'Von Ornithologen und Grashupferinnen. Bemerkungen zur Sexualität um 1900', in: Ehalt, Hubert C.—Heiss, Gernot—Stekl, Hannes (1986), *Glücklich ist, wer vergißt...? das andere Wien um 1900*, Wien-Köln-Graz, Böhlau, 1986, 113-132.

Przybyszewski, Stanislaw (1969), 'Confiteor', in: *Helikon* 15 (1969/1.), 102-104.

Radnóti Sándor (1988), 'Az ambivalens műbíráló', in: Balassa Péter, szerk., *Diptychon.* Elemzések Esteházy Péter és Nádas Péter műveiről 1986-1988. (JAK Füzetek 41), Budapest, Magvető, 1988, 58-93.

Radnóti Sándor (1991), 'Valamennyi klasszikus legény. Lengyel Péter: Macskakő – 1989', in: uő, *Recrudescunt vulnera.* (konTEXTus könyvek. Sorozatszerk. Ambrus János és Erős Ferenc), (Budapest), Cserépfalvi, (1991), 174-185.

Rédey Tivadar (1925), 'Jókai és a történelem', in: *Századok* 59 (1925/4-6.), 113-125.

Reichardt, Rolf (2000), 'Wortfelder – Bilder – Semantische Netze', in: Gunter Scholz, hrg., *Die Interdisziplinarität der Begriffsgeschichte*, Hamburg, Felix Meiner, 2000 (Archiv für Begriffsgeschichte), 111-133.

Ricoeur, Paul (1999), 'A történelem és a fikció kereszteződése.' Ford. Jeney Éva, in: uő: *Válogatott tanulmányok*. Ford. Angyalosi Gergely et al. (Osiris könyvtár. Irodalomelmélet. Sorozatszerk. Babarczy Eszter—Domokos Mátyás—Szegedy-Maszák Mihály.), Budapest, Osiris, 1999, 353-372.

Rinner, Fridrun—Zerinschek, Klaus (1981), 'Die vergleichende Literaturwissenschaft als Provokation der Rezeptionsästhetik', in: uők, hrg., *Komparatistik. Theoretische Überlegungen und südosteuropäische Wechselseitigkeit*. Festschrift für Zoran Konstantinović, Heidelberg, Carl Winter—Universitätsverlag, 1981, 169-177.

Romsics Gergely (2001/2002), 'Ahogyan a vesztesek látták. A Monarchia felbomlása az emlékirat-irodalom tükrében', in: *Rubicon* 2001/10-2002/1., 17-23.

Rónay György (1985), *A regény és az élet*, Budapest, Magvető, (1985)

Rónay László (1998), *Márai Sándor*, Budapest, Korona, 1998

Roth, Joseph (1982a), 'Radetzky-induló.' Ford. Boldizsár Iván, in: uő, *Radetzky-induló – A kapucinus kriptá*, Budapest, Európa, 1982, 5-355.

Roth, Joseph (1982b), 'A kapucinus kriptá.' Ford. Déri György, in: uő, *Radetzky-induló – A kapucinus kriptá*, Budapest, Európa, 1982, 357-490.

Rudolf, Kronprinz, (1998), „*Majestät, ich warne Sie...*”. Geheime und private Schriften. Hrg. Brigitte Hamann, München—Zürich, Piper, (1998)

Rudolf, Kronprinz Erzherzog, (1999), 'Einleitung', in: Zintzen, Christiane, ausg., „*Die Österreichisch-Ungarische Monarchie in Wort und Bild*”. Aus dem Kronprinzenwerk des Erzherzog Rudolf. (Literaturgeschichte in Studien und Quellen. Hrg. Klaus Amann, Hubert Lengauer und Karl Wagner. Bd 3), Wien—Köln—Weimar, Böhlau, 1999, 23-27.

Sármány Ilona (1991), 'Előszó', in: uő: *Bécs festészete a századfordulón*, (Budapest), Corvina, (1991), 5-29.

Sármány-Parsons Ilona (1991), 'Entfremdete Nachbarn. Ein Doppelporträt der Wiener und Budapester Kunst um die Jahrhundertwende', in: in: „*Kakanien*.” Aufsätze zur österreichischen und ungarischen Literatur, Kunst und Kultur um die Jahrhundertwende. Hrg. Eugen Thurnher, Walter Weiss, János Szabó und Attila Tamás unter Mitarb. von Hildemar Holl. (Schriftenreihe der Österreichisch-Ungarischen Gemischten Kommission für Literaturwissenschaft. Hrg. Österreichisch-Ungarische Gemischte Kommission für Literaturwissenschaft. Bd 2), Budapest—Wien, Akadémiai Kiadó—Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1991, 415-437.

Sármány-Parsons Ilona (2000), 'Nagybánya festészete a Monarchia művészeti kontextusában', in: *Ars Hungarica* 28 (2000/2.), 321-356.

Scheibner Tamás (2003), 'Az önmagától megfosztott én. Kertész Imre: *Jegyzőkönyv*', in: *Irodalomtörténet* 84 (2003/3.), 367-379.

Schlett István (1987), *A „munkáskérdés” és a szocializmus a magyar politikai gondolkodásban 1848-1906*, (Budapest), Kossuth, 1987

Schnick, Hilmar—Gorzny, Willi (1984), bearb., *Gesamtverzeichnis des deutschsprachigen Schrifttums 1700-1910*, München—New York—London—Paris, K. G. Saur, 1984, Bd 101

Schorske, Carl E. (1998), *Bécsi századvég. Politika és kultúra*. Németből fordította Györffy Miklós, (Budapest), Helikon, (1998)

Schöpflin Aladár (1990), *A magyar irodalom története a XX. században*. S. a. r. Sebes Katalin, Budapest, Szépirodalmi, 1990

- Schulte, Joachim (1998), *Wittgenstein*, Stuttgart, Philipp Reclam Jun., (1998)
- Schwendtner Tibor (2003), 'A természettudomány hermeneutikái', in: Margitay Tihamér—Schwendtner Tibor, szerk., *Tudomány megértő módon. Hermeneutika és tudományfilozófia*. (A filozófia útjai. Sorozatszerk. Fehér M. István.), (Budapest), L'Harmattan, 2003, 7-21.
- Smith, Brewster M. (2003), 'Attitűdök, értékek és önazonosság.' Ford. Nádasdy Nóra, in: Váriné Szilágyi Ibolya, szerk., *Értékek az életben és a retorikában*, (Pszichológiai Tanulmányok. Sorozatszerk. Hunyady György. XIX.), Budapest, Akadémiai, 2003, 25-61.
- Sokcsévics Dénes, 'A Közép-Európa gondolat a horvátoknál', in: *Limes* 11 (1999/3-4.), 77-83.
- Somogyi Éva (1996), *Kormányzati rendszer a dualista Habsburg Monarchiában. (A közös minisztertanács, 1867-1906)*. (História könyvtár monográfiák 8. Sorozatszerk. Glatz Ferenc. Olvasószerk. Burucs Kornélia), Budapest, História/MTA Történettudományi Intézete, 1996
- Sötér István (1942), 'Krúdy [!] Gyula', in: Thurzó Gábor, szerk., *Ködlövegok. Írói arcképek*. Előszó Márai Sándor, Budapest, Szent-István Társulat, [1942], 180-202.
- Sötér István (1979a), 'Jókai Mór' [1941], in: uő: *Félkör*. Tanulmányok a XIX. századról, Budapest, Szépirodalmi, (1979), 283-396.
- Sötér István (1979b), 'Jókai útja' [1954], in: uő: *Félkör*. Tanulmányok a XIX. századról, Budapest, Szépirodalmi, (1979), 396-471.
- Sötér István (1979c), 'Jókai pályafordulata', in: uő: *Félkör*. Tanulmányok a XIX. századról, Budapest, Szépirodalmi, (1979), 471-533.
- Sötér István (1981), 'Ideák és nosztalgia költője: Jókai', in: Kerényi Ferenc—Nagy Miklós, szerk., *Az élő Jókai*, (Budapest), Petőfi Irodalmi Múzeum—Népművelési Propaganda Iroda, 1981, 7-12.
- Sperber, Dan (2001), *A kultúra magyarázata. Naturalista megközelítés*. Ford. Pléh Csaba. (Osiris zsebkönyvtár.), Budapest, Osiris, 2001
- Staud Géza (1969), 'A századforduló drámája, színpada', in: *Helikon* 15 (1969/1.), 110-115.
- Steindler, Larry (1998), 'Wissenschaft und Philosophie in Österreich-Ungarn und die ungarische Rücksandigkeitsdiskussion', in: Michael Benedikt—Endre Kiss—Reinhold Knoll, hg., *Verdrängter Humanismus – Verzögerte Aufklärung* Bd 4, Klausenburg (Cluj), Editura Triade, (1998), 601-629.
- Stephanie von Belgien, Prinzessin, Fürstin von Lónyay (1935), *Ich sollte Kaiserin werden*, Leipzig, Koehler und Amelong, [1935]
- Stourzh, Gerald (1991), 'Der Umfang der österreichischen Geschichte', in: Herwig Wolfram—Walter Pohl, hrg., *Probleme der Geschichte Österreichs und ihrer Darstellung*, Wien, 1991, 2-28.
- Sturm László (2000), *Hagyományok metszéspontján*. Források, műfaji klisék és elbeszélésmódok Krúdy Gyula egy regénycsoportjában, (Budapest), Anonymus, 2000
- Swartz, Richard (1999), 'Zum Geleit', in: Zintzen, Christiane, ausg., „Die Österreichisch-Ungarische Monarchie in Wort und Bild”. Aus dem Kronprinzenwerk des Erzherzog Rudolf. (Literaturgeschichte in Studien und Quellen. Hrg. Klaus Amann, Hubert Lengauer und Karl Wagner. Bd 3), Wien—Köln—Weimar, Böhlau, 1999, 7-8.
- Szabó Dezső (1989), *Az elsodort falu*, Debrecen, A Debreceni Református Kollégium Gimnáziuma, 1989
- Szabó Dezső (1991), 'Magyarország helye Európában Keleteurópa', in: uő, *Az egész látóhatár*. Politikai és irodalmi tanulmányok, levelek, vitairatok I-II, Budapest, Püski, 1991, 149-166.

Szabó László (1904), *Jókai élete és művei*, Budapest, Rákosi Jenő/Budapesti Hirlap Ujságvállalata, 1904

Szabó Miklós (1989), *Politikai kultúra Magyarországon 1896-1986*. Válogatott tanulmányok. Szerk. Tallár Ferenc, (Budapest), Atlantis, 1989

Szajbély Mihály (1995), 'Az Álmodó és Schopenhauer', in: *Világosság* 35 (1995/8-9.), 110-134.

Szajbély Mihály (1989), *Csáth Géza*. (Nagy magyar írók.), Budapest, Gondolat, 1989

Szajbély Mihály (2002), *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után*, MTA Doktori értekezés, Szeged, 2002

Szász Ferenc (1978), 'Der k. u. k. Leutnant um 1900 aus österreichischer und ungarischer Sicht', in: Antal Mádl—János Juhász—Zsuzsa Széll, hrg., *Festschrift Karl Millay zum 65. Geburtstag*. (Budapester Beiträge zur Germanistik. Schriftenreihe des Lehrstuhles für deutsche Sprache und Literatur der Loránd-Eötvös-Universität. 4.), Budapest, Druckerei der Loránd-Eötvös-Universität, 1978, 269-281.

Szász Ferenc (1980), hrg., *Hugo von Hofmannsthal und Rainer Maria Rilke in Ungarn*. Bibliographie. (Budapester Beiträge zur Germanistik. Schriftenreihe des Lehrstuhles für deutsche Sprache und Literatur der Loránd-Eötvös-Universität. 7.), Budapest, ELTE Soksorozótűzeme, 1980

Szauder József (1980), 'Krúdy-hősök', in: uő: *Tavaszi és őszi utazások*. Tanulmányok a XX. századi magyar irodalomról. Összegyűjt., szöveggond. Szauder Mária, Budapest, Szépirodalmi, (1980), 16-35.

Szegedy-Maszák Mihály (1969), 'A századforduló irodalma az angolszász kutatásban', in: *Helikon* 15 (1969/1.), 159-178.

Szegedy-Maszák Mihály (1988), "'Bevezetés a szépirodalomba'", in: Balassa Péter, szerk., *Diptychon*. Elemzések Esterházy Péter és Nádas Péter műveiről 1986-1988. (JAK Füzetek 41), Budapest, Magvető, 1988, 108-126.

Szegedy-Maszák Mihály (1991), *Márai Sándor*. (Korársaink. Szerk. Juhász Béla és Rónay László.), Budapest, Akadémiai, 1991

Szegedy-Maszák Mihály (1992), 'Sok, de nem minden. Esterházy Péter: Hahn-Hahn grófnő pillantása', in: *Jelenkor* 35 (1992/3.), 277-280.

Szegedy-Maszák Mihály (1994), *Ottlik Géza*. (Tegnap és ma. Sorozatszerk. Szegedy-Maszák Mihály.), Pozsony, Kalligram, 1994

Szegedy-Maszák Mihály (1995a), 'A bizony(talan)ság ábrándja: kánonképződés a posztmodern korban', in: uő: „Minta a szőnyegen.” *A műértelmezés esélyei*, Budapest, Balassi, 1995, 76-89.

Szegedy-Maszák Mihály (1995b), 'Konzervativizmus, modernség és népi mozgalom a magyar irodalomban', in: uő: „Minta a szőnyegen.” *A műértelmezés esélyei*, Budapest, Balassi, 1995, 151-161.

Szekfű Gyula (1989), *Három nemzedék és ami utána következik*. Előszó: Glatz Ferenc. (ÁKV-Maecenas Reprint.), (Budapest, ÁKV-Maecenas, 1989)

Szeps, Moritz (1999), 'Erkennet Euch selbst', in: Zintzen, Christiane, ausg., „Die Österreichisch-Ungarische Monarchie in Wort und Bild”. *Aus dem Kronprinzenwerk des Erzherzog Rudolf*. (Literaturgeschichte in Studien und Quellen. Hrg. Klaus Amann, Hubert Lengauer und Karl Wagner. Bd 3), Wien—Köln—Weimar, Böhlau, 1999, 273-274.

Szerb Antal (é. n.), *Magyar irodalomtörténet*. 11. kiadás. A szöveget gondozta Szerb Antalné, (Budapest), Magvető, é. n.

Sziklay László (1969), 'A századforduló szlovák irodalma a Monarchiában', in: *Helikon* 15 (1969/1.), 23-34.

Szilasi László (1991), 'Jókai és Rudolf királyfi. Egy írói magánnyomozás értelmezése', in: *Életünk* 39 (1991/8.), 705-710.

Szilasi László (2000), *A selyemgubó és a „bonczoló kés”*. (deKON-KÖNYVek. Sorozatszerk Odorics Ferenc. 18.), Budapest, Osiris—Pompeji, 2000

Szili József (1998), „*Légy ha birsch, te »világköltő«...*”. *A magyar líra a XIX. század második felében*, Budapest, Balassi, 1998

Szili József (1999), 'A globális komparatista', in: *A kultúrák köziség dilemmái*. Szerk. Fried István—Kürtösi Katalin, Szeged, JATE BtK Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke, 1999, 5-13.

Szívós Erika (2001), 'A „másik Bécs”: az osztrák századforduló változó képe a Schorske utáni történetírásban', in: *Aetas* 2001/3-4., 224-237.

Szörényi László (1989a), 'Mítosz és utópia Jókainál', in: uő: „*Multaddal valamit kezdeni*”. (JAK füzetek 47.), Budapest, Magvető, (1989), 138-163.

Szörényi László (1989b), 'Bécs szimbolikus szerepe Krúdy műveiben', in: uő: „*Multaddal valamit kezdeni*”. (JAK füzetek 47.), Budapest, Magvető, (1989), 222-229.

Szörényi László (1997), 'Herzl és Jókai', in: *Új Holnap* 42 (1997/11.), 19-27.

Takáts Sándor (É. n.), 'Jókai politikai pályafutása', in: *Jókai Mór politikai beszédei* I-II., Budapest, Franklin, é. n., I. XVII-CXXXIII.

Tandori Dezső (1979a), „Agyagszerűen lehetett nyomogatni, formálni; de nem agyag volt”. (Ottlik Géza: Hajnali háztetők), in: uő, *A zsalu sarokvasa*. Irodalmi tanulmányok, Budapest, Magvető, (1979), 159-172.

Tandori Dezső (1979b), 'A kimondható érzés, hogy mégis minden', in: uő, *A zsalu sarokvasa*. Irodalmi tanulmányok, Budapest, Magvető, (1979), 173-193.

Timms, Edward E. (1986), *Karl Kraus. Apokalyptic Satyrst. Cultur and Catastrophe in Habsburg Vienna*, New Haven—London, Yale University Press, (1986)

Timms, Edward (1989), 'Images of the City: Vienna, Prague and the intellectual Avant-Garde', in: Robert B. Pynsent, ed., *Decadence and Innovation. Austro-Hungarian Life and Art at the Turn of the Century*, London, Weidenfeld and Nicolson, 1989, 1-13.

Tóbiás Áron (2003), szerk., *Krúdy világa*, Budapest, Osiris, 2003

Toldy István (1891), *Öt év története, 1867-1872*. Új kiadás, Budapest, Ráth Mór, 1891

Vajda György Mihály (1969), 'Vázlat a századforduló irodalmáról', in: *Helikon* 15 (1969/1.), 3-13.

Vajda György Mihály (1991), 'Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban...', in: Fried István, szerk., *A Monarchia a századfordulón*. (Monarchia-irodalmak és irodalmak a Monarchiáról.), Szeged, (JATE BtK Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke), 1991, 11-22.

Vajda György Mihály (1994a), *Wien und die Literaturen in der Donaumonarchie. Zur Kulturgeschichte Mitteleuropas 1740-1918*. (Schiftenreihe der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts. Hrg. Moritz Csáky. Bd 4), Wien—Graz—Köln, Böhlau, 1994

Vajda György Mihály (1994b), *Keletre nyílik Bécs kapuja*. Közép-Európa kulturális képeskönyve 1740-1918, Budapest, Akadémiai, 1994

Vajda György Mihály (1998), 'Az Osztrák-Magyar Monarchia fenomenológiája', in: *(B)irodalmi álmok — (B)irodalmi valóság*. Főszerk. Fried István, szerk. Hódosy Annamária, Kelemen Zoltán, Szeged, (JATE BtK Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke), 1998, 13-22.

Vajda György Mihály (2000a), 'A modernség néhány típusa az Osztrák-Magyar Monarchia irodalmaiban. Ford. Pataki Virág', in: Fried István, szerk., *Lélektől lélekig.* (Osztrák-magyar-közép-európai összefüggések), Szeged, József Attila Tudományegyetem BTK Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke, 2000, 13-19.

Vajda György Mihály (2000b), 'A Monarchia sírbatétele és továbbélése a magyar irodalomban a 20-as évek közepéig', in: uő, *Egy irodalmi Közép-Európáért*, Budapest, Fekete Sas kiadó, 2000, 79-96.

Van Inwagen, Peter (1983), *An Essay on Free Will*, Oxford, Clarendon Press, 1983

Varga Anikó (1999), 'Szemelvények a Közép-Európába tartó járatok Menetrendjéből. (A szerb irodalomban Danilo Kiš prózájából kiinduló, Közép-Európát körüljáró gondolatiság vázlatos áttekintésének kísérlete), in: Fried István, szerk., *Szövegek között III.* (Irodalomelméleti és -történeti tanulmányok Szegedről), Szeged, JATE BTK Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék, 1999, 33-40.

Varga János (1964), '„A kőszívű ember fiai”-nak történeti mintái és forrásai', in: *Irodalomtörténeti közlemények* 68 (1964/5-6.), 614-642.

Váriné Szilágyi Ibolya (2003), 'Az értékek egyetemes és kultúrspecifikus természetéről', in: uő, szerk., *Értékek az életben és a retorikában.* (Pszichológiai Tanulmányok. Sorozatszerk. Hunyady György. XIX.), Budapest, Akadémiai, 2003, 7-21.

Vattamány Gyula, '„Eszmék és értékek borzasztó hullahegyén.” A „feljegyzések” és a „test” szerepe Kuncz Aladár *Fekete kolostorában*', in: *Irodalomtörténet* 83 (2002/2.), 232-258.

Vattamány Gyula (2002), '„Eszmék és értékek borzasztó hullahegyén.” A „feljegyzések” és a „test” szerepe Kuncz Aladár *Fekete kolostorában*, in: *Irodalomtörténet* 83 (2002/2.), 258-279.

Veit-Brause, Irmeline (2000), 'Die Interdisziplinarität der Begriffsgeschichte als Brücke zwischen den Disziplinen', in: Gunter Scholz, hrg., *Die Interdisziplinarität der Begriffsgeschichte*, Hamburg, Felix Meiner, 2000 (Archiv für Begriffsgeschichte), 15-29.

Vogelin, Erich (1952), *The New Science of Politics.* An Introduction, Chicago—London, Univ. of Chicago Press, (1952)

Wagner, Nike (1982), *Geist und Geschlecht. Karl Kraus und die Erotik der Wiener Moderne*, (Frankfurt/Main), Suhrkamp, (1982)

Wéber Antal (1974), 'A pályakezdő Jókai, s a Jókai-kérdés', in: uő: *Irodalmi irányok, távlatból.* Fejezetek a felvilágosodás és a reformkor irodalmának történetéből, Budapest, Szépirodalmi, (1974), 361-373.

Wenner Éva (1996), 'Valóság és illúzió a XX. század elejének trieszti irodalmában', in: Fried István, szerk., *A „szükséges népszövegség” a művelődés történetében.* (Irodalmi-kulturális érintkezések a Monarchiában.), Szeged, JATE Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke—Tiszatáj Alapítvány, 1996, 105-114.

Wenner Éva (2000), 'Trieszt, Svevo és a pszichoanalízis', in: Fried István, szerk., *Lélektől lélekig.* (Osztrák-magyar-közép-európai összefüggések), Szeged, József Attila Tudományegyetem BTK Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke, 2000, 33-37.

Werfel, Franz (1928), *Der Abiturientag.* Die Geschichte einer Jungenschuld, (Paul Zsolnays Bibliothek Zeitgenössischer Werke.), Zürich, Zsolnay, (1928)

Werfel, Franz (é. n.), *Az érettségi találkozók.* Ford. Dormándi László, Budapest, Pantheon, é. n.

Wittgenstein, Ludwig (1995c), *Észrevételek.* Ford. Kertész Imre, (Budapest), Atlantisz, 1995

Woldan, Alois (1991), 'A cs. és kir. hivatalnok a jelenkori lengyel irodalomban.' Ford. Fried István, in: Fried István, szerk., *A Monarchia a századfordulón*. (Monarchia-irodalmak és irodalmak a Monarchiáról.), Szeged, (JATE BtK Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke), 1991, 31-37.

Woldan, Alois (1996), 'Ausztria Stanisław Vincenz műveiben', in: Fried István, szerk., *A „szükséges népszövetség” a művelődés történetében*. (Irodalmi-kulturális érintkezések a Monarchiában.), Szeged, JATE Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke—Tiszatáj Alapítvány, 1996, 97-104.

Woldan, Alois (1998), 'A mítosz mint modell.' Ford. Fried István, in: Fried István, szerk., *(B)irodalmi álmok – (B)irodalmi valóság*. (A Monarchia irodalmairól, művészetéről.), Szeged, JATE BtK Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke—Tiszatáj Alapítvány, 1998, 93-102.

Zalányi Kinga (2004), 'Márai Krúdy élménye', in: *Palócföld* L (2004/4.), 444-449.

Zemplényi Ferenc (1982), 'Regény a határon. Megjegyzések Ottlik Géza *Iskola a határon* című regényéről', in: *Irodalomtörténeti Közlemények* 86 (1982/4.), 473-485.

Zilahy Lajos (1981), *Két fogoly*, Budapest, Szépirodalmi, 1981

Zimándi P. István (1972), *Péterfy Jenő élete és kora (1850-1899)*. (Irodalomtörténeti könyvtár. Szerk. biz. Sötér István, Béládi Miklós, Horváth Károly, Klaniczay Tibor, Szabolcsi Miklós. 28.), Budapest, Akadémiai kiadó—MTA Irodalomtudományi Intézete, 1972

Zintzen, Christiane (1999), 'Das Kronprinzenwerk', in: uő, ausg., *„Die Österreichisch-Ungarische Monarchie in Wort und Bild”. Aus dem Kronprinzenwerk des Erzherzog Rudolf*. (Literaturgeschichte in Studien und Quellen. Hrg. Klaus Amann, Hubert Lengauer und Karl Wagner. Bd 3), Wien—Köln—Weimar, Böhlau, 1999, 9-20.

Zola, Émile (1972), *Nana*. Ford. Vajthó László, (Budapest), Magyar Helikon, 1972

Zoltvány Irén (1924), *Erotika és irodalom*, Budapest, Szent István Társulat, 1924

[Zöldhelyi Zsuzsa, D.] (1981), 'A regény keletkezése, forrásai', in: JKK 18, 555-637.

Zweig, Stefan (1981), *A tegnap világa*. Ford. Tandori Dezső, Budapest, Európa, 1981

Zweig, Stefan (é. n.), *Stuart Mária*. Ford. Dr. Kelen Ferenc és Horváth Zoltán, Budapest, Rózsavölgyi és Társa, é. n.

Zsigmond Ferenc (1924), *Jókai*, Budapest, MTA, 1924

